DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14242

Zamość Memorial Book

Zamoshtś

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Zamoshtś : bi-ge'onah uve-shiverah / 'arakh, Mosheh Tamari.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : hotsa'at va'ad 'ole Zamoshts be-Yiśra'el, 713 [1952 or 1953]
DESCRIPT	327 p. : ill., ports. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Zamosc -- History.
	Zamość (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Zamosc.
ADD'L NAME	Tamari, Moshe.

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

זַמוֹשְׂץ׳ בִּגְאוֹנָהּ וּבְשִׁבְרָהּ   סֵפֶר עֵדוּת וְזִכָּרוֹן

זַמוֹשְׁץ׳

בִּגְאוֹנָהּ וּבְשִׁבְרָהּ

עורך
משה תמרי

הוצאת ועד עולי זמושץ׳ בישראל
תל־אביב תשי״ג

נ ד פ ס ב י ש ר א ל
Printed in Israel
„דפוס דבר", תל־אביב

* * *

כאשר עיינתי מפעם לפעם בספרי ההיסטוריה היהודית שנזכרה בהם עיר-מולדתי זמושץ׳, נוכחתי שראויה היא קהילה עתיקת-יומין זו שיוקדש לה ספר מיוחד המתאר את קורותיה, אישיה, המיוחד שבה והקרנתה שדות-חיים-ויצירה ביהדות פולין רבת-התהילה. בעשרות ספרים וכתבי-עת יהודיים ולא-יהודיים דובּר בה בהערצה. אכן חומר רב ויקר-ערך נגנז ונספה בשואה הגדולה, אך מה שנותר כבדרך-נס ראוי היה להצילו מתהום-הנשיה.

עודני תלמיד הקורס לגנזכות של המכון המדעי היהודי („יוו״א״) בוארשה בשנת 1927, באתי במגע קרוב עם רושמי רשומות וכותבי קורות יהודי פולין: פרופ׳ מאיר בלבן, ד״ר יצחק שיפר, ד״ר עמנואל רינגלבוים ז״ל; מאז התחלתי לאסוף כתבי-יד, מסמכים, עתונים וצילומים וכיוצא באלו תעודות שהיתה להן שייכות כלשהי לזמושץ׳ וקורותיה; חומר חשוב הבאתי עמי לארץ ושמרתי עליו מכל משמר למעלה משבע-עשרה שנה.

משהגיעו הידיעות האיומות על השואה בפולין וחורבן קהילתנו בידי הנאצים, נוסף להומר הזה יעוּד טראגי על ערכו הפולקלורי ונתבקש לו תיקון על ידי הצבת גל-עד לעירנו.

בזמושץ׳ יצא לאור (אם גם בהפסקות קלות) כתב-העת „זאמאשטשער שטימע״, ששיקף את הווי יהודי העיר, ארחות-חייהם ונימוסיהם, וניתן בו לפרקים חומר חשוב; הלק מן הגליונות נשתמר. איגוד עולי זמושץ׳ בארץ-ישראל הוציא ששה עלונים, שנמסרה בהם גביית-עדות מפי ניצולים ראשונים מן השואה. כל אלה היוו יסוד ראשון למסכת-העדות לקהילתנו העתיקה.

במשך שבע שנים ומעלה נעשתה עבודת-נמלים על ידי יחידים בני זמושץ׳ באיסוף החומר, בהעלאת פרקי-זכרונות, בגיוס האמצעים הכספיים ובפעולת-ארגון ענפה (לרבּות עזרה לבני-עיר שעלו עם העליה החדשה) — ועמל זה הוכתר בהצלחה עם הופעת הספר הזה.

שותפים למעשה זה — צבי גבת ואבא אהרוני (ספּודק), שהשקיעו עמל רב בכל השלבים של הספר עד להופעתו; בעיקר נשא בעול ועד האיגוד בתל-אביב ולפני שנה נרתמו בו גם עולי זמושץ׳ בחיפה, במיוחד העסקנים בני העליה החדשה, ללא הבדל מוצא ציבורי-מפלגתי — לעיצוב דמות

אוביקטיבית, ככל האפשר, של חיי זמושץ׳. פעילי ה„ברענטש״ של „זאמאשטשער ארבעטער רינג״ מס. 375 בניו־יורק דרשו תחילה להוציא את הספר באידיש, אולם שוכנעו על ידי הסברתו המסורה של בן־עירנו יצחק פונט, בעת שהותו בארצות־הברית, שמן הראוי כי יופיע כולו עברית — וכך תרם ה„ברענטש״ הנ״ל את הנייר לספר. נתגלגלה לנו זכות על ידי מסירותם הנאמנה של העסקנים — בני זמושץ׳ בניו־יורק — עובדיה בוקסנבוים, חיים בנדיטוביץ, י. זילבר וי. פוקס — שטיפלו ברכישת הנייר והעברתו לארץ.

הרבה מסרו מאונם ומרצם פעילי הועד שלנו בתל־אביב: טובה בורגר לבית הנדלסמן, מאיר זגל ואסתר שטאנג לבית רייכנשטיין, שפעלו ללא־ליאות במשך שנים; סייעו לנו בעזרה ובעצה פעילי הועד בחיפה: חיים שפיזאייזן, משה שלם, יקותיאל צווליך, משה דיקלר, ישראל גרוסמן ומנחם זינגרמן, וכן גם הפעילים למען הספר בירושלים, עפולה, רחובות, ראשון־לציון ובנקודות־ישוב קטנות אחרות ברחבי הארץ.

בספר באו כמאה מאמרים, רשימות ועדויות. אכן ניתן היה לאסוף יותר מזה, כי היים עמנו אנשים שהיו יכולים לתרום תרומת־עט לספר, אך משום־מה לא נתפנו לכך. וייבדלו אלה לחיים מבני־עיר שהלכו לעולמם בטרם היה סיפק בידם להעלות על הכתב את רחשי־לבם וזכרונותיהם. ייזכר המשורר ז. סגלוביץ ז״ל, שהבטיח להקדיש לספר זה פואימה מיוחדת שנושאה זמושץ׳. יצויין מ. שחורי ז״ל, אשר עוד בתקופת עבודתו בהוצאת־הספרים „עם עובד״ יעץ לנו נאמנה בליקוט החומר.

✶

יעמדו על הברכה כל המשתתפים בספר ויצויינו במיוחד: המשוררים ב. מרדכי ופ. לנדר, שתירגמו את השירים, והמתרגמים שאול הון ויעקב לוין; עובדי דפוס „דבר״ שעשו מלאכתם במסירות ונאמנות; מאיר לאנג, שהגיה את כל הספר בקפידה ובטוב־טעם; ואהרון אהרון — הסופר משה תמרי, שהסכים לערוך את החומר, לגבשו ולתאמו, והשקיע בו ממיטב מרצו וזמנו.

✶

אנו מקווים, כי כל בני זמושץ׳ באשר הם שם ימצאו בספר זה בבואה לעירם שנשמה מיושביה היהודים וגם הדור הצעיר ימצא בו זכר ל„שלשלת הזהב״ של מוצאו והדים למגילת־היוחסין המפוארת שלו; וכי ישמש גם שדה־ענין לכל חוקר תולדות יהודי פולין במשך שלוש־מאות שנה ומעלה, מתחילת המאה השבע־עשרה ועד ימי השואה הגדולה ולאחריה.

יעקב נעמן (נײמרק)

זמושץ׳ ההיסטורית

★

בין שתי מלחמות־עולם

★

השואה

★

אחרי החורבן

★

עדי ראיה

★

צוהר הספרות

★

אישים

★

מוסדות וחיים צבוריים

★

נוֹף והווי

★

עולים ולוחמים

★

פנקס זמושץ׳

זמושץ' ההיסטורית

ד"ר יעקב שאצקי (ניו־יורק)

יהודים ספרדים בזמושץ׳

היוולדה של זמושץ׳

העיר זמושץ׳ נוסדה בשנת 1580. עם אחוזות נחלאותיה של משפחת הפאודאלים הפולנים העתיקה והעשירה זמויסקי נמנתה עיירה, שכעבור זמן נקראה „זמושץ׳ הישנה". ההתנפלויות התכופות של הטאטרים הביאו הרס על העיירה והיא ירדה לדרגת כפר, שכונה בשם סקאקובקה. בכפר זה נולד אחד מבניה המפורסמים ביותר של משפחת אצילים זו — יאן זמויסקי (1542—1605), שעתיד היה להיות הקנצלר של פולין, המייסד של העיר זמושץ׳ והפטרון הגדול ביותר לתרבות ואמנות, שהעמידה פולין הישנה.

בשנת 1571 ירש יאן זמויסקי את חלק הארי של הרכוש העצום, אשר הניח אביו אחריו. שנות לימודיו עברו עליו בחוץ־לארץ. זמן קצר בשטראסבורג וחמש שנים באיטליה (1561—1565). שם הכיר לדעת את ההומניסטים והמלומדים המפורסמים, שהסתופפו בצלה של האוניברסיטה העתיקה בפדואה. זמויסקי עקב מקרוב אחר החיים התרבותיים בעיר ההיא ועמד על הרוח ההומניסטית ששררה באוניברסיטה, שעם תלמידיה נמנו גם יהודים — חזון לא נפרץ במאה השש־עשרה. תוך השוואת הרוח ההומניסטית בפדואה לרוח האנטיהומניסטית ששלטה באוניברסיטה הישנה של יאגאלו בקרקוב, נולד במוחו הרעיון להקים בארץ־אחוזתו מעין פדואה פולנית, או כדבריו הוא, עיר ב„סגנון איטלקי" לא רק מבחינת בנינה הארדיכלי, אלא גם מבחינת ערכה התרבותי והחינוכי. לצורך זה הביא אפילו לראשונה מלומדים איטלקיים, על מנת שיפיצו בפולין את רוח המדע והתרבות, ששלטה בימים ההם בחלק מסויים של אירופה ושהאוניברסיטה בקרקוב התנכרה לה.

משאת־נפשו של זמויסקי היתה אוניברסיטה, שבה יקבל הנוער ממעמד האצילים חינוך הומאניסטי והכשרה יסודית לקראת השתתפותו בחיים המדיניים שבפולין במקום שיטת הלימוד התיאולוגי־סכולאסטי הנהוגה בקרקוב שעוררה את התנגדותו של דור האצילים הצעיר[1].

בתוקף קפריסה של נגיד, אשר נלחם בקפאון האקדמי ששרר בקרקוב — קמה, איפוא, עיר עם אוניברסיטה במרכזה, אשר שמה הרשמי היה „אקדמיית זמויסקי".

זאת היתה הסיבה העיקרית לתכניתו של זמויסקי לייסד עיר חדשה.

בשנת 1578 חתם זמויסקי על חוזה עם הארדיכל האיטלקי ברנרדו מוראנדי (Bernardo Morandi). מתחילה הצטמצמה התכנית לבניית ארמון מפואר בכפר סקאקובקה, מקום הולדתו של זמויסקי. אך כעבור שנה צצה סביב לארמון עיר שלמה. ב־3 באפריל

---

[1] St. Kot, Publikacija nowych uniwersytetów w XVI wieku. Królewiec i Zamość 1929, 17; H. Barycz. Historja Uniwersytetu Jagillonskiego w epoce humanizmu. Kraków, 1935.

1580 הוכרזה זמושץ׳ כעיר חדשה, שקמה בשטח נחלאותיה של משפחת זמויסקי, שדמתה כמעט כשושלת מלכים. האפיפיור והמלך הפולני מיהרו להאציל את ברכותיהם על זמושץ׳ העיר.

בהתאם לתכניתו של המייסד, נועדה זמושץ׳ לשמש מרכז כלכלי ותרבותי חדש, בראש וראשונה לצורך ארץ אחוזותיו של זמויסקי עצמו. כדי למשוך תושבים לעיר החדשה, בעיקר בעלי־הון, סוחרים ובעלי־מלאכה, נבנית מצודה סביב לעיר, המשמשת ערובה לבטחון החיים בתוך תחומיה והגנה מפני פלישות של גייסות זרים.

זמויסקי משחרר גם את תושבי העיר החדשים מחובת מסים במשך 25 השנים הראשונות לשבתם בה. אלה שניאותו להתיישב על אדמתו ולעבדה, שוחררו מחובת השירות האישי וממסירת תוצרתם החקלאית לבעלי הקרקעות[2].

ב־12 ביוני 1580 העניק המלך סטפאן באַטורי לעיר זמושץ׳ את הזכות לערוך שלושה ירידים בשנה, לבנות מחסנים לסחורות שיוצאו לשם מחלקי המדינה האחרים. בימי הירידים ישב שם אפילו בית־דין לבירור תביעות מסחריות, שהן תופעה רגילה במקום של עסקי מקח וממכר. סוחרים שרצו רק לעבור דרך זמושץ׳ מבלי לשלם מכסי־מעבר, צריכים היו להתחייב להציג את סחורותיהם במשך שלושה ימים על מנת שתושבי העיר יוכלו לקנות את הדרוש להם. אך נמצאו גם סוחרים, שחן המקום קסם להם, והם נשארו בזמושץ׳ והשתקעו בה.

בתקופה הראשונה, החלוצית, של זמושץ׳ קל היה לסוחרים שהחליטו להתיישב בעיר להוציא את חפצם זה לפועל. בדרך זו אף הלכו והתגבשו בעיר קבוצות סוציאליות שונות, בהתאם להשתייכותן הלאומית־הדתית כשכולן מוגנות על־ידי זכויות־יתר, שזמויסקי העניק לכל אחת מהן. היה הכרח בזכויות־יתר אלו, כי ההתישבות בזמושץ׳ היתה כרוכה בסיכונים מסויימים, כגון חיסול עסקים ובתים במרחקים ובהרבה מקרים אפילו מחוץ לגבולות פולין ומציאת אחיזה בעיר החדשה.

תושביה הראשונים של זמושץ׳ היו אַרמנים והם הגיעו לשם מתורכיה הרחוקה. הם התגוררו ברחוב אחד, שכנראה הועיד להם מלכתחילה שלטון העיר. ב־30 באַפריל 1585 מעניק להם זמויסקי זכויות־יתר ומשחררם מעול מסים למשך עשרים שנה. ולאחר שנתיים כבר מסופר על אַרמנים, שהם בעלי־בתים בזמושץ׳. בשנת 1589 הם מתארגנים כעדה דתית בעלת שלטון עירוני ובית־משפט משלה.

האַרמנים הביאו אתם לפולין את מקצוע עיבוד עור הסוחתיין, שמאז ומתמיד הובא מחו״ל ומתורכיה דוקא. לאַרמנים הוענקה גם הזכות לסחור ביין, תמד, יי״ש ושיכר.

בשנת 1589 מתיישבים בזמושץ׳ יוונים ואף להם ניתן כתב־זכויות לחופש הדת. ואמנם, בהיותם קתולים־יוונים, בנו מיד — בעזרתו הכספית של זמויסקי — כנסיה משלהם. גם בעסקי מסחר לא נתקלו בקשיים. את עניניהם הפנימיים ניהלו באורח אבטונומי והיו להם אפילו שופטים משלהם ושומרים מופקדים על שמירת רחוב מגוריהם.

בשנת 1594 באו להשתקע בזמושץ׳ צ׳כים ואף הם על יסוד זכויות מיוחדות[3].

בדרך זו הולכות ומתרבות בזמושץ׳ קבוצות לאומיות ניכרות למדי וכולן חיות לפי

---

[2] .Archiwum Jana Zamojskiego, 1909, II, 392—394

[3] Al. Tarnowski, Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego (1572—1605), Lwów, 1935
בענין זכויות היהודים בשנים 1580—1604 ראה ברשומות של Sochaniewicz, שנתפרסמו בקובץ: Szymon Szymonowich i jego czasy, Zamość, 275 ff, יעקב שצקי בייווא־בלעטער, XXVIII, 40.

מנהגיהן הקודמים, בתחומי הלשון, הדת וההתעסקות בשטחי כלכלה שונים, בהתאם לזכויות היתר שכל קבוצה הצליחה לקבל מאת מייסד העיר. כל קבוצה לאומית שומרת על הזכויות שהוענקו לה כעל בבת־העין ומסתמכת עליהן כשקבוצה אחרת מנסה להסיג את גבול פעולתה הכלכלית, המובטחת לה באורח חוקי. נוסעים רבים שביקרו באותה התקופה בזמושץ׳, מספרים בשבחה של העיר החדשה, המיוחדת במינה, שתושביה הם בני לאומים, לשונות ודתות שונים — כל אחת והזכויות האבטונומיות ורחובות־המגורים המיוחדים שלה.

יריד בזמושץ׳ על המון משתתפיו בני עמים ולשונות שונים, היה דומה לשטיח מרהיב־עין בשלל צבעיו. כל קבוצה וסחרה והמלאכות בהן היא עוסקת באין מַכלים דבר. לכן, אין תימה שבמשך זמן קצר נמשכים לזמושץ׳ מהגרים מגרמניה, אנגליה, מוסקוביה, תורכיה, פרס, יוון, איטליה והונגריה.

בניגוד לערי פולין האחרות, שבעלי המלאכה שלהן הקפידו על צביונן הנוצרי־קתולי של האגודות שלהן (אומניות) והתנגדו לתת דריסת רגל בהן לבני דת אחרת, שימשה זמושץ׳ דוגמה ראשונה לסובלנות, לפחות בנדון זה.

בשנת 1590 זוכה אגודת הפרוונים בתקנון משלה („סדר של אומניה", porządek cechowy) המַקנה לה מונופולין בשטח הייצור והממכר בעיר, להוציא מכלל זה בשעת הירידים, שבהם רשאים היו גם פרוונים מן החוץ להביא את סחורתם ולמכרה בעיר. לעומת זאת נאסר באיסור חמור להוציא עבודה בעלת טיב ירוד, כלומר: עבודה שלא הותקנה בידי חברי האגודה. אך בסעיף XXXV של ה„סדר" נאמר, „שגם לבני לאומים אחרים מותר לעסוק בפרוונות".

העיר מתפשטת במהירות רבה לארכה ולרחבה. בשנת 1591 כבר מצויים בזמושץ׳ 301 בתי־חומה, ב־1596 — 400, וכולם בסגנון איטלקי.

פדואה פולנית זו בזעיר־אנפין, שנשתלה בתוך לבה של אדמת סַרמטיה* ברצון קפריסה של אדיר־הון, עוררה את התלהבותם של כל הנוסעים באותה התקופה והם לא נלאו לגמור עליה את ההלל ואף לחבר שירים לכבודה.

איטלקי, שביקר בזמושץ׳ בשנת 1593, כותב:

„עיר זו יפה להפליא ומצוינת בחין איטלקי אמיתי. בתיה טובים ומרביתם הם בתי־חומה"[4].

אגב, איטלקי זה מרבה להתלהב גם מן הספריה העשירה, אשר זמויסקי נתן במתנה לאקדמיה בזמושץ׳, שייסד באותה השנה — 1593[5].

אנשי הדור ההוא התפעלו מן הקצב המהיר שבו נבנתה זמושץ׳. המשורר ק ל ו נ ו ב י ץ׳ חיבר אפילו שיר לאטיני לכבוד העיר, הצומחת ועולה לנגד עיניו.

הרגשת החופש של מעמד העירוניים בזמושץ׳ היתה מרובה במידה ניכרת מאשר בערי פולין האחרות, כי על כן העניק להם זמויסקי זכויות דומות לאלו שמהן נהנתה

---

* סַרמטיה — כינוי קדום לפולין וחלק של רוסיה. — ה מ ת ר ג ם.

4 שמו של איטלקי זה היה Venozzi והוא ביקר בזמושץ׳ בשנת 1596. Niemcewicz, Zbiór pamiętników, Lipsk, 1839, II, 262. זמושץ׳ מתוארת בספר: Braun, Theatrium Urbius, 1593—1615, Cologne. בשנת 1670 מאשר את דבריו הנוסע השני Ulrich Werdun, הכותב: „העיר יפה להפליא ולה ארמון מפואר, אחד־עשר מגדלים ושלוש כנסיות". Przewodnik naukowy i literacki, 1876, IV, 569.

5 St. Lempicki, Działalność Jana Zomojskiego na polu szkolnictwa, Kraków, 1920.

האצולה. ראשית כל היו פטורים מתשלום מכס בעד הסחורות שהביאו לשם. זמויסקי אף המריצם לשלוח את ילדיהם ללמוד באקדמיה שבזמושץ׳, אשר נפתחה בטקס מפואר בשנת 1593. בנאום הפרוגרמתי, שזמויסקי השמיע בפתיחת האקדמיה, אמר בין השאר:

„שונא אני את המורים המפטמים את מוחות הנוער בלימודי פלפול מיותרים, שבמקום להקנות השכלה אמיתית הם דוחפים תהומה ואינם מרחיבים את הדעת והאמת, אלא מחניקים אותן״[6].

משאת־נפשו של זמויסקי היתה דמוקרטיזציה של החינוך, בצורה שיוכלו ליהנות ממנו גם האצילים ולא אדירי־ההון בלבד, ושהוא אף יהיה בעל ערך מעשי בעיקרו. למטרה זו הנהיג זמויסקי בפעם הראשונה בתולדות פולין את הוראת האנטומיה בשיטה מעשית, באמצעות מורים שהזמין מאיטליה[7].

הרכבו של חבר המורים באקדמיה של זמושץ׳ היה רבגוני ביותר ונמנו עמו יוצאי ארצות ובני דתות שונות (מלבד, כמובן, יהודים). אגב, הם לא האריכו לשבת בזמושץ, כיון שנעדרו בה חיי התרבות של ערי האוניברסיטאות שמהן באו מורים אלה. אפילו הפולנים, שגמרו את חוק־לימודיהם באיטליה והוזמנו לשמש פרופיסורים בזמושץ׳, לא עצרו כוח להשאר שם לאורך ימים. ביניהם מרובים היו השיכורים ולפי עדותו של בן התקופה ההיא, מצויים ביניהם אפילו טיפוסים מן העולם התחתון[8].

ליד האקדמיה נמצא בית־דפוס, שבתקופה מאוחרת מילא תפקיד של מדפיס ספרים אנטישמיים. לא חסרו גם בתי־סטודנטים והרבה נשים נוצריות התפרנסו מכלכלת סטודנטים בני ערים אחרות[9].

התושבים שלא עסקו במסחר ובמלאכה התפרנסו, לכן, מן השירותים והעבודות שהיו מצויים ליד האקדמיה. אך הללו היוו מיעוט מבוטל בקרב האוכלוסים.

זמושץ׳ נעשתה עיר מסחר בזכות סחר־השוורים, שהובאו לשם מוואליניה ופודוליה ונשלחו אחר כך לשלזיה ולגרמניה. במסחר זה מילאו היהודים תפקיד חשוב ודוקא אלה מהם, שבתקופה הראשונה — תקופת היהודים הספרדים — נאסר עליהם לשבת בעיר זו.

היהודים היו האחרונים שהוענקה להם זכות הישיבה בזמושץ׳ — בשנת 1588. אך זכות זו לא ניתנה ליהודים פולנים, אלא ליהודים ספרדים. עובדה זו משווה זכות מיוחדת לתולדות היהודים בזמושץ׳. וכן מן הראוי — להבנת הדבר — לגולל בקצרה את פרשת היהודים הספרדים בפולין בכלל ומידת ההתענינות בהם מצד יאן זמויסקי בפרט[10].

---

6 Niemcewicz, Zbiór pamiętników, IV, 112-113.

7 „Pierwsze ślady naukowego wykładu anatomji w Polsce było w Zamościu, w roku 1593". Adamowicz A. F. (יהודי משומד מוילנה), Krótki zarys początków anatomji w Polsce, Wilno, 1855, 109 ; Lempicki St., „Jan Zamojski, mecenas medycyny", Przewodnik naukowy i literacki, Lwów, 1921, 60.

8 „Męty społeczne" w Zamościu: Bielowski. Szymon Szymonowicz, Pamiętniki Ak. Um. Widział historyczno-filosoficzny, II, 118; Ptaśnik Jan, Minerwa Polska, II, 1929, 3; Jan Riabinin, Profesorowie Akademji Zamojskiego, 1929.

9 Al. Birkenmajer. Tipograficzny zasób Akademji Zamojskiego w roku 1617, Kraków, 1936, 57 pp.

10 ענין תרבותי־היסטורי יש בעובדה, כי הארדיכל של מבצר זמושץ׳ Andreas della Aqua, היה מיודד עם המחבר והמדפיס ר׳ אברהם הכהן פימנטל (Pimentel), שאליו כתב כי ברצונו להדפיס אצלו באמסטרדם את מחקרו על תותחנות (1620). Rocznik Przemyski, 1927, VII, 193.

אין למצוא סמוכין היסטוריים לדעה הרווחת ברבים, כי לאחר גירוש היהודים מספרד (בשנת 1492) שימשה גם פולין במידת־מה מקום מקלט לגולים[11]. אמנם, מפקידה לפקידה מופיעים יהודים ספרדים בפולין, אך לרוב הם שליחים דיפלומטיים, או רופאים מפורסמים, הבאים לביקור קצר ובעיקר — על פי הזמנה מיוחדת. אכן, יקרה שאורחים מקריים אלה נשארים בפולין ואחדים מהם אף השתקעו שם. אך המצבות שנשתמרו מן התקופה ההיא הן מועטות במידה כזאת שמן־הנמנע לקבל סברה, כי זרם ממשי של יהודים ספרדים הגיע לפולין[12].

יחידי־הסגולה מספרד שנתגלגלו לפולין השתייכו ברובם לשכבה סוציאלית גבוהה. אחדים מהם אף הגיעו למעלת מקורבים למַלכות וזכו שתירקם סביבם אגדה רומנטית, בה ניזון דמיון העם. אף־על־פי־כן לא נמצאו עד כה הוכחות היסטוריות, שתאַשרנה את מציאותן של יהודים ספרדים בפולין בקבוצות גדולות.

הידיעה הקדומה ביותר בנדון זה מתייחסת ליהודי ספרדי, רופא בשם ר׳ יצחק, שבשנת 1472, כלומר: 20 שנה לפני הגירוש, עשה בוונציה בשליחות דיפלומטית של פרס. בשנת 1473 נמצא רופא־דיפלומט זה בקאפא שבקרים (כיום פיאוֹדוֹסיה), שהיתה אז מושבה של גינואה. יצחק הספרדי נוסע גם בשליחות למושל (וויאָבוֹדה) מולדאוויה, סטפאן — ומשם לפולין, למלך קזימיר הרביעי, שבמקרה עשה אז בליטא. רושם הרשומות הפולני יאַן דלוגוש עושה את ר׳ יצחק ליווני, בעוד שהשח הפרסי מכנה אותו במכתבו: „הרופא יצחק, בן האומה הספרדית, יהודי לפי דתו ודיפלומט גדול"[13].

יהודי ספרדי שני, ר׳ יעקב אנזלמי מוונציה, בא להשתקע בפולין יחד עם משפחתו וקרובי משפחתו סמוך לפני אבדן המושבה קאפא.

לעומת זאת מַרבים יהודים פולנים להיפגש עם יהודים ספרדים בנסיעותיהם המסחריות הרחוקות והמסוכנות. נעלם מידיעתנו, אם במסעיהם אלה הגיעו עד לספרד. אמנם, בתיאורי הנסיעות האחדים של פולנים, אשר סיירו בספרד, מוזכרים יהודים, אך לא יהודים מפולין.

במאה החמש־עשרה היו יהודי קושטא הסוחרים היחידים, שעסקו ביבוא סחורות לפולין מארצות המזרח. לבוב שימשה המרכז לסחַר זה, ועיר זו נתפרסמה במידה כזאת,

---

[11] בעוד שבלבן כותב כי ברצונו לשרטט „תמונה קטנה על פעולתם המסחרית של היהודים הספרדיים בפולין" (Skizzen und Studien zur Geschichte der Juden in Polen, Berlin, 1911, 12) הופך משפט זה אצל מחבר אחר לגוזמה כזאת: „The arrival of the Portugeese Jews, who were granted special privileges by the Kings to carry on trade in Poland, swelled the number of the Jewish population, and led to a rapid development of Jewish communal life" (Meyer S. Lew, The Jews of Poland, London, 1944, 84).

[12] סוכסטוב, מצבת קודש, לעמבערג 1863, מונה שתי מצבות, הנושאות את הכתובות: „אשר הגלה מגלות ספרד".

[13] Medicus Isaak natione Hispanus fide antem Hebreus ambassador magnus (Jorga, Annalele Academici Romane, 1914, II, 37); G. Benhet, La republica di Venezia et la Persia, Torino, 1865; M. Dubiecki, Kaffa i jej stosunek do Polski, 1886.

י. ברוצקוס מחליפו ברופא אחר בשם ר׳ יצחק, שהיה בפולין בזמן מאוחר בהרבה. ראה: „סאָציאַלע מעדיצין", 1931, מס׳ 1־2. פרטים חדשים אצל: Marian Małowist, Kaffa — kolonia genueńska na Krymie, Warszawa, 1947, 226, 229.

שבמפות הספרדיות של המאה הארבע־עשרה והחמש־עשרה היא מסומנת כמקום מסחרי חשוב[14].

בשנים 1467—1481 עוסקים יהודים ספרדים ביבוא מיצרכי מכולת לפולין, כמו תבלינים, יינות מזרחיים וכיוצא באלה. בשנים 1515—1600 רשומים שמותיהם של 12 יהודים תורכים שניהלו עסקי־יבוא גדולים מתורכיה לפולין והיו להם אפילו מַמגורות גדולות שבהן הועסקו יהודים פולנים.

אף־על־פי שלרוב היו אלה יהודים בני העדה הספרדית, הרי לא היו יוצאי ספרד. מיד לאחר הגירוש מספרד לא הגיעו משם יהודים לפולין. אלה מהם שבאו לאחר־מכן לפולין — ובחלקם אף השתקעו בה — מעולם לא באו במספר ניכר כדי ייסוד קהילה מיוחדת — לא היו גולי ספרד במישרים, אלא בניהם ונכדיהם של האחרונים, שכבר נולדו מחוץ לספרד. בדרך כלל נמנו עמהם סוחרים גדולים, בנקאים ובעיקר רופאים, שבזכות התעסקותם נשאו חן ובמשך זמן קצר עלו לגדולה בקרב הציבור היהודי ואף הלא־יהודי בפולין.

הסטודנטים הפולנים, שלמדו באוניברסיטאות האיטלקיות, באו לא פעם במגע עם סטודנטים יהודים, ביחוד בפדוּאַה[15], שם למדו גם סטודנטים יהודים מפולין. לא אחד מן הסטודנטים הפולנים חזר לארצו כשהיהודי הספרדי נראה בעיניו כהתגלמות האידיאלית של תרבות הרינסאנס. ברשימות החולים, שהניחו אחריהם רופאים יהודים באיטליה — ביניהם גם הרבה גולי ספרד — מצויים גם שמותיהם של אצילים פולנים, שבאו לבקש אצלם עזרה רפואית. מכאן שרבים מבעלי האחוזות הגדולים בפולין ביקשו להביא אתם לארצם רופאים יהודים מאיטליה.

השם הטוב שיצא ליהודי הספרדי בספרות הפולנית של המאה השש־עשרה, מוצא את ביטויו הבולט ביותר בדברי־ההלל של יאן קוכאנוֹבסקי (1530—1584) על המחבר המפוּרסם של „דיאלוגי האהבה" (הספר יצא בשנת 1535), דון יהודה בן יצחק אברבנאל (Leone Hebreo) שהוא מושפע ממנו[16].

כאמור, הצטיינו יהודי ספרד ביחוד במדע הרפואה. אין תימה איפוא, שהנסיכה האיטלקית בּוֹנַא מביאה אתה, בבואה לפולין על מנת להינשא למלך הפולני, את היהודי הספרדי שמואל בר משולם כרופא־החצר שלה (חי בפולין בשנים 1532—1547), ואת היהודי האיטלקי האשכנזי, ר' שלמה מעיר אוֹדינו (עסק ברפואה בפולין בשנים 1548—1564). שנים מרובות לאחר הגירוש עוד כותבים בספרים, כי אין לתמוה שבארמונות המלכים ובחצרות גדולי היחש מבקשים דוקא רופאים יהודים־ספרדים. ואפילו בתקופה מאוחרת, בשנת 1640,

---

14 יהודים ספרדיים בקושטא התוודעו ליהודים מרייסן ומפולין אשר נמצאו שם במספר ניכר החל משנת 1521.
„יהודים רבים המכונים רוסו יושבים בתורכיה מימי קדם ועד היום הזה" — כותב ר' אברהם רוסו, אף הוא יהודי מפולין. ראה: רוזנס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, ו, 177.

15 Jacob Shatzky, „Jewish Medical Students of Padua", Journal of the History of Medicine, Volume V, 4 (1951).

16 Ch. W. Steckel, Jan Kochanowski und das Judentum, Breslau, 1938, 77. ההיסטוריון הפולני הראשון יאן דלוגוש כותב שעל הפולנים ללמוד מאת הספרדים, שהפקידו בידי יהודים וערבים את המשרות החשובות ביותר ועל־ידי כך סייעו בגידול הממלכה (מצוטט לפי Kultura Staropolska, 1932, 688).

מגדיר רופא ספרדי את היהודי כאדם שלפי אופיו ומזגו נועד ממש ע״י „ההשגחה העליונה״ להיות רופא[17].

לכן, אין פליאה בדבר, שהרופאים היהודים האחדים, יוצאי ספרד, אשר הגיעו לפולין לרוב על־פי הזמנה, מצטינים במהירות ומייסדים מעין שושלת של רופאים, התופסים עמדה מכובדת גם בחיים הצבוריים של יהודי פולין.

רופא ממין זה, ודאי יליד ספרד, היה ר׳ יצחק בן אברהם. בשנת 1501 מעניק לו המלך יאן אַלבּרט את הזכות לשיחרור ממסים. בשנת 1502 ניתנת לו אותה הזכות על־ידי המלך אלכסנדר. בשנת 1504 הוא מתגורר בקרקוב ומשמש רופאם הראשי של שלושה מושלים פולנים. הוא פטור מלהתיצב לפני כל בית־דין, מלבד לפני בית־הדין של המלך, ומקבל שכר קבוע בעד בדיקותיו הרפואיות. לפעמים מטילים עליו אפילו שליחות דיפלומטית. בשנת 1507 נסע לקושטא והוא מת בערך בשנת 1510[18].

חתנו היה היהודי הספרדי ד״ר גרשון רפפורט, הידוע במקורות בשם הרופא מפורטו (Rofe ob Porto), סבו של בעל „א י ת ן ה א ז ר ח י״. בעת ובעונה אחת עם ד״ר שלמה האשכנזי בא לפולין ד״ר משה קליפורה, או קאלהורה. במקורות העבריים הוא מכונה: שלמה רופא ספרדי קליפורה. הוא בא יחד עם אביו ואחיו משה, שכעבור זמן כתב ספר. רופא זה היה בנו של יהודי יליד ספרד, אך הוא עצמו נולד באמסטרדם ושם גם למד רפואה. הוא מתיישב בקרקוב בשנת 1560 ובשנת 1570 ממנהו המלך זיגמונט אויגוסט לרופאו הפרטי בגלל „ידיעותיו המצוינות ברפואה ונסיונו המעשי״. הוא, אשתו וילדיו משוחררים מתשלום כל מס. המלך סטפאן באטורי, בכתב־הזכויות שהעניק לו ב־1578, מהלל את מעלותיו ויושרו והוא מקבל את הרשות לשלוח את ידו במסחר ומפליא לעשות גם בשטח זה. ביחד עם בנו אברהם ויהודי ספרדי בשם שלמה חביבי הוא מנהל עסקי מלח גדולים ומנַצל את מחצבי המלח החדשים, שנתגלו ברוסיה האדומה. כמו כן הוא גם מעין בנקאי ומלוות כסף בריבית[19].

לדברי בלבן היה ד״ר שלמה קאלהורה מכיר יפה את הרמ״א וניהל אתו ויכוחים ארוכים על עניני דת והללו מוזכרים לעתים קרובות בשאלות ותשובות של הרמ״א. הדבר היה בתקופת הויכוח הסוער, שהתנהל בפולין בין מצדדי הרמב״ם — שעמהם נמנו גם יהודי ספרד ואיטליה — לבין מתנגדיו.

„תודות להתחברות זאת — כותב בלבן — נשתנו השקפות הרמ״א על העולם והוא נעשה סובלני יותר לגבי מעשי „הכפירה״ שנתגלו באופק הפולני־היהודי, יחד עם בואה

---

17 Juan de Dios Huarte, Examen de Ingenios para las ciencias, 1640, 174b „por Judios en mi opinion son los que tiene habilidad natural para curar". הוא מוסיף שרגילים היו (כמובן בחשאי) להזמין רופא יהודי אפילו מקושטא.

18 בתעודות שמו: Jacob Isaac Hispanus: ראה ברשדסקי: P. E. A. III, 28, 29, 61, 67; J. Lachs, H. Baas-Festschrift, 54-56: יצחק שיפר ב„סאַציאַלע מעדיצין״, 1929, מס׳ 1־2, ע׳ 28.

19 Balaban, „Kalahorowie", Z historji Żydów w Polsce, Warszawa, 1920, 90—103. בנו, אף הוא רופא וסוחר, נזכר במכתבו של יהודה אריה ממודינא (1610). שיפר מייחס בטעות מכתב זה לשלמה קאַלאַהורה, אשר מת בשנת 1597. ראה: בלוי, כתבי הרב יהודה אריה ממודינא, בודפשט, תרס״ו, פ׳. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich, Warszawa, 1937, 85. אגב, יאן זמויסקי הזמין את ד״ר שלמה קאַלאַהורה להתיישב בזמושץ׳. על סחר המלח שלו ראה: J. Turska, Przemysł solny w woj. ruskim, XVI, w., Lwów 1928.

של התקופה החדשה. מכאן גם הגישה הליבראלית של הרמ״א בהרבה מתשובותיו״[20].
הרופא המפורסם, האָנוּס (מאראני) אָמַטוּס (חביב) לוזיטאַנוּס (1511—1568), שמוצאו היה מפורטוגאל, הוזמן על־ידי המלך זיגמונט אוגוסט, באמצעות שליח מיוחד, לשרת רופאו הפרטי שעה שכבר התגורר באַנקוֹנה. אולם לוזיטאנוס לא קיבל את ההזמנה. לעומת זאת השתקע בלוּבּלין בן־דוֹדוֹ של לוזיטאנוס, משה בן־אליהו מוֹנטאַלטוֹ ואף מת שם בשנת 1637. אותו משה מוֹנטאַלטוֹ בנה בכספו בית־כנסת בלוּבּלין, בו היה נהוג נוסח התפילה הספרדי. בנו של משה מוֹנטאַלטוֹ זה למד רפואה בפדואה ואחר כך שימש רופא־החצר בפולין. מאחר שגם אביו־זקנו, אליהו מוֹנטאַלטוֹ היה רופא (מת בצרפת בשנת 1616), הרי שהיו אלה שלשה דורות של רופאים מפורסמים ממוצא ספרדי[21].
משפחות ממוצא ספרדי שהעמידו דורות של רופאים בפולין לא היו מועטות במספרן. די להזכיר את משפחת חזק, ששינתה את שמה ל־ Fortis, ואת דה לימַא, שהתחתנו עם בני קאלהורה, ורבים אחרים. לרגל חשיבותם בזכות אומנותם, מעמדם הסוציאלי והשתתפותם בחיי־הציבור היהודיים, איננה עניה כלל הדוקומנטציה ההיסטורית על חלק זה של יהודים ספרדים בפולין. אך לא חָסרוּ בפולין גם סוחרים ספרדים, בנקאים, בעלי־עסקים גדולים, לעתים קרובות מסוג הרפתקני. מצויות גם תעודות היסטוריות על משפחת וולוֹכוֹביץ׳, ששמה מעיד על מוצאה מאיטליה*. אחד מבני המשפחה הזאת בשם שלמה וולוֹכוֹביץ׳ חותם על תעודה בשם Salomo Szafardi, כלומר: שלמה הספרדי. הוא שימש סוכן מסחרי בחצר המלך ומאליו יובן שהיה יהודי עשיר. ודאי לא חסרו גם יהודים ספרדים בני המעמד הבינוני. יתכן שבאי אלה מפנקסי הקהילות נשתמרו עקבותיהם. יתכן גם שבהיותם מיעוט מבוטל „נטמעו״ בקרב היהודים האשכנזים ונבלעו בתוך זרם החיים הגועש וההמוני של יהודי פולין. מכל מקום אין יסוד להנחה על מציאותם של יהודים ספרדים בפולין במספר ניכר, או על הגירתם לפולין ב מ י ש ר י ן מספרד, או מפורטוגאל, כשם שהם היגרו משם לאיטליה, צרפת, תורכיה וכעבור זמן להולאנד (בתורת אנוסים)[22].
אך תודות לקוניונקטורה פוליטית מיוחדת במינה, שנתהוותה בתורכיה דוקא, החלה לצמוח בעיר פולנית, היא לבוב, מושבה של יהודים ספרדים, ומושבה זו היא שגרמה במידה רבה לתקומתו של ישוב יהודי בזמוֹשץ׳. ההערכה המוסרית והחברותית הגבוהה שהיהודים הספרדים הצליחו לרכוש לעצמם בספרות הפולנית ובעיני האצולה הפולנית, גרמה לא במעט למידת הצלחתם הבלתי־רגילה של יחידים מבין העדה הספרדית בפולין וליחסם האבהי של שוֹעים עשירים ומנהיגי־מדינה אליהם. יהודי פולין, המושרשים בה מדורי דורות, לא זכו אף פעם ליחס כזה.

---

20 M. Balaban, Umysłowość i moralność żydowstwa polskiego XVI wieku, Kraków, 1932, 23

21 ראה M. Balaban, Doktor Montalto, Studia historiczne, Warszawa, 1927, 107—111. אצלו גם: Die Judenstadt von Lublin, 1919, 25—27.
למשה מונטאלטו היה אח, הרופא יצחק מונטאלטו, שהוציא בשנת 1637 באמסטרדם את המהדורה השלישית של הספר „פתרון חלומות״ מאת הרופא הספרדי שלמה בן יעקב אלמולי (המהדורה הראשונה יצאה בשנת 1516).
על הרופא אמאטוס לוזיטאנוס ראה: Maximo Lemos: Amato Lusitano e o señ tempo, Porto, 1904.

* „וולוכי״ הוא השם הפולני של איטליה. — ה מ ת ר ג ם.

22 על לומדים ומחברים מבני העדה הספרדית בפולין מצוי צרור פרטים אצל: Louis Lewin, Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti, Jahrbuch, Fr. a.m. V (1907), 147—148.

אותו מגע הדוק של יהודים ספרדיים עם פולין תחילתו בעת שדון יוסף נשיא (מת ב־1579) זוכה לנהל עסקים גדולים בפולין תודות למעמדו בחצר השולטן כמדינאי, בנקאי וסוחר בעל היקף עולמי ממש. דון יוסף נשיא השתקע בתורכיה בשנת 1552. תחילה „אָנוּס", אחר חזר ליהדות ומילא תפקיד ראשי במדיניותה האימפריאליסטית של תורכיה בתקופת השולטנים סוליימן השני (1520—1566) ובנו סאֶלים השני (1566—1574). דון יוסף נשיא מסייע בהשגת ההסכם הפולני־תורכי בשנת 1561, המבטיח שלום לפולין לתקופה מסויימת במחיר המנעותה מלהפריע את ההתפשטות התורכית באירופה. תפקידו של יוסף נשיא במו"מ שקדם לחוזה זה איננו ברור די־הצורך. אך ודאי הדבר, שפעולתו המדינית היתה בעלת משקל רב בשים לב להנחות והטובות הגדולות שגמל לו השולטן. בשנת 1552 אסר השולטן סוליימן את יבוא היין לקושטא, אפילו לצרכיהם של היהודים והנוצרים. אולם איסור זה לא חל על העברת יינות למדינות אחרות, ומאחר ששטחי הכיבוש הירבו לייצר יין והמדינות הסמוכות הירבו לצרכו, לכן נעשה יצוא היין לעסק גדול. ואמנם מקבל המדינאי והבנקאי החצרוני יוסף נשיא מאת השולטן „פירמן" (רשיון) לייצא יין מכרתים (קנדיה) למולדביה, ומשם לפולין. בעזרת השולטן התורכי עולה בידי יוסף נשיא להשיג זכיונות מסחריים נרחבים בפולין. במכתבו של המלך הפולני נאמר, כי ההנחה הגדולה לייבא סחורות לפולין ללא תשלום מכס ניתנה ליוסף נשיא, משום שהשולטן בעצמו ביקש זאת ממנו. המלך הפולני אף רואה מתן הנחה זו כאות של הכרת תודה מצדו על הטובות שעשה יוסף נשיא לשגריריו בתורכיה. היה זה בשנת 1567. בינתיים הלווה יוסף נשיא למלך הפולני הלוואה בסכום הניכר באותם הימים של 150.000 דוקאטים. כשהמלך הפולני הודיע לאחר זמן לשליחו המיוחד של יוסף נשיא, כי לפי שעה אין ביכולתו לסלק את חובו, ביקשהו יוסף נשיא שבשכר הארכה יאריך לו את הזכיונות המסחריים. בסך־הכל נמשכו קשרי־המסחר בין המלך הפולני והמדינאי־הבנקאי בתורכיה קרוב לאחת־עשרה שנה[23].

כתוצאה מהנחות מסחריות נרחבות ואֶכּסטריטוריאַליות אלו, חתומות בגושפנקה דיפלומטית, מופיעים בפולין יהודים תורכיים בתורת סוכניו של יוסף נשיא ומתחילים להביא לשם יינות ומרכולת מזרחית אחרת פטורים ממכס. כמרכז לעסקים אלה משמשת לבוב, משום ששם מצויים הרבה יוונים וארמנים. זרימת היהודים ללבוב מעוררת את התנגדותם, לא רק של הסוחרים הנוצרים, החוששים מפני סכנת התחרות שכלפיה יהיו מחוסרי אונים, אלא גם של יהודי העיר ההיא.

בשנת 1567 מקבלים שני סוכנים של דון יוסף נשיא, היהודים התורכיים חיים הכהן ואברהם דה מוסה, את הרשות היחידה להביא יינות לפולין. אחיו של אברהם, משה דה־מוסה, מתמנה לנציג שמקום מושבו נמצא בלבוב. מועצת העיר לבוב ואגודת הסוחרים שם מרימות קול מחאה־עזה על הענקת זכיון כזה ליהודים התורכיים. הרשות הניתנת להם להביא סחורות

---

[23] המקורות החשובים ביותר הם: A. Kraushar, Historia Żydów w Polsce, 1862, II, 318; M. Bersohn, M G W J, 1869, 422—24; Schor, ibidem, 1897, 169—177, 228—237; M. Balaban, Żydzi lwowscy, 1906, Dokumenty, 9, 10.

את תפקידו של דון יוסף נשיא במשא־ומתן המדיני בין תורכיה ופולין מסביר המסמך שנתפרסם על־ידי: J. M. Hirschberg, „Udział Józefa Nasi w pertraktacjach polsko-tureckich w r. 1562", Miesięcznik Żydowski, 1934, 426—39.

ענינים מרובים מוסברים בספר הישן, אך רב הערך: Julian Bartoszewicz, Pogląd na stosunek Polski z Turcją i Tatarami, Warszawa, 1860.

פטורות ממכס ואיחסון במקום (prawo skladu), בעוד שסוחרים אחרים חייבים למכור את סחורותיהם לתושבי המקום במשך 14 היום הראשונים, ורק לאחר־מכן הם רשאים למכור את סחורותיהם גם במקומות אחרים — הנחה זו צופנת בקרבה סכנה לקיומם של סוחרי היינות בלבוב ולסוחרים היהודים בכללם. אף פעם לא הוענקו בפולין זכיונות מעין אלו לסוחרים זרים וסוחרי לבוב סרבו בתוקף להכיר בקיומם של אלה והיהודים התורכיים לא יכלו לעמוד נגדם. אמנם, המלך הפולני התערב בדבר והודיע לאבות העיר, שאין להפריע את היהודים התורכיים בעסקיהם, משום שהזכיונות שהוענקו להם הם, מעל לכל, ביטוי להכרת תודתה של פולין לתורכיה וכי כל מעשה חבלה בפעולות העסקיות של היהודים התורכיים תראה לכן כמרידה וקשר. המלך אף הזהיר, שיעניש בכל חומר הדין את האשמים במניעת ביצועם של הזכיונות, שהוא עצמו העניק ליהודים התורכיים.

אך העירוניים בלבוב חיפשו ומצאו תואנה אחרת. בהיווכחם שבנימוקים מסחריים הם מעלים חרס בידיהם נאחזו בטענות פטריוטיות והאשימו את היהודים התורכיים שאינם כלל סוחרים, אלא — מרגלים. כשגם עלילה זו החטיאה את המטרה המבוקשת, הגישה העיר ערעור לסיים, שהתכנס אז בפיוטרקוב. ואמנם, לאחר ויכוחים ממושכים החליט הסיים לבטל את הזכיונות הדיפלומטיים־מסחריים. אולם המלך סירב לחתום על החלטה זאת והזכיונות נשארו בתוקפם[24].

יאן זמויסקי, קנצלר המדינה, הבין כי פולין איננה יכולה להרשות לעצמה לבטל הבטחה כתובה וחתומה בתעודה רשמית, ועמל הרבה שהיהודים התורכיים יוכלו ליהנות מחופש התנועה והמסחר, שהובטח להם בחוזה שנחתם עם יוסף נשיא. אעפ״י־כן, בלבוב עצמה לא היתה הרגשתם של היהודים הספרדיים נוחה ביותר. יהודי המקום נתנו הפעם את ידם לעירוניים הפולניים דוקא, אף כי הללו היו אנטישמיים מאז ומעולם. אך במצב הקיים ארבה סכנת ההתחרות ליהודים וללא־יהודים כאחד.

השנאה ליהודים התורכיים הנ״ל גברה והלכה ולא עבר זמן רב והם הרגישוה בבשרם. משה הכהן דה מוסה, הנציג בלבוב, כותב באגרת לאחיו, כי הסוחרים בלבוב מתנכלים להרסו ואף הסוחרים היהודים במקום אינם מגלים חיבה יתירה לאחיהם מתורכיה. מבחינה מסויימת הם עולים אפילו בהתנגדותם לבני־בריתם על הסוחרים הלא־יהודים. לעומת זאת אין די מלים בפיו של כותב האגרת להלל את יאן זמויסקי על יחסו אליו ואל חבריו.

ואלה דברי משה הכהן באגרתו לאחיו, שבתורכיה הרחוקה:

„אילמלא אהדתו וחסדו של האדון הקנצלר (כלומר: יאן זמויסקי), שנוהג בי בדרך־ארץ ומקבלני בביתו לא כקבל סוחר, אלא כאדם משלו, היו אנשי לבוב בולעים אותי חיים״.

מסתבר, כי המשלחת המסחרית, שהוצאה לפועל ע״י האחים דה מוסה, הביאה בעקבותיה יהודים אחרים מתורכיה, שבאו לפולין לנסות את מזלם בעסקי מקח וממכר. בחודש מרס 1568 שולח השולטן התורכי אגרת־מחאה למלך הפולני על סוחרי לבוב המרבים להפריע את עסקי המסחר של היהודי „שלו״ Gianamore, על אף הזכויות המפורשות שניתנו לו לזה בשטח הנדון. השולטן מבקש לא להפריע ליהודי ולאנשי קבוצתו, שבדומה ליוסף הנשיא אף הוא „מופת של נסיך באומה היהודית״ ולכן הוא ראוי לעזרת השולטן. דרכו היא,

---

[24] על המאבק גופו מספר בלבן באריכות בספרו: Żydzi lwowscy. 459—468. וכן במחקרו: Die Portugiesen in Lemberg. Skizzen und Studien. Berlin, 1911, 11—19; וכן: W. Lozinski, Patrycyat i miesczaństwo lwowskie, w XVI i XVII w., 1892, 52ff.

כותב השולטן, לגמול חסדים למצטיינים „בנאמנות ומסירותם לכסא המלוכה שלנו"[25].

הדעת נותנת, כי היתה זאת משלחת תורכית־יהודית חדשה, שפעלה בלבוב, אלא שאף היא נתקלה בקשיים גדולים עד כדי כך, שאותו גיאַנאַמוֹרא ראה צורך לעצמו להתלונן לפני השולטן והאחרון תבע את זכויותיו כפי שהובטחו בחוזה. בשנת 1570 שולח יוסף נשיא שליח מיוחד למלך הפולני בענין החוב המגיע לו ממנו. אך למלך אין כסף מזומן ולכן דורש יוסף נשיא את קיום הזכיונות על אף ההתנגדות הגדולה של העירוניים הפולנים והסוחרים היהודים בלבוב לזכיונות אלה[26].

סוכני יוסף נשיא ממשיכים בעסקי המסחר שלהם תחת ברד של מחאות. אך הם מתלבטים בקשיי אשראי גדולים ונזקקים להלוואות כסף בלבוב, ונושכי־הנשך הפולנים פושטים את עורם. יהודים תורכיים אלה אינם מעיזים אפילו לפנות למלווי הכסף היהודים.

„הכלבים שלנו" — כך קורא משה הכהן ליהודי לבוב. אמנם, הם „נבחו". העיריה והסוחרים הנוצרים מחו והתריעו, אך המלך עמד על שלו והמסחר נמשך. מאבק זה התיש את כוחם של אבות העיר והם נאלצו להפסיק את התקפותיהם, אך קיוו כי הזרים, היהודים התורכיים והבלתי־קרואים, יגיעו מאליהם לידי התמוטטות כלכלית. ואמנם הסוחרים הספרדיים הרגישו בקרוב, כי האוירה העויינת, האופפת אותם, הולכת ומתעצמת. חיי הבדידות שכפו עליהם בשל התרחקות העדה היהודית בלבוב מהם, אי־ידיעת הלשון והעדר ידידים — כל אלה מַשרים עליהם דכאון רב. הם מבינים, שעליהם לעשות מיד משהו ממשי, כי מרחוק לא יוושעו, ואילו הסביבה הקרובה מפעפעת שנאה, רוגז ואפילו רצחנות.

הסוכן משה הכהן כותב לאחיו בתורכיה כך:

„חדלתי לדאוג. אלוהים ישועתי. די יהיה לי בבגד ובפרוסת לחם, כדי ששום דבר לא יהא נוגע לי, כי אז אדע מה שמתרחש בעולם. בכל מקום אוכל להרוויח את פת לחמי וסוף כל סוף הרי עלה אעלה לירושלים על מנת לחיות שם. כל ידידיך הם עתה שונאיך הזוממים להרוס, לשדוד ולסקל אותך באבנים"[27].

באוירה זו חיו, סחרו ונלחמו היהודים הספרדיים שמונה שנים בערך.

הקנצלר יאן זמויסקי השתדל לעזור להם כמיטב יכולתו. כשבנה בשנת 1580 את העיר זמוֹשץ׳ עלה במחשבתו להזמין את היהודים התורכיים לבוא ולהשתקע בעירו ולהניח את היסוד לישוב יהודי בה. מן המקורות לא ברור, אם היה זה רעיונו הוא, או שהיהודים הספרדיים הם שהגוהו. מכל מקום התנאי המוקדם היה שליהודים פולניים לא תהיה דריסת־רגל בזמוֹשץ׳. אין ספק, כי תכנית זו היתה קרובה ללבו של הקנצלר, שבשנות לימודיו באיטליה רגיל היה להיפגש עם יהודים ספרדים ומאז הפליג בהערכתם. מכל מקום, היהודים הספרדים שבלבוב חוזרים ומדגישים במכתביהם, כי כוונתו של זמויסקי היא שלא להרשות ליהודים פולניים להתיישב בזמוֹשץ׳. חשבונו של זמויסקי היה בודאי, שעם ישיבתם של

---

25 Abraham Galane, Don Joseph Nassi, Constantinople, 1912, 28, 35 (הטכסט התורכי). שמו של היהודי היה Gianomore. הטכסט נתפרסם גם ב־REJ, 64, 240.

26 על שליחו המיוחד של יוסף הנשיא מסופר במכתב של רב איטלקי:
„שמעתי אחורי הפרגוד איך כמ׳ יוסף נשיא יב"ה שלח ציר מיוחד אל המלך מפולניא עם שרים ועבדים עמו ונעשה לו כבוד גדול ולכל העם אשר היה עמו — אבל לא נודע מחמת עסק מה היה שם הציר". Grätz, Geschichte der Juden, IX 4, 536. לאור התעודות מסתברת סיבת העדר ידיעתו של הרב את סיבת שליחתו של הציר ע"י יוסף נשיא.

27 לפי בלבן Skizzen, ע׳ 16.

היהודים הספרדים האלה בזמושץ׳ יוכלו להמשיך את עסקיהם בפולין בכלל ובלבוב בפרט. נוסף על כך קשה היה עליהם להשיג דירות בלבוב.

בשנת 1587 — כלומר: שנה לפני שזמויסקי מעניק באורח רשמי את זכות ההתישבות בזמושץ׳ ליהודים ספרדים — מגיע לשם משה הכהן דה מוסה ואף נשאר במקום, ודאי לפי הזמנת הקנצלר. ייסוד מושבה של יהודים ספרדים בקירבת לבוב — ועם זאת רחוק מן ההתחרות היהודית שם, ואפשר אפילו מן ההתחרות הלא־יהודית — ודאי שצודד את לבו של דה מוסה.

במכתבו משנת 1587 לידידיו בתורכיה, שנשלח מזמושץ׳, מודיע משה הכהן:

„וזה דברי אליכם, כי האדונים הגדולים והמלכים שבכל מקום וביחוד בפולין שומרים על נתיניהם, בין אם המדובר ביהודי, צועני, או טאטרי, שלא ייעשה להם עוול". לאחר הגוזמה זאת, שמקורה ברווחה בלתי צפויה לאחר המצוקה הכפולה בלבוב, ממשיך בעל המכתב:

„האדון הקנצלר מעוניין ביישובה של העיר החדשה שייסדה. עיר זו עולה ביתרונותיה על העיר לבוב, משום שהיא שוכנת במרכז המדינה ובסביבה יפה ובסך־הכל היא מרוחקת ארבע פרסאות מנמל, שמוצא ממנו לורשה ולדנציג. מרובים פה המגרשים הפנויים לבנין בתים וכן שדות, שבלבוב מחירם יקר עד למאד. וכן ברצון הקנצלר, שרק יהודים פרנקיים (כלומר ספרדיים) יתישבו פה. בשום פנים אינו רוצה ביהודים מקומיים. לאזרחי העיר זכויות מרובות. האדון עצמו הוא אדם טוב ואפילו האבנים רוחשות לו חיבה ועל אחת כמה וכמה הבריות. הוא גילה לי את חסדו הרב והקצה לי מגרש, שאוכל לבנות עליו בית! זה צריך לעלות לי 400 זהובים, אבל הבית יהיה יפה ביותר! כאשר רק אמכור את יינותי, אגש לבנות בית לעצמי. אם נמצאים ביניכם אנשים המוכנים להתיישב בזמושץ׳, מובטח להם כי ימצאו פה מגרשים למענם וייהנו מכל מיני חופש פעולה. דבר זה חל לא רק על אנ"ש, אלא על כל אדם בתורכיה"[28].

אי־אפשר לקבוע את מידת השפעתו של מכתב זה. מכל מקום יש להניח, כי לזמושץ׳ הגיעו יהודים ספרדים מועטים מתורכיה, כשם שבאו משם ארמנים והתישבו בעיר החדשה.

דבר אחד אינו מוטל בספק, והוא: בשעה אשר משה הכהן שלח את מכתבו הנ"ל לאחיו בתורכיה היתה כבר בידו הסכמתו של זמויסקי לכך. הוא ויהודים ספרדים אחרים, שהתגוררו בלבוב, הוזמנו תחילה ע"י זמויסקי כיחידים. העובדה, כי לאחדים מהם ניתנו הנחות נרחבות כאלו, כדי להניעם להתיישב בעיר החדשה, סייעה במידה גדולה בידי מייסדה בהגדלת מספר תושביה היהודים של זמושץ׳ — אולם רק יהודים ספרדים. הללו אף ידעו את דעתו הטובה של הקנצלר על היהודים הספרדים. מוגנים מפני התחרות מצד היהודים הפולניים ומפני הסוחרים הנוצרים קיוו, כי יצליחו להמשיך בעסקי המסחר שלהם בלבוב דוקא וזמושץ׳ תשמש להם מקום־מגורים בלבד.

הזמנה בלתי־רגילה זו לבוא ולהתיישב בזמושץ׳ חלה בזמן שעסקיהם של סוכני יוסף נשיא בלבוב היו בכל רע ואף נבצר מהם לקוות לישועה דיפלומטית מאת מגינם רם־המעלה בתורכיה. היהודים הספרדים היו שקועים בחובות ולכן לא היה בידם הכסף הדרוש לפדיון סחורותיהם, שנאלצו למשכן. אחד מהם, מרדכי הכהן, אף נאסר פעם אחת בשל אי־

---

[28] Balaban, 14—15; Schorr, 177. ראוי להעיר, כי למעשה לא היו ספרדים אלה יהודים תורכיים ובחלק היו יוצאי איטליה וארצות אחרות.

פרעון חובות. לא עזרו גם מחאותיהם של שני אצילים שביקשו את שחרורו בשמו של זמויסקי. אמנם, מעצרו של מרדכי הכהן לא ארך יותר מארבעה ימים, אך מצבו לא השתפר אף לאחר שיחרורו. אגב, הדבר קרה בהיותו כבר תושב זמושץ׳ וללבוב בא לרגל עסקיו. לכן נאחזה המושבה הספרדית בלבוב ברעיון של שינוי המקום מתוך תקוה לשינוי מזלם של בני המושבה במסחר.

ההזדמנות שניתנה עתה לקבוצת הספרדיים הקטנה בלבוב למימוש הרעיון הזה ירדה עליה כמתנת־שמים ממש; בדרך זו נוסד ישוב יהודי בזמושץ׳, שהיה מורכב מיהודים ספרדים בלבד, באורח רשמי — מעשה שאין לו חבר בתולדות היהודים בפולין.

היהודים הספרדים בזמושץ׳

רעיון ההתישבות בזמושץ׳, שהיהודים הספרדים המקריים בלבוב נאחזו בו וראוהו כאמצעי הגנה מפני רדיפות והתעללויות, דומה בפרטים רבים לתולדות הישוב של יהודים ספרדים בעיירה גליקשטאדט, הסמוכה להמבורג.

עיירה זו נוסדה בשנת 1618 ע״י המלך הדני כריסטיאן הרביעי. אף הוא העניק ליהודים ספרדים זכויות נוחות, שפיתו רבים מביניהם לבוא ולהתיישב בעיירה ההיא ולבקש שם את מזלם. ואף מחשבתם הם היתה להוסיף ולעסוק במסחרם בהמבורג כל עוד הדבר בגדר האפשרי ורק לאחר הריסתו תשמש גליקשטאדט מקום מקלט להם כשם שזמושץ׳ נועדה לשמש מקום מקלט של המושבה הספרדית בלבוב[29].

מבחינה זו נודעת חשיבות מיוחדת לזכות הישיבה בזמושץ׳, שהוענקה ליהודים הספרדים ביד רחבה כזאת על־ידי השליט הפיאודלי יאן זמויסקי. כתב־זכויות זה, שהוא הקדום ביותר שניתן אי־פעם ליהודים ספרדים עם ייסוד עיר חדשה ראו לתיאור מפורט[30].

כתב־הזכויות* פותח בקביעת העובדה על ידי יאן זמויסקי, כי הוא נתבקש „בשם יהודים אחדים, בני האומה הספרדית והלוזיטאנית (פורטוגאלית), להרשות להם להתיישב בזמושץ׳ כשם שהרשה זאת לקבוצות אחרות״[31].

הוא מוסיף לספר כי נועץ בעיריה והחליט להעניק ליהודים אותן הזכויות וחוקי־החופש שהעניק לאחרים. אך יהודים אלה צריכים להיות ממוצא ספרדי, או פורטוגאלי, אף־על־פי שרשאים הם להגיע מאיטליה, או מתורכיה.

„הרשות ניתנת להם להביא ולהוציא את כל חפציהם ומכשיריהם באין מפריע״.

אסור לחקור יהודים אלה בעניני אמונתם שמותר להם לקיימה לפי „דיני ישראל

---

[29] Alfonso Cassuto, Die portugiesischen Juden in Glückstadt, Hamburg, 1930.

[30] תעודה זו מוזכרת בפעם הראשונה ברשימה, שנתפרסמה בשבועון „יוטז׳נקה״ (1861, גליון 21, ע׳ 208). המשכיל הזומשצ׳אי יהודה אלטברג, קרוב משפחה של י. ל. פרץ, המציא את הנוסח המלא לעורך „יוטז׳נקה״ ונדפס בגליון 48 (1863) בשגיאות רבות. רשומה קצרה נמצאת בארכיון זמויסקי בוורשה (B. O. Zamojskich, 1815, 92).

את ההיסטוריה הראשונה של היהודים בזמושץ׳ כתב אלטברג במאמר בשם: „Gmina izraelska w Zamościu" (Jutrzenka, 1861, 20). באותה השנה הודיע הכומר המקומי Kulasinski, כי הוא כותב את ההיסטוריה של העיר זמושץ׳ ומחפש חומר יהודי.

* הנוסח המקורי של כתב־הזכויות — לפי הנוסח ב„יוטז׳נקה״, כרך ג׳, 43, 1863 — ניתן בסוף הספר במדור „נספחות״.

[31] אין זאת אלא שבקשה זו נמסרה בעל־פה, כי בתעודות של משפחת זמויסקי אין עקבות לבקשה כזאת בכתב.

זמנהגיו". אסור להעליב את היהודים, להצר את צעדיהם ולגרום להם נזקים ועליהם להרגיש עצמם בטוחים בעיר, כפי שמרגיש עצמו אציל או סינטור במדינה.

למקום מגוריהם של הספרדים נועד רחוב (רחוב הסנדלרים) וכן סימטה צדדית, רחוב המלח, המוליכה לשוק הקטן. ברחובות אלו רשאים היהודים להיות בעלי מגרשים, להקים בתים ולראותם „כקנינם הפרטי" שלהם ושל יורשיהם. בתים אלה הם רשאים למַשכּן, למכור, לשנות צורתם וכו'.

„ביתר הענינים נאמר בכתב־הזכות — עליהם לחיות בבטחון וליהנות ממשכנותיהם. אסור להעליב בהם ובילדיהם ולפגוע בזכות הקנין והחופש שלהם".

כמו כן ניתנת להם הרשות להקים בית־כנסת, אך עד שיהא ביכולתם לבנותו אבן, הם רשאים להתכנס לצרכי תפילה בדירה פרטית. מותר להם להחזיק בספריהם, בדפוס או בכתב וכמו כן להביא מלמדים בשביל ילדיהם ואף הם, כלומר המלמדים, רשאים להחזיק בספרים הדרושים להם. היהודים רשאים לקחת מיערות זמויסקי עצי בנין וכן סיד ואבנים חינם אין כסף וכמה שירצו.

והיה אם הישוב היהודי בזמושץ' יגדל ושני הרחובות שהוקצו להם מתחילה יהיו צרים מלהכילם, הרשות להם להתפשט מחוץ לתחומם.

„אם במרוצת הימים יתלקטו יהודים של אותה האומה במידה מרובה כזאת, שיימנע מהם מלגור בתוך חומות העיר שנועדו להם, ניתנת להם הרשות לרכוש בתים בפרברים שמחוץ לעיר ואף לבנות שם בתים". מחיר הבתים הללו ליהודים יהיה המחיר שמשלמים תושבי המקום ההוא.

זמויסקי מבטיח לנדב קרקע בשביל בית־קברות, בתנאי שהיהודים יקיפוהו בגדר־עץ.

בשטח המסחרי — שסוף כל סוף הוא העיקר בנסיון ההתישבות בעיר החדשה — מַקנה כתב־הזכויות ליהודים את ההנחות הבאות:

ליהודים הספרדים מותר לפתוח חנויות בשוק הגדול, בבנין של מועצת העיר ובמקומות אחרים. הם רשאים לסחוֹר בתכשיטים, בכלי בית, בבגדים יקרים, בחפצי זהב וכסף וכן ברפואות ובבשמים. סחורות אלו מותר להם להביא מכל מקום ולשווקן במישרים, או בעקיפים, בירידים.

ענין מיוחד מעורר הסעיף המפרט את זכויות הרופאים היהודים בזמושץ'. בו נאמר כי „לבקיאים בחכמת הרפואה, בעלי נסיון ותואר דוקטור מזמושץ'"[32], מותר לעסוק ברפואה, לרפא חולים ללא כל מניעה. הם גם רשאים להחזיק בתי־מרקחת באין מפריע, להכין תרופות ולמכרן. כמו כן מותר להם להתעסק באין מפריע בחובשות, אך בתנאי שעל ידי כך לא יבולע לבית־המרחץ העירוני, משום שחלק מן ההכנסות שמסוג זה מגיע לו"[33].

---

[32] הפרט על רופאים יהודים שהוסמכו בזמושץ' מעורר ענין רב. באקדמיה שבזמושץ' לא היתה כלל פקולטה לרפואה, אף־על־פי שלמדו שם אנטומיה לפי השיטה האיטלקית (מעשית). בשנת 1598, זאת אומרת, עשר שנים לאחר מתן כתב־הזכויות, התענין זמויסקי ברופא היהודי הצעיר טוביה ורצה לשלחו לפדואה על מנת שילמד שם חירורגיה. אך הרופא הצעיר סירב לנסוע לשם בטענה שבלי ידיעה בלאטינית לא יפיק כל תועלת מלימודיו שם.

(St. Lempicki, Dziatalność Jana Zamojskiego na polu szkolnictwa, Kraków, 1920, 244)

[33] לפי כתב־הזכויות שהיהודים הספרדים קיבלו בשתי העיירות הצ'כיות־שלזיות Troppau ו־ Jägerndorff בשנת 1625 היתה להם הרשות להעסיק רופאים יהודים משלהם.

Alfonso Cassuto, „Ein unbekanntes Dokument...", Zeitschrift für die Geschichte der Juden in der Tschechoslowakei, 1930, II. 87.

מותר ליהודים להתלבש כראות עיניהם ואסור לכפות עליהם לענוד סימנים חיצוניים, שיבדילום כיהודים.

„כדי שיהיה בידיהם להתגונן מותר להם לחגור אותם כלי הזין שאזרחים אחרים חוגרים אותם לצורך אותו התפקיד"[34].

ליהודים הספרדים מותר להתקין מקומות רחצה בתוך תחומי מגוריהם לצרכי משפחותיהם ולמשרתיהם.

ההתעסקות במסחר מותנית בשורת הגבלות, שהן תולדת הערבויות המסחריות אשר זמויסקי הבטיח לקבוצות אחרות, כמו לארמנים וליוונים. הזכות לסחור ביינות מן המזרח והדרום היתה בידי הארמנים ואילו המסחר במצרכי מזון, כמו לחם, בשר, תרנגולות היה בידי הצ׳כים. מסיבה זו נאסר על היהודים הספרדים לעסוק בענפי־מסחר אלה. אך שיווק יינות בכמויות גדולות מוצא מכלל איסור זה.

היהודים הספרדים רשאים גם לעסוק במלאכה מלבד בפרוונות, בקדרות ובסנדלרות. כמו כן אסור להם להיות קצבים. בעלי מלאכות אלו כבר היו מאורגנים באומניות, שהגנו על המקצועות שלהם. לעומת זאת מותרת ליהודים השחיטה לצרכיהם הם ואת הבשר הטרף אפשר להם למכור בירידים השבועיים וכן בערים ובכפרים של „המדינה שלי" (państwo mojego), כלומר: בתחומי ארץ אחוזותיו של זמויסקי.

אפייני מאד הוא הסעיף הדן בארגון הקהילה בזמושץ׳.

„היהודים הנזכרים למעלה, בני האומה הספרדית והלוזיטאנית, לא יהיו כפופים למרותם של יהודים אחרים. הם עצמם ימנו להם ראשים וייסדו קהילה של יהודים לוזיטאניים וספרדיים, שיהודי בן אומה אחרת לא יוכל להשתייך אליה בלי הסכמתם[35]. כזאת (ההחלטה) צריכה להתקבל על־ידי ראשי בית־הכנסת, או על־ידי רוב היהודים הלוזיטאניים והספרדיים. שמו של כל יהודי יירשם בפנקס של בית־הכנסת. להם (ליהודים אלה) תהא הסמכות לבחור בראשיהם לפי המנהגים שלהם והראשים יהיו מורשים ליישב את כל הסכסוכים והמשפטים ולהעניש עבריייני הדין ואפילו לגרשם".

היהודים אינם כפופים לעיריה בשטח המסים והם ישלמו מסים שזמויסקי עצמו יטיל עליהם.

תושבי העיר אינם יכולים לתבוע יהודים לבית־המשפט העירוני. בכל תביעה, תהא אזרחית או פלילית, על התובע הלא־יהודי לפנות תחילה לזמויסקי עצמו.

„הנני מבטיח — מכריז זמויסקי בכתב־הזכויות — לנהוג ביושר. אמנה שופט הגון ומנוסה, חפשי משוחד והוא יפסוק בסכסוכים, אזרחיים ופליליים, שבינם לבין הנוצרים".

כתב־הזכויות גם מקנה ליהודים הספרדים חופש תנועה. מי שירצה לעזוב את זמושץ׳ יהיה חפשי לעשות כרצונו, בתנאי שיפרע את חובותיו, אם יהיו לו כאלה. הוא יהיה רשאי למכור את ביתו ולקחת אתו את כל רכושו.

---

34 Isaac da Costa, היהודי הספרדי־ההולנדי המפורסם, אשר הוציא בשנת 1860 את ספר היוחסין של משפחות ספרדיות, כותב:

„באיטליה ובחלקי פולין מסויימים הוענקו להם (כלומר ליהודים הספרדיים) זכויות שוות בהרבה פרטים לאלו שהיו מקודם לאצילים הנוצריים בספרד, כמו, למשל, הזכות לחגור חרב".

מובא לפי: Isaac da Costa, Noble Families among the Sephardic Jews. London, 1936, 121.

35 בנוסח הזכויות משנת 1625 (Cassuto, 86) נאמר בפירוש, כי רק „עברים מן הליבאנט, מאיטליה, או מאפריקה" רשאים להתיישב, אך בשום פנים ואופן לא יהודי פולין או אשכנז. „keine Deutsche oder Polnische Juden".

להלן מבטיח זמויסקי, כי היהודים שיתיישבו בעירו ייהנו מאותן הזכויות, שיש ליהודים בקרקוב, פויזן, לובלין ובערים אחרות בפולין וכן ל„סנאטורים אחרים ולאצולה של הכתר הפולני".

ליתר תוקף חוקי נכתב כתב־הזכויות „אות באות" על מנת „שיורשי יקיימוהו לדורות".

„אני מבטיח וערב לכך שבמקומות הנועדים הם רשאים לבנות בתים ולהרחיב את סחר העיר". אולם חלילה להם (ליהודים) „להיות נרפים".

כאמור, היה כתב־זכויות משונה זה היחיד שיהודים ספרדים קיבלו בפולין בעוד שבמדינות אחרות ובתקופה מאוחרת היה זה חזון נפרץ.

בדרך כלל היה זה כתב־זכויות ליבראלי. אך החשבון נעשה בלי בעל־הדבר, שבמקרה זה היוו אותו תושבי זמושץ בכוח, כלומר היהודים הספרדים. לא ניתן לקבוע מה היה מספר היהודים בתורכיה, שנענו למכתב התהילה של משה הכהן על כוונותיו הטובות של זמויסקי לגבי היהודים הספרדים. כנראה שמעטים מהם באו בכל זאת להשתקע בזמושץ׳. במקורות אנו מוצאים שמות אחדים של יהודים מוונציה ואפילו ממקומות מרוחקים יותר. כתב־הזכויות של המתישבים הספרדיים בזמושץ׳, שלמעשה היו מעונינים במקום מקלט ובדרך נסיגה בטוחה, כדי שיוכלו לנהל את עסקיהם בלבוב בפחות סיכון (כשם שהספרדים בגליק־שטאדט התכוונו לכך ביחס לעסקיהם בהאמבורג), ניתן להם באיחור זמן מסויים. בשנת 1579 מת דון יוסף נשיא. הסוכנים הספרדיים, שבאו לאחר מכן לפולין, וכנראה על אחריותם הם, לא זכו עוד להגנה דיפלומטית. עם מותו של יאן זמויסקי בשנת 1605 אבד ל„יהודים התורכיים" מגינם האחרון.

היהודים הספרדים שהשתקעו בזמושץ׳ ניהלו לרוב את עסקיהם בלבוב. תשע שנים לאחר שמשה הכהן דה מוסה השתקע כיהודי הראשון בזמושץ׳ (בשנת 1587) מופיע שמו בערכאות לבוב (1596), כצד בסכסוכים מסחריים בינו לבין סוחר אַרמני. בשנת 1597 מוכרים שני יהודים ספרדים בזמושץ׳, שניהם יוצאי ונציה — שלמה מרקוס ואברהם מזרחי — בית לאדם בשם איזאק מטקאף, כנראה יהודי אנגלי.[36] בשנת 1598 מוזכרים היהודים הספרדים בלבוב בקשר להתחייבותם לתרום 80 זהוב לטובת בית מועצת העיר[37].

אף־על־פי שבכתב־הזכויות נאמר בפירוש, כי אסור לפגוע בכבודם של היהודים ולהרע להם, מסכימה האקדמיה בזמושץ׳ לקבל ירושת כסף, אשר פרופיסור אחד הניח אחריו בשביל „קופת גמילות־חסד" (mons pietatis), שתלווה כסף על משכונים לכל אחד מלבד ליהודים. קופה זו נוסדה בשנת 1607, כלומר ס"ה 19 שנה לאחר שהיהודים הספרדים השתקעו בזמושץ׳[38].

---

36 A. Tarnowski. Działalność gospodarcza Jana Zamojskigo, Lwów, 1935, 384.

כיצד אפשרי הדבר שיהודי אנגלי יגיע באותה התקופה לפולין בעוד שהיהודים לא חזרו עוד לאנגליה (באורח רשמי) החל משנת 1290? היסטוריון אחד קורא לו בשם Izaak Metkeft ושני Izaak Midkeft. יש לו תביעה כספית מאת שני סוחרים סקוטיים והוא מבקש בכתב את התערבותו של הקנצלר בטראנסילבניה. לפי כל הסימנים אין הוא יהודי, אך השאלה חשובה משום ששני יהודים ספרדיים מכרו לו ביתם בזמושץ׳.

37 Balaban, Żydzi lwowscy, 467; Białkowski, Rozprawy i studia, Zamość, 1929, 178.
Tarnowski, p. 325.

38 פרופיסור זה שמו Drezner. הוא קיבל סטיפנדיה מאת זמויסקי כדי ללמוד בפדואה. הצוואה היא משנת 1616. על השנאה ליהודים ראה: Adam Burski, „Listy Prof. Ak. Zamojskiego (1597—1612)"; Biblioteka Warszawska, 1884, II, 321—331; Jan Ptaśnik, „Minerwa Polska", II, 1927, 7.

בכתב־הזכויות מנויות ארבע מלאכות שליהודים אסור לעסוק בהן. אך בתקנות של אגודת (אומניית) הסַפרים משנת 1621 נאמר, כי היהודים רשאים לאחוז במלאכה זו כמו לא־יהודים. תקנה זו ודאי לא חלה על היהודים הספרדים ואף לא נועדה בשבילם, שכן בכתב־הזכויות לא נכלל מקצוע הספרות במלאכות האסורות עליהם. מכאן הראיה, כי בשנת 1621 כבר נמצאו יהודים לא־ספרדים בזמושץ׳[39].

ענין מיוחד יש בסיפור המעשה על דוקטור יהודי (לא רופא, אלא בפירוש דוקטור מוסמך לרפואה. שמו לא נמסר). ב־13 במאי 1631 חטפו סטודנטים של האקדמיה בזמושץ׳ בתוך ביתו את בתו, ילדה בגיל 11 שנה והכניסוה תחת כנפי הדת הנוצרית במעמדו של בעל האחוזות החדש, זמויסקי הצעיר[40]. בזכרנו את כתב־הזכויות משנת 1588 אין ספק שהמדובר בבתו של יהודי לא־ספרדי. הדבר אירע בשנת 1605, כלומר: לאחר מותו של יאן זמויסקי, מייסדה של זאמושץ׳, כשכבר החלה ירידתה של העיר. האקדמיה שנועדה להתחרות באוניברסיטה שבקרקוב מתנוונת ומצטמצמת למוסד חינוכי נטול חשיבות. בני „האומות״ שהובטחו להם זכויות־יתר מתלוננים על רדיפות וצמצום חופש פעולתם המסחרית, שהובטח להם מקודם. המתלוננים הם יוונים, אַרמנים וסקוטים. רבים מהם עוזבים את זמושץ׳ ומתיישבים בערים אחרות. האיטלקים עובו־ים לגור בקרקוב והיוונים בלבוב. רק האַרמנים נשארים בעיר ונלחמים במשך תקופה מסויימת על זכויותיהם.

העירוניים הפולנים הם אכולי־קנאה ושואפים לשלטון מלא בעיר. ההגבלה בסחר היין פגעה במיוחד ביהודים הספרדים. בזמושץ׳ לא נמצאו קופצים על תכשיטים ובגדי משי. היהודים הפולניים מן הישובים הסמוכים, אף הם של זמויסקי, סיפקו לזמושץ׳ כל מה שהיה דרוש לתושביה ולא היה איכפת להם אם לא הם אלא דוקא אחיהם יוצאי ספרד הם המיוחסים האמיתיים בזמושץ׳.

היהודים הספרדים, בין אם מספרם היה רב או מועט, נוכחו לדעת שגן־העדן הזמושצ׳אי הוא מקח טעות. לא היה קל להם להתחרות בארמנים. במלאכה לא עסקו בשום מקום ולכן לא הפיקו כל תועלת מן התקנה, שהתירה להם להיות בעלי־מלאכה. בכלל לא היתה הסביבה הפולנית נוחה בשביל הסוחרים מחו״ל. יאן זמויסקי רגיל היה לקבל מהם מכתבי תלונה. ביחוד הרבו להתלונן הסוחרים האנגלים, שהתיישבו בזמושץ׳ ופתחו שם חנויות גדולות וכן בערי פולין אחרות. הסוחרים האנגלים מתלוננים על האצילים הפולנים שאינם פורעים את חובותיהם ואף מַכים את הנושים כשהללו מבקשים את סילוק החובות. סוחר מחו״ל אינו זוכה למשפט צדק בבית־הדין, ולכן לא נותר להם אלא לעזוב את פולין, אם הקנצלר לא יפרוש עליהם את חסותו.

ואם סוחרים נוצרים כך על אחת כמה וכמה סוחרים יהודים ואפילו יוצאי ספרד, שכה נחשבו בעיני זמויסקי[41].

בדרך זו אפשר להגיע לידי המסקנה שעוד לפני שהספיקה המושבה היהודית בזמושץ׳ להכות שורש ולהתבסס החלה התפוררותה. אך קשה לקבוע כמה זמן נמשך תהליך ההתפוררות של הישוב הספרדי בזמושץ׳. דבר אחד אינו מוטל בספק והוא, כי בערך בשנת 1600 נעלמים הסוחרים היהודים הספרדים מלבוב.

---

39 K. Sochaniewicz, Teka Zamojska, 1922, 62; Janusz Peter, Przywilej cechu cirulnickiego w Zamościu; Teka Zamojska, 2, 1939.

40 Jan Kochanowski, Dzieje Akademji Zamojskej, 1900, 87.

41 S. Staszic, Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego, Kraków, 1926, 74.

כך, למשל, נמסר כי בית־הכנסת בזמושץ׳ נבנה בשנת 1595. אפילו מסופר, כי את האלמימר נדב איש בשם ר׳ שמואל ברזל[42]. אם זוהי יותר מסתם מסורת, הרי שהעדה הספרדית הקטנה (על קהילה גדולה אי־אפשר לדבר) היא שבנתה את בית־הכנסת הזה, שלאחר זמן שימש נושא להיסטוריוני האמנות בפולין[43].

אין בזמושץ זכר לבית־קברות של יהודים ספרדים ואף שמו של רב ספרדי אחד בעיר זו לא הגיע אלינו[44]. מכאן רגליים להשערה, כי תולדות הישוב הספרדי בזמושץ׳ נסתיימו ביובל הראשון לייסודו.

הנוסעים שביקרו בזמושץ׳ לאחר גזירות ת״ח (1648) אינם מזכירים כלל יהודים ספרדים. בשנת 1648 כבר מצויה בזמושץ׳ קהילה גדולה של יהודים אשכנזים, ההולכת ומתרבה בשנות חמילניצקי כשהיהודים נמלטים מן הערים והעיירות הסמוכות ומצילים את חייהם במבצר זמושץ׳, אף־על־פי שרבים מהם מתים ממגיפות ומרעב.

מן האמור למעלה אפשר לקבוע במידה המניחה את הדעת, כי בשנת 1630 בערך נעלמים היהודים הספרדים מזמושץ׳. מכאן אין להסיק כי הישוב של היהודים האשכנזים קם מיד על חורבותיו של הישוב הספרדי. נכון יותר להניח כי עוד מקודם היו רגילים להגיע לשם יהודים פולניים כסוחרים שגרו בערים ובעיירות הסמוכות, בתחומי אחוזותיו של זמויסקי. בשברשין הסמוכה לזמושץ׳ היה בשנת 1594 החוכר הראשי יעקב בן נתן. כמעט בכל אחוזותיו הגדולות של זמויסקי, היהודים הם החוכרים והסוחרים הראשיים. בערים הפרטיות של זמויסקי, טומשוב, טורובין ואחרות מצויים יהודים מיד עם היווסדן[45]. אך הם חסרו את הזכויות הנרחבות שהיו ליהודים הספרדים. אף־על־פי־כן התיישבו שם, מילאו את התפקידים הדרושים והפכו ממילא לחלק בלתי נפרד של הבנין הכלכלי בערים הללו בלי זכויות, כפי שהיהודים הספרדים היו עם זכויות.

לכן יש לראות את תקופת ישיבתם של היהודים הספרדים בזמושץ׳ כאֶפיזודה בלבד, כקפריסה של נגיד, שבסופו של דבר היתה נעדרת כל השפעה על התפתחותו בעתיד של הישוב היהודי בזמושץ ואף לא השאירה אחריה כל עקבות מלבד הערות מקריות בכתב־הזכויות, שקנצלר פולני „אוהב ספרד״, הגיש לעדה זאת כמַתנת־קפריסה נגידית[46].

---

42 Altberg, Jutrzenka, 1861, 20.
אותו דה קוסטא כותב כי „בפולין וברוסיה נשארו אולי מעט יחידים (ספרדים) ואפשר אפילו כמה משפחות, אשר טיפחו זכרונות על מוצאם מן הדרום, אך מעולם לא הקימו סינגוגה״.
במסגרת זו אפשר לייחס למושג „סינגוגה״ שתי משמעויות: בית־כנסת וקהילה.

43 M. Balaban, Zabytki historyczne Żydów w Polsce, 51; Z. Glogier, Budownictwo drzewne w Polsce, Warszawa, 23: Szyszko-Bohusz, Prace Komisji historji sztuki, Ak. Um., 1926, 21—23.

44 הורוויץ, כתבי הגאונים, ע׳ 137—140. מזכיר שם את כל הרבנים, אך אינו יודע על רבנים ספרדיים.

45 סקירה מפורטת על פעולתם הכלכלית של היהודים באחוזותיו של זמויסקי מצויה בספרו הנזכר של טרנבסקי. האנציקלופדיה הרוסית־היהודית (VII, 667) איננה מדייקת בכתבה שזמויסקי לא הכניס יהודים לזמושץ׳.

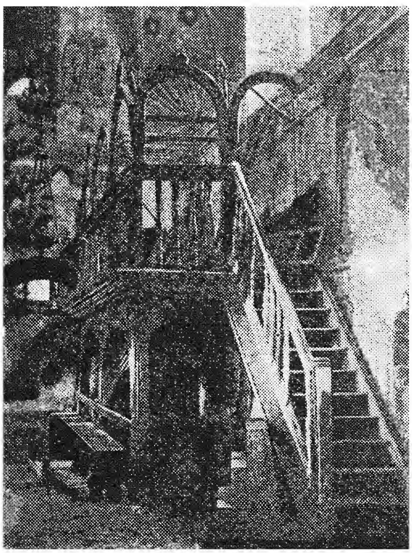
46 בשנת 1816 בערך מחפש אותם בזמושץ׳, תוך געגועים רומנטיים, המשורר Niemcewicz, והוא כותב: „Hiszpanów, Greków, Włochów już niema, zato dużo Żydów" (ספרדים (יהודים), יוונים, איטלקים אין עוד ולעומת זאת ישנם כה הרבה יהודים).
Podróże historichne po ziemach polskich, Paryz, 1858, 168.
בשנת 1604 היו עוד לארמנים הרבה בתי־חרושת לסוחתיין, אך בתחילת המאה הי״ח הם נעלמים מזמושץ׳. בשנת 1706 אין עוד זכר למושבת הסוחרים היונים.
„Historia Kościoła Ormiańskiego Zamojskiego", Starożytna Polska, II, 801; M. M. Pieszko. Zamość, Gród Kanclersko-Hetmański, Zamość, 1928, 10—11.
פנקס החברה קדישא וגמ״ח בזמושץ׳, שתחילתו בשנת תמ״ז (1687), אעפ״י שברור כי קדם לו פנקס אחר, איננו מזכיר כלל את היהודים הספרדיים.
אפרים קופר, „פנקס החברה קדישא וגמילת חסדים בזמושץ׳״, בלעטער פאר געשיכטע, ורשה III, 1950, 79—88 (הקדמה). ר׳ במדור פנקס זמושץ׳ בסוף הספר.

דוד דוידוביץ, אינג׳. (תל־אביב)

בית־הכנסת בעיר הישנה

בית־הכנסת בקהילת זמושץ׳ היה מן היצירות הארכיטקטוניות היהודיות המעניינות ביותר בפולין הקונגרסאית; הוא נבנה בסוף המאה ה־16[1] ולפי תכנית הבנייה שלו אפשר למנותו על טיפוס בתי־הכנסיות המרובעים, הרנסנסיים, שהיו נפוצים על אדמת פולין ממחצית המאה ה־16 ואילך.

פרופ׳ שישקו־בוהוש, החוקר הנודע של הבנייה העתיקה בפולין, נתן לנו תיאור מפורט של בית־הכנסת הזה, במחקרו החשוב „חומר לארדיכלות בתי־הכנסיות בפולין״[2]: „בכל הקומפלקס מרובה־הצורות של בניני בית־הכנסת בזמושץ׳ שבימינו, שייכים לחלקיו הקדומים, הקשורים ביניהם קשר אורגני, לכל היותר, האולם הראשי ושני החלקים הצדדיים של ,עזרת הנשים׳, המחוברים לאולם מצדדיו הדרומי והצפוני. מלבדם אולי קדום גם ה„פוליש״ של היום או זה שהיה קיים פעם ואשר, על־כל־פנים, דומה לזה של היום. אפשר שהיתה קיימת גם ,עזרת נשים׳ מעל ל,פוליש׳. שאר חיבורי־בנין ותוספותיהם מוצאם מתקופה מאוחרת הרבה יותר, לרוב מהשנים האחרונות, שבהן חלו שינויים חשובים לא בלבד בצורתו החיצונית של הבית, אלא גם בכל הפנים.

פנים בית־הכנסת. יציע המקהלה (פרופיל)

ה„פוליש״ של בית־הכנסת מזכיר את הפרוזדורים של בתי־האבן אשר בכיכר העיר (ה„רינק״). מצוי בו איפוא חלק קדמי, רחב יותר, בעל כיפה חביתית עם לונטות. עומקו — למעלה ממטר מתחת לפני הקרקע; מצד מזרח נמצאת הכניסה לאולם־התפילה, שפני־הקרקע שלו נמוכים בכמה דרגות, ואילו מצד מערב — הכניסה (עליה במדרגות)

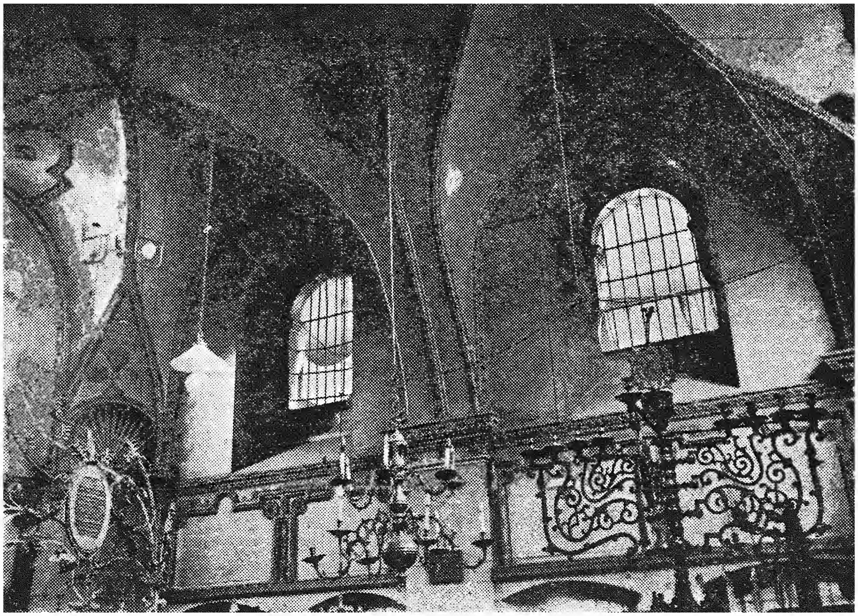
---

[1] לפי בלבן נבנו בתי הכנסיות בזמושץ׳ ובשברשין (שצ׳בז׳שין) בתקופה אחת, בסוף המאה ה־16, אולם התאריך המדוייק של בנייתם אינו ידוע. גם ההנחה, שבית הכנסת בזמושץ׳ נבנה בעזרת הקנצלר יאן זמויסקי, בעל העיר, אינה מבוססת די־הצורך. ז. גלוגר מציין את יאן זמויסקי כדוגמה לאָציל פולני נדיב־לב, שהקים את בית הכנסת למען יהודים, אך מדגיש, „כפי שמוסרת האגדה בנה זמויסקי את ביהכ״נ בזמושץ׳״. Z. Gloger: Budownictwo drzewa i wyroby z drzewa w dawnej Polsce, וַרשה 1907, בהקדמתו לערך „בתי כנסיות״, עמ׳ 22.

[2] מחקרו של A. Szyszko-Bohusz: Materjały do architektury bóżnic w Polsce, קרקוב, 1926. מוקדש לבתי כנסיות במרכזה של פולין ובעיקר — לבתי כנסיות בקהילות היהודיות שמשני עברי הויסלה, (הגלילות: קילץ, לובלין, וַרשה), ע׳ ד. דוידוביץ, לזכר פרופ׳ א. שישקו־בוהוש, „גזית״, תמוז תש״י (1950).

לאולם־תפילה קטן יותר. בקצה חלק ה,פוליש׳ הצר יותר, שקמרונו עשוי שני שדות צלביים, נמצאת הכניסה לחצר; בחלקו המערבי — הכניסה לתלמוד תורה ובחלקו המזרחי — ל,עזרת הנשים׳. את ההפרש ברוחב, בין שני חלקי ה,פוליש׳, ממלאות המדרגות המובילות למַקהלה[3].

החלק הראשי, וכמובן היחיד, המעניין מבחינה ארדיכלית ואמנותית, הוא אולם־התפילה הגדול, אשר הארכיטקטורה שלו היא, לפי המשוער, בת המאה ה־17. בית הכנסת הוא כמעט מרובע (12.22 × 11.57 מטר); במידותיו ובמבנה־קמרונו הוא מזכיר מאד את בית הכנסת בשברשין (13.43 × 11.35 מטר), אך קישוטי הקיר וכיפת־הקמרון שונים (כאן) במקצת. כמו בבית־הכנסת בשברשין, כך גם כאן 8 לונטות המחוברות זוגות־זוגות בפינות האולם... אך שונה ממנו עיבוד פינות־האולם האלו, העשויות „מפרשי־קונכיות". בקירות — פילסטרים המתאימים לחלוקת כיפת־הקמרון. מבחינה ארכיטקטונית הכל מעובד כאן יותר מאשר בבית הכנסת בשברשין. בקירות הצדדיים (הדרומי והצפוני) שמונה נקבים (ארבעה בכל קיר), המחַברים את האולם לחדרי התפילה של ,עזרות הנשים׳. מעליהם

פנים בית־הכנסת. הלונטות, הארקדה העיורת (ר׳ גם קטע ממנורת החנוכה)

נמצאות כעין טבלאות אשר שפת מסגרותיהן מצטיינת בשפע קישוטיה. את מקום הפילסטר האמצעי בקיר המזרחי תופס ארון־הקודש, בעל פיגום, הנמצא בין שני עמודים יוניים...

האור חודר כיום[4] רק דרך שני חלונות אשר בקיר המזרחי. שני החלונות שבקיר

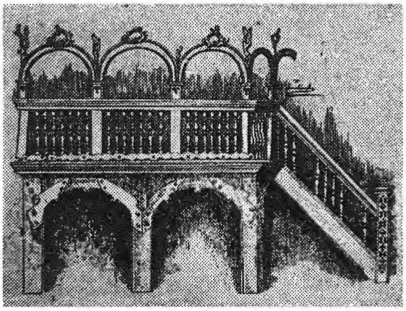
---

[3] ר׳ להלן: הערה בדבר מקהלה זו.

[4] „כיום" ז... על סופו הטראגי של בית כנסת זה כותב מ. צ א נ י ן („על חורבות יהדות פולין", „דבר" 28.1.48), לאחר ביקורו בפולין, בין השאר: „כשהוגלו יהודי זמושץ׳ לגטו תקף פולמוס השוד את תושבי העיר. במשך שעות ספורות נותרו בבתי הכנסת רק קירות חשופים"... ע׳ גם מ. צאנין: איבער שטיין און שטאָק, ת"א, 1952, ע"ע 54—55.

המערבי היו אולי תחילה קשורים ב„עזרת הנשים", ואילו כיום משמשים ארבעת החלונות הצדדיים, לאחר השינויים שחלו בבנין, כמחיצות שקופות לחדרי „עזרת־הנשים" הצדדיים.

לפני שנים אחדות עמדו עדיין בפנים האולם, לאורך הקיר המערבי, שני יציעי־מקהלה בנויים עץ, למען ילדי ה„חדרים"[5].

פנים בית־הכנסת. יציע המקהלה (חזית)

ציור היציעים האלו ניתן בספרו של ז. גלוגר: „הבנייה בעץ ומוצרי־עץ בפולין הקדומה", אך עקבותיהם נעלמו במרוצת הזמן.

אשר למראהו החיצוני של בית־הכנסת — קשה לומר היום, מה היתה צורתו הקדומה"[6].

מלבד המבנה החָביתי של הבית, היא צורת הבנייה הרנסַנסית, המקובלת בבתי־כנסיות פולניים מתקופה זו, יש לציין בבית־הכנסת בזמושץ' עוד כמה ערכים אמנותיים חשובים — ובמובן־מה גם ראשוניים — בהם משתקפת יפה השפעת תקופת התחיה האיטלקית.

מבין כל בתי הכנסיות הרנסַנסיים הידועים בפולין, משמש בית הכנסת בזמושץ' דוגמה ראשונה להופעת אורנַמנט ארדיכלי־קישוטי על כתלי הפנים, שאפשר לראות בו את התחלת האַרקדה העיורת, האופיינית כל־כך לבתי הכנסת המבצריים, שנבנו כאן למן מחצית המאה ה־17; אותו קישוט־כותל אשר שישקו־בּוהוּש מגדירו „כעין טבלאות, אשר שפת מסגרותיהן מצטיינת בשפע קישוטיהן", אין בו עדיין מאותה מוטיביקה של האַתיק — הוא העיטור החיצוני המעניין של בית הכנסת המבצרי — שהועבר לפנים הבית, ועוד פחות נמצא בו מן ה„טריפוריום" של הכנסיות הנוצריות; אך כמה עדינות וטוב־טעם ארדיכלי יש בו באַפריז צנוע זה, המחַייה את השטח רחב־הידים שבין חלונותיו הגבוהים של בית הכנסת ממעל, לבין הנקבים המקשרים את אולם־התפילה עם „עזרת הנשים" מלמטה. שתי הטבלאות, בעלות קישוט בולט זה, המופיעות כאן משני צדי הפילסטרים, כלומר: ארבע על פני כל אחד מכתלי הבית (ואף הכותל המזרחי בתוכן). צורתן — מַלבן, אשר קוו האופקי, העליון, אינו ישר, אלא מתפתח במרכזו בצורת חצי־מעוגל היוצא־דופן מהקו ובקצותיו — בכעין מרובע המכיל בתוכו שושַנת. המוטיביקה הפלאסטית של קו המסגרת מצטיינת באורנַמנטיקה שילובית, המזכירה את צורת הערבסקה[7], ביחוד בקו־התחתון שלה ובאַפריז המשתרע מעל לשתי המסגרות, בין הפילסטרים של קיר־הבית כולו.

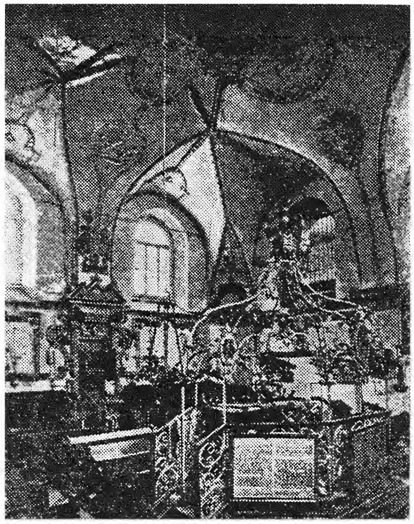
גם קישוטי־הכיפה, העשויים בצורת סרטים עיטוריים, בולטים, העוברים על שפת הלונטות, במרכז־החגורות ובין הפילסטרים והחגורות — כל אלה הם תבונת־כפים מפוארת של אמני ה„סטיוקו". יש להזכיר כאן במיוחד את המוטיב הקישוטי, העממי, הבולט, המופיע בזויות הבית, מעל מפרשי־הקונכיות, הלא הוא נאד הפרחים עם שתי השושנים המופיעות

---

[5] לפי הגדרת שישקו־בוהוש Chórki, ז. א. מקהלות קטנות או מקומות למקהלה. המקהלות הללו נשתמרו באילו בתי־כנסת בפולין, כמו בווישוגרוד, גומבין, לבוב, ונועדו ודאי לילדי „חדרים" או ל„משוררים" שבמקהלת החזן.

[6] ר' מחקרו של שישקו־בוהוש הנ"ל, ע"ע 21־23, כנ"ל.

[7] בבתי־הכנסת הספרדיים של טולידו כיום הכנסיות: „סנטה מריה לה בלנקה" ו„אל טרנסיטו".

פנים בית־הכנסת. הבימה וארון־הקודש

לצדו. שימוש זה באורנַמנטיקה בסגנון הרנסַנס האיטלקי על גבי צלעות־הקשתות — אופייני ביחוד לבית־הכנסת של זמושץ׳[8].

בימַת־הברזל, מן המקוריות והנאות ביותר בפולין, מזכירה בצורתה כתר־תורה כביר, בעל שמונה צלעות, המתקש־רות זו בזו, בחלקה העליון של הבימה; גם חלק זה מוגמר בכתר־תורה זעיר, אך הפעם בתפיסה ריאַליסטית יותר. האורנַמנטיקה עדינת־הצורות של חלקה העליון של הבימה עשוייה מוטיבים צמחיים (עלים, אצטרובלים) ומכילה מצדדיה המזרחי והמערבי שתי טבלאות אובליות, הנושאות עליהן את שמות הנדבנים[9], בעוד אשר האורנַמנטקה של בסיס הבימה עשוייה מוטיבים גיאומטריים וביניהם שושנים (רוזטות) ועלי־שיטה מסוגננים. בימה זו נבנתה בשנת 1788.

בבית הכנסת נמצאה מנורת־חנוכה אדירה בעלת תשעה קנים, מהטיפוסיות ביותר בין מנורות החנוכה, שהועמדו ליד ארונות־הקודש בבתי הכנסת הפולניים ארונות־הקודש בבתי־הכנסת הפולניים העתיקים.

ב„פוליש" של בית הכנסת הזה ראוי לציון שער־הכניסה היפה לאולם־התפילה, העשוי בצורת פורטל־אבן מורכב משני עמודים בארוקיים שכותרותיו נושאות עליהן כעין קשת חצי־מעוגלת. חלק זה מכיל כתובות בצורת אַפריז בצדדיו — את הפסוק: „מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלקים וזה שער השמים", ובמרכזו, הבולט יותר, את הפסוק: „זה השער לד׳ צדיקים יבואו בו". דלת השער המכוסה סורג־ברזל הזכירה את הפורטל של בית־הכנסת הקראקובי שע"ש ר׳ יצחק בן ר׳ יעקב („אייזיק יעקעליש שוהל").

בית־הכנסת. מראהו החיצוני

---

8 G. K. Lukomski: Jewish Art in Eurapean Synagogues, לונדון, 1947, עמ׳ 34.

9 מסופר שהבימה נמסרה לביהכ"נ כנדבת ר׳ שמואל ברזל. יתכן כי שם זה מרמז על מוצאו הספרדי של המנדב, אך אין הדבר מעיד שהעדה הספרדית הקטנה בנתה את בית־הכנסת המהודר של זמושץ׳. ע׳ במאמרו של י. שאצקי, ספרדים אין זאמאָטש, ייווא בלעטער, באנד XXXV, ניו־יורק 1951, ע׳ 117.

ישראל לוין, (ירושלים)

לתולדות היהודים בזמושץ׳

בבואי לספר את תולדות עירי — היא קמה לתחיה לעיני־רוחי; שוב אראנה בראִית־הילדות. יצאתי אותה לפני שתים עשרה שנה, ואני אז ילד בן עשר.

בעמדי על חרבותיה, על קברות יהודיה לאלפיהם, רוצה אני לשיחַ עם נפשי בטרם אסַפר מעט מקורותיה: — יפה היתה עירי זמושץ׳, יפים ונקיים רחובותיה ובתיה מראה צנוע להם. חן מיוחד שפך עליה המגדל הרם במרכזה, וכאילו הגביר בלב תושביה את הכרת ערכם. לא היה בה מיסוד התפארת, אך חין־הפשטות בה שבה את לב רוֹאֶיה. עיר ואֵם בישראל היתה ומשבצת־חן ברקמת יהדות פולין. יהודיה — פשוטי־עם. מה שהיְנה את הפסיפס החברתי של יהדות פולין כולה, בא לידי גילוי גם בה. היו בה עשירים, אנשי־מסחר ובעלי־רכוש אשר שלטו במוסדותיה ואף עניים, אנשי עמל ומלאכה; בעלי־בתים מעודני־נימוס ואניני־נפש וסבלים ועגלונים אדירי־הגוף; בצד דתיות רבנית ולבביות חסידית בגילוייה השונים, עלתה ההשכלה כפורחת והצמיחה עצי־תפארת. גם ה„בונד" לא נעדר מרחובה ומועדוני תנועות חלוציות של ארץ ישראל העובדת זיכו אותה בשירת החיים החדשים.

כל אלה נתמזגו לתמונת חיים כוללת, וגנֻיה עזים וחיוניות תוססת בה.

ועתה חָרב הכל. זמושץ׳ היהודית איננה עוד. מתוך קרוב לחמישה־עשר אלף יהודיה לא נשאר איש בה. השרידים, נער יספרם, עולים מתוך ההפיכה ובאים לעירם לבכות את קברות אבותיהם או לחסל את רכושם. והחרב ששיכלה את יהדות אירופה כולה, פגעה גם בה. לאחר סיוט לא ארוך של חיי גטו, הובלו יהודיה ליערות הסביבה ונרצחו.

אכן, יערות רחבים ועמוקים היו במישורים, אשר עטרו את זמושץ׳ סביב. עודני ילד שוטטתי להנאתי ביערות האלה בימות הקיץ. רב היה הצחוק, שפע האושר של ילדי ישראל ואמותיהם, שעצי האורן הגבוהים וסודות היער המרובים ספגו מצהלותיהם בירחי־הנופש בקיץ.

ביערות אלה נורו היהודים, נקצרו במכונות־יריה ונקברו בקברות־אחים. בחלקם הובלו בנתיבי־שאול למרחקים, לתאי־המוות במחנות ההשמדה. בזמושץ׳ גופה לא נותר אלא קבר גדול, שטמונים בו אלפי גופות...

א[1]

בשנת 1939, שנת הכיבוש הנאצי, היו בפולין — לפי ספירה רשמית של אותה שנה — 3.250.000 יהודים, שהם כ־19,4% מכלל האוכלוסיה של אותה מדינה.

באותה שנה היו בזמושץ׳ העיר בין 13.000 ל־15.000 יהודים. המספר המדויק אינו ידוע וניתן רק בדרך אומדן. המספר הרשמי האחרון, שיכולתי למצוא, הוא משנת 1931; אז מנו היהודים בזמושץ׳ למעלה מעשרת אלפים. (בדיוק — 10.265). מספרם לא עלה איפוא על חצי אחוז (0,5%) מכלל יהדות פולין. מה, איפוא, יכולה להיות חשיבותה של יחידה כה קטנה? מה היסוד לדברי השבח שמקלסים בהם את זמושץ׳ אנשי־שם כמו נ. סוקולוב, י. ל. פרץ[2] וכו׳?

שכן היתה זמושץ׳ בבואה של יהדות פולין; מתוך קורותיה, תהליכיה החברתיים, צביון תרבותה ומוסדותיה, אפשר ללמוד בצורה תמציתית את חיי יהודי פולין.

אף מנקודת־הראות הסטטיסטית תתקבל התמונה השונה לגמרי מהתמונה שברושם הראשון, אם הבחינה תהיה קרובה יותר. מובן, שאין הערכה מדעית יכולה להתבסס על מספר מוחלט, אם אין מודגש בה היחס למספרים אחרים, לשם־כך נביא כמה דוגמאות:

זמושץ׳ היתה עיר יהודית. לפי הערכות מוסמכות ביותר לא עלה ב־1939 המספר הכללי של תושבי זמושץ׳ על עשרים וחמישה אלפים; בהערכה זהירה יותר יעלה מספר היהודים על 50%, ועל כל פנים לא פחות מזה. מבחינת האוטונומיה, היחוד הלאומי והכשרת הקרקע ליצירה עצמית פוריה — אין ערוך לעובדה זו המתגלה לנו מתוך המספרים. ודבר זה יתבלט כשנשאל את עצמנו — מה היה המצב בקהילות־ישראל האחרות שתפשו מקום חשוב בפולין (אם לא לדבר, כמובן, על עיירות קטנות ביותר)?

ורשה — בירת פולין, היתה קהילה יהודית מפוארת שמנתה עם פרוץ המלחמה 365.000 נפש; במנין הכללי של תושבי העיר 29,4%.

לודז׳ העיר השניה בגדלה בפולין, עיר התעשיה והמסחר, מנתה מאתים ועשרים אלף יהודים עם פרוץ מלחמת העולם השניה — 34,9% מכלל מספר התושבים.

לובלין עיר גדולה וחשובה, אך ערכה בבנין חיי האוטונומיה היהודית בפולין לא יוכל להסתכם בשורות מעטות; מספר היהודים בה היה בשנת 1931 38.937 — 34,7% מכלל תושבי העיר.

יתכן, איפוא, שהמספר המוחלט של יהודי זמושץ׳ יתגלה לפנינו עתה באור אחר. מי יוכל לקבוע בודאות אם בשנת 1939, היו ערים רבות בגודל בינוני שאחוז היהודים בהן עלה על 50%? קיבוצים יותר גדולים של יהודים בערים היו לעשרות, ואפשר למאות, בכל רחבי

---

[1] הנתונים הסטטיסטיים לקוחים ממקורות שונים, ובעיקר עיין "The Universal Jewish Encyclopedia", 1942, ערך "Statistics" עמודים 36—23.

[2] כל כתבי פרץ, הוצאת דביר, תל־אביב, תרצ״ה, כרך י״א ע׳ 50.

העולם. קיבוצים שמספר היהודים בכל אחד מהם עלה על מאה אלף נפש, מספרם הגיע ב־1939 לשמונה עשר, ובהם התרכזו 5.935.000 נפשות, שהן כ־35% מהמספר הכללי של האוכלוסיה. ניו־יורק, על 2.100.000 היהודים שבה, אינה אלא 29,3% מכלל תושביה.

אכן, בתקופות קודמות מרובה היה מספר הקהילות שיהודיהן היוו למעלה מ־50% מתושבי העיר. מן המפורסמות הוא כי יהודי פולין היו יסוד לבנין החברתי של ערי המדינה. עוד בשנת 1900 היוו יהודי לובלין 51,3% מכלל תושבי עירם; מבחינה היסטורית היתה הקהילה בת 24.280 נפש של אותה שנה יותר חזקה מבחינה לאומית־יהודית מהקהילה בת — 38.937 נפש ב־1931.

אף כי המספרים המוחלטים של היהודים בקהילות פולין גדלו והלכו, ברובן המכריע, עד החורבן הגדול ממש — הנה היתה ירידה מתמדת, בלתי־פוסקת, של אחוז היהודים בקרב האוכלוסיה הכללית. קרוב לודאי שהתהליך הזה היה מצוי גם בזמושץ׳ — ובפרט במאת השנים האחרונה לקיומה (שהרי כחמשים שנה, מיסודה כעיר בסוף המאה השש עשרה ועד השנים שלפני מרד הקוזקים, היתה עיר פולנית הסגורה בפני יהודים); אף עד סוף קיומה הצליחו היהודים לשמור בה על עליונותם המספרית.

זהו סוד צביונה של העיר הפולנית הזו. מי שנקלע לתוכה — דרכו רגליו ברחובות יהודיים, על קרקע תרבות־יהודית. תושביה היהודים לא היו מפוזרים, אלא ישבו לבטח, מרוכזים במרכז העיר, אף כי לא נעדר מקומם גם בפרברים החדשים המרוחקים. בית הכנסת היהודי המפואר התאים למסגרתה החברתית־לאומית יותר מן הכנסיה הקתולית, אשר הוקמה על־ידי מייסד העיר, שמגדלו התרומם „ברחוב האקדמאי" כסמל הבעלות והשלטון.

פרשה מעניינת לעצמה — גידולה של זמושץ׳ היהודית. לדוגמה נביא מספרים אחדים: בשנת 1856/7 היה מספר היהודים בה רק — 2490. במשך כ־40 שנה, עד סוף המאה התשע־עשרה לערך, התרבה מספרם עד 7034. מאז היתה עליה מתמדת במספר המוחלט. לאחר מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1921, מנו יהודי זמושץ׳ 9383 ועשר שנים אחרי־כן — 10.265. כפי שהוזכר לעיל, מנו היהודים בזמושץ׳ ערב פרוץ מלחמת העולם השניה — בין 13,000 ל־15,000.

תהליך הגידול מקביל בחלקו הגדול לתהליך הגידול של כלל קהילות ישראל בפולין. וכך אנו רואים שוב את הזדהות קורות הקהילה עם ההתפתחות ההיסטורית הכללית. אָפיני בעיקר הצעד הנמרץ במחצית השניה של המאה הי"ט: בפרק זמן זה גדלה קהילת זמושץ׳ פי שלושה, לערך; וַרשה גדלה ממספר של — 41,062 יהודים ל־219,141 והוסיפה לגדול; לובלין היהודית גדלה מ־8.588 עד — 24.280, בעוד אשר לודז׳ הפכה מקהילה קטנה של 2775 ב־1856/7 לקהילה השניה בגדלה בפולין עם מספר היהודים המפתיע של 98.677 בשנת 1887/1900. בפרק־זמן זה חל גם הגידול הרב במספר היהודים בעולם בכלל ובאירופה בפרט. אך לא כל הקהילות שמרו על תהליך הגידול בלי הפסק; מעטות אף הראו סימנים ראשונים של ירידה (למשל: ביאליסטוק היהודית מנתה ב־1921 — 39.602, ובספירה הרשמית של 1931 — 39.165); חלק מהקהילות הגיע לנקודת העמידה — וביניהן גם קהילת לובלין. ואילו זמושץ׳ נמנתה עם אותן קהילות ישראל בפולין שגידולן במספר לא הוקטן ותהליך התפתחותן לא הואט. יתר על כן, מספרי היהודים בשנות 1931 ו־1939 מעידים עדות נאמנה כי הגידול לא הופחת גם באופן יחסי, דבר שאפשר לאמרו אף על לודז׳, אך לא על קהילות רבות אחרות, וַרשה המעטירה בכלל זה.

ב

תולדותיה של זמושץ׳ היהודית ארוגות בתוך ההיסטוריה של יהדות פולין, אך יש כמה וכמה נקודות בהיסטוריה „הפוליטית" — אם מותר לומר כן — שכדאי לציין אותן במיוחד בסקירה על זמושץ׳.

זמושץ׳ העיר הוקמה ע״י יאן זמויסקי בשנת 1580. הוא הקיף אותה במערכת הגנה חזקה ומסובכת ועשאָה עיר־מבצר חזקה מאד. מבצר זה התקיים שלוש מאות שנה, וי. ל. פרץ מסַפר בזכרונותיו על הריסתו של אותו מבצר. בדרך כלל היה היהודי מופיע בכל עיר חדשה שנוסדה על אדמת פולין, וכפי שיצוין להלן תפש, בתוקף חוקיות היסטורית מסוימת, את מעמדו הסוציאלי־כלכלי בעיר, שהיה לחלק אורגני בארגון הסוציאלי־כלכלי של מדינת פולין בכלל. אך זמושץ׳ היתה סגורה בראשיתה בפני יהודים וכנראה אסר עליהם השׂר הבונה את הכניסה אליה לכל ימי חייו — תקופת שלטונו בה. אף כאן פעלו ודאי הגורמים הקלאסיים ברדיפות על יהודי פולין, אשר כבר אז היתה לה מסורת ארוכה של רדיפות אנטישמיות. נראה כי האיבה הדתית־כלכלית של הכמורה הקתולית האפלה, עדיין לא התנגשה, בראשית קיום העיר, עם הכרח מציאותו של היהודי בבנין הכלכלי העירוני וכך הצליחה לסגור בפניו את השערים, כשהשׂר יאן זמויסקי משמש מכשיר בידיה. התקופה היתה תקופת הסתערות של הישועים שראוּ בזמושץ׳ את מבצר הקתוליות ובהנהגת הואתיקן תקפו מבסיס זה את כל הכוחות המתנגדים, שרבו ועצמו עם הרפורמציה הפרוטסטנטית במערב. אליהם נצטרפו גורמים אחרים שהפנו חציהם ליהודים מתוך שנאה כלכלית שרק הוסוותה בנימוקים דתיים. הסתערות ריאַקציונית זו שנפתחה בימי האחרון ליאגלונים, זיגיסמונד אבגוסט, נשלמה על ידי מלך זה ועל ידי ההונגרי האמיץ סטיפן באטורי, (1576—1586) ; אך הגַל פרץ כל מעצור בימי זיגיסמונד השלישי לבית וַזָה. הגילוי האָפיני ביותר היו משפטי עלילות דם שתכפו ורבו מסוף המאה השש־עשרה, בין בצורה של עלילות על חילול לחם־הקודש ובין בעזרת עלילות־רצח למטרות דתיות, בביום מכוּן ומחושב היטב. בשנת 1598 נערך משפט דמים אכזרי מאוד בלובלין, שהיה אָפיני מאוד, במניעיו ותוצאותיו, לשורה ארוכה של מעשי זוועה דומים.

בתקופת איבה אפלה זו נוסדה העיר זמושץ׳. לא יפלא איפוא, כי שעריה נשארו נעולים בפני יהודים מראשית היווסדה. יש גם לציין את העובדה, כי היא לא היתה היחידה, אף לא הראשונה, בערי פולין שמנעו את היהודים מלהיכנס לתחומן. בין ערים אלה נמנתה לתקופה ממושכת ורשה עצמה, משנת 1527, שבה נספחה נסיכות מַזוֹביה אל הכתר הפולני, ובין שאר התנאים שהעמידה לשם ההסתפחות, היתה הזכות למנוע ישיבת יהודים בתוכה.

אך החוקיות הכלכלית־היסטורית — חוקיות־ברזל היא, שאינה נכפפת אף על ידי יצרים אפלים של שנאת דת. כבר נאמר לעיל כי העיר הפולנית לא יכלה בתהליך בנינה להגיע ליציבות כלכלית ועושר מסחרי בלי מעמדו של היהודי וכספו. גם המלך וגם האצילים ידעו יפה חשיבות כלכלית זו והשתדלו לסייע מפעם לפעם בידי היהודים, שיוכלו לתרום תרומתם לבנין החברה העירונית, המשק והמסחר. לעתים קרובות מאוד נעשה הדבר על אַפּם וחמתם לא רק של הכמרים והישועים, אלא אף של הסוחרים והעירוניים הפולנים, או הגרמנים שחדרו מגדות הרהיין למשק המסחר הפולני. אי־לזאת לא יכלה גם זמושץ׳ הקתולית להישאר זמן רב סגורה בפני היהודים שהצדיקו, בפיתוח העיר ומסחרה, את החוק הנידון באופן בולט מאוד במאות השנים הבאות.

ראשיתה של הקהילה היהודית בזמושץ׳ לוטה בערפל ואי אפשר לקבוע את השנה

המדויקת להיווסדה. אמנם ידוע לנו שבשנת 1588 נתישבו בעיר יהודים ספרדים שקיבלו פריבילגיה מיוחדת לכך מאת מושל העיר. כן נראה שבית הכנסת הגדול נוסד על ידי האשכנזים הראשונים בערך בשנת 1595[3]. השאלה היא, מתי אפשר לדבר על זמושץ׳ כגוף מאורגן וקבוע במסגרת רגילה של קהילה. אך ברור שהיא נתארגנה כקהילה מאורגנת בראשית המאה השבע־עשרה. מסורות רבות על יהודים בזמושץ׳ (ואחת מהן מזכיר גם פרץ בזכרונותיו) מגיעות אלינו מתקופת חמילניצקי. צורר זה שפשט על פולין והחריב את קהילותיה היהודיות, חָנה אף לפני המבצר הזמושצ׳אי עם צבא הקוזקים שלו. המבצר הצעיר והחזק עמד בפניו והוא עזבו בבושת־פנים. מסורת היא, כי יהודי העיר נצולו אז, בהתחבאם בבית הכנסת הגדול שהיה מפאר את העיר היהודית עד החורבן הגדול בידי הנאצים.

נראה, כי הקהילה גברה חיילים במהירות, כי, כפי שראינו לעיל, היתה קטנה במספר מוחלט עד המחצית השניה למאה התשע־עשרה, והנה באופן יחסי נחשבה כקהילה חשובה מאד בשנת 1677 נזכרה לראשונה בתעודות ועד ארבע הארצות[4] בצורה המעידה כי כבר אז היתה קהילה מבוססת מבחינה כלכלית. מאז מתרבה והולך מספר התעודות של ועד ארבע הארצות, שבהן מוזכר שמה של זמושץ׳. חומר זה הוא חומר יקר מאוד ללימוד הקהילה וחייה. ממנו אנו נמצאים למדים על מעמדה החשוב מבחינה ארגונית במסגרת האוטונומיה של יהדות פולין; על מצבה הכספי המבוסס מבחינה יחסית ותרומתה החשובה במחזורי הכספים של המוסדות האוטונומיים; על סוחריה הרבים ואנשי הכספים אשר לה, שהשפעתם הגיע למרחוק; ולבסוף — על רבניה הגדולים והשפעתם התרבותית הרבה והחשובה, בתוך מסגרת הפעולה התרבותית של רבני ועד ארבע הארצות ובתי דיניו. כאן אנו מזכירים זאת רק כנקודה בולטת בסקירה השוטפת על ציוני־דרך בתולדות זמושץ׳ היהודית, ובפרקים הבאים נשוב לדון בפרק זמן זה בפרוטרוט.

עם שקיעתה של פולין באה גם שקיעת האבטונומיה הפורחת של יהדותה. יחד עם חלק גדול מאד של מדינת הכתר עברה גם זמושץ׳ תחת שלטון האוסטרים בזמן החלוקה השלישית של פולין; בצל הרוסים חסתה מ־1816 עד לאחר מלחמת העולם הראשונה (וביניהם הפסקה קטנה של תקופת נפוליון וקיום הנסיכות הוַרשאית). בין שאר יהודי פולין נטלו אף יהודי זמושץ׳ חלק בנפתולי המאבק המיואש כנגד השלטון הצארי ומסורות על השתתפות פעילה של היהודים בזמושץ׳ מגיעות אלינו בעיקר מתקופת המרד הפולני השני בשנת 1863.

בשנת 1912 נקרעה זמושץ׳ עם כל הגליל חלם מעל פולין הכבושה וסופחה — בעיקר בהשפעת הכנסיה הפרבוסלבית — לרוסיה. לא עבר זמן רב וסערת מלחמת־העולם הראשונה התחוללה בעולם. בתוך הסופה הגדולה היתה הקהילה היהודית בזמושץ׳ נתונה לכל מהלומותיה. והנה קרה, בניגוד לַמַה שאירע לקהילות השונות שבסביבה, כי רק מעטים מאד מיהודי העיר ברחו לפנים רוסיה מפני אש הקרבות — וכך נשתמרה הקהילה בבנינה ומנינה. היא נכבשה על ידי גדודים אוסטריים, אך לא לאורך ימים. עם סוף המלחמה חזרו שוב יהודי זמושץ׳ למדינה הפולנית, הפעם לא לכתר הפולני, אלא לרפובליקה שלמעשה לא היתה אלא דיקטטורה של פילסודסקי וחבורת אילי־הון־וקרקע שיצג אותם. כדאי גם

[3] על הפריבילגיה שיאן זמויסקי הוציא ליהודים ספרדים שיתישבו בעיר עוד בשנת 1588, וכן על ביהכ״נ שנוסד על ידי האשכנזים עוד ב־1595 לערך, עיין שאצקי, ייווא בלעטער 1946, כרך XXVIII, מס׳ 1.

[4] ראה פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש״ה, הוצאת „מוסד ביאליק״, ישראל הלפרין, סימן שנ״ט, ע׳ 157; ולהבנת הרקע עיין סימנים שנ״ז־שנ״ח.

לציין, שהסופות אשר השתוללו באירופה המזרחית בשלהי המלחמה הקודמת לא פסחו על זמושץ׳: הצבא האדום, שפשט — מתוך להבות המהפכה הרוסית — על אדמת פולין, הגיע לפרברי העיר וכדורי התותחים נפלו על אדמתה. הנסיגה הכללית מוַרשה היא שגרמה גם לנסיגה מזמושץ׳.

תנועות־הדת־והתרבות החשובות של המאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה, אשר שיוו את הדיוקן ההיסטורי לתולדות היהודים בפרק זמן זה, לא פסחו אף על הרחוב היהודי בזמושץ׳. נראה כי רבניה ואנשי הדת שבה נטלו חלק פעיל בויכוח סביב השבתאות וברדיפת אנשי כת יעקב פרנק שבפודוליה; מהם גם לא נמלטו מהשפעת המיסטיקה שפלחה כברקים באוירה המחושמלת של הציפיה היהודית, וניתנו להשפעת „בעלי השם״ שסללו את הדרך לחסידות. אף כי זמושץ׳ היהודית בכללה לא נסחפה מעולם בזרם העצום של החסידות, הנה בשורה חדשה זו רכשה לבבות אף בין יהודיה והיא קנתה לה אחיזה בקהילה — ולו גם בתוך איבה גלויה מצד החלק „המתנגדי״ החזק יותר, והרב דמתא בראשו. עם בוא ההשכלה, היתה זמושץ׳, כעֵדות פרץ, עיר הבכורה — לאחר וַרשה — ובה צמחו כל פירותיה היפים של תנועה זו, בצביון עצמאי שהושתת על תולדותיה המיוחדות. עוד יהיה עלינו לשוב ולדון בפרוטרוט בשתי התקופות האלה ונלמד עליהן בעיקר מתוך האישים החשובים — איש איש בשטחו — שזמושץ׳ הקימה מתוכה; כשנגיע לכך, יצוין גם החלק החשוב שתפשה תנועת התחיה הלאומית בחיי העיר היהודית, התרבות העברית, תנועות הנוער וקיבוצי ההכשרה של ארץ ישראל העובדת, וכן תנועת ה„בונד״ — זו תנועת הפועלים היהודים שנשאה בשורה גדולה אם כי כל דרכה — כעדות ההיסטורית — היתה שגיאה טראגית ופטאלית עד מאד.

כעשרים שנה חיו יהודי זמושץ׳, בתוך יהדות פולין כולה, באוירת המחנק של הרפובּ־ליקה הפולנית החפשית. בשנת 1939, בראשית מסע הטבטונים על אירופה והעולם, נפלה העיר. זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה הגיעו טנקים וחיל רגלים של דביזיה אוסטרית בצבא הנאצי אל העיר ובמיסדר חגיגי ברחבות הדשא שבמרכזה הונף דגל צלב הקרס בראש מגדל השעון הנישא והגבוה. במקום זה, שהיה עורק־החיים החברתיים והמסחריים של זמושץ׳ היהודית, נגזר עליה גם גזר־דינה האחרון. שבוע אחד, במערבול הסדר הגבולות, נמצאה תחת השלטון הרוסי. בעקבות הצבא הגרמני הכובש באו מלאכי־החבלה של הס.ס. והגסטאפו. יהודים ספורים ניסו — אף הצליחו — לעבור לאיזור הרוסי של פולין. שם נפלו לתוך אוירה דחוסה של מאמץ בולשביסטי אשר העריכה רק את זוג הידיים העובדות והכתפים הנושאות רובים והם — שנטבע בהם אופי סוציאלי, פרי היסטוריה רבת־שנים — נשחקו במרוץ הגלגלים של המהפכה הרוסית על סף התגוננותה (במלחמת 1941—1945) לחיים או למות. מתי־מספר מהם נדדו לרוסיה הרחוקה, מהם אף הוגלו לסיביר ולא נודעו עקבותיהם עד היום; אחדים שבו ועברו, מתוך קוצר־ראות מפתיע, אל השטח הגרמני וחזרו אל עירם. העיר היהודית בכללה נשארה במקומה. על תקופת האַשליה והמנוחה הקצרה חוֹפף הסוד האָיום של כל יהודי פולין. העיר נמצאה בתוך האיזור שהנאצים השתמשו בו לריכוז היהודים, לא הרחק מלובלין עצמה שאֵימיה היו לשם־דבר גם על רקע הזוועות הנאציות; יהודי זמושץ׳ היו, כנראה, ראשונים להשמדה. רובם ככולם לא „זכו״ לטכניקה המדעית של השמדת אדם; בעיירות שמסביב לעיר, פאר הטבע אשר לפולין, ירו בהם הרוצחים.

כך הפכה קהילת ישראל מפוארת לקבר גדול, תל בתוך החורבן של יהדות פולין, של יהדות אירופה כולה, עם הקץ ה מ ו ח ל ט שגזרה ההיסטוריה על יהדות פולין, בא גם לקהילת זמושץ׳ הקץ שאחריו אין המשך מלבד כתובת על מצבת־אבן.

אך השחיטה ביערות לא החניקה את קולם של יהודי זמושץ׳. יהדות פולין היא לוחמת, מתקוממת ואשר ציותה לעולם כולו, לאנושות כולה את סמל המלחמה הקדושה, המפוארת ביותר בתולדות אדם; אלה הם גטאות וַרשה, וילנה, ביאליסטוק ורבים אחרים, שהרימו את נס המרד בתוך הקברים, על סף המוות — וחרבו מתנופפת כבר עליהם ללא מפלט; ומה מובן, מה טבעי כי בין לוחמי־תפארת אלה לא נעדרו אף בניה של זמושץ׳ היהודית שנפלו על חומות הגטו הוַרשאי, והם בשורות הראשונות של הלוחמים.

ג

ראשיתה של קהילת זמושץ׳ היתה תקופת עליה לאוטונומיה היהודית בפולין. שלטון ועד ארבע הארצות נתבצר בשטח המשפטי והתרבותי והיה מטיל את מסיו — לצרכיו או לצרכי הארנוניה לַמלכות — לפי חלוקה אדמיניסטרטיבית ממלכתית. החלוקה לאזורים וגלילות שימשה למטרות אחרות, מלבד ארגון תשלום המסים ולפי חלוקה זו היתה גם הנציגות בועדים ובבתי הדינים המרכזיים.

בהיותה קהילה קטנה וחלשה בזמן שמסגרות הארגון האוטונומי כבר היו קיימות ומגובשות, לא יכלה זמושץ׳ לעמוד ברשות עצמה והיא צורפה לגליל חלם־בלז, שנקרא כך על שם שתי הקהילות החשובות ביותר שבאיזור. קהילת זמושץ׳ היתה אחת מני רבות בתוך הקהילות המרכזיות הנ״ל.

אולם לא זמן רב היתה זמושץ׳ בדרגת חשיבות שניה בשטח הארגוני, כבר ראינו לעיל[5] כי עד מהרה השיגה חשיבות כלכלית וכספית. דבר זה התבטא בהכרזת אי־התלות מבחינה פיננסית של זמושץ׳ בתוך המסגרת הארגונית האוטונומית. היא נקרעה מעל גליל חלם־בלז והיוותה מעתה מרכז, שסביבו התרכזו הרבה עיירות־בנות; כך עלתה על דרך־המלך של עיר ואֵם בישראל.

אימתי חל צעד זה — קשה לקבוע; אך כמעט ודאי הדבר כי העובדה היתה קיימת כבר בשנים הראשונות למאה הי״ח. האירגון הפיננסי של קהילות בגליל אחד היה הדוק מאד ובשעת הפרישה לא בנקל נפתרו כל הבעיות. מתחילים חיכוכים בין גליל חלם־בלז לבין זמושץ׳ שנמשכו עשרות בשנים והגיעו לעתים אף לבית־הדין העליון של ועד ארבע הארצות.

הבעיה הראשונה — תשלום החובות. לא אחת נזקק גוף של קהילות להלוואת ממון לצרכי ארגונו ומוסדותיו, ואת הכסף היו לווים ממקורות שונים, ובינֵיהם מאצילים פולנים. כשם שנהנו מפירותיו כך נשאו בעול פרעונו של החוב כל הקהילות המאורגנות בגוף הלווה. גליל חלם־בלז, וזמושץ׳ בתוכו, לוה מהאציל אולינסקי סכום של 4.000 זהובים פולניים. עם פרישתה של זמושץ׳ פרצה מחלוקת בדבר החלק אשר עליה ליטול בתשלום החוב. ולא נתישב הסכסוך עד אשר הובא לפני ביה״ד של ועד ארבע הארצות. בכינוס הועד בירוסלב, בשנת 1711, פסק את פסקו: זמושץ׳ תשלם שליש מהסכום ובן־פלוגתא שלה — שני שלישים ממנו[6]. נראה כי אף בזאת לא הגיעה המחלוקת לקצה, שכן רק שתים־עשרה שנה לאחר־מכן, בשנת 1723, מאֵשר הועד בכינוסו בריטשע־ווהל את פסק־הדין הנ״ל.

מחלוקת רצינית יותר וממושכת יותר היתה בשטח אחר, והיא מעמידה אותנו ביתר

---

[5] פנקס ד״א ס׳ תקנ״ג, ע׳ 269.

[6] עיין פנקס ס׳ תרכ״ו, ע׳ 318. שמות הקהילות באים בכתיב אשר באותה תעודה.

בירור על יחסי גומלין בין קהילות ישראל מחד גיסא — ועל דרך התגברותה של קהילת זמושץ׳ בתוך המסגרת האוטונומית, מאידך גיסא. כפי שנאמר לעיל, היתה החלוקה לגלילות ואזורים, בעיקר לשם צנזוס פינַנסי של המסים. לפי חשבון תקציב מרכזי, שכלל מלבד מסי המדינה גם סכומים לצרכים הפנימיים של מנגנון המימשל האוטונומי, היה הועד המרכזי מטיל סכומי כסף שונים על האזורים והגלילות השונים. אם גודל הסכום היה תלוי ללא ספק במספר היהודים בגליל הנדון, הרי לא נמצא ביחס ישר למספר זה, בהתחשב עם האופי השונה של המסים לסוגיהם (יוצא מכלל זה מס הגולגולת שחָל על כל נפש בישראל). הקהילה (או הקהילות) המרכזית היתה גובה כסף־מסים לא רק מיהודיה היא אלא מיהודי כל האיזור שהתרכזו בקהילות־הבנות התלויות בה, לפי הסדר פנימי־אזורי.

גליל חלם־בלז אָסף את הסכום שהוטל עליו מהרבה קהילות יהודיות קטנות. משמצא הועד המרכזי כי לטובת הכלל מוטב להפריד את זמושץ׳ ולהעמידה כעצמאית בשטח הפינַנסי, קמה זו ותבעה לעצמה „בנות״־קהילות שישאו יחד אתה בעול המסים. המחלוקת שקמה בינה לבין הגליל שממנו נקרעה, היתה מלחמה על כובד העול שישא כל צד, כי בתוצאותיה עלולה היתה לקבוע על מי יפול משא כבד יותר.

יש להניח כי המחלוקת פרצה מהשנה שבה נקבעה זמושץ׳ כמסגרת פינַנסית נפרדת. כך מחייב טבע הדברים. היא נמשכה כשלושים שנה, ופתרונה בא על דרך הפשרה שאף היא באה כפסק־דין מגבוה. אכן, נשתמרה תעודה חשובה מאד המאַפשרת לנו לעמוד על כמה וכמה פרטים מעניינים בארגון הפנימי, היחסים ההדדיים ומרות המרכז. מתעודה זו אנו נמצאים למדים את הפרטים הבאים[7]: ביום 10 בנובמבר 1731, בהתוַעדות ירוסלב, ניתן פסק־הדין על דרך הפשרה; בגליל זמושץ׳ יוכללו מאז: לשטשוב, בילגוריי, פרנקופול, קרסנוברוד, אולַנה־רוזבאדובה, ז׳ולקווא־ויסוקא ומדליבאז׳ים. אך הנזק שנגרם לחלם־בלז והעול הנוסף שנפל על גליל זה היה לא קטן, מאחר שנקרעו ממנו קהילות שהיו בתוכו, וזמושץ׳ נתחייבה לשלם לו כפיצויים 2.900 פל׳, שהם 5.800 זהובים פולניים, מדי שנה בשנה.

בדרך כלל נשארה המסגרת הארגונית של זמושץ׳ כמו שנקבעה שם עד פירוק ועד ארבע הארצות. רק זמן קצר מאד לפני חיסולו חלו שינויים קלים, כנראה בתוקף המצוקה הכספית בשעה שבמפקד של 1764 עברו מדליבאז׳ים ובילגוריי למסגרת הגליל הלובליני[8].

בשנת 1765 ישבה ועדה מיוחדת על המדוכה לפירוק הועדים היהודיים בפולין, לפי החלטה מפורשת של הסיים. מאותה תקופה נשארה לנו רשימת חובות המסים של קהילות ישראל[9], רשימה רבת חשיבות. בין השאר נזכרים גליל חלם־בלז וזמושץ׳ ובנותיה — אורדינַציה זמויסקי — כשני גופים נפרדים, כמובן באורדינַציה זמויסקי היו אז 10.196 יהודים, המספר הקטן ביותר בין מספרי שאָר היחידות הנזכרות באותה תעודה, שהצטרפו יחד ל־385.597 יהודים בגלילות חייבי המסים. יהודי אורדינציה זמויסקי חָ ב ו סכום של 50.708 זהובים פולניים מתוך החוב הכללי של 2.314.350 זה׳. אחוז הכספים גדול יותר מן האחוז שהיוו האנשים בתוך המספר הכללי של חייבי המסים. ואמנם החוב היה גדול ב א ו פ ן י ח ס י מחובותיהם של כל הגלילות האחרים, מלבד גליל חלם־בלז ש־21.499 תושביו היהודיים חָבו 126.918 זה׳. באותה תעודה מוצאים גם חוב רשום לועד המרכזי של ארבע הארצות בסך של 4.531 זה׳ (לעומת חוב של 9.555 זה׳ של גליל חלם־בלז).

---

[7] שם, הערה ד׳ בעמוד 318.

[8] שם ע׳ 443.

[9] עיין פנקס, מפתח, סימן „תשע קהלות״.

אך כאן עלינו לשוב ולזכור, כי לגבי מטרות אחרות, בעיקר לגבי מטרות רפרזנטטי־ביות במוסדות הארגון האוטונומי, נשארו זמושץ׳ וחלם־בלז בגוף ארגוני אחד. יש להודות כי כמה וכמה נקודות אינן ברורות כאן ונעמוד רק על הבהירות שבהן. ידוע לנו על קיום גוף שנקרא „תשע קהילות״[10]. גוף זה כלל בתוכו את הקהילות הבאות: א) לובומיל ב) חלם ג) בלז ד) אולשיץ ה) שיניאווה ו) ווארש ז) סוקאל ח) טישוויץ ט) זמושץ׳.

מה היה מעמדה של זמושץ׳ בתוך הגוף הזה? ידוע לנו רק שבזמן מסוים עמדה זמושץ׳ בראש תשע הקהילות. דבר זה אנו לומדים מתעודה אחת משנת 1753[11]. הזמן — זמן פולמוס בישראל ובמחנה הרבני היתה התרוצצות בבעית ההאשמה שהאשימו את ר׳ יונתן איבשיץ בשבתאות.

אז נמצא בזמושץ׳ הרב יצחק, שהיה ממשפחה מיוחסת[12], בנו של ר׳ משה חיים, אב־בית־דין דק״ק לבוב וחתנו של ר׳ אברהם מלובלין פרנס הראש דד׳ ארצות. ב־1753 פירסמו הרבנים קול קורא המנדה ומַחרים כל מי שיתן דופי ביונתן איבשיץ. בראש החותמים בא שמו של ר׳ אברהם הנ״ל מלובלין ומיד אחריו — דבר המעיד על החשיבות היחסית — „הקטן יצחק החונה בק״ק זמושץ׳ ראש דמתשע קהילות״.

אותה שנה התקיים ב„יערסלוב״ מושב הוַעד המרכזי. שם הופיע כ„נבחר מתשע קהילות״ „הק׳ שלמה חו׳ בק״ק חעלמא״. אולם אנו תמהים מאד לראות, כי דבר זה לא מנע נציגות זמושצ׳אית נפרדת ובין השאר אנו מוצאים את „הק׳ אברהם הכהן מזמושץ׳ מבורר מגליל אורדינציע ונדב״י דד״א בעל ספר בית אברהם״[13]. יתכן כי גם עובדה זו באה ללמד אותנו על העמדה החשובה שתפשה קהילת זמושץ׳ בימים ההם.

לבסוף יצאה זמושץ׳ וידה על העליונה. לימים נקרא כל הגליל (מהבחינה הרפרזנט־טיבית, כנראה, עכ״פ לא מבחינה פינַנסית) על שם חלם וזמושץ׳ בשוה. במקום המונח החוזר ונשנה „חלם־בלז״ אנו מוצאים את המונח „חלם־זמושץ׳״. בשנת 1762 נשלחו להתוַדעות עשרה נציגים: 4 ראשי מדינות מפולין גדול, 4 מפולין קטן, 1 מק״ק ריישא ו־1 „מגליל חעלמא־זאַמאָשט״[14]. שנתים אחר כך נשלחו להתוַדעות שבעה נציגים בלבד: 3 ראשי מדינה מגליל רוסיא, 3 מגליל וואלין ו־1 מגליל חעלמא־זאמושט״[15].

אולם היה זה כבר על סף ההתפוררות. שמשה של האוטונומיה המפוארת של יהדות פולין נטה לערוב. הוַעדים פורקו זמן קצר לאחר זאת ועל הסף עמדה התקופה הרת־הפורענות למלכות פולין; המהלומות שירדו עליה פגעו קשה גם באוכלוסיה היהודית ובצל הכיבושים של הקיסרויות הגובלות בפולין, הועם האור המעט שהאיר משכנות ישראל.

ד

זמן קצר בערך אחרי יסוד הקהילה בזמושץ׳ אפשר למצוא בה סוחרים יהודים גדולים ואנשי־כספים שסייעו לא פעם בידי יהדות פולין כולה.

היסודות למבנה הכלכלי של יהודי פולין הונחו עוד בראשית התאַחזותם במשק המדינה. כמה עובדות מעידות, כי עוד בסוף המאה הי״ב היתה ליהודים השפעה רבה בשטח

---

10 שם, ס׳ תשכ״ב, ע״ע 393—391.

11 שם, הערה 1 בע׳ 393.

12 שם, ס׳ תשכ״ג, ע״ע 7—390.

13 שם, ס׳ תת״ט, ע׳ 437.

14 שם, ע׳ 442.

15 עיין פנקס, ס׳ שמ״ז, ע׳ 147 וכן סימנים שנ״ז־שנ״ט.

הפיננסים. מעטים מאד נאחזו בקרקע, אחרים היו למנהלי אחוזות של השלכטה הפולנית. אך תפקידם העיקרי היה — וכזה נשאר — פיתוח משק הכספים והמסחר.

בידם היה הסדר היצוא של התוצרת החקלאית המקומית והיבוא התעשייתי — ובמיוחד היבוא של הבדים — מהמערב, וכן היו סוחרים עם המזרח ומביאים את צבעיו, המשי והכותנה שלו. היו להם קשרים אמיצים עם גדנסק, איסטמבול, ברסלאו, כפא אשר לשפת הים־השחור בקרים, גנוא וונציה. מלבד זאת היו חוכרי מסים, מיני מכס ומכרות מלח. בתפקיד הראשון — מונופולין המכירה של משקאות חריפים באחוזה הנחכרת. כבר לפני תום המאה החמש־עשרה אפשר היה לראות מצד אחד את ראשית יצירת העובד הזעיר היהודי שהטיפוסי בו הוא החייט, היו גם בעלי מלאכה אחרים והקצב היהודי החל לתפוש את מקומו כטיפוס מיוחד בתשבץ החברתי; ומצד שני קמה שורה ארוכה של אילי־הון יהודיים שהיו מלוים ברבית גם למלכים ונסיכויות. (אחר כך התעלמה ההיסטוריה מהעובדה, שהמלוים היהודים השתייכו לכלל רחב יותר, וכי מלאכה זו לא היתה בשום פנים יהודית במיוחד). כמה מהם התפרסמו מאד, כגון: משה ויעקב פישל מקרקוב, יוסקו ושכנא מלבוב, דוב מפשמישל וכו׳...

על סוחרים גדולים ואנשי כספים בזמושץ׳ אנו שומעים מהמחצית השניה של המאה השבע־עשרה, ומאז אפשר למצאם בהזדמנויות שונות עד ביטול הארגון האוטונומי של ועד ארבע הארצות. בשנת 1677 נזכר שמם של „האחים הסוחרים דניעל וענדרס דעוועסן מזאמטץ״; נראה כי היו להם קשרים מסחריים חשובים עם מקומות מרוחקים וארצות־חוץ בכלל זה. בין השאר קשורים היו עם הסוחר מאמסטרדם „לואיס סעריריי״. בשנה הנ״ל ניתנה הזדמנות לנצל קשרים אלה לטובת הכלל. בשנת 1672 פשטו התורכים על אוקראינה ופודוליה ושבו שבי מישראל. ועד קראקא המתאבל החליט לשלוח שליחים חוצה לפולין לאסוף כספים לפדיון שבויים; הפניה העיקרית היתה אל קהילת אמסטרדם. כנראה שפניה ראשונה לא נענתה כראוי, שכן בשנת 1677 נאלץ הועד הקרקאי לשוב ולפנות באגרת שניה, אף הפעם בעיקר אל אמסטרדם העיר. לאחר דברי הסבר על מצבם הרע, על העוני השורר בפולין לאחר הפשיטות והמלחמות, פונה האגרת בבקשה נלהבת לתרום למען פדיון שבויים מידי „הקדרים״ המרבים בתביעותיהם. לסידור המעשי לשם העברת הכספים כותב „ספרא דמתא דק״ק לובלין״ בשם רבני ועד ארבע הארצות, ומציע: את הכסף יש לתת לסוחר לואיס סעריריי מאמס־טרדם, שייתן „ועקסל״ עבורו. שטר זה יישלח לפולין וישלמו עבורו „האחים הסוחרים דניעל וענדרס דעוועסן מזאמטץ״[16].

בארכיון העירוני של ברסלאו נשתמרה תעודה מעניינת, המעידה על מציאות איש כספים יהודי מזמושץ׳ באותה עיר בסוף המאה השבע־עשרה[17]. כמה מ„מנהיגי יהודים״ נתחייבו שם מאסר כתוצאה מתביעתו הכספית של כריסטוף ברסלר. ב־29 בספטמבר 1691 שוחררו בהבטיחם לשלם לברסלר את כל תביעותיו שבועות מספר אחרי מועד שחרורם; ההנחה היתה, שיקבלו את הכספים מועד ארבע הארצות — ואם לא ימלאו דבר זה צפויים למאסר לא הם בלבד, אלא גם כל יהודי שיבוא מפולין. נראה שאי אפשר היה למלא תנאי זה בזמן כה קצר והכספים הדרושים לא נמצאו. הוסכם לדחות את המועד עד ה־16 במרס 1692. ביום ה־10 בדצמבר 1691 חתמו על ההתחייבות, מתוך הבטחה לעשות כל מה שיכולתם

---

16 עיין שם ס״ס תע״ו; תע״ח. והמקור הגרמני שם, סוף הספר ע׳ XXXI.

17 שם, ס׳ תרל״ט, ע׳ 322.

למַלְאָה, שבעה אנשים „כלם יהודים ממלכת פולין", משש קהילות שונות. בין החמישה הראשונים המכונים „מנהיגים" אנו מוצאים את השם „אהרן יעקב מזאמושטש".

בכספם של אנשי זמושץ' השתמש הועד המרכזי של ד"א, כנראה לא אחת, לאיזון תקציבו. בתקציב השנתי של 1731, בתוך תקציב הוצאות של — 267.021 זהובים פולניים רשום חוב „ליורשי הירש מזמושץ' 900"[18].

איש־כספים חשוב היה „איצקה בן ליב מזמושטש". במשך למעלה מחצי מאה של שנים היה מַלוה את כספיו, שכנראה גדלו מפאת הרבית שהיה לוקח. בראשית המאה השמונה־עשרה שנות (1700/10) חייבת לו „מדינת זאמושץ'" 1000 זהובים פולניים. עם בדיקת התעודות, ב־1756, מצא הועד המרכזי של ד"א בין חובותיו התכופים והבלתי מסופקים את הסכום של 3,832 פל' (=7664 זה') שחָב „לאיצקה בן ליב מזמושטש". על סף פירוק המסגרת האוטונומית, בשנת 1765, חייבת לו מדינת פרעמסלא 256 זה' קרן + 94 זה' רבית שנצטברה במשך השנים[19].

האם מעידים טיפוסים כאיצקה בן לייב על עושרה של זמושץ' בכלל? — מסקנה כזאת תהיה נחפזת ביותר. על כך עלינו ללמוד ממקומות המראים על המאמץ הכספי של כלל ישראל בזמושץ' וזה ייעשה רק בעיון במשק הכספים הכללי של הקהילה. לכן אין לקבוע כאן בודאות שום דבר, מחוסר מקורות; מצויים סימנים הפוכים מִמַה שמתקבל הרושם מהסוחרים ואנשי הכספים הנ"ל. עצם העובדה כי זמושץ' נאלצה ללוות סכום ניכר מנתינה שלה בראשית המאה השמונה־עשרה, תעיד על עצמה[20]. אל לנו לשכוח גם את החובות הגדולים שחָבה זמושץ' בזמן פירוק ועדי היהודים בפולין[21]. עוד עשרות שנים קודם לכן התקשתה במציאת הסכומים שהוטלו עליה מן המרכז; בחשבון ההוצאות והמסים של כל יהודי פולין לשנת 1726[22] מוצאים סעיף על הנחה ליהודי „האורדינַציא זמושטש" — 500 זה'.

על כל פנים, העובדה כי בזמושץ' היהודית היו אילי כסף ומסחר — בעינה עומדת. לעתים היו עוזרים ליהודי פולין בכְלָלה, ולעתים הכבידו עליהם בקחתם מהם רבית קצוצה. אין הם מעידים על עשרה הכללי של קהילתם. מלוים היו את כספיהם לקהילה־האֵם, בה במידה שהלוו לגופים אחרים. הם היו מעמד, מעמד רב כוח והשפעה, ומציאותם בזמושץ' כמעט מעצם שנות ייסוד הקהילה, מעידה על האפשרויות הכלכליות שנפתחו כאן בתוך התהליכים של הווצרות המשק המדיני הכללי, וכי כמה מבניה החרוצים נצלו אפשרויות אלה והיו לסוחרים גדולים ואנשי כספים.

היסודות שהונחו עד המאה השש־עשרה לאָפיה הכלכלי־סוציאלי של יהדות פולין לא זו בלבד שלא נטשטשו בשתי המאות שלאחר כך, אלא התגברו יותר ויותר. היהודי תפש את מעמדו כמתווך כמעט בכל שטחי החיים ברחבי פולין המדינה. הוא היה מתווך בין האציל או המלך לבין האיכר האָריס כחוכר המסים; הוא היה מתווך בין היצרן לשוק, כסוחר, ותפקידו העקר מבחינה סוציאלית התבלט בעיקר בעסקי הכספים שאינם קשורים לגופי דברים. לאט־לאט נארג תפקידו זה במשק הפולני עד היותו חלק אורגאני בו, ללא אפשרות קיום בלעדיו. הוא היה צריך לעמוד בפני תחרות של סוחרי המקום, בכל עיר שבה

---

[18] שם, ס' תקט"ז, ע"ע 15—414. ועיין גם הע' לסעיף זה, ע' 415 וכן שם ס' תשס"ה, ע' 420.

[19] עיין לעיל בפרק הזה.

[20] עיין לעיל, פרק ד'.

[21] פנקס, ס' תתקס"ב, ע' 502.

[22] ר' לעיל, ראשית הפרק הזה.

הקים מחסן־סחורות או ניסה לשווק באחד משווקיה, ולהתנגש באיבתם הגלויה של סוחרי גרמניה שבאו מגלילות הרהיין ומסורת הדיכוי והבוז ליהודי בלבם. הוא היה נתון בתוך הגלגלים המתרוצצים של מאבק היסטורי־סוציאלי בין המלוכה, השלאכטה והכמורה, ונתון לא אחת לפגיעת כולם יחד.

מלבד הסוחרים ואנשי־הכספים היו גם חוכרי־אחוזות רבים. חוכרים אלה המשיכו בתפקידם בכפרי הסביבה המרובים גם במשך הזמן של השלטון הרוסי בחלק גדול של המאה הי״ט, עד אשר נושלו ממעמדם — אף כאן בתהליך נישול כללי בפולין רבתי; עוד זמן רב היו מהלכות עליהם מסורות בין יהודי העיר כעל תור הזהב הכלכלי לקהילה. וכך סיפרו:

„ואף גבירים היו אז...

— חוכרי אחוזות; נחלות גדולות היו בידיהם.

— פולין הרעה. גרש נתגרשו.

— ואף נמסרו בפלילים. הם הפריצים תקיפים במשפט. ובן המשק מעיד לפי פקודת הפריץ. יהודי המסרב ללכת ברצונו לפני מועד מפקיעים את נכסיו למכירה בפומבי...

— ... „פולין הרעה״... אחד אחד נתגרשו אל העיר.

— ומי נשאר, מי? י. מ.[23] לבדו...

— כי על כן י. מ. הנהו!

אולם אותם החוכרים „מעורבים״ היו עם הפריצים, והליכותיהם הליכות־פריצים, אף אל העיר היו באים ומביאים אתם מנהגי פריצים...״[24]

ה

לאחר הסקירה הקצרה על המצב החברתי־כלכלי נפנה עתה לסקירה על הצד התרבותי־רוחני.

מקום חשוב מאד במסגרת האוטונומית של חיי היהדות הפולנית תפש הרב של הקהילה. למעשה נמצא השלטון האוטונומי כולו בידי רבני ועד ד׳ הארצות. כלפי חוץ היו הם המייצגים את הגוף היהודי, הם היו המתחייבים בתשלום המסים וגבייתם; וכלפי פנים היו הם האנשים שקבעו את הפרצוף התרבותי והרוחני, כאשר שום פינה מחיי העם אינה נסתרת מהם ואינה פטורה מהתערבות ידם השופטת והמכוונת.

הרבה תעודות מתקופת האוטונומיה בפולין מזכירות בין השאר את רבני העיר זמושץ׳. החומר שאנו מוצאים חשוב מאד לא רק לגבי תולדות העיר ורבניה כשהם לעצמם, אלא — דבר שאינו פחות חשוב מזה — הוא עוזר לנו לקבוע את חשיבותה היחסית של זמושץ׳ ושל רבניה בתוך המנגנון המפואר של השלטון העצמי. ולאחר עיון מעמיק אנו באים לידי מסקנה, כי זמושץ׳ תפשה מקום כבוד וראשון במעלה. יחד עם גדולי תורה מקהילות חשובות אחרות היו רבניה מתערבים בחיי הרוח והחברה של יהדות פולין, מפקחים על מנויים בקהילות, על הוצאות ספרים, ממליצים ומנַדים, משבחים פלוני ומשמתים אלמוני; ואף בחלוף סערת־רוח כבירה ומחנה היהדות זועזע מזרמי תורות חדשות — היו רבני זמושץ׳ בשורות הראשונות של המחנות הלוחמים.

---

[23] הכוונה ליהושע מרגלית, אשר היה הספק של כל צרכי המבצר הזמושצ׳אי ומוכר כבעל־זכות יחיד על כך על ידי ה„פלאץ־מאיור״, מפקד המבצר. משפחת מרגלית נתפרסמה על שום שהקימה בזמושץ׳ אילי־הון ותקיפים.

[24] י. ל. פרץ, זכרונותי, כרך י״א מכתביו, הוצאת דביר תרצ״ה, עמוד 64.

כמאה שנה לאחר היוסד הקהילה היהודית בזמושץ׳, אנו שומעים על רבה הראשון מתוך תעודות ועד ד׳ הארצות. ודאי היו רבנים מיום היוסד הקהילה; אך רק בשנת 1687 נזכר לראשונה רב זמושצ׳אי בתעודות והפעם חתום שמו על פניה שיצאה מהועד המרכזי. בשנה ההיא הובאה לפני הועד תלונה חמורה של קהילת אפטא; הגטו שלה, שהשתרע רק ברחוב אחד, צר מהכיל גם את יהודי הקהילה עצמה. והנה רבו הפליטים היהודים שהציפוה, כשהם באים מארבע רוחותיה של פולין המדינה. עלולה היתה להעלות חמתם של גויים שהקפידו על גבולות הגטו בכל חומר הדין וסבל התושבים היהודים גדל לבלי נשוא. בצר להם פנו אל ועד ד׳ הארצות בכינוסו ב־1687 והוא הוציא „קול קורא" האוסר את הישוב הקבוע של עוברי־אורח יהודיים בגבול הגטו של קהילת אפטא. באים על החתום „קציני רוזני מנהיגי... הארבעה קהלות ראשיות דד׳ ארצות..." ובצד רבני הקהילות החשובות כגון קרקא, לבוב, פרעמישלא, טיקטין ולובלין מופיע גם „צבי הירש בן לא"א מוהר"ר שמשון כ"ץ ז"ל מזאמושטש"[25].

מסתבר, כי גם הרב ר׳ שמשון כ"ץ מפורסם בדורו היה. האם כיהן בזמושץ׳? — אין אנו יודעים עליו ולא כלום. על כל פנים ברור, כי רבה הנ"ל של זמושץ׳ נצר משורש רבנים היה, בן למשפחה מיוחסת מאד. עוד באותה שנה, בה הוא חותם על התעודה הנ"ל, אנו מוצאים את שמו בתעודה אחרת המעמידה אותו בתוך המערכה לביצור כוחו האוטוריטטי העליון של הועד המרכזי של ד׳ ארצות. כנראה, לא בבת־אחת ביצר הוַעד עמדתו כפוסק עליון והוא עבר תהליך ממושך בכיוון זה. בשנת 1687 חתמו הרבנים בהתוַעדות יערסלב על אזהרה לרבני כל הקהילות לבל יקלו ראש בפסקי הדין של בית הדין הגדול ולבל יתערבו בהם. ושוב, בצד באי־כוח הקהילות הגדולות והחשובות, אנו מוצאים את שמו של „צבי הירש הכהן מזאמושטש".

נראה, כי מיד אחריו מכהן בזמושץ׳ הרב החשוב ר׳ אריה ליב[26]. ידוע הוא כמחבר ספר שאלות ותשובות „שאגת אריה וקול שחל". מקום מוצאו היתה הקהילה הגדולה והחשובה לובלין. במשך תקופת חייו הארוכה שימש בכמה קהילות כגון טיקטין, קראקא ואף בריסק דליטא. בזמושץ׳ אנו מוצאים אותו בשני פרקי זמן ברווח של כ־40 שנה. בשנת 1689 חתום, בין השאר, על המלצה וכתב הרשאה להוצאת ספר רבני מסוים גם „אריה ליב החונה בק"ק זאמושט(ש)" —. בשנת 1723/4 השתתף בהתוַעדות יערסלב; וכשיצא משם כתב הרשאה לספר רבני ושוב אנו מוצאים בין החתומים את „הקטן ארי׳ לייב חונה בק"ק זאמשט יצ"ו"[27].

בפעם השלישית נזכר הרב הנ"ל בתעודות ועד ד׳ הארצות באופן המגלה צד אחר של הפעילות והפיקוח העליון של הועד המרכזי. ר׳ יהודה הלבובי נתמנה כסופר העיר. נראה, כי נמצאו עוררים על כך וכי המתנגדים לא הסתפקו בעמדה שלילית פסיבית, אלא אף תקפו אותו וניסו להדיחו ממקומו. ב־1730 פירסם ועד ד׳ ארצות כתב־הגנה המאַשר את מנויו של ר׳ יהודה כסופר קהילת לבוב. בין המאשרים נמצא גם „ארי׳ מלובלין החונה בק"ק זאמשט"[27].

בהזדמנות זו ראוי להעיר גם על קיום פעולה רחבה בשטח הספרות הרבנית בזמושץ׳. עוד נשוב לכך בסעיפים אחרים וכעת רק נציין, כי נמצא בידנו כתב הרשאה להוצאת ספרו של ר׳ פנחס ע"י בנו ר׳ יחזקאל, כתב שהוצא ע"י חכמים בהתוַדעות יערסלב בשנת 1711[28]. מהקדמת הספר אנו נמצאים למדים, כי ר׳ יחזקאל הנ"ל היה גר בעיר זמושץ׳. הוא היה,

---

[25] עיין פנקס ס"ס תל"ג, תמ"ז ובמיוחד ע׳ 206.

[26] שם, ס"ס תל"ז, תמ"ט, במיוחד ע׳ 208.

[27] שם, ס"ס תנ"א, תק"צ; תרכ"ד ובמיוחד הערה 3 ע׳ 214.

[28] עיין פנקס ס׳ תקנ"א ע"ע 7־265.

כנראה, סוחר עשיר בזמנו. והוא מעיד על עצמו שהיה „בעל משא־ומתן גדול". וסופו שירד מנכסיו. וכשניטל מאדם בישראל עשרו, הריהו עוסק בהוצאת ספרים.

אישיות גדולה וחשובה היה ר' שלמה שחי ופעל במשך עשרות בשנים. הוא נולד בזמושץ' בראשית המאה השמונה־עשרה. בשנות חייו הארוכות שימש בכמה וכמה קהילות: היה אב"ד בק"ק חעלמא והגליל; אשר שימש באותו תפקיד בזמושץ' עצמה וגלילה, ולבסוף היה לאב"ד ור"מ דק"ק לבוב והגליל. בתעודות ועד הארצות מופיע שמו בשנת 1742. עוד בשנת 1739 החליט ועד יערוסלב למַנות גבאים לקהילות, כדי לגבות את הסכומים שיוטלו לתמיכתה של קהילת צפת. נראה, כי הפעולה התנהלה בעצלתים ובינתיים עלתה שועתה של הקהילה מארץ הקודש. בשנת 1742 החליט הוַעד, בהתועדותו בטישויץ, להמריץ את הפעולה ולחייב את הקהילות לשלם את הסכומים שהוטלו עליהן בעבר ויוטלו לעתיד לבוא, לגבאים שנתמנו למטרה זו בועד יערוסלב. בין החתומים היה גם „שלמה מזאמשטש נבחר מגליל פוזן"[29].

ידוע היה ר' שלמה כמחבר הספר „מרכבת משנה" על ספרו של הרמב"ם (על חלק ממנו). מכובד היה על יודעיו, אך נראה שלא מצא לו מנוחה על אדמת נכר. חתימתו הנ"ל על ה„קול הקורא" לסיוע לקהילת צפת היא סמל לכמיהה נסתרת לארץ הצבי שכבר אז קננה ודאי במעמקי נשמתו. בחלל אוירה של יהדות אירופה עדיין ריחפה בת קול של עליית האשכנזים הגדולה, בראשותו של ר' יהודה החסיד, בראשית המאה השמונה־עשרה. וגעגועי הגאולה גברו ועצמו גם בלבבות אשר נרתעו מבשורת משיחיות השקר של שבתאי צבי. ולא נח ר' שלמה ולא נרגע עד שקיים בעצמו מצוה חשובה זו. בשנות השבעים למאה הי"ח[30], עשרות שנים לאחר שתבע עזרה ליהודי צפת, והוא כבר זקן ושב, קם לעלות לארץ ישראל. הוא לא זכה להגיע למטרתו הנכספת ובהיותו בעיר סַלוֹניקי נפטר, ואת אדמת הקודש לא ראה. היה היהודי הראשון מזמוֹשץ' ששׂם פניו לארץ ישראל, הציוני המעשי הראשון מזמוֹשץ'.

תנועה זו של הפרט אף היא אין לראותה כמבודדת אלא להאירה באור ההתרחשויות בעולמה של יהדות אירופה בכלל ויהדות פולין בפרט. אנו עומדים בתקופה הרת סופות בחיי האמונה, הדת והרוח בכלל של יהדות פולין. ויותר מאישיותו של הרב הנ"ל נתונה בתוך תנודות כבירות אלה אישיותו של ר' א ב ר ה ם כ ה ן, הפועל במחצית השניה של המאה השמונה־עשרה. בתולדותיו ודרכי תגובותיו אנו יכולים לראות בבוּאָה של תקופה היסטורית, אך הן לא יובנו לנו לפני שנסקור — ולוּ גם בקיצור נמרץ — את התקופה עצמה. באמצע המאה הי"ח אנו מוצאים את זמוֹשץ' בתוך קלחת המריבה סביב אישיותו של ר' יונתן איבשיץ וזמן קצר לאחר כך — בתוך המערכה הקשה נגד כת הפראנקים. ולא תוּבן לנו עמדתם של חכמי זמוֹשץ' לפני שנלמד להבין את הרקע שעליו נתחוללו המאבקים הנ"ל. ואילו בהבנת עמדת הקהילה לגבי המיסטיקה המשיחית נמצא, לדעתי, את המפתח אל שורש ההתנגדות הנמרצת שלה אל החסידות שבאה אחר כך.

ו

פרשת ההיסטוריה של היהדות הפולנית היא פרשה ארוכה של מאבק עם כוחות שונים שהשתערו עליה לערערה ולעקרה מן השורש, משחר קיומה ועד החורבן הגדול. הסוחר הפולני שנא את היהודי על הצלחתו והשתלטותו על משק המסחר של המדינה. האָציל

---

29 שם, ס' תרנ"ז ע"ע 333־5.

30 כאב"ד ור"מ דק"ק לבוב שימש בשנים 1776—1771.

שנאו על שנזקק לכספו, האיכר — על היותו גובה המסים כמתווך ומגלם את לחצו של האציל. העירוני ראה בו אֶלמנט זר ומתחרה והכנסיה הקתולית שלחה בו את חציה בחשפה את כל יצריה האפלים, על ההכחשה החיה שהכחיש את אמיתותה, עצם קיומו של היהודי. ולעתים לבשו מסוה חסוד של דתיות גם אֶלמנטים סוציאליים אשר התחרות בלתי מרוסנת וחסרת אונים מול מרצו של היהודי העבירה אותם על דעתם. התנגחות פנימית מתוך ניגודי מעמדות, מאבק בין המלך לאצילים ובין כל אחד מהם לכמורה הקנאית, אף הם פגעו ביהודי. הוא חי את חייו באוירה מורעלת של שנאה ולעתים קרובות מאד היו גילויים קיצוניים של עלילות דם, משפטי שריפה, עינויים וחנק או פרעות דמים של המון זועם.

שואה נוראה עבר־ה על יהדות פולין ב־1648, כשפשטו על המדינה גדודי הקוזאקים של בוגדן חמלניצקי. ההתנגשות בין האצילים השׂבעים לבין הקוזקים העבדים היתה עזה, אך קצרה. כשנכרת השלום היתה יהדות פולין שותתת דם. רבבות יהודים נרצחו במיתות משונות וקהילות רבות נהרסו, מהן אף נמחו מעל מפת הקהילות. ועל הכל — הנפש היתה הרוסה ונוצרה קרקע פוריה להזיות מסתוריות ומשיחיות. שנים על שנים רוו הנפשות הדוויות והעיפות מן התורות המיסטיות של ספרי הזוהר וקבלת האר״י. המסתורין נצמד להרגשה הדתית והיהודים השקיעו בו מגעגועיהם הטמירים לגאולה ועליה מתוך שערי הטומאה של המציאות. נצחונו של הזוהר וקבלת האר״י על הנפשות היה נצחון עמוק ומוחלט. באמצעותם כפה היהודי על הקוסמוס סדר ותהליכים אשר בתוכם מצא תכלית והצדקה לדרכו האומללה בנתיבי החיים. ולתוך אוירה מחושמלת זו שהתרוצצו בה כוחות רבי־עצמה, די היה להשליך את הלפיד של הבשורה המשיחית כדי שתפרוץ סופת־היקוד הגדולה של כמיהה לגאולה ואמונה בה.

והאות לא אֵחר לבוא. הוא בא מן המזרח, ערש המסתורין, בדמות „המשיח" שבתאי צבי. את הדרך פלסה לפניו תורתו של הנביא הקנאי והמאמין נתן העזתי. למעשה היתה זו תורתו של האר״י על הצמצום והבריאה, כוחות האור והאפלה, הניצוצות והקליפות, החטא וההכרח להעלות את הניצוצות משבי הקליפות; אלא שייחד בתוך המיתוס הזה מקום אורגני לנשמתו של המשיח, אשר אצלו פסק מלהיות אישיות אֲנונימית ולבש את דמותו הממשית של שבתאי צבי האדם, אשר נגלה לו גם בחזונות. ובהיות הקבלה חלק מעולמם הפסיכי של היהודים, נפלה התורה החדשה על אדמה פוריה, היכתה שרשים ונקלטה.

אין אנו באים כאן לסקור את תולדותיה של התנועה המופלאה הזאת. היא פשטה במהירות הבזק על פני ארצות אירופה ממרכזיה בתורכיה, יון, ארץ ישראל ומצרים. בשנת 1665 הגיעה הבשורה גם לפולין; השנה שלאחריה היתה שנת־השיא לתנועה המשיחית, שנשאה בקרבה את המפלה הבלתי נמנעת.

ובאה ההתפכחות. כוחות שבתאים הוסיפו להתקיים בכל רחבי התפוצות, ובפולין, בכלל, שקעו באפל־הזיות והסבירו את המרת־הדת של ה„משיח" בדרכי מסתורין ויחסו לו כוונות, שלא כל אדם יבינן. אך היהדות הרבנית התאוששה והגבירה את מלחמתה בשרידי התנועה ללא רחם. בעקבות האכזבה המרה עלולה היתה לבוא התמוטטות כללית של כוח ההתנגדות ורצון הקיום והיה צורך לשוב ולבצר את החומה. אך למלחמה בכוחות השבתאיים היתה סיבה עמוקה נוספת: פרופ' שלום, החוקר הגדול של המסתורין היהודי וההיסטוריון שחשף את כל מעמקיה של התנועה השבתאית, העמיד אותנו על העובדה כי כבר בצורתה הראשונה — בתורתו המנוסחת יפה של נתן העזתי — יש הרבה יסודות המתנגדים מבחינה דתית ליהדות המסורתית והרבנית, וביניהם יסודות נוצריים מובהקים. וכשהופיעו אחר־כך הפראנקים ובין השאר חרתו על דגלם את ההתנגדות המוחלטת לתלמוד, אף דגלו באמונת־

שילוש מעורפלת, לא היו אלה אלא נבטים מגרעינים שהיו קיימים בתורה־האֵם; והתנצרותם הסופית של בני הכת הנ״ל לא היתה אלא מסקנה קיצונית מן רמזי תורתם.

אך לפני שנסקור סקירה קצרה את המאורעות סביב כת הפראנקים — אשר חותמם היה ניכר מאד בזמושץ׳ — נתעכב על המחלוקת הגדולה סביב ר׳ יונתן אייבשיץ, שאף היא השאירה הדים בקהילתנו, והיתה למאורע בחיי היהדות, בפלגה את המחנה לשני גופים יריבים וצוררים.

ר׳ יונתן אייבשיץ, רבה של פראג, מגדולי רבני הדור היה. ב־1750, לערך, הוזמן לשמש רב באלטונה ועוד כמה קהילות־אחיות. כאן היה מקום מושבו של הרבני־הקנאי ר׳ יעקב בן צבי עמדן, אשר כמה קוים אָפייניים מדמותו מזכירים את הגר״א מוילנא. ר׳ יעקב, הוא יעב״ץ, ירש מאביו, צבי אשכנזי, את שנאתו העזה לשרידי השבתאות והיה נלחם בהם ללא לאות ובלי רתיעה. זמן קצר לאחר הופעת ר׳ יונתן באלטונה יצא עליו הקצף של יעב״ץ בעטיין של קמיעות אשר הפיץ ליולדות בקהילתו, לשמרן מפני המות האורב להן. הרבני הקנאי האשים את הרב הגדול בתורה באופן גלוי בנטיה אחרי האמונה השבתאית הנסתרת. לאחר שורה של התנגשויות אישיות הגיע הדבר לידי פילוג המחנה באירופה. חרמות רדפו חרמות וכל צד היה משיב למשנהו מנה אחת אפיים. ובסער הרוחות היה מעורב גם צד שלישי, שלא היתה לו שייכות ישירה לענין — הלא הוא השלטון המדיני, הדני או הגרמני. ועד ד׳ הארצות נקט עמדה חיובית לגבי ר׳ יונתן אייבשיץ ופירסם קול קורא המחרים ומשמית כל מי שיטיל דופי ברב הגדול של אלטונה. ברם, אף שיש לראות בכך את עמדתה הרשמית של יהדות פולין, אין בשום פנים להסיק מזה, כי לא נמצאו בה אף מצדדים בזכותו של יעב״ץ, כפי שנראה להלן.

ר׳ יונתן נשאר בכהונתו בקהילת אלטונה עד פטירתו בשנת 1764. אך עם פטירתו לא באה שעת־מנוחה ללוחם הנועז ר׳ יעקב עמדן. מפודוליה הגיעו שמועות על תנועה חדשה, אשר מחוללה היה אדם המכונה פראנק. תורתו היתה גלגול של תורות שבתאיות מיסטיות, מוצפת רעיונות זרים של נַצרות. כלפי חוץ פתח במסע נגד התלמוד וכלפי פנים קיים בקבוצות מעריציו המרובות בקהילות גדולות בישראל, פולחני־מסתורין שבהם קידש את הפריצות ושחיתות המידות והמוסר. עם גילוי דרכי פריצותם, יצא עליהם הקצף של השלטון המדיני מחד גיסא ושל היהדות הרבנית מאידך גיסא. ב־1756 החרים אותם ועד ד׳ הארצות בהתוַעדותו בברודי והוציאם מכלל ישראל. אז נקטו בשיטה השפלה של התקרבות לצורר החיצוני כדי להכות את אחיהם מבפנים. החל כרכור משונה בעזרת הכמורה הקתולית הצוררת שנסתיים בהתנצרות של ראשי הכת ורבים ממאמיניה. „שושבינו״ של פראנק עצמו היה מלך פולין בכבודו, בשעה שנטבל בוַרשה. אך הוא לא נמלט מחששותיה הכבדים של הכמורה ובפקודת הותיקן הושם במאסר במבצר צ׳נסטוכוב. שלוש־עשרה שנה ישב כלוא, בשנים 1760—1772, והטיף משם דברי הבאי של תורת מסתורין נבובה וחסרת מובן. בינתים ופולין בותרה על ידי קלגסי שכנותיה. ב־1768 ניסו מעריציו של פראנק לפנות אל הדת של הכובשים החדשים, הדת הרוסית הפרבוסלאוית, ולשכנע את כוהניה כי המנהיג יושב בכלא בשל נטיית הכת לדת הנוצרית בגילויה הפרבוסלאוי. את נסיונם הכשיל ברוך מארץ ינן אשר נקלע אז לבירת רוסיה לרגל עסקיו והסביר לנוגעים בדבר כי כת הפראנקים אינה אלא כת של רמאים הממירה את דתה כלבוש.

וגלי הסופות האלה חלפו־עברו גם על קהילת זמושץ׳.

ר׳ אברהם כהן נולד, כנראה, בזמושץ׳ לר׳ יצחק שכיהן בכהונת רבנות הקהילה. תחילה כיהן כאב בית־דין בקהילת טרלא, ונראה ששם כתב את ספרו „בית אברהם״

שזכה עליו להמלצה מיוחדת. מאז נודע כ„בעל ספר בית־אברהם" ואף התואר „אב"ד דק"ק טרלא" נשאר לו גם לאחר שכיהן כבר בתפקיד אחר. בשנת 1753 עוד כיהן ברבנות זמושץ' אביו ר' יצחק, שנה אחר־כך אנו מוצאים כבר את ר' אברהם שהוזמן, כנראה, מקהילת טרלא לרשת את כסא אבותיו — והוא כבר אז מפורסם בתורה וכתיבה[31]. עוד באותה שנה השתתף בהתועדות קונסטנטין: אחת הבעיות שעמדו אז לדיון היתה בעית הדפסת הש"ס. כמה שנים קודם לכן החליט הועד המרכזי להכיר בנוסח הש"ס מדפוס פרופס מאמסטרדם וכדי לסייע בתפוצתו, אסר בחרם להדפיס את הש"ס במשך עשרים וחמש השנים הבאות. זמן לא רב לאחר החלטה זו הופיע הש"ס בדפוס ר' משלם זלמן בר' אהרן מזולצבך. בהתועדות קונסטנטין של 1754 הטילו חרם על המדפיסים מזולצבך ובין החותמים אנו מוצאים גם את „הק' אברהם כהן מזאמשט"[32].

מני אז נוטל ר' אברהם חלק פעיל בחיי יהדות פולין כאחת הדמויות המרכזיות של רבניה[33]. בהתמדה הוא עולה במעלות הפרסום והפעילות. מחייו הפרטיים יודעים אנו כי ב־1758 נשא את בת אב"ד דק"ק לובלין לאשה[34].

והתקופה — תקופת המחלוקת הגדולה סביב ר' יונתן אייבשיץ. כבר הזכרנו לעיל, כי העמדה הרשמית שנקט הועד המרכזי של ד' הארצות בענין הנדון היתה לצדו של ר' יונתן. בין החתומים על אגרת, המנַדה את הנותנים דופי בר' יונתן — משנת 1753 — מוצאים גם את „הקטן יצחק החונה בק"ק זמושץ' ראש דמתשע קהילות"[35]. אך ר' אברהם לא הלך בנתיב שסומן ע"י מנהיגות ארצו, אף לא בדרך אביו הגדול. הוא מופיע בדמות לוחם קנאי מאד נגד כל השלוחות של המיסטיקה המשיחית והשבתאות, שמקורה ודאי החרדה לגורל היהדות. ומתוך כך בא לעמדה השלילית נגד ר' יונתן אייבשיץ; ומאידך גיסא אנו מוצאים בו חסיד נלהב של ר' יעקב עמדן. הוא עמד אתו בקשרי מכתבים והתיעצות, שלעתים קרובות אף התבטאו בקשרים קרובים של ריעות.

בעקבות ההזיות המשיחיות הציף את פולין גל של קמיעות וספרי סתרים אשר נתקשרו קשר בל־ינתק באישיותו של שבתאי צבי מזמן התסיסה המשיחית סביבו, אף־כי מקורם וראשיתם הם הרבה תקופות לפניו. על אחת מהאגרות הרבות שפירסם הועד להילחם באלה — הפעם נגד הצפה שבאה מאשכנז — חתום בין השאר גם „הק' אברהם הכהן מזאמשט מבורר מגליל אורדינאציע ונדב"י דד"א בעל ספר בית אברהם"[36]. בכסלו שנת תקי"ד יצא ר' אברהם בפניה מיוחדת באגרת אל יהודי פולין. הוא מגלה כי האגרת הנ"ל מכוונת היתה נגד השבתאים ומצדד בחום ברבני אשכנז[37] — הלוחמים הקנאים בסכנה השבתאית.

נראה, כי לאגרת זו מתכוון ר' ב ר ו ך מ א ר ץ י ו ן כשנתיים אחר־כך באחד ממכתביו אל יעב"ץ. ברצותו לציין לשבח את העמידה בפרץ של „גאוני רבני פולין" הוא מספר על אגרת „החרם" שפירסם „ר' אברהם כהן מזמושץ'"[38].

---

31 פרטים אלה אפשר להסיק מתוך פנקס ס"ס תרפ"ט; תשכ"ב; תשס"ח ועוד.

32 עיין שם, תשל"ח, תרע"ז ובהערות.

33 על השתתפותו בועד קונסט' ב־1758 עיין שם תשע"ג.

34 במכתבו ליעבץ, שם ס' תשע"ח.

35 פנקס ס' תשכ"ב.

36 ועד יערוסלב 1753, שם ס' תשכ"ז.

37 שם ס' תשכ"ה.

38 שם, ס' תשמ"ב.

ידיעה מענינת מאד נשארה לנו מאגרת אחרת של ר׳ ברוך היני, המובאת במלואה ב„עדות ביעקב" נ״ו ע״ב, מיום ל״ו לספירה תקט״ו[39]; הוא כותב לר׳ יעקב עמדן: „לא רק יחידי סגולה כ״א גם קהלות גדולות כגון חכמי ק״ק זאמושטש עיר מלאה חכמים וסופרים שבקשו ממני לתת מהודו דמר עליהם לשלוח להם ספריו". והמכוון ללא ספק לספרי הפולמוס של יעב״ץ נגד ר׳ יונתן והשבתאות בכלל.

עמדתו של ר׳ אברהם מתגלית גם מיחסו ל„לוחמים" אחרים. כידוע כתב ר׳ יונתן ספר, לנקות את עצמו מהאשמותיו של ר׳ יעקב עמדן, בשם „לוחות העדות". בשנת 1757 יצא דוד אוז נגדו בפולמוס חריף בו הוא מכנה את הספר הנ״ל בשם „לוחות האון". על כתב פלסתר זה, בשם „ספר שבירת לוחות האון" כתב ר׳ אברהם אגרת מלאה שבח[40].

בינתים קרה „מעשה נורא בפודוליה" — כפי שקרא יעב״ץ לחוברת נגד חברי כת פראנק. בשנת 1757 התיר לפרנסי ד׳ הארצות להילחם בכל האמצעים בכל גידולי־הפרא של השבתאות, גם באמצעות מסירה „למלכות, להביאם לשרפה". מתוך האגרת אנו למדים כי היא באה כתשובה על שאלת „ר׳ אברהם כהן מזמושץ׳"[41].

נראה, כי עוד באותה השנה הסיק מהעמדה הנ״ל ר׳ ברוך היני את המסקנות המעשיות. באגרת מיוחדת ליעב״ץ הוא מודיע על השתדלותו אצל הכמורה הקתולית, השרים והמלך האדוק אבגוסט השלישי, שכתוצאה ממנה השיג פסק־דין של „כרת" נגד הפראנ־קיסטים, שניסו להימלט בתחבולת ההתנצרות. כן הוא מוסר, כי פסק זה שלח ל„רבנים המנהיגים" של לובלין, לבוב; „להרב הגאון נאמן דד״א מורנו אברהם כ״ץ נר״ו לזמשט אב״ד דק״ק טרלי..."; וכן לשני רבנים מפודוליה[42]. אפשר להניח שגם ר׳ אברהם עצמו השתדל אצל הכמורה והמלך נגד הפראנקים[43].

המסתורין של הקבלה לא היה זר בזמושץ׳ לפני הופעת התנועה המשיחית. נהפוך הוא: היא הקימה מתוכה אישים עממיים, אשר נתחבבו על ההמונים הרחבים שהעטום מעטה אגדה בספורי נסים עממיים. תעודה מענינת מאד על כך נשארה בס׳ תולדות אדם לר׳ אליהו בעל־שם: „— — — ושמעתי מהרב המופלג המפורסם מוהר״ר אהרן צבי הירש כ״ץ נאמן דארבע ארצות פולין שהמקובל ריב״ש (ר׳ יואל בעל שם) הנ״ל עשה בשנת ת״ח בעת הזעם, כשברחו רבים על הספינות והריקים רדפו אחריהם בספינות קטנות וכמעט שהשיגום, והמקובל הנ״ל היה אצלו טבלא הנ״ל עם ציורים שניים הנ״ל, כי כבר היה מוכן הטבלא בידו, ותלה הטבלא על הספינה והלכה במרוצה נפלאה במאוד מאוד, ונתעלמה מעיני הריקים. וזה סיפר לי הרב החסיד בבירור גמור. וגם חתנו האלוף המרומם ה״ה החכם הכולל מהור״ר אורי מזאמשט בן ה״ה המקובל ריב״ש ז״ל הנ״ל סיפר לי בשם אביו שכן היה הדבר"[44].

---

39 שם, תשמ״ג.

40 שם, תש״ס.

41 שם, תשס״ז ולפרשת היחסים בין ר׳ אבר׳ ור״י עמדן, עיין הע׳ 1 421 וכן הערה בסוף הסעיף ע׳ 442.

42 שם, תשס״ח.

43 שם, תשע״ח.

44 עיין במיוחד שם, ע״ע 522—523.

הרב שמדובר עליו כאן אינו אלא „ר׳ צבי הירש מזמושץ׳״, החתום על אחת מתעודות הועד של ד׳ ארצות משנת 1687[45]. הוא מופיע כמאמין נלהב בסיפורי הפלאות על המקובל הגדול ר׳ יואל בעל שם (שכנראה היה בעצמו תושב זמושץ׳) אף התחתן בו בנתנו את בתו לבנו לאשה. כי לאחר האסון הגדול של 1648 ובעקבות המהלומות שירדו אחריו, נפתחו הלבבות לחזון המיסטי המרגיע ובחיק ההזיות חיפשו את השלוה. זמושץ׳ היהודית לא יכלה שלא להיסחף בזרם המסתורין הכללי, לא ניצל מכך אף „נאמן דארבע ארצות פולין״. ורק בעקבות מפח הנפש הגדול עם ההתפכחות לאחר התנועה המשיחית הגדולה, כשמסתורין ושבתאיות חָברו זה לזה, חברה זמושץ׳ הרבנית למחנה הקנאי הלוחם בגילויי המסתורין, המסוכנים ליהדות הרשמית של אותו זמן.

וכך שוקעת תקופת ועד ד׳ הארצות.

אמנם, רחוק מאד היה המצב ממצב של שלוה. עם־הארץ המוסת, כּמורה, מתחרים כלכליים, צבאות זרים שפשטו על המדינה — פגעו בגוף היהודי, פצעוהו ועינוהו ללא הפסק. אך תקופת הועד תקופה גדולה היתה בהיסטוריה של יהודי פולין. גדולה בהתפתחות כלכלית, חברתית, תרבותית ורוחנית. זו היתה תקופה בסימן של יצירה, פעילות וגידול בכל השטחים.

ובפרק־חיים סוער זה שימשה זמושץ׳ מזרז מַמשי בחיי היהדות של ועד ד׳ הארצות. נוסף על הסקירה הנ״ל נביא בזה דוגמה בולטת אחת[46].

בשנת 1753, ב־10 באבגוסט, נחתמה בירוסלב תעודה ממשלתית, שממנה אנו למדים את הפרטים הבאים: ב־20 ביולי בא „קזימייז׳ גרנובסקי מגרנוב, מושל המחוז ראדום, מפקד גדוד התותחנים המלכותי וכו׳... ממונה מטעם אוצר המלוכה לקומיסר על הועד בירוסלב״ למקום הועד ולא מצא שם איש מלבד „ראשי המדינה מפרעמסלא״ וגם „בן־הברית־הישנה אברהם [בן] יוסף מליסא״ הפרנס הראשי. ולא באו אחרים, כפי שכותב אותו „מפקד גדוד התותחנים״ בלשון האדונים אשר לו, „גם לאחר שני כתבי המודעה שלי שנשלחו לזמושץ׳, אשר שם נמצאו, כנראה, לפי דברי הפרנס הנ״ל, כל המנהיגים היהודים״. תוך נזיפה ואיומים הוא דוחה את ההתועדות ל־10 בספטמבר אותה שנה, כדי שלא יטענו היהודים כי קצר הזמן להגשת החשבונות.

מה שמעניין אותנו, בעיקר, הוא המקום שזמושץ׳ תופסת כאן: היא מרכז. בתקופה של משבר וקרע עם השלטונות, וכנראה היו קשיים כספיים בכיסוי סכום המסים המוטל, מתכנסים כל רבני הועד המרכזי בקהילת זמושץ׳.

שקיעת התקופה הגדולה הזו באה בשנות־שפל גדולות. נראה כי גם המצב הכלכלי התמוטט ובשטח התרבותי־רוחני הרעימו קולות הקרב בפולמוס השבתאות והפראנקיות. עוד מעט וּועד ד׳ הארצות בטל, פולין נחלקת בין כוחות זרים ויחד עם כל יהדות הארץ עוברת גם זמושץ׳ לתקופה חדשה בתולדותיה.

ז

גלי הרדיפות, השחיטות והמחנק הכלכלי מזה, והיאוש הקודר עם התבדות התקוות המשיחיות מזה — היכו את ההמונים הרחבים של היהדות בשממון וחוסר תקוה. מספר קטן באופן יחסי של בני עליה הוסיפו להתבצר בתוך חומת התלמוד והשקיפו בעיני

---

[45] שם, ס׳ תל״ג.

[46] בפרוטרוט עיין פנקס ס׳ ת״ש.

קנאים אל מעמקי החיים היהודיים, כדי למנוע הופעת ההתלהבות המיסטית בכל גילוי שהוא.

בסוף המאה ה־18 פרצה כשלהבת מתפשטת על פני כל היהדות של מזרח אירופה תנועה כבירה חדשה — החסידות. היא באה מצוידת במניעים פסיכולוגיים רבי־אונים והשתלטה על נפשות המונים. בראש וראשונה נתנה אלוהים ליהודי הפשוט וממנה שאב נחמה בתוך הימים השחורים והקודרים. היה בה הרבה מן האכסטזה הדתית המיסטית ומבחינה פסיכית — תופעה מפתיעה של התעלמות מן המציאות האפורה ויצירת עולם נעלה, שופע לבביות ואהבה. באמצעות פילוסופיה רגשית מסתורית, ש„הצדיק" היה ממלא בה מקום חשוב ביותר, עמד כל מאמין בקשר בלתי־אמצעי עם בוראו־אלוהיו ויכול היה להשיח את לבו לפניו. המחיצות העבות והמאיימות של כרכים עבים בסיפרות הדתית, נשרו ונפלו. אלוהים לא היה עוד בתוך ההלכה, — כי אם בזמר, בתפילה, באמונה.

הגל הגדול אשר שטף־עבר על פני ישובי היהודים הגיע גם עד זמושץ׳ העיר[47]. מסורת רבנית מפוארת כשל קהילה זו לא יכלה אף היא לעמוד בפני העצמה של התנועה החדשה. ורוחות חדשים החלו לנשב. הונח אז היסוד לזמושץ׳ החסידית — זה חלק הישוב היהודי בה, אשר היה לגנן בולט בתמונה המגוונת של הקהילה.

אך לא ארכו ימי נצחונה של החסידות. מן הצפון, מליטא, הגיעה הכרזת המלחמה מוילנא העיר, מפי הגאון רבי אליהו. וזמושץ׳ הרבנית עיר קנאית היתה. רבניה, אנשי התלמוד המעמיקים, קנאים היו בשמרם על שלמות בנין הדת. ראינו אותם לעיל במלחמתם הבלתי־פשרנית עם השבתאות והגילויים השונים שהתפתחו מתוכה. אמנם, אפשר לראות את מלחמת הרבנות הזמושצ׳אית בחסידות כחלק בלתי נפרד בתוך מסע המלחמה שמוצאו בוילנא ואשר נתן אותותיו בכל יישובי התפוצות. אך אין ספק, כי סיבה נוספת יש למצוא במסורת ההתנגדות למיסטיות, ובראש וראשונה — לשבתאות. ואין ספק כי יסודות אכסט־טיים־מסתוריים עברו מהתנועה המשיחית הגדולה אל תורותיה של החסידות, יסודות הנעוצים בעבר רחוק הרבה יותר מהתנועה השבתאית עצמה. אמנם מכריעה היא העובדה, כי בתורת החסידות לא היה כל זכר או רמז ליסוד משיחי בכלל, ומה גם לאישיות מיוחדת של המשיח. אך שומרי החומות הקנאים לא הבחינו בהבדל המכריע הזה ונרתעו מעצם ההנחה, כי ייתכן וקיים דמיון כל שהוא או סמיכות פרשיות, התפתחות וגלגול בדפוסים אחרים. היהדות נכשלה פעם מתוך שלא התריעה בזמן על הסכנה; וברצותם למנוע את השנותה — יצאו חוצץ נגד הבשורה החדשה במלוא העצמה. וזמושץ׳ הרבנית רק המשיכה את מלחמתה. התנגדותה לחסידות היתה המשך טבעי להתנגדותה לשבתאות ולגילוייה.

לראשונה נוצחה בזמושץ׳ התנועה החדשה. קרוב לודאי כי נקטו נגד אלה שנהו אחריה בכל האמצעים החריפים שהורום מן המרכז הליטאי. ועם תום המהלומה הראשונה היתה זמושץ׳ שומרת מפני התנערות חדשה של החסידות. בני הכת נרדפו ויצרו סביבם אתמוספירה מחניקה. „צדיקים" — נאסרה כניסתם לעיר, ולעתים נעזרו לשם כך אף בשלטונות. והצביון של הקהילה נשאר „רבני".

אולם מצב־ענינים זה הגיע לסופו. יתכן כי ההתפכחות של הקנאות הרבנית היא אשר החלישה את ההתנגדות הבלתי פשרנית, ויתכן כי הצביון המיוחד של הקהילה הזמושצ׳אית הוא אשר היווה את הסיבה העיקרית. מה שהצליחו לעשות במאורגן בתוך

[47] עיין הזכרונות של פרץ ע״ע 68־68.

הקהילה־האם, נבצר מלבצע בקהילות־הבנות. העיירות הקטנות שהקיפו את זמושץ׳ מלאו קול המונה של התנועה החדשה, אשר לאט לאט חדרה, אמנם בצנעה וללא רעש, גם לתוך זמושץ׳ עצמה. לימים הכירו במציאות הזו, וכיתות שונות של חסידים פתחו לעצמן „קלויזים״ משלהן, ו„צדיקים״ ביקרו במקום, וחסידים היו נוסעים בגלוי אל צדיקיהם. ואין פרץ ואין צוחה. בעיקר התגבשו שתי קבוצות גדולות, החסידים ה„בלזים״ וחסידי „גור״; אלה האחרונים היו אפייניים ביותר לזמושץ׳. חסידותם — חסידות „בעל־ביתית״ היתה, ואף צידדו בזכות הלמדנות הרבה. כבר במחצית המאה התשע־עשרה לערך, החלה החסידות לקנות לה מקום קבע מוכר בתוך הקהילה הזמושצ׳אית, ולא נמצאו עוררים על כך. ובשעה שבכל התפוצות שררה איבה גלויה בין „מתנגדים״ ו„חסידים״ שלעתים לא רחוקות לבשה צורת־מלחמה מכוערת, הנה בזמושץ׳ שרר השלום. „גם בדבר הזה תצטיין עדתנו — מעיד בן המקום —, כי כל בניה אוהבי שלום ואַחדות: החסידים לא יקנאו את המתנגדים והמתנגדים לא יצורו את החסידים״[48].

אפייני מאד הדבר לקהילה הזמושצ׳אית שלא היו תככים וריבות בין חלקיה השונים. לא היה זרם דתי, רוחני, תרבותי, אשר לא קלטה ממנו ולא ספגתהו לתוכה. אך היא לא ידעה משברים גדולים בעולם הרוח. הילוכה היה בנחת, ורבניה אשר גדולים היו, כמעט תמיד חרגו מתוך גבולות הלמדנות הקפדנית.

דמות טיפוסית ליהודי הרבני הגדול של זמושץ׳ אפשר למצוא בר׳ יעקב קראנץ הידוע בשם „המגיד מדובנא״. הוא נולד בזעטל, פלך וילנא, בשנת 1740. בן י״ח היה כשעזב את עיר מולדתו ונסע למעזריטש. כאן הוא דורש דרשות בחוג ידידיו ומכריו. פרסומו גדל, והוא מתקבל ל„מגיד״ באותה קהילה. לאחר ששהה זמן מה בז׳אלקווא, הוא עובר לקהילת דובנא (בה שהה שמונה־עשרה שנה), המקנה לו את שמו שנתפרסם בו: „המגיד מדובנא״. אחר כך דרש בוולאדאווא אשר בפלך לובלין, בקאליש ואף בחלם, שהיתה קהילה חשובה מאד. לבסוף עבר לזמושץ׳, בשנת 1789, והינה את הקהילה בדרשותיו הנפלאות במשך חמש־עשרה שנים תמימות, עד יום מותו ב־18 לדצמבר 1804. „כוח גדול מופלא היה לו להמציא משלים ודמיונות להסביר הענינים ומשליו כולם לקוחים מהליכות החיים וביותר מחיי אחינו בני ישראל בכל יום... עד כי יצא לו שם, ראש הדרשנים אבי מְשלי משלים בישראל״[49]. דבריו נדפסו רק לאחר מותו. ואין ספק, כי רבים מהמשלים והדרשות אשר הוצאו לאור ביזמתם של ר׳ בערוש פלאהם תלמידו ובנו רבי יצחק קראנץ — בזמושץ׳ העיר נוצרו ונאמרו.

תאור אמנותי נפלא של דמות רב מזמושץ׳, השאיר לנו י. ל. פרץ בזכרונותיו, באישיותו של ר׳ משה וואהל[50]. (אשר בדמותו צייר את ר׳ זישה בסיפורו „ארבעה דורות ארבע מיתות״[51]). גדול בתורה היה ומכובד מאד. הבריות יראו מפניו והיה מטיל את מרותו, מרות התורה, גם על ה„גבירים״ ואדירי ההון שבבני הקהילה. אך יראה זו מהולה היתה בהערצה — ובאהבה. במידה שלא ויתר על כבודו — כבוד התורה — באותה מידה עצמה ידע להתקרב אל בני קהילתו ולדאוג להם. הוא ידע להבין לרוחות החדשות שהחלו לנשב ממערב אירופה ומעשה ושמע כי פלוני החסיד נידה בסתר את יעקב רייפמן המשכיל, וקם

48 דוד פישמאן, „משא זמושץ״, המליץ, ע׳ 390.

49 עיין פין, כנסת ישראל, ע׳ 543 וכו׳... וכן ב„אוצר ישראל״ ס׳ „ר׳ יעקב קראנץ״, ע״ע 215־28, ושם גם בביבליוגרפיה.

50 שם, ע״ע 69 ואילך.

51 שם, ע׳ 27.

וביטל את הנידוי ובאה עליו רעה, על אותו חסיד; דמות גדולה, אך עממית מאד, רחבת לב ורחבת דעת כאחד.

אך כאן דלגנו כבר על תקופת זמן חשובה ועלינו לחזור אל דמות המשמשת חוליה מקשרת בין „הזמן הישן" לבין „העת החדשה", ההשכלה — הלא היא האישיות הדגולה ר׳ ישראל זמושץ׳.

ר׳ ישראל זמושץ׳[52] היה „רב תורני גדול ומופלא בכל החכמות הלימודיות"[53]. נולד בבובריקי קרוב לשנת ת"ס. אך בעודו רך בשנים הוא עובר לעיר זמושץ׳ ובה הוא גדל ומתחנך. באוירה התרבותית העשירה נתפתחו כשרונותיו בכיוונים שונים והיה עוסק כל ימיו בתורה. ידיעה יקרה מאד השאיר לנו אב"ד של זמושץ׳ בהסכמתו לספר „נצח ישראל", בה הוא כותב, כי ר׳ ישראל עסק בהוראה כל ימי שבתו בעיר — מלמד היה בישיבת הקהל. לאט לאט נתפרסם ר׳ ישראל כאיש האשכולות. עודו צעיר לימים יצא שמו לפניו כבקי בחכמות חיצוניות, כשם שגדול היה בתלמוד וספרות הדת. בן שלושים ושבע היה כשר׳ יואל בעל שם מזמושץ׳ כתב את הסכמתו לספרו „נצח ישראל", ושם הוא מתארהו כאיש אשר תורה וחכמה חָברו בו יחד (בין השאר הוא מתארהו גם כתוכן גדול): „עלה שמים וירד מים עד ים, מים התלמוד לים החכמות רמות ונעלמות, גם הרבה פירושים וחדושים על ספר יסוד עולם להחכם הישראלי וכו׳ וכו׳..."[54].

בשנת ת"ק עזב ר׳ ישראל את עירו והלך לפראנקפורט. כאן הוא מדפיס את הספר „נצח ישראל". משם הלך לברלין והיה למורה גדול בחוגים רחבים. בין השאר למד אצלו משה מנדלסון מדסוי, אבי תנועת ההשכלה בישראל. אך ברלין לא היתה תחנתו האחרונה; הוא עזבה ובא לבראדי וכאן נפטר בי"ז ניסן תקל"ב.

אולם עוד בהיותו בזמושץ׳ חיבר ספר, אשר לא זכה אמנם להדפיסו עד יום מותו, הלא הוא „ספר ארובות השמים". לפי ההגדרה בהקדמה ל„נצח ישראל" היה זה „חבור בחכמות הלמודיות, ההנדסה, הראיה והצללים והתכונה, הכל במופתים ברורים מראשו לסופו אחד מהם לא נעדר"[55].

אישים דגולים מרבני ישראל בתפוצותיו היו למודים לעתים קרובות מאד בחכמות החיצוניות ומבחינה זו אפשר לראות את ר׳ ישראל כפרט מתוך כלל גדול. אך אין ספק, כי חותם מיוחד נתנה בו תרבותה המגוונת והנאורה של העיר והקהילה אשר בה חי ופעל. ובודאי גם תרם את תרומתו הוא ליצירת הצביון התרבותי המיוחד אשר לזמושץ׳ היהודית. למעלה משבעים שנה חי חיים פוריים ביצירה והוראה, מהן כארבעים שנה ישב בזמושץ׳, מקום גידולו ומקור יניקתו. ידוע, מה רבה השפעתו אשר השפיע על אבי ההשכלה האשכנזית, וכך תרמה זמושץ׳ באמצעות אחד מבניה הגדולים את תרומתה ליצירת התנועה הגדולה בראשיתה, באופן פעיל, עוד בטרם שבה וקיבלה ממנה השפעה סבילה, אף־כי מֻפרה מאד. עם עזבו את העיר, חי ר׳ ישראל בקהילות רבות ופעל רבות. אך תמיד נשאר איש עירו והלא כה הונצח שמו בדברי ימי העם: ישראל זמושץ׳.

וכך קרה, שכמאה שנה אחרי שעזב את העיר ר׳ ישראל, מורהו של מנדלסון בברלין, שבה ההשכלה כתנועה רוחנית, אל זמושץ׳.

---

[52] עיין פין, כנסת ישראל, ע׳ 690 וכו׳...

[53] שם 690 I.

[54] דברי ר׳ יואל ראה שם, 690 II.

[55] שם — 691.

במאה הי"ט לא עמדה קהילת זמושץ' היהודית במזל טוב; בשורת ההשכלה המרנינה לא הגיעה אליה, אלא לאחר שנים ארוכות של סבל תחת השלטון הריאקציוני של רוסיה.

קונגרס וינה פתח תקופה חדשה בהיסטוריה האנושית, בקברו יחד עם העצמה הצבאית של צרפת גם את האידיאלים הנעלים אשר מהפכת צרפת הפריחה ברחבי העולם. ליהודים היה בכך סיום לתקופה של אשליות. הריאקציה הדתית בדמות בריתות קדושות והנסיגה החברתית־פוליטית התנקמו בראש וראשונה ביהודים. בכל רחבי אירופה הורעלה האוירה בשנאה ליהודים.

בתוך הקיסרות הרוסית הגדולה מצאו אז את עצמם, לא רק ההמונים של יהודי רוסיה, אלא מאות אלפים רבים מקהילות פולין אשר נצטרפו לגבולות הממלכה בתוקף החוזים בוינה. ובין השאר היתה גם הקהילה היהודית בזמושץ'. ושוב יכולים אנו לראות ברדיפות אשר רדף המושל המקומי את יהודי הקהילה, בבואה של הרדיפות על כל יהדות פולין.

רק זמן קצר לאחר הקונגרס הוינאי ירדה השואה על משפחות יהודיות רבות. כידוע, זמושץ' עיר מבצר היתה ולא אחת הדפו חומותיה את האויבים המשתערים עליה. מראשית קיומה מוקפת היתה מערכת הגנה מסובכת של חומות ותעלות מים. והנה החליטו שלטונות הצבא הרוסיים לחזק את המבצר ולהאדירו. לצורך זה לא נמנעו מלנשל משפחות רבות מאד אשר גורשו ממקומן ומקור קיומן. הבתים נהרסו לאחר שהוחרמו, כדי לבנות על חרבותיהן את כוחו של הצבא הכובש. רבעים שלמים נפגעו, והמנושלים הרבים, אשר נהרסו גם מבחינה כלכלית — נאלצו בחלקם להתיישב ב„עיר החדשה", המנותקת מהקהילה היהודית העיקרית והאחרים אף עזבו את עיר מולדתם ונדדו לחפש מקור־מחיה ומקום־מגורים חדש.

זמן לא רב אחר כך ירדה שואה גדולה יותר בעקבות המרד הפולני משנת 1830. היה זה נסיון טראגי מאד של התקוממות ומלחמת שחרור. וטבעי הדבר, כי יהודי פולין תרמו את תרומתם בגופם וממונם למלחמה בכובש ובמדכא, כשם שעשו אחיהם בלהבות המהפכות באירופה של המאה הי"ט. המרד הזה דוכא באכזריות. המנצח המיט אף שואה כלכלית על פולין המתבוססת בדמיה, בהחרמות ונישולים וגזלות פשוטות.

בתוך סחף המפולת נגררו אף יהודי זמושץ'. עם הדיכוי הסופי של המרידה, ברחו רבים מן העיר על נפשם מאימת הנקמה. אך רבים מהם נהרסו מבחינה כלכלית. תפקידיהם במשק בעלי הרכוש והקרקעות הפולניים, מעמדם כסוחרים, מתווכים וחוכרים — כל אלה ספגו מהלומות קשות עם התמוטטות הכלכלה הפולנית ורכושה. בעקבות ההתרוששות ירדה על הקהילה אימת המצוקה.

והנה קפץ עליה רוגזו של המושל. באחד הימים הודיע לקהילה, כי היא לא מילאה אחר פקודתו, אשר „בדה מלבו" לפי כותב הדברים מתקופה סמוכה[56] — לפקוד את יהודי העיר ולהגיש לו את המפקד עד תאריך קבוע. כעונש על ה„חטא" עמד לגרש את כל יהודי העיר. כמה זמן תלויה היתה אימת הגרוש מעל לראשם של אלפי יהודי העיר — קשה לקבוע; רק ידוע, כי הגזרה נתבטלה. אך במקומה נגזר איסור על יהודים חדשים להיכנס לעיר, איסור שנמשך בודאי זמן מסויים שקשה לקבוע את אורכו.

נוסף על כל אלה ירד אסון מצד אחר לגמרי: מגפת חלי־רע פקדה את העיר ואכלה בכל פה בתושביה.

אין פלא, אם בעקבות כל אלה בא תהליך של ירידה במספר האוכלוסיה היהודית עם

---

[56] עיין המליץ 1878 — ע' 414.

התקרבות אל אמצע המאה הי״ט, תהליך זה לא נבלם גם בשלוש עשרות השנים שלאחר כך. רבים נדדו ועזבו, הקהילה נידלדלה מבחינה כלכלית, ותקופת מה מבודדת היתה ולא קלטה לתוכה אנשים חדשים, בניגוד לפריחה יחסית ותהליך הגידול וההתבססות לפני הקונגרס הוינאי, באה אחריו תקופה ממושכת של ירידה במספר והתדלדלות[57].

י. ל. פרץ השאיר לנו בזכרונותיו תיאור אמנותי של עלילה אשר העלילו על יהודי העיר ואשר איימה בחורבן כללי[58]. מחצר הקסרקטינים הגדולים נגנב אוצר הצבא. בתכנית מתוכננת מראש ובקפדנות, הטילו את האשמה על כמה יהודים. הם נאסרו ולאחר זמן נדהמה עדתם לשמוע, כי הם הודו ב„פשע״. אין זאת, כי העינויים אשר עינום במבצר הסוהר, והאימים אשר הטילו בנפשם, הביאו אותם להודאה, אשר חזרו עליה אף בנוכחותו של רב העיר ר׳ משה וואהל, ויצא גזר דינם למות. ואם כי האמת ידועה היתה, עמד הצבא על המשמר לבל תיודע מחוץ לחומות, והשערים נסגרו בפני יוצאים. והבינו הכל כי לא לנפשות האסירים בלבד מתכוונים אלא לקהילה כולה: להטיל בה דופי כדי להצדיק מראש את הנגישות הבאות. ההתרגשות רבתה תוך הרגשת אזלת־יד וחוסר־אונים. אך כאן עמדה להם זכותו של אברהם מאניס, דמות עממית, אשר אף כי זקן היה, הצליח לעזוב את העיר ובידו כתב המתאר את כל הפרשה. התערבות חיצונית נמרצת חיסלה עד מהרה את כל העלילה. מהמרכז הגיעו הוראות נמרצות לשלטון הצבאי של זמושץ׳, האסירים שוחררו, הענין הושתק והיה כלא היה.

זמושץ׳ היהודית עמדה איתנה בכל אלה. נראה כי תהליך ההתרוששות והירידה במספר התושבים היהודיים, נפסק ברבע האחרון של המאה הי״ט והקהילה החלה להתנער. מעמדה כעיר ואֵם בישראל לא נתערער והיתה משמשת מרכז למספר רב של קהילות קטנות בעיירות אשר באותו איזור. מדי פעם בפעם אף נחלצה לעזרת אחת הקהילות־הבנות. והנה דוגמה אחת: ביום ה׳, כ״ה באלול, 1878, נפלה דליקה גדולה בבתי היהודים בקראסניסטאוו. ב„המליץ״ אותה שנה מספר דוד שיפמאן[59] כי יהודי זמושץ׳ אספו מיצרכי אוכל, בגדים ושאר צרכי נפש — כדי משא שתי עגלות — וכן תרומות כסף מזומן, ושלחו לעזרת אחיהם הנפגעים. „מי יתן — הוא מסיים בפאתוס האָפייני לו — וכך יעשו גם ביתר הערים מסביב, וביחוד עדת לובלין רוכלת ערים. ישלם ה׳ כפעלם לבני זאמושטש ויכתבם ויחתמם בספר חיים טובים...״

ב„משא זמושץ׳״ הנ״ל מתלונן דוד שיפמאן על הירידה המוסרית שחלה במוסדות הציבוריים של הקהילה; הוא מסביר ירידה זו בסבל שנגרם על ידי הרדיפות והנגישות. מתוך ההשוואה שהוא מעביר בין המוסדות שבזמנו — לאחר אמצע המאה הי״ט — לבין דורות העבר, ברור, כי הם היו קיימים זמן ארוך מאד לפניו, וייתכן שראשיתם נעוצה בעבר הרחוק, בזמן ייסודה של הקהילה במאה הי״ז.

ואלה המוסדות שהוא מונה:

א) „חברה קדושה״ — בשצף קצף מתנפל המשכיל על „ההדיוטות״ אשר השתלטו על חברה זו ותפשו מקומם של אנשים מפוארים אשר כיהנו בה בעבר. קיים, לדבריו, חוסר סדר רב. אין עושים מעשה־צדקה, מפקיעים את שער הקבורה, ועל הכל — אין הם מביאים לפני הציבור הרחב את הדו״ח הכספי מדי שנה בשנה.

---

[57] עיין שם, ע׳ 390. ולנקודות החשובות ביותר לתולדות העיר בפרק הזמן הנדון — המליץ, מס׳ 21, דוד שיפמאן: משא זמושץ׳, ע׳ 414 ואילך.

[58] י. ל. פרץ, זכרונות, ע׳ 55 וכו׳.

[59] שם, גליון 13 ע׳ 259.

ב) „חברת תלמוד תורה" — בסיס קיומה הכללי בא לה מתרומות העולים־לתורה בחג השבועות, בשבת בראשית ובימים הנוראים; „והעם מרבים להביא". ההתנדבות העממית בממון, איפשרה את קיומה בכבוד. תפקידה היה, בעיקר, ניהול ה„תלמוד־תורה" שבעיר, מקום לימוד לבני נעורים רבים, בני הקהילה עצמה ובני ה„בנות" אשר שמעו את שמע אנשי תורתה. אף חברה זו נאשמת בהזנחת תפקידה, בחוסר פיקוח מספיק על המוסד הנתון ברשותה, ברשלנות בהנהלה הכספית, וכן בהאשמה החוזרת של אי מסירת דו"ח כספי לציבור.

ג) „חברת תיקון ספרים" — הממון של חברה זו בא מתרומות בודדות של בעלי יכולת וכן מהתנדבות עממית רחבה. תפקידה — תפקיד נכבד היה: לנהל את הספרים של בית המדרש העירוני. ספריה זו, שהיתה בבעלות הכלל, רכוש יקר מאד היתה לציבור היהודי הזמושצ'אי. למעלה מארבעת אלפים כרכים נמצאו בה. רובם ספרי דת, אך נמצאו גם ספרי מחשבה בשפע וגם ספרים חיצוניים לא נעדרו — מכל אשר יצרה הרוח היהודית בכל הדורות והזמנים. ומשרבו המבקרים והלומדים בה, היתה הספריה למרכז תרבותי רב־חשיבות, אשר בו ינקו צעירים ובאים בימים ממקורותיה העשירים של תרבות האומה. ולא ייפלא כי ספריה זו היתה גם כאבן שואבת לשואפי־דעת רבים בהקהילות־הבנות שמסביב לעיר. טבעי היה, איפוא, כי יימצא גוף ציבורי מיוחד שתפקידיו יהיו: לדאוג לשלמות הספרים, לכריכתם בשעת הצורך, וכן לשקוד על הגדלת הספריה והעשרתה בספרים חדשים. שיפמאן מאשים חברה זו בחוסר פיקוח מספיק ובהזנחה שהביאה לתהליך של הקטנת מספר הספרים בספריה.

ד) „חברת ש"ס" — כאן רואה המבקר את הירידה המוסרית־תרבותית הגדולה ביותר. אמנם, ישנם בה חברים רבים, אך בניגוד לגדולי התורה בעבר חָברו בה כעת גבירים אדירי־ממון, לא למען כבוד התורה כי אם למען ינחלו כבוד הם עצמם. מכל העבר המפואר נשארה אך סעודת ליל טבת עם סיום הש"ס, המתקיימת בבית אחד החברים. אוסף הכספים נמשך והולך, אך אין הוא ממלא את שליחותו: ספרים אינם נקנים, שכר למורה בציבור איננו נתן ודו"ח כספי לצבור מדי שנה בשנה — אינו נמסר[60].

אף כי יש להניח, כי יש אמת בבקורת הקטלנית של המשכיל הזמושצ'אי על מוסדות קהילתו, אין להסיק מסקנות נמהרות; אין ספק, כי בה במידה שהעבר נראה לו שלם בתכלית השלמות, באותה מידה עצמה ראה ראייה מוגזמת את מומי ההווה, כדרך המשכילים החדשים בכלל. אָפייני ביותר, כי ההתקפה הנמרצת ביותר מצדו באה על חוסר „מקוה" בתוך תחומי העיר, שכתוצאה מכך קרו כמה מקרים לא־נעימים לבנות ישראל אשר יצאו הרחק מחוץ לעיר, ונגרם להן פחד. הקורא את דבריו מקבל את הרושם — שאינו בלתי מוצדק לחלוטין — כל כל התקפתו לא באה על מוסדות הציבור בכללם אלא כדי להסתער במִלוא כוחו על „בעית המקוה", ולשם זה פנה אל אר"ז ל„שחר מוסר" את בני „עיר מולדתו".

א ל כ ס נ ד ר צ ד ר ב ו י ם, יליד זמושץ', אשר היה לעורך „המליץ", קיבל את „יצירתו" של דוד שיפמאן והדפיסה בכתב־העת שלו. ובסוף ה„משא" העיר הערת עורך: הוא הביע את תקותו, כי הרוח הנרדמת של עיר מולדתו — כלשונו — תשוב ותתעורר שנית כבימי קדם.

ואין ספק כי עם שוך סערת הצרות[61] התנערה הקהילה גם מהעזובה בשטח המוסדות

---

[60] על כל החברות האלה עיין: משא זמושץ' ב', המליץ 1878, ע' 414 וכו'.

[61] על רדיפות וצרות בתקופות שונות עיין שאצקי, ייווא בלעטער, 1946, כרך XXVIII חוברת 1.

הציבוריים. וראוי להעריך הערכה נכונה את המספר הרב והמגוון של מוסדות ציבור אשר היו קיימים בזמושץ׳. בראש וראשונה הם מעידים על כושר ארגון ודאגה לצרכי הכלל. הפרדת הרשויות ודאי סייעה ליעילות העבודה. באים לידי גילוי עושר של חיי־ציבור, רצון התנדבות עממי, עירות וטיפוח התרבות וחיי החברה. כי החברות המנויות לעיל הן רק מעטות מרבות אחרות, והן נוגעות מצדדים שונים בחיי הדת והרוח, ברב או במעט. אך דוד שיפמאן עצמו מונה חברות רבות שתפקידיהן היו סוציאליים בעיקרם — אף כי הוא ממעט בדברים עליהן ומבליען בבקורת כללית על ירידה והזנחה. לנו חשובות הן, לפחות, באותה מידה כחברות המנויות לעיל:

ה) „חברת סנדק״ — מתפקידה היה לדאוג לכל יולדת, כעניה כעשירה, ובשעת הצורך באה דאגה זו לידי ביטוי לא רק בטיפול כי־אם אף בממון. למשפחות חסרות אמצעים היתה החברה מספקת את ההוצאות לטקס „ברית־מילה״, שנחוג ברוב עם בקהילת זמושץ׳.

ו) „חברת תהלים״ — חברה זו מיוחדת במינה היתה מבחינה סוציאלית דוקא. מלמדי תינוקות, ה„רביים״ של חדרים — בית החינוך לילד היהודי — משנזדקנו וניטלה פרנסתם מהם, מצאו את מקומם ב„חברת תהלים״ והשתכרו לקיומם מהתשלומים ששילמו בעד תפילותיהם ואמירת מזמורי־תהלים בחלות אדם או בלכתו למנוחתו האחרונה.

ז) „חברת נושאי מיטה״ — נוצרה לכבוד המת, ובעיקר המת הדל, אשר מעטו יודעיו בחייו.

ח) „חברת מלביש ערומים״ — דואגת היתה לבגד לכל הזקוק לו בין עניי העיר, ובעיקר בשביל הנערים אשר צמאה נפשם לתורה ובאו לת״ת של הקהילה. מדי פעם בפעם היו נערכים אוספי בגדים, מלבד התרומות השוטפות לחברה ומלבד ההתנדבות בכסף.

ט) „חברת ביקור חולים״ — מוסד זה נפלא בפעולתו ובעממיותו. מתפקידו היה לדאוג לכל חולה יהודי, כעשיר וכעני. דוד שיפמאן יודע לספר לנו על שני מטפלים מומחים שהיו נשלחים — ללא כל תשלום מצד הנצרך — לכל חולה, לסעדו במחלתו. לימים התפתח מוסד חדש ופעולתו הסתעפה מאד לכל שטחי הצרכים אשר יזדקק להם האדם החולה; הכוונה ל„חברת לינת הצדק״. היתה זו חברה פרטית, שהתקיימה על תשלומי מס־חבר של חבריה. תפקידה היה להמציא עזרה רפואית לכל הנצרכים. היא עמדה בקשר עם רופאים ושני בתי המרקחת העירוניים. על־פי פתקא ממנה קיבל החולה עזרת רופא בהנחה או חינם אין כסף, הדבר היה תלוי במצבו הכלכלי. והוא הדין בסמי־מרפא מבתי־המרקחת. כמו כן היו מחלקים כלים לשימוש רפואי, חלף ערבון. פונקציות אלה הפכו את המוסד לבעל חשיבות ממדרגה ראשונה. היתה בו דמות של „קופת חולים״ עממית, אשר הכל נהנו ממנה, ללא כל חובות. בידי משלמי המסים נמצאו רק זכויות ההנהלה; באספת חברים חד־שנתית נבחר הועד המנהל שהיה אחראי לפעולתה למשך השנה הקרובה.

אולם עוד עלינו להשלים את רשימת המוסדות שמביא דוד שיפמאן:

י) „בית החולים״. זהו המוסד היחיד שפי המשכיל מלא תהילתו. לפי דבריו, נוסד למעלה ממאה שנה לפני כתבו את דבריו, כלומר במחצית השניה של המאה הי״ח. יסד אותו ר׳ סענדר „בן הד״ר המפואר ר׳ בעריש״. בשנים ספורות שלפני כתיבת „משא זאמושץ״״ תמך בו הגביר יהושע מרגליות, שהשקיע בו ממון רב והפכו לבית חולים „מודרני״. הגביר התומך מת בשנת 1887.

והנה דוקא מוסד זה לא החזיק מעמד. למעלה ממאה שנה מלאה הקהילה הזמושצ׳אית אחד מתפקידיה החשובים ביותר בהחזיקה את בית החולים. אולם קשיים תקציביים היו

בעוכריו של המפעל; הוא פסק מלהתקיים ובניני־הפאר אשר נבנו היו לשימוש אכסניה למוסד חדש, רב חשיבות.

ובכל אלה יחד נשא מוסד־הקהילה הנבחר, שעמד בראש זמושץ׳ היהודית. מוסד זה — ראשיתו נעוצה בימיה הראשונים של הקהילה, בתקופת הפאר של ועד הארצות, והתקיים עד הכיבוש הנאצי. עם תחיתה של פולין העצמאית לאחר מלחמת העולם הראשונה כשנקבע חוק הקהילות, הסטטוס הרשמי שלהן ודרך הבחירות, עמדו בזמושץ׳ 25 איש בראש היהודים: עשרה ב„שלטון" וחמישה־עשר ב„מועצה". האחרונים היוו מוסד דן ומחליט, ואילו הראשונים — מוסד מְבַצֵּעַ. הם נבחרו בבחירות כלליות. זכות־בחירה אקטיבית ניתנה לכל אדם מבן עשרים וחמש ומעלה, ופסיבית — מבן שלושים ומעלה. ההצבעה היתה בעד רשימות. ועד הקהילה בוחר ברב העיר. מטיל היה מסים לפי הערכה, וכן מס־שחיטה מיוחד. בבעלותו הישירה של הועד היה בית־הכנסת העירוני הגדול, עתיק היומין ורב הפאר, מקום תפילה ועצרות־עם להמוני יהודי העיר; וכן בית־המדרש.

כל הפעולות הרחבות חייבו הוצאות לא קטנות. לפי עדותו של דוד שיפמאן היתה הקהילה הזמושצ׳אית מוציאה עשרת אלפים רובל לשנה — סכום יחסי גדול מאד, בעיקר אם נניח, כי אין הוא כולל הרבה תרומות והתנדבויות עממיות רחבות.

כמו בשטחי החיים האחרים, היתה התקדמות מתמדת אף במוסדות הציבוריים; כבר ראינו ב„חברת לינת הצדק" דוגמה של מוסד פרטי ששירת את הציבור. מוסדות כאלה התרבו בצד המוסדות של הקהילה ושרתו בנאמנות את הכלל בשטחים שונים. מהם יש לציין בעיקר:

„חברת גמילות חסד" — היא התקיימה על תשלומי מס חבר. היתה נותנת „גמילות־חסדים" בסכומים קטנים לכושלים שהיו מחזירים את חובם כתשלומים קטנים לשעורים וללא רבית.

מן המוסדות הכלכליים חשובים היו בעיקר שנַיִם:

1) „קופה קואופרטיבית לקרדיט הדדי" — בנק, שהונו היסודי בא לו מתשלומי חבר. עם בקשה להיכנס כחבר לבנק, הכניס אדם סכום ידוע שהקנה לו את הזכות לקבל הלואה העולה עליו פי עשרה, ותשלומה היה בריבית קטנה באופן ניכר מהריבית הנהוגה בשוק הכספים. החבר נתקבל לפי החלטת הועד. אספה כללית של החברים, שנתכנסה אחת לשנה, בחרה במועצה ובהנהלה. עזיבה של חבר והחזרת השקעתו דרשה אישור של אספה כללית. המוסד עסק בכל עסקי בנק להגדלת מחזור כספיו והונו. על גובה הקרדיט שניתן על ידו במקרים שונים, החליטו הועד וההנהלה. היה זה מוסד עממי מאד, שמילא תפקיד חשוב בשדרות רחבות של בני הקהילה.

2) „בנק לסוחרים" — מוסד כלכלי עשיר ויציב מאד, אך בניגוד לקודם נטול היה כל צביון עממי וקיים היה רק בשביל הסוחרים הגדולים. אף הוא היה מיוסד על חברות שנקנתה ע״י השקעה — אך זו גדולה היתה מיכלתו הממוצעת של בן המעמד הבינוני. אמנם, ההנהלה היתה נבחרת באספת חברים כללית ושנתית — אך למעשה שלטו בבנק זה העשירים שלטון תקיפים בלתי מוגבל.

לבסוף נזכיר עוד את ה„טא״ז" (T.O.Z.) — „חברה לשמירת הבריאות": תפקידה היה לשמור על הבריאות, בעיקר של ילדי השכבות העניות. ממונו בא לו בעיקר מקשריו עם המרכז בוַרשה, וכן מתרומות גדולות ומיעוטו — מתשלומי חבר. הוא שירת את ילדי העניים בשירותים חיוניים ביותר, כגון טיפול חשמלי, ארגון קיטנות לילדים.

בקהילה תוססת כקהילת זמושץ׳ מרובה היתה האחריות שנפלה על המוסד הנבחר

שעמד בראשה. עם מיגור השלטון הרוסי טואטאו בבת אחת כל התקיפים, האמידים המתבוללים למיניהם, ששלטו בקהילה בכוח הונם וקשריהם עם האדמיניסטרציה הרוסית התאבה לבצע ושוחד. חוק הקהילות נתן את רשות הדיבור להמונים היהודים הרחבים. וקהילת זמושץ׳ היתה לקהילה עממית ומוסדותיה נבחרו בבחירות דימוקראטיות — וקמה משאלת לבו של שיפמאן המשכיל אשר ראה את עירו נתונה בידי האלמנטים המשתלטים התקיפים. ההשפעה היתה בידי „אגודת ישראל״, מול רשימת „המתקדמים״ למיניהם.

כאן אנו מזכירים כבר מונחים חברתיים חדשים. „מתקדמים״ בזמושץ׳, מה פירושם? — עלינו לסקור תחילה את תולדות התנועה החדשה — תנועת ההשכלה — בעירנו, שתאַפשר לנו גם סקירה על מוסדות התרבות הרבים שהתפתחו בעקבותיה.

ט

תנועת ההשכלה בזמושץ׳ היתה מיוחדת במינה בהתעוררה.

„בזמושץ׳ תפשה ההשכלה עמדות חשובות לפני שקרה הדבר בערים ועיירות פולניות אחרות, והחשוב הוא, כי היא תפשה אותם בשקט ובצנעה, כמו צמחה ועלתה מבפנים, בלי עזרת התפרצות של רעיונות חיצוניים — כך שההשכלה הזמושצ׳אית לא היתה צריכה לנהל כל מלחמות סוערות. בדרך טבעית, ללא כל התנגשויות רציניות, נתמזגו בזמושץ תורה וחכמה, מסורת דתית וזרמים עולמיים חדשים...״[62].

אכן, התכונה החשובה ביותר היתה — צמיחת התנועה מבפנים. בסקירה הקצרה שלנו על דמויות בזמושץ׳, יכולנו לראות כיצד מתעוררת הרוח החדשה מאליה, וציצי מדע חילוני נובטים בתוך שדה הלמדנות הדתית. עוד ר׳ יעקב קראנץ, המגיד מדובנא, עמד בקשר עם הגאון מוילנא וכמוהו אהב את חכמת החשבון וההנדסה. ראינו כיצד ר׳ ישראל זמושץ׳ הירבה דעת בשטחים שונים של לימודי החול. ור׳ משה וואהל, הטיפוס הנהדר שהונצח בזכרונותיו של י. ל. פרץ, בקי היה, אמנם, בש״ס ופוסקים וידעם בעל פה, אך גם קרא את „מסתרי פריז״ לקלמן שולמן.

אין ספק, כי זמושץ׳ ספגה הרבה מן הרוח החדשה בשנים 1772—1809, כשנספחה לגבול גליציה האוסטרית. אותן השנים נראו שם נצנים ראשונים של ההשכלה אשר נדדה ופשטה בדרך מזרחה ממקורה באשכנז. היתה זו התקופה שקדמה לברקיו ורעמיו של אֶרטר. אשר יצא להכות בלשונו השנונה את החסידות בעיקר; ראשית ההשכלה הגליצאית היתה בנחת והתבטאה בחקוייו של זאב בוכנר ליצירות ימי הבינים שלנו ובשיריו הנאים של דוב גינצבורג. לימים תרם תרומה חשובה להשכלה הגליצאית אריה ליב קינדרפריינד, אשר נולד בזמושץ׳ בשנת 1788 (מת 1837) וחי בגליציה; אפשר לא מקרה הוא כי השורות היפות ביותר בספר שיריו (שהופיע בלבוב, 1834) הן אלה משירי „תהילה לאלהים״ ו„אל נפשי״ שנימה רליגיוזית עמוקה זעה בהן.

זמושץ׳ הקימה הרבה אישים, מהם בולטים יותר ומהם בולטים פחות, מטיפוסי משכילים־עממיים אשר בפעולותיהם ויצירתם משתקפת רוח פעילה, תוססת ומחפשת. תולדותיהם ותיאור חייהם הן נקודות האחיזה ללימוד האוירה המיוחדת במינה שנוצרה בעיר, ושימשה קרקע גידול ליוצרים ובונים חשובים בשדה תרבותנו וספרותנו. וגלריה

---

[62] ש. ניגער: י. ל. פרצעס אַפּשטאַמונג, קינדער־און יוגנט־יאָרן. ייווא בלעטער, 1946, XXVIII מס׳ 1 ע׳ 16.

מפוארת זו עדיין מחכה לגואלה ומתארה המחונן, אשר יצייר באור הנכון קהילה זו מישראל שהקימה בנים אלה לעמה. כמה נסיונות נעשו כבר, אף כי רחוקים הם משלמות[63]. אוצר בלום של דמויות ותמונות־הווי אפשר למצוא בזכרונותיו, הכתובים באמנות רבה, של י. ל. פרץ[64]. אך במסגרת החיבור שלנו, שתפקידו לתת בקוים יסודיים את תולדות הקהילה, אפשר יהיה לעמוד רק על הצדדים הבולטים ביותר בהשכלה הזמושצ׳אית ובהתפתחותה ועל אישים מרכזיים ביותר.

פרץ עצמו עמד על אפיה המיוחד של ההשכלה בעיר מולדתו. „בין כה ובין כה — כותב הוא בזכרונותיו — ואצלנו — עולה ומבעבעת שוב... ההשכלה! „מבעבעת" — משום שאצלנו, בפריס הקטנה, לא יהיה אנוש פרוצס זה ועלית חום לא תהיה. ויבוא יום, יום ששי בהיר ונאה, ואני וחברי יחזקאל נופיע פתאם ברחוב, ליד שורת המוסכים, לבושי אפודות ב„נוסח אשכנזי"; יבוא יום וחברי יצחק׳ל יכנס לפרוגימנזיום אשר יפתח באותו זמן, — למעשי משובה כנגד ההשכלה לא יגיעו הדברים... פרוצס ההשכלה יעבור, ככל האפשר, בשקט. חבלי לידה קשים לא יהיו, — בת השמים לא תנטל במלקחים, — ראשה אינה גדול כל כך, והולד איננו עוד ראשון לולדות..."[65].

בדור אחד לפני כן כותב דוד שיפמאן ב„משא זמושץ" שלו: גם בדבר הזה תצטיין עדתנו, כי כל בניה אוהבי שלום ואחדות: החסידים לא יקנאו את המתנגדים והמתנגדים לא יצורו את החסידים, ושניהם לא יתקוטטו במשכילים, ואלה האחרונים לא יתחרו בשנים הראשונים. בני החסידים והאורתודוכסים ונכדיהם יבקרו את הפראגימנזיום ולא יפחדו, כי יאבדו חלילה דרך אמונה".

תכונה מיוחדת זו של דרך עלותה של ההשכלה בזמושץ׳ לא תובן לנו כל צרכה אם לא נשים לב לאופן אשר בו כבשה לה את דרכה במקומות אחרים. דרכה האפיינית ביותר דרך השתערות היתה ודגלה — דגל קרב. אפשר והמיוחד שבה היה יותר בעקירת הישן מאשר בהבאת החדש. לכל אשר הגיעה, — משם עלה קול ענות המלחמה. וההתנגשות היתה עם שני המחנות הדתיים, מחנה המתנגדים ומחנה החסידים כאחד. ולא אחת חרגה ההיאבקות מהמסגרת של מאבק אידיאות ועבר לאמצעים חריפים ובלתי נאים כל עיקר.

גם אחרי שזמושץ׳ עברה לשטח השלטון הרוסי אחר הקונגרס הוינאי, נשארה קרובה מאד למרכז ההשכלה הגליצאית, כעיירת גבול. ובתנועתה של ההשכלה מגרמניה לגליציה מזרחה לא יפלא אם זמושץ׳ היהודית תקדים לקבל את השפעתה מקהילות אחרות. דוד שיפמאן תובע לה את זכות־הבכורה על כל קהילות פולין: „ומי כזאמושטש בכל ערי פולין אשר יצאה ראשונה בעקבות חכמי ברלין מימי רמ"ד[66], לבקש השכלה ולקנות דעה רחבה בשפת קדשנו ובלשונות וחכמות חיצוניות". ואילו פרץ יותר מתון ממנו: „„הנצנים נראו בארץ׳ — הנץ ציץ על אדמת פולין... וצמח חדש כי יציץ ופרח, הרי הזכות המלאה לבכורים (מחוץ לורשה, כמובן) לזמושץ׳ העיר"[67].

---

[63] עיין א) דוד שיפמאן. „משא זמושץ", המליץ 1878; ב) נחמן מייזיל, י. ל. פרץ, ניו־יורק 1942, הפרק „זאמאשטש" ע"ע 17־16; ג) י. ניגער, ייווא בלעטער XXVIII 1946 מס׳ 1, ע"ע 18־11; ד) ד"ר יעקב שאצקי, שם, ע"ע 44־40.

[64] יצאו בכרך מיוחד, חלק י"א של כתביו, בעברית, בהוצאת שטיבל.

[65] שם, ע׳ 61.

[66] ר׳ משה דסוי, הוא משה מנדלסון, אבי ההשכלה בברלין. ולציטטה עיין המליץ 1878, ע׳ 390.

[67] זכרונותי, ע׳ 50.

ולמהותה של ההשכלה הזמושצ׳אית בראשיתה — לא ניטיב לעשות מאשר להביא את דבריו של פרץ:

„ההשכלה, לכשתופיע ברחובנו, תהיה נקיה אצלנו מגונים של התבוללות. אפשר שעמוד־השחר עולה על שמינו, אפשר שהצדק לגולדפדן, הדופק על תריסי־החלונות ומכריז: כבר האיר היום! הגיעה השעה, הגיע הצורך לצאת אל הרחוב. ואולם ברחוב אין אומות־העולם ממתינות לנו. ועל טיולים בשליבת־זרוע ועל מקהלות משותפות אין עדיין מקום לדבר אצלנו...

„פריז הקטנה, עולם מיוחד הוא, עולם מובדל לעצמו בהחלט.

„אף על דעת איש לא יעלה הרעיון להתבולל במי־שהוא, ואין אף במי להתבולל"[68].

אין ספק כי מתון מאד היה אפיה של ההשכלה בזמושץ׳; דבר זה עולה אלינו ממקורות רבים ומעדויות בני דור. אך אל לנו לשכוח כי הדברים מכוונים להשכלה בתקופת השלטון הרוסי. ראינו לעיל שבזמן מסוים היו התנגשויות קשות מאד בין המתנגדים לחסידים. ונראה, כי בתקופה האוסטרית לא קלה היתה דרכה של ההשכלה אל הרחוב היהודי בזמושץ׳. הנה מה שכותב ד"ר שאצקי על התקופה של 1772—1809: „על העיר עברה מהפכה רוחנית עמוקה. הקשר עם העולם החיצוני השיב רוח חדשה בעיר הקופאת על שמריה אשר חיתה עם ה„שיריים" של הגדלות הקדומה. המלחמות בין החסידים וה„מתנגדים", בין משכילים למתנגדיהם, היו בזמושץ׳, באופן יחסי, הרבה יותר מחודדות וחריפות מאשר בערים אחרות כיוצא בה. מוצאים בקשר לזה רמזים בהרבה ספרי־דרוש מאותו הזמן, ובסיפורים של מגידים נודדים ודרשנים... והסער לקראת העולם מתבטא קודם כל בלימוד מדיצינה. מוצאים יהודים זמושצ׳אים בפקולטות למדיצינה אשר בפדוא, פרנקפורט ע"נ אודר, למברג ואפילו מונפליה. חלק מהם חזרו אח"כ לביתם..."[69]. אך בהערכה היסטורית יש לראות את הקו המתון והמיוחד של ההשכלה הזמושצ׳אית, ובפרספקטיבה זו יהפכו ההתארעויות בתקופה האוסטרית לאפיזודות חולפות אשר תרמו אך במעט לעיצוב דמותה הסופית של ההשכלה המקומית[70].

ו׳

אנו יכולים להבחין בשלוש בנות־תקופה בהתפתחות ההשכלה בזמושץ׳.

במחצית הראשונה של המאה הי"ט החלו להופיע בקהילה אישים בולטים מהתנועה התרבותית החדשה. דבר רגיל היה זה, כי יתארגנו בחוג מיוחד אשר טיפח בקרבו כל אותם יסודות חדשים שהעשירו לימים את תרבותה של העיר; „מרכז" מסוג זה היה בית משפחת צדרבוים.

אבי המשפחה, ר׳ יוסף צדרבוים, יכול לסמל באישיותו את צביון הרוח־החדשה ואת הטיפוס ששימש לה נושא. הוא למד מכל וכל והיה „בקי" בכל שבע החכמות. מעידים עליו, כי רבו ידיעותיו בתלמוד ובתנ"ך, בפילוסופיה ובדקדוק; נהירים היו לו שבילי „חכמת השיעור" וחשבון יסודי העיבור, וידען היה ב„מליצה" — כלומר בשירה העברית, הישנה והחדשה; אך גם בספרות גרמנית היה בר־סמכא, וידו מצאה לו בבעיות האמנות בכלל. ובעיקר הפתיע „בשפתו הצחה ולוקחת לבבות בלשון עבר".

---

68 שם, שם.

69 ייווא בלעטער XXVIII מס׳ 1, ע"ע 42־41.

70 ופרספקטיבה זו חסרה, דומני, במאמר הנ"ל של שאצקי. על כל פנים ודאי הוא כי ההשכלה אשר היתה לה השפעה על פרץ —ובזה מעונין כותב המאמר — אינה זו „הלוחמת" מתקופת האוסטרים.

דוד שיפמאן — שממשאו אנו שואבים ידיעות אלה — יודע גם לספר על חוג האישים אשר התרכז סביב ר׳ יוסף צדרבוים: ר׳ שלמה עטינגר הפעלתן ועדין הנפש; ר׳ הירש געליבטר, ובנו המהנדס ר׳ פייוויל געליבטער — דמות עממית נפלאה שתיאורה נשאר לנו בזכרונותיו של פרץ. על ר׳ הירש מספר פרץ: „......מדקדק ו„בעל־קריאה" שאין דוגמתו, ריע לצדרבוים, לאייכנבוים ולשאר משכילי הדור ההוא... והוא אשר הביא אותי ואת חברי יצחק׳ל נכדו, בנו של פ. ג„ (הוא פייויל געליבטער הנ"ל) אל ה„מורה נבוכים". אנו בדקנו סתם בארונות הספרים ויפול לידינו ה„מורה נבוכים" דוקא והוא היה בשעת מעשה. — — „לא בשבילכם זה, קונדסים, לא לפי מוחכם!׳ — אכן זה היה די בשבילנו, שלא נוציא את הספר מידינו ושנעמיד עצמנו אחר־כך לפניו לשם מבחן". ומיד מוסיף פרץ ואומר: „בנו פ. ג. עולה עליו. ומכאן ואילך יחרוז מחרוזת של סיפורי־עם ואגדות שנרקמו סביב אישיותו של ר׳ פייוויל והיו להם מהלכים בזמושץ׳ היהודית, כאשר פרץ בגר כבר וכתב את זכרונותיו; מתוכן מצטיירת לנו דמות אהודה, אשר נסלח לה דבר היותה „אפיקורסית", רבת ידיעות בשטחים רבים ומפלסת נתיבות חדשות לרוח העת החדשה[71]. „ומכיון שניצנץ הרהור זה במוחי, מיד הוא עולה לפני בכל מראהו! ובתוכי ישתומם לבי: כמה ברור, כמה בולט הוא נראה לעיני! הנה הוא הולך... פה, ליד העגלה הוא. שקוע בהרהוריו. הנהו, מצרף, ודאי, לפ"קים או מחַשב חשבונות סתם... גבותיו — הארוכות, הצהובות והדוקרות — יורדות לו על עיניו, מעולם לא ראיתי את עיניו ואיני יודע מה צבען... לא שהעלים אותן מעיני. אנשים, אדם גלוי היה, גלוי לב וישר־דרך, אדם איתן! —"[72] רק על דמויות נערצות כותבים בחיבה כה עזה ועמוקה. ואפשר, ראה בה פרץ התגלמות הרוח המיוחדת של אוירת התרבות אשר לעירו המתעוררת.

בין „בני הנעורים" שהתרכזו בבית ר׳ יוסף צדרבוים[73], היו עוד רבים אחרים, בתוכם שמשון בלאך (אשר שני חלקי ספרו „שבילי עולם" נכתבו בזמושץ׳) ואחיו שלמה בלאך. אך אין ספק כי הדמות המרכזית בחבורה היתה זו של יעקב אייכנבוים, וכעֵדות בן הדור:[74] „ביניהם התנוסס לתפארה המליץ הנעלה והמהנדס הגדול מלומד בחכמות ובלשונות מ׳ יעקב אייכנבוים".

ממרחקים בא אייכנבוים לזמושץ׳. הוא נולד לאביו משה ביום הכפורים תקנ"ז בעיירה הגליצאית קריסטיאַנפּאָליע. עוד בילדותו הצטיין בחריפותו והפליא את כל יודעיו בבקיאותו בתורה, בתלמוד ואף בחשבון המספרים, אשר אביו הורהו. כמנהג הימים ההם, רבו הקופצים עליו להתחתן בו ובסופו של דבר נלקח לבית עשיר ידוע, שנתן לו את בתו לאשה. צעיר מאד היה לימים, אך צמאונו לדעת גבר והלך ומשנודע לחותנו כי הוא „מציץ" מעבר לתחום הדתי, נבאש ריחו ואילצהו לתת גט פטורין לאשתו. הוא שב לביתו ובצמאון גדול התנפל על הלימודים החיצוניים בקנאות האֶפיניות לנער יהודי שעלה אז על דרך „ההשכלה".

תקופה שניה — ומכריעה — בחייו מתחילה בשנת תקע"ה — והוא כבן שמונה־עשרה שנה; אותה שנה הגיע לזמושץ׳ כדי לשאת אשה שניה. בזמושץ׳ קבע אז את מקום מושבו הרב מטישויץ הסמוכה, ואייכנבוים נשא את בתו. כאן נפל לאוירה של התעוררות ובמהרה מצא את חוג האנשים הקרובים ללבו בבאי־ביתו של ר׳ יוסף צדרבוים. „והעיר זמושץ׳ מלאה חכמים משכילים ויארח לחברתם, וידיעותיו רבו מיום אל יום בהבנת המקרא, בחכמת הלשון,

---

[71] עיין זכרונות־פרץ, ע"ע 33—36.

[72] עיין „המליץ" 1878, ע׳ 389.

[73] שם, שם.

[74] פין, כנסת ישראל, 531 II.

בהגיון ובמחקר וביותר בחכמת השעורים אשר למד בספרים כתובים בלשון אשכנזית"...[75].
כאן עשה גם את מעשהו ה„משכיל" האפייני: כדי להקל על עצמו את לימוד הגיאומטריה תירגם — בשנת תקע"ט — את אבקלידס מתרגום גרמני — לעברית.

זמושץ' לא היתה מקום־מנוחתו לזמן ארוך. כדי למצוא את פרנסתו היה משכים לבתי ה„גבירים" להורות לבניהם מכל אשר ידע. הוא נדד בכרכים הגדולים ברוסיה הגדולה, היה באומן, במוהילב על הדניסטר, באודיסה, שוב מוהליב וכו'... בשנת תר"ד נקרא להיות משגיח בבי"ס ממשלתי בקישינוב ושש שנים אחר כך נלקח אחר כבוד להיות משגיח בבית־מדרש לרבנים בז'יטומיר. לאחר תקופה של עבודה מאומצת, חלה במחלה אשר מת בה, בכ' בטבת תרכ"ב, בעיר קיוב (שבא אליה להתרפא).

אך בכל הפרשה הסוערת הזו של חייו, לא היתה תקופה כה מכרעת וקובעת כשנות היותו בזמושץ' העיר. בשנים המעטות אשר מצא בה מנוחה, היתה לו האפשרות להרבות בלימודיו, לקלוט ידיעותיו ככל אשר איוותה נפשו ולהתעמק בבעיות אשר עניינו אותו. אין ספק, כי האוירה סייעה בידו; „בתוך עמו" ישב. וכאן הונחו היסודות באישיותו לא רק לאותו צד אשר בא לגילוי בשנים מאוחרות יותר בכשרון ההוראה אשר לו ובעסקנותו התרבותית הברוכה; ודאי שגם עבודתו הספרותית ינקה משנות התפתחותו בזמושץ' העיר.

מצדו הוא תרם אייכנבוים לעיצוב דמות ההשכלה הזמושצ'אית. כי זמושץ' המשכילית לא ויתרה עליו ותבעה לעצמה זכות בעלות עליו. בני הדור ומספרי הקורות מונים וחוזרים ומונים אותו ברשימת המשכילים הזמושצ'אים. אין פלא, איפוא, כי בתוך חבורת בני הנעורים מבני הקהילה, שבן־הדור מונה כבאי ביתו של ר' יוסף צדרבוים, „התנוסס לתפארה" (כאמור לעיל) יעקב אייכנבוים.

דוד שיפמן היה אחד המשכילים הנמנים עם התקופה השניה של ההשכלה הזמוש־צ'אית. כבר ניתנה לנו לעיל ההזדמנות להזכיר כמה וכמה פעמים את המשא אשר נשא על זמושץ', אישיה, מוסדותיה ותרבותה; משא זה שנתפרסם ב„המליץ", הנהו יצירה אפינית מאד לרוח ההשכלה של אותו הדור. פרץ, ששנות ילדותו חלות אף הן בתקופה זו, מספר בזכרונותיו: „היה היה אתנו איש, דוד שיפמן שמו, מי שהחזיק מחסן של טבק. בן שש הייתי, כשקניתי אצלו רבע ליטרה טבק תורכי, בארבעים וחמש פרוטות, דמי פורים שקיבלתי, והתחלתי לעשן... כשנתבטל המונופולין של טבק, שהיה בידי קרוננברג, פתח לו הלה חנות לעצמו ומדור נוסף קבע בה למכשירי כתיבה ולספרי השכלה. מלבד זה היה גם מורה ללשון הקודש"[75].

אולם אין ספק, כי הדמות המרכזית בתקופה הנדונה של השכלת זמושץ' היא זו של יעקב רייפמן. הוא נולד בכפר לאגאוו, בפלך רדום בפולין, בשנת 1848 ומת בשברשין בכ"ה בתשרי שנת 1895. אביו היה מלמד דרדקי ואצלו למד יעקב בנו בשש שנות חייו הראשונות. עד גילו ה־15 למד ש"ס ופוסקים מפי דייני אפטא, וביניהם מפי רבי מאיר חריף המפורסם. כבר אז נתגלו בו כשרונות אקלקטיים וכוח־זכרון חזק. מכאן ואילך היה לאוטודידקט וריכז אוצר ידיעות עשיר ורב־היקף במקצועות רבים ושונים, בלי עזרת מורים ומדריכים. תחנתו הבאה היתה שברשין. כאן התיישב ישיבת קבע ונשא את בתו של רבי יוסף מימון. משוחרר מדאגות פרנסה, נפתחו לפניו בבית חותנו עולמות חדשים של עיון בנושאים חיצוניים. שונים ורחוקים הם הענינים אשר התמסר להם ללמוד אותם מתוך צמאון דעת רב. לראשונה נפתחו לפניו שערי הפילוסופיה היהודית והוא התעמק באמונות ודעות, במורה נבוכים,

---

[75] זכרונות, עמוד 76.

בכוזרי, בספר מלחמות ה׳ לרלב״ג וכד׳, עד שכמעט ידעם בעל פה. אפייני מאד לדרך לימודו של רייפמן שקרב רחוקים, כי למד את השפה הגרמנית ואת הפילוסופיה שלה וחיבר עם זאת שירים בעברית ובגרמנית בספרו המכונה „אגרות תושיה ומזימה״.

יעקב רייפמן נחשב לאחת הדמויות האפייניות של דורו בדרך כלל; במידה מסויימת מיזג בקרבו את תכונות ההשכלה המערבית מכאן וההשכלה המזרחית מכאן. יסודות של מחקר בחכמת ישראל דרים בכפיפה אחת עם נסיונות רומאנטיים פיוטיים, וערכם ההיסטורי בתולדות ההשכלה והתפתחותה אינם בטלים על אף הפקפוקים, המוצדקים לעתים קרובות, בכל הנוגע לערכם המוחלט. היתה בו מסירות יוצאת מגדר הרגיל לתלמודו ויצירתו שהיא אפיינית רק לבני־עליה שרוח דור תוסס מוצאת בם את ביטויה. כהתמדתו בלימודים, כן רבה התמדתו במחקריו, שעם חטטנותם המופרזת לעתים קרובות וההגזמה היתרה בפרטים פעוטים, הם מגלים סבלנות בלתי מצויה החוברת למסירות לעיון וליצירות ההשכלה. הוא עמד בקשר עם גדולי מזרח ומערב והחליף מכתבים, בין השאר, עם רפפורט, גייגר, יוסט, לוצאטו, קירכהיים, זקש, גולדברג, שטינהיים וכד׳. בידינו תשובה של יל״ג אל רייפמן אשר התלונן לפניו על שלא קיבל תשובה על מכתב קודם; התשובה חרוזה ואפיינית מאד להשכלת הדור: „כי באשר אפנה שם אראה רוחך / חופש חדרי תורה באור האבוקה /... אך לא שכחתיך, אחי, ומי ישכחך? / כמה יעקב רייפמן איכה בשוקא?״[76].

כבר ציינו לעיל את אפיה המגוון מאד של עבודת חקירתו של רייפמן. הוא עסק בבת אחת בכמה וכמה נושאים שלא תמיד אפשר למצוא את הקשר הפנימי ביניהם. הוא ביאר תלמוד ואגדות, כתב תולדות חכמים, הוציא את „הלכות גדולות״, עסק בבקורת המקרא, ויחד עם זה — הירבה לכתוב על מוסר ועל פילוסופיה. רבים מאד מאמרי הבקורת שכתב ובספר אחד כינס, למשל, מאמרים על בן סירא וספר החסידים, סדר תפילות ושאילתות לרב אחאי גאון.

הספר המעניין אותנו ביותר הוא „מועדי ערב״, שנדפס בווילנה בשנת 1863. בשער הספר צוין על ידי המחבר: „מחקרים שונים, אמר דבר מידי שבת לפנות ערב באזני הבחורים אשר מזמושטש״. אם כי מקום מושבו של רייפמן היה מחוץ לזמושטש, הרי כמשכיל אפשר לראותו כאחד מבניה; הרבה נטל ממנה ורבה יותר השפעתו על חוג משכיליה. שברשין היתה אחת מן העיירות הקטנות, הבנות, אשר מסביב לזמושץ׳ האם. תקופה מסויימת ישב יעקב רייפמן בזמושץ׳ עצמה, כמורה בבית הגביר יהושע מרגלית ועל תקופה זו מספר לנו פרץ קוריוז מעניין ואפיני: כשבא רבי יעקב רייפמן העירה, נזדרז אחד מהחסידים והטיל חרם עליו, אך כאן עמד הרב דמתא, רבי משה ואהל, והכריז כי כל המחרים בלי ידיעתו — הוא עצמו מוטל בחרם.

גם בשבתו בשברשין הוסיף רייפמן ללמד את ילדי ישראל שנשלחו אליו מזמושץ׳ העיר, אך בעיקר הרביץ תורה בקרב חוג תלמידים מפרחי המשכילים שבאו מהעיר־האם לשמוע את לקחו. בין באי ביתו היה גם י. ל. פרץ. בשבתות היה בא המורה אל זמושץ׳ ומתייחד עם תלמידיו על חורבות חומות העיר העתיקות, שנהרסו באותם הימים בעיונים שונים ואת שיחותיו אלה כינס אחר כך בספרו הנזכר למעלה. נחמן מייזיל, בספרו הגדול ביידיש על פרץ, מביא עדות מעניינת מאד על רייפמן מפי בן זמושץ׳ שחי בזמנו ומסרה לפסח קפלן; בעדות זו נזכרות גם השיחות הנ״ל בשבתות בצד כמה עובדות מעניינות אחרות וכדאי להעתיקן: „ראיתי אותו לא פעם אחת בלבד. הוא לבש זשיפיצע ארוכה עם גרבים

[76] אנציקלופדיה אוצר ישראל, ע׳ 311 ב.

לבנים ונעלים פתוחות, ועל ראשו חבש כובע חסידי רחב. בעיר כינוהו „יענקעלע רייפמאן" ונחשב בחזקת טמא. בקצה העיר זמושץ' היה מבצר, ומזמנים קדומים נשארו חפירות עמוקות. לשם היה בא יעקב רייפמן עם תלמידיו — פרץ, גליבטער ושיפמן — ובמשך זמן ממושך היה משוחח עמם על תורה והשכלה. יעקב רייפמן היה יושב בביתו ימים שלמים ולומד וכותב. פרנסה נתנה במקצת האשה ובמקצת תמכו בו המשכילים והתלמידים. כשהייתי בן 15 שנה, מת יעקב רייפמן. עודני זוכר כאילו היה זה היום, כיצד סבב תלמידו דויד שיפמן על החנויות וצעק: ,יעקב אבינו לא מת' ותבע מהיהודים לסגור את החנויות לכבוד הנפטר הגדול. הרבה צעירים נסעו לשברשין ללויה ואף אני גנבתי מאבי חצי רובל ונסעתי יחד אתם"[77].

פרץ, אשר בנערותו היה מתלמידיו של יעקב רייפמן, לא הגה חיבה לרבו. דרכו של רייפמן בהשכלה היתה זרה לו והוא מאס בחטטנותו הרבה וביבושת מחקריו. אין ספק כי דבר זה קשור באכזבה הגדולה בדרכי ההשכלה הראשונים, שפרץ נתן לה ביטוי נמרץ כל כך ביצירותיו. וכך אנו מוצאים כי המצבה שהקים פרץ לרייפמן בזכרונותיו רחוקה מלגלות אהדה כל שהיא או חיבה אליו: „את הרושם הקשה ביותר קובע בי יעקב רייפמן. אדם המוצא שיבושים בתנ"ך וראשי תיבות יותר מאשר ב„פרי מגדים" ואין הוא נוטל את ידיו מתוך כלי שנסדקה שפתו ולובש טלית קטן... ואם מעט לי כל זה, הרי אני בא אליו באחד הימים, והוא איננו בבית, ואני מוצא פה ושם על השולחן פיסות נייר מתגוללות... חומר לתולדות עצמו... אני מעיין ומוצא, שנולד האיש פעמיים, וכל פעם במזל רע... פעם אחת ביום כיפור, יום שבו כל דג במים מפרפר מאימה וכנסת ישראל מתמוגגת בדמעות, מלאה תשובה וחרטה. ובפעם השניה, לידה קשה מזו, בתשעה באב, בשעה שכנסת ישראל מהלכת קדורנית, והיא עטופה שחורים ומנהמת כיונה. אני עומד ומעיין בזה והנה הוא נכנס בעצמו, זה היהודי גבה הקומה, מגודל השיער השחור, והרי הוא מחייך: — ומה בעיניך? יפה כתבתי? ואין הוא מסתפק בזה... חייב הוא עוד לקרוא לפנינו שיר משלו. הוא, עכבר הספרים, שאינו נותן לפתוח אשנב בחדרו והוא נושם רק צל ואבק ספרים בלבד, הנהו רואה פתאום בחלומו — כרם, ובכרם — כל מיני פירות ושבילים נאים ו„פרחים עם שושנים" (החרוז הוא בן שלוש מלים!), ובאותם השבילים — האח, תור הזהב! — מטיילים „שלובי זרוע" שונאים בנפש, כמדומה! דהיינו: אחד המונה יסודות ארבעה, ושני הנשבע בשבעים ושבעה..."

י"א

ב־18 במאי שנת 1852 נולד בזמושץ' י. ל. פרץ, מי שעתיד היה להיות אחד מגדולי האמנים המסַפרים בספרות העברית החדשה. בהפסקות קטנות בילה בעיר מולדתו עד שנת 1888, והוא אז בן 36.

בשנים האחרונות הופיעו כמה מחקרים מקיפים וגדולים בכל הנוגע לתולדות חייו ולעבודתו הספרותית של פרץ ובכולם מודגשת החשיבות המכרעת של תקופת חייו בזמושץ'[78]. במסגרת העבודה הנוכחית יהיה הכרח לצמצם את הדיון רק לתקופת חיי הסופר בעיר מולדתו ובמידת האפשר — לציין את נקודות ההשפעה החשובות ביותר של תקופת חיים זו על יצירתו בכללה.

---

[77] ראה ספרו של נחמן מייזל באידיש על פרץ, ניו־יורק 1945, ע"ע 17, 18.

[78] ר' הפרקים המתאימים בספרו של נחמן מייזל וכן גם בהוצאה המיוחדת של „ייווא בלעטער" כרך 18, מספר 1, שנת 1946.

אמנם, היצירות הספרותיות שכתב פרץ בזמושץ׳ מעטות הן, רובן המכריע פרי בוסר של שנות נעורים באידיש כבעברית. ורק מיעוטן הן פרי הכשרון הבשל של פרץ המספר. אולם יצירת חייו בכללה טבועה בחותם שנות חייו בזמושץ׳. כאן ספג את רשמיו הראשונים מן העולם בשנות ילדותו, ואין כראית ילד לחוזק הרושם ולריקמת הדמות. לבטי נעורים בבעיות חיים ושאלות עיוניות שונות תרמו משלהם לעיצוב אָפיו. נוף העיירה, הטבע ומַראותיו, דמויות של הסביבה האנושית הקרובה והרחוקה כאחת — בכל אלה נשתקעו חוויותיו של הסופר־המשורר לעתיד והיו חלק ממנו. דמות העולם שנארגה בשנות הילדות והנעורים ליותה את פרץ בכל שנות חייו שלאחר כך. זמן רב לפני גיל 36 בשל אָפיו של אדם ואין הוא מוסיף על עצמו מהויות איכותיות בגיל מאוחר יותר. ואם הוא זוכה להיות יוצר אמן הוא צר את יצירתו מתוך אוצר חויות המונחות ביסוד נפשו מתקופת ההתהוות של האישיות.

עשירה ומגוונת היא יצירתו רבת הכמות של י. ל. פרץ. מבחינת הנושאים, שעליהם הוא מספר, תופשים את החלק המכריע סיפורי החסידות וסיפורי העם הקרובים להם באָפים. רבות גם הנובלות הפסיכולוגיות בהן מתגלה האמן כבעל כשרון גדול לחשוף מסתרי נפשם של טיפוסי אנשים שונים. מבחינת האופי מאַחד את כולם כוח פיוטי עמוק המפעם את הניסוח בפרוזה. פרץ מסַמל את המַשבר בהשכלה. סימנים מובהקים ישנם ביצירתו המעידים על כך שהוא חש בכאב תקופת בין השמשות, תקופת תְעיה לְלא־דרך, בשעה שטרם זרחה שמש חדשה בעקבות השמש השוקעת. הוא נתאכזב מן ההשכלה לא רק כתנועה, כתופעה היסטורית תרבותית בעם — אלא מעצם אפשרותה של התבונה לתת את השלמות לנפשו של בן הדור. הזוהר המסַנוור והמבטיח אשר משך את בני ההשכלה הראשונים ממסגרת העבר של חיי התרבות אל דפוסי חיים חדשים, סופו שהחריף את האכזבה שבאה לבסוף. ופרץ שב אל עולם האמונה שמצא את ביטויו העליון בחסידות. הוא עצמו הציץ ונפגע, אולם היה למשורר הגדול ביותר לשירת האמונה של החסידות. כאן קסמה לו השלמות הנפשית של המאמין, היופי הפיוטי בדמויות העם, וכל אותם יסודות שהיו הניגוד המוחלט ליסודות התרבות של תנועת ההשכלה. קשה להעריך בקצרה את יצירתו של פרץ או לשרטט את אָפיה בלי ניתוח עניני, ומה גם שבחיבור הנוכחי אין אפשרות לחרוג מן המסגרת. ולא אמרנו כל זה אלא כדי לציין ש ל כ א ו ר ה אין כל קשר בין יצירתו של פרץ בכללה, גם מבחינת תכנה וגם מבחינה אָפיה, לבין פרק חייו בעיר זמושץ׳.

אולם ההיפך מזה הוא הנכון. עדות מכרעת לכך אנו מוצאים בכרך הזכרונות של פרץ, שמלבד ערכו האמנותי הגדול רבה חשיבותו ללימוד תולדות חייו ויצירתו של פרץ[79]. כאן אנו מוצאים תיאור נאמן כיצד נתרקמה בזמושץ׳ אישיותו של הסופר, נוצר בו המשקע של תמונות הנוף שבה ודמויותיה, נבנה עולמו הרוחני על הישגיו ומַשבריו הקשים, וכיצד כל אלה מצאו את דרכם, ביודעים או בלא יודעים, אל סיפוריו השונים והגיבורים הפועלים בהם. הקטעים הבאים ינַסו לתת תיאור, קצר ככל האפשר, של ענין זה. אולם לראשונה כדאי להביא דוגמה אחת בולטת, המַראה על הקשר העמוק בין חויות הילדות של פרץ בזמושץ׳ לבין יצירתו המאוחרת.

במרכז העיר זמושץ׳ עומד עד היום מִגדל גבוה המשמש אכסניה למשרדי המוסדות העירוניים. הוא מתרומם בגובה רב מעל פני כל בתי העיר ועשר קומותיו צרות והולכות כלפי מעלה עד שהן מסתיימות בכיפת מתכת מחודדת שדגל ברזל בראשה. הוא צופה

---

[79] ר׳ כרך 11 של כתבי י. ל. פרץ בעברית, הוצאת דביר, תל־אביב 1935.

ממרומיו לא רק על בתי העיר, פרבריה, רחובותיה וגגיה, אלא גם על השדות המקיפים אותה והמשתרעים עד לגבולות הכפרים והיערות שבסביבה. לבני העיר היה מזכיר על מציאותו בצלצול מתוך השעון הגדול הנתון בו. אולם לפרץ הילד קראו הגבהים. יום אחד נמלט מבית הוריו וטיפס במעלות המגדל אל על. היתה זו התודעותו הראשונה אל מרחבי הטבע; ככל שעלה, כן התרחקו האפקים ומעבר לגבולות החומות שעוד הקיפו אז את בתי העיר נתגלו שדות ושמים רחבים. אך יחד עם זאת חש כי ככל שהראיה מתרחבת כן היא

נעשית חלשה יותר ובהירה פחות. לימים, והוא כבר אדם בגיל העמידה, הרחק מעיר מולדתו צפה חוית־ילדות זו ונתגבשה באחת מהיצירות היפות ביותר של פרץ שנקראה בשם „שלש קריאות". זהו סיפור אליגורי: נער העולה במגדל משלב אל שלב לקול קריאה הנשנית ונשלשת מלמעלה, מסמל את העליה בשלבי התבונה המביאה בעקבות הרחבת אופקי הידיעה את חוסר הבהירות, הגדל והולך, ואת המבוכה בעקבותיה. הכרך בגדד שבסיפור אינו אלא העיר זמושץ׳ והנוער העולה הוא פרץ עצמו, משובץ בתוך נוף הילדות. פרץ עצמו מספר לנו על כך בזכרונותיו: „ובבוא היום, בשחר ימי, לא אזכור עוד מתי ואיכה, ותשוקת הילד החמה, לעלות למעקה אשר במגדל השעון, מתמלאה... ואני, הנער מ„שלוש הקריאות", עוזב את „בית אבא ואמא בבגדד" ויוצא, עולה ומטפס במדרגות החלקות, הצרות, המרחפות באויר, עד שאני מגיע אל אור היום הבהיר, ומהלך מסביב למעקה ורואה מרחק משתרע של אדמת מישור דלה, שתיים שלוש פרסאות בבת אחת, ושם ,בתים כתאי קלפים ואנשים כנמלים׳... ורק אי שם פזורים שניים שלושה עצים קטנים נַנסים, — אזי אני מכיר לדאבון לבי, כי כל אשר תגביה לעלות, תרחיק עינך להביט, אכן לא תיטיב לראות..."[80].

אין זו אלא דוגמה אחת מני רבות. מֵעֵדותו הישרה של פרץ אנו נמצאים למדים על כמה דמויות שהכיר בזמושץ׳ והן שימשו לו אחר כך כדוגמות לטיפוסי גיבורים לסיפוריו. כך הוא למשל הטיפוס של מיכל הכנר[81], המופיע בוַדאי בסיפורים רבים שבמרכזם עומד גיבור כנר. ר׳ משה ואהל, רב העיר, דמות חביבה ונערצה על פרץ שהונצחה בקטעים יפים בזכרונותיו, היה לו לדוגמה כשצר את הטיפוס של ר׳ זישלה בסיפור „ארבעה דורות ארבע מיתות"[82]. רב זה עומד גם במרכז הסיפור „שמעיה הגיבור"[83].

פרץ נולד למשפחה מיוחסת מאד בזמושץ׳ וכפי הנראה היה מצאצאי הספרדים שהתישבו הראשונים בעיר עם מתן זכות הישיבה על ידי יאן זמויסקי. ככל ילדי עירו קיבל את חינוכו הראשון בחדר. בזכרונותיו הוא מַרבה לסַפר על החדרים ועל הרביים שלו; הוא למד לא בזמושץ׳ בלבד אלא היה תקופה מסוימת גם בשברשין, הסמוכה לעיר. ונראה שבאותה עיירה שמע מפי מורו החסיד את סיפורי החסידים הראשונים שללא־ספק מלאו ביצירתו תפקיד חשוב מאד, ככל רושם ילדותי. נַפשו הרגישה של מי שעתיד היה להיות סופר גדול התרשמה בודאי רשמים חזקים פי־כמה מבני גילו מסיפורי המקרא, עלילות הגבורה שבהם ועל הכל תיאורי הטבע של נוף ארץ־ישראל. ונראה מן הכתבים שהשאיר לנו על כך בזכרונותיו כי היתה תקופה שיצר לו בה עולם דמיוני עשיר ושופע תמונות...

עם זאת לא חדלו געגועיו של פרץ אל הטבע הרחב שמחוץ לעיר. אמנם למד לאהוב את עירו עוד בשנות ילדותו המוקדמות ועמד על כך לראשונה כשנתרחק ממנה בלכתו לשברשין; בהשוותו את עיירתו היפה, על רחובותיה, בתיה וגניה עם מקום לימודו החדש תקפו עליו געגועיו מאד. את הקשר החזק אל הדברים היקרים לנו ביותר אנו מרגישים רק בהנתקנו מהם או בהתרחקם מאתנו[84]. אך על אף אהבתו העזה אל העיר נמשך לבבו אל מחוץ לחומות, כי הרגיש תמיד בניגוד החזק שבין עולם הדמיון שלו שהעלה לפניו את השדות וההרים של המקרא, לבין ההכרח לגור בין חומות האבן.

[80] זכרונותי, 89.
[81] שם, 98, 99.
[82] שם, 69.
[83] שם, 70.
[84] שם, 31.

התוַדעותו לטבע באה במאוחר, והוא אז נער שהחל לעלות בדרך העיון שמחוץ ללימודי הדת. בתיאורים מפורטים מאד מסַפר לנו פרץ בזכרונותיו על תקופה זו, עשירת הלבטים והמַשברים. „מורה נבוכים" וספרים אחרים שבאמצעותם התוודע הנוער באותם הדורות אל המחשבה העיונית שימשו לו לפרץ רק ככלים שבאמצעותם הביע את השאלות אשר נעורו בו והטרידוהו. הרבה התלבט והתעמק בבעית החיים והמות, בחירה, חופש הרצון וכד'. בעיות אלה העסיקוהו תקופה ממושכת מאד והיה הוגה בהן בין בשבתו על הספרים ובין בלכתו לטייל בגן המהנדסים של העיר[85]. לימים, משנתבגר והיה ליוצר, הירהר לא אחת באותם הימים כעל תקופה אבודה וכעין קינה על חיים אבודים אנו שומעים בתיאור העצמי שהוא נותן בזכרונותיו כדוגמה לנער יהודי מסוגו בדור ההוא: „קטן ורזה. ידים ורגלים — כמקלות עץ; הראש — גדול; המצח שבראש — מקומט; ומתחת לו — עיניים גדולות, קרות, שואלות, מעוּנות"...[86].

פרץ מעיד על עצמו שהוא לא נסחף בזרם ההשׂכלה; לפי ביטויו נשאר „שלשה טפחים מעל לפלג מי ההשכלה". הסיבות לכך הן מרובות, וכל הרוצה לעמוד על הסבך הפסיכולוגי שהביאו לכך, ילך אל תיאורו האמנותי של הסופר בזכרונותיו[87]. דרכי הלימוד של ההשכלה, נושאיה ומטרתה לא היו לפי רוחו, וכבר ציינו לעיל עד כמה היו לו לזרא גם יעקב רייפמן מורהו וגם לימודיו והוראתו כאחד; ויתכן מאד, שרייפמן זה מילא תפקיד לא קטן בדחייתו של פרץ מדרכו של רייפמן ומדרכה של ההשכלה בכלל. הנער לא שאף להעשיר את אוצר ידיעותיו, רצונו היה לפתור את הבעיות החמורות שנתלבט בהן. ואת פתרונן חיפש בשתי דרכים, בדרך המחשבה העצמית ובדרך הלימוד העצמי. אחד המקומות המעניינים ביותר בזכרונותיו הוא זה המתאר את דרך לימודו בספריה הכללית, שהוא מכנה אותה „בית המדרש שלהם". אוצר הספרים קסם לו וּמשך אותו בהבטחה נסתרת לפתור את לבטיו. הספרים המרובים, מסודרים על גבי מַדפים לאורך ארבעה הקירות של החדר, היו מוּזנחים, מכוסים אבק ועל הכל — לא היה בהם סדר. ופרץ הצעיר החליט לקרוא את הספרים כסדרם, ונתערבו לו חלקי רומנים עם ספרי מדע פּופולרי, ספרי הרפתקאות עם ספרי פילוסופיה, בשפות זרות ושונות, ואת הכל בלע הצעיר צמא הדעת במידה שיכול היה להבין[88]. למוֹתר לציין את ההשפעה שהיתה לקריאה זו על עיצוב אָפיוֹ של פרץ, וכפי שהוא מעיד בעצמו קבע הדבר לא במעט גם את דרך כתיבתו בעתיד. את המפתח לספריה זו קיבל מידיו של מיכל הכנר, שהשאיר רושם בל ימחה על הסופר כעדות קטע חזק מאוד שהשאיר לנו בזכרונותיו[89].

לאט לאט נרקם אָפיוֹ של הנער, ולא נטיב לתאר את הדרכים המסובכות, בהן נבנית דמות נפשה של יוצר יותר משעשה זאת הוא עצמו. עיון מעמיק מאוד בזכרונותיו צריך לעיין כל מי שרוצה להתחקות על סוד אישיותו היוצרת של פרץ, לא מקרה הוא שהסופר עצמו סיים את ספרו הנ"ל עם נשׂואיו בעיר מולדתו; אין זאת שהרגיש, כי דמותו בשלה וגמלה בשנים אלה — כשהוא קשור בנימי־נפשו לנוֹף עירו. האהבה השופעת אל נוף מכורתו מבצבצת בכל שורה ובכל תיאור ולאו דוקא בכנויי החיבה שהוא מכנה אותו כגון „פריז

---

[85] שם, 88—91.

[86] שם, 85.

[87] שם, שם.

[88] שם, 101־102.

[89] שם, 99.

הקטנה"[90]. וכך מעיד הוא על עצמו: „... ערפלי שנות הילדות והנוער מתחילים להתפזר והם נמוגים במשך הזמן. אף אוצר הבית לציורים ורשימות ננעל. את כל אשר עיני רואות בנכר, את כל הנפגש לי בערים ובעיירות, בדרכים ושבילים, אהיה חוקר ולומד! ואולם הרגשה בלתי אמצעית אין עוד עמדי. אפשר נתקשתה נשמתי ואינה מסוגלה עוד לחדור אל זולתה, כדי לשוב משם יותר עשירה, נבונה ומגוונת? או, אפשר, בכלל אין פתח, מלבד החושים, להיכנס בו אל העולם אשר מחוץ לבית, אשר מחוץ לילדות?.."[91].

בשנת 1871 החל פרץ את חיי משפחתו כשנשא את שרה, בתו של המשׂכיל הסופר גבריאל יהודה ליכטנפלד; היא ילדה לו שני בנים, אולם הוא לא האריך בחיים המשותפים עמה ונפרד ממנה בשנת 1874. ארבע שנים לאחר־מכן נשא את הלינה רינגלהיים.

את עבודתו הספרותית התחיל בקובץ שירים בשפה הפולנית שפירסם בשנת 1874. אולם בודאי חש את הזרות שבשפה זו ועוד באותה שנה החל לכתוב באידיש. במשך כמה שנים הירבה לפרסם שירים, שנתפרסמו בעיקר בזמושץ׳ עירו, נקראו על ידי בני הנעורים ואף הושרו במנגינות[92]. רבים ושונים היו הנושאים, משירי ערש ועד שירי בקורת חריפים על צורות חיים ויסודות חברתיים שונים ברחוב היהודי; אולם כולם עדיין בוסר, אף על פי שבעקבותם הכיר פרץ את יעודו כסופר. אחד השירים שכתב נקרא בשם „זאמאשטשער פּאַזשאַנדיק", בו הוא שר על עירו בהיתול ולפעמים אף בסטירה עוקצנית; הוא מבקר את חיי העיר, אנשיה, דרכי חייהם, ואף מאשים אותם בחוסר יושר בחיי המסחר שלהם. ההשפעה הזרה ניכרת מאוד, ופרץ עצמו מעיד כי בתוכן השיר הזה לא היה תיאור מתאים למציאות וכתב מה שכתב מתוך חיקוי לדרך הכתיבה של אותם הימים[93]. אין זאת אלא שהושפע מספרות ההשׂכלה שהרבתה לתקוף את הרחוב היהודי, דרכי חייו והמוסדות החברתיים ששלטו בו. תמונה אמיתית של עירו נתן לנו המשורר ביצירה האידישית שלו הגדולה ביותר אשר כתב בשנתיים האחרונות לשהותו בזמושץ׳, שקראה בשם הגיבור הפועל בה „מאָניש". כאן נתגלה פרץ האמן, ונאמנים עלינו תיאוריו כמתאימים למציאות; הרקע שעליו מתרקם כל המתרחש הוא בלי ספק נוף הילדות של הסופר; דמות עירו נצטיירה לו אז באור יקרות ואליה נתכוון, כפי שהוא מעיד בעצמו בהרבה שורות, כגון: „עוד חיה חיו בעלי הבתים היפים, / משקפי נחושת, בתי תפילין מכספים, / ,עטרות׳ של זהב, ברזל־המוחות... / לא אלו השנים, לא אלה הכוחות..."[94]. ויש מאד להצטער על שיצירה זו לא מצאה את גאולתה בשפה העברית.

כמה יצירות בשירה כתב גם בשפה העברית וביניהן יש לציין בעיקר אחת מן הפואימות הרבות הארוכות, שנתפרסמה ב־1886 ב„האסיף" של סוקולוב בשם „מנגינות הזמן". היה זה לאחר עשר שנות שתיקה אולם יחד עם סימני הבגרות האמנותית עדיין טבועה היא בחותם המשׂכיליות. באותה שנה פירסם ב„הצפירה" שלושה סיפורים בעברית. שנתיים אחר כך, ב־1888, היא שנת שהותו האחרונה בזמושץ׳, פירסם באידיש שלושה סיפורים שהם הפרי הבשל הראשון של פרץ ובו נתגלו לראשונה כל כוחות יצירתו האפיניים

---

90 לתאור העיר עיין שם, 50־51.
91 שם, 106.
92 ספרו של מייזל 37—46.
93 זכרונותי, 68.
94 שם, 62.

והמהותיים של פרץ, הלא הם „דער כעלמער מלמד״, „וועגוס און שולמית״, „דער משוגענער בטלן״. כל המעיין בהם בהתעמקות — והם מזומנים עתה לכל קורא עברית — ימצא באופן ברור גם את סיפורי העם שכה רבתה אליהם חיבתו של פרץ, וגם את הניתוחים הפסיכו־לוגיים הדקים שבם נתגלה כאמן החושף מסתרי נפשם של גיבוריו.

שלושה סיפורים אלה כמו באו לסמל את התפקיד המכריע שמילאה תקופת חייו של המשורר בזמושץ׳ על כל יצירתו; שכן מכאן והלאה לא היה כל מה שכתב אלא ביטוי למה שבשל בו בעיר מולדתו. 36 שנה בילה בה בהפסקות קצרות. ב־1877 שימש בה כעורך־דין מוסמך, ואף נטל בה חלק בחיים הציבוריים. ב־1888 נאלץ לעזוב אותה משניטל ממנו הרשיון לעסוק במקצועו, כנראה כתוצאה ממלשינות. נפתחת לפניו תקופה חדשה ועשירה, תקופת יצירה וחיי עסקנות סוערים מאד, הלא היא תקופתו הוַרשאית. כאן קנה את עולמו בין גדולי הרוח והאמנות שלנו, אולם לעולם לא פגה השפעתה המכרעת של זמושץ׳ עליו. והיטיב לבטא זאת נחמן מייזל בספרו על פרץ (באידיש): „וכך היתה ונשארה זמושץ בזכרו של י. ל. פרץ. היא התמזגה התמזגות פיסית ונארגה במסכת הגיגיו של פרץ... היא היתה חלק מה„אני׳ העצמי שלו, מבלי יכולת להפריד ביניהם... זו היתה זמושץ׳ לפרץ, עד לשנות חייו האחרונות, מולדת חייו העצמיים וחזיונות גדולים.״[95]

י״ב

זמושץ׳ הקימה לזכרו של פרץ ספריה מיוחדת על שמו. היא נוסדה עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה והיתה נתונה לבעלות ציבורית. היא נשאה אופי אידישיסטי, מנהליה היו בונדאים והספרים העבריים המעטים היו ישנים נושנים. זו היתה ספריה עשירה מאד שהיתה פתוחה לקהל ואף אפשר היה לשאול ממנה ספרים הביתה.

רבים היו מוסדות התרבות העצמיים של הקהילה היהודית בזמושץ׳; מדי פעם בפעם הופיעו מוסדות חדשים, ותהליך התפתחות זה לא פסק עד יומה האחרון של הקהילה במלחמת העולם השניה. במסגרת העבודה הנוכחית לא ידובר על המוסדות שנוסדו בין שתי המלחמות; פרק זמן זה מהווה חטיבה מיוחדת בתולדות הקהילה הזמושצ׳אית כבתולדות יהדות פולין בכלל. ברחוב היהודי גברו והלכו הכוחות הציוניים, השפה העברית תפשה מקום כבוד ותנועות חלוציות של ארץ ישראל העובדת אירגנו מבני הנוער וחינכו אותם לעליה ולהגשמה. זמושץ׳ שבין שתי מלחמות־העולם היא נושא למחקר מיוחד ומקיף.

בהתאמה עם המגמות החדשות נפתחה „ספריה עברית ציבורית על שם דוד פרישמן״. אף היא נתונה לבעלות ציבורית, אָפיה היה ציוני ואלף הכרכים אשר בה עבריים היו.

אך אין ספק כי גולת הכותרת של מוסדות התרבות של הקהילה הזמושצ׳אית היה בית־הספר העברי „קדימה״. נוסד כחמש שנים לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה ונקרא לראשונה „חדר מתוקן״. תכנית הלימודים בו היתה כללית ומגוונת, ויש לציין כי עם הינסד פולין החדשה כאשר חוק לימוד החובה נכנס לתקפו, הוכר בית־הספר כממלא את תביעות החוק; במשך כל זמן קיומו נמצא בפיקוח המפקח הכללי. אך ניתן בו מקום רב מאד ללימודי היהדות השונים, ההיסטוריה העברית ויצירות הרוח של העם לדורותיו. ועל הכל יש לציין את השלטון המוחלט של השפה העברית; היה זמן שנעשה נסיון להורות בשפה זו אפילו את לימודי הטבע והחשבון, והפולנית נשארה שפת ההוראה רק במקצועות הגיאוגרפיה והספרות הפולנית. במושגי החינוך היהודי של אותם הימים היה בזה משום

[95] ספרו הנ״ל של מייזל, ע׳ 36.

מהפכה, ובולט הניגוד למוסד אחר של הקהילה הזמושצ׳אית, הלא היא הגימנסיה שנוסדה בשנות העשרים למאה הנוכחית ובה הוקדשו רק שעה או שעתיים בשבוע ללימוד השפה העברית. אמנם תחת לחץ ההורים ופחד ההתחרות של בית־הספר העממי הפולני הצטמצמה השפה העברית גם ב„קדימה״ ונלמדו בה רק מקצועות היהדות, אך אפיו של בית־הספר בעינו עמד.

המוסד החינוכי הזה עמד במרכז חייה של זמושץ׳ היהודית. אמנם לראשונה נתקל הנסיון בהתנגדותם של חוגים דתיים מסויימים, וחסידי גור שבית התפילה שלהם נמצא בסמוך לבנין בית־הספר היו נוהגים לומר: „בית־הספר דומה לכנסיה; מה שם מצלצלים בפעמון, אף כאן מצלצלים בפעמון, מה שם מקהלה אף כאן מקהלה וכו׳״; ואחרים היו מתלוצצים: „אל תקרא חדר מתוקן אלא חדר מסוכן״, אך סופם ששלחו אף הם את בניהם לבית־הספר הזה. בשנת 1915 נסגר, אולם נפתח מחדש בשנת 1918 ומאז נמצא בסימן של עליה. בשנות העשרים האחרונות למדו בו למעלה ממאתים תלמידים. תקציבו כוסה רובו על ידי שכר־הלימוד ומיעוטו על ידי הקהילה שהקציבה סכומים מיוחדים כדי לאפשר לבני עניים ללמוד בשכר מוזל, או אפילו חינם. מיום היוסדו עמד בראשו כמורה וכמנהל שלום ויינר, שהוזמן בשנת 1908 מהרובישוב לייסד את בית־הספר הזה ומאז נקשר שמו במפעל. אין ספק כי הוא מבחירי בניה של הקהילה הזמושצ׳אית. עזה היתה אהבתו לשפה העברית ולכל מה שנוצר בה, והיה חש את דופקה של התרבות העברית לדורותיה. בעיקר אהב והעריץ את התנ״ך כגילוי העליון של יצירת האדם; נטייתו המיוחדת לספר איוב, עדות היא לאפיו, לדרכו להתעמק ולכאוב את כאב האדם. ואת כל אלה מסר לתלמידיו בשיעורים אשר לא יישכחו לעולם מלבב מאות שומעיהם. באופן טבעי ארג במסכת החינוך שלו את הציונות; לימוד ההיסטוריה של העבר, הקריאה בסיפורי התנ״ך ותיאוריהם של נוף הארץ הקדומה — נתמזגו בהוראתו עם בשורת ציון המתחדשת. בזמן האחרון היה מרבה להביא לכיתתו אורחים ושליחים שונים שהגיעו מן הארץ לזמושץ׳. עם העליה הגדולה מפולין, כשרבו העולים לארץ ישראל גם מזמושץ׳, היה שלום ויינר מלווה את אלה מבין תלמידיו שזכו לכך בברכה לוהטת ובקנאה מוצנעת. גם היה מחשובי העסקנים של חוג הציונים אשר נתארגן בעירו ולבסוף זכה להגשים את חזונו ולהגיע לארץ ישראל. המחנק שהורגש באוירה האנטישמית אשר נשתררה בפולין בודאי זירז את החלטתו לצעד מעשי זה. בבואו ארצה עם משפחתו לא פסק מלהתעניין בעירו ובמפעל חייו. כאן הגיעוהו בשורות איוב הראשונות על גורל קהילת זמושץ׳ בתוך החורבן הכללי של יהדות פולין. אך לא ידע את האסון בהיקפו המחריד; בודאי לא שיער הוא, ולא שיערו ידידיו ומוקיריו, כי קרוב היום אשר בו יקימו שרידים מעטים מצבת זכרון על קבר קהילתם, וכי באותו זמן גם הוא ישבוק חיים...

ירושלים, 1946

ד"ר יעקב שאצקי

מעשה נורא, 1727

בעתון „פוסישה צייטונג" משנת 1727, גליון 107, מצאתי את הרשימה הבאה על מעשה נורא, שהתרחש בזאמושץ'.

לרגל נדירותו של אותו גליון והחשיבות ההיסטורית הנודעת למעשה הנורא המסופר בו, אביא להלן את נוסח הרשימה במקורו ובשלמות:

Lublin, den 17 Aug. /1727/

Von Zamosc verlautet, dass die ganze Juden-Genossenschaft umständig bey dem Ordinaten angehalten, damit ihnen erlaubet werden möchte, den neulich mit einem Christen zugleich, wegen Kirchen-Diebstahls,, aufgehangenen Juden herunter zu nehmen und zu begraben, welches endlich auch der Ordinat nachgegeben, mit der Condition, dass sie erstlich den Christen begraben sollten, allenselbige haben ihren Bruder Judas herunter genommen und begraben, den Christen aber nicht anrühren wollen, worauf der Ordinat alle älteste Rabbiner inhaftiren lassen und den anderen befohlen, den Juden wieder auszuscharren und an den Galgen zu häncken, welches auch geschehen.

מן הנוסח הנ"ל אנו נמצאים למדים, כי במחצית הראשונה של החודש אוגוסט, שנת 1727, נדונו בזמושץ' לתליה יהודי ונוצרי באשמת גניבה במנזר. בעל האחוזות זמויסקי הסכים, ודאי לבקשת הקהילה, להבאת היהודי התלוי לקבר ישראל, בתנאי שהיהודים יורידו מעל התליה גם את גויית הנוצרי, אך הם לא עשו כן. בתור עונש ציוה זמויסקי לאסור את „זקני הרבנים", כנראה את ראשי הקהילה, ופקד על יהודים אחרים להוציא את הקרבן היהודי מקברו ולתלותו מחדש ודבר זה אף הוא נעשה.

כל המקורות ההיסטוריים הקשורים בזמושץ' עוברים בשתיקה על מאורע זה. מצויה רק רשימה (שם המחבר אינו מוזכר) מסומנת בתאריך „לובלין, 22 ביוני 1727", כלומר: מאותו הזמן שבו נתרחש המעשה הנורא בזמושץ', וכנראה שהיא הוצאה מן העתון הגרמני הנ"ל, ובה מסופר:

„ב־19 בחודש זה נדונו בזמושץ' חמישה יהודים לתליה באשמת גניבה. אך מאחר שהתנצרו נערפו ונקברו בבית הקברות הנוצרי".

רשימה עתונית זו מביא ההיסטוריון הפולני Jarochowski, Szkice i opowiadania historyczne, tom II, Poznan, 1863, 212-213.

ברור, כי שתי הידיעות מתייחסות לאותו המאורע. ששה יהודים ונוצרי אחד הורשעו באשמת מעשה גניבה בכנסיה נוצרית. ששת היהודים נדונו למוות. חמישה מהם קיוו שעל ידי המרת דתם יצילו את חייהם. ואמנם הם לא נתלו ו„רק" נערפו ונקברו בבית־הקברות הנוצרי. היהודי שסירב להמיר את דתו הומת בתליה, שנחשבה למיתת בזיון.

מן הראוי למצוא פרטים נוספים על מעשה נורא זה, שאיננו מוזכר בשום מקום.

עלילת השקר, 1870

(לאור זכרונותיו של פרץ)

פרץ מספר בזכרונותיו, כי פעם אחת נמצא בזמושץ' חייל, ששמר על קופת הגדוד שלו, כשהוא מוטל כפות; הקופה נפרצה ותיבת הכסף נשדדה מתוכה. החייל נאסר וכאילו הודה, כי גנבים יהודים הם שביצעו את הפריצה. המפקד הרוסי דרש מאת העיריה שתמציא לידיו רשימה מלאה של הגנבים היהודים המקצועיים שבזמושץ'. יהודים אחדים נאסרו והיו צפויים לעונש־מוות באשמת מעשה שוד זה.

יהודי זמושץ' החליטו להשתדל לטובת שיחרורם של היהודים החפים מפשע. פרץ איננו מוסר את מספר היהודים שנאסרו. אך בעתון יהודי־גרמני מאותו הזמן נתפרסם דין־וחשבון על מאורע זה. ראשית לומדים מתוכו, שהמקרה אירע בשנת 1870 ומספר האסורים היהודים הגיע לשמונה[1].

פרץ מספר, כי לאחר שבקשות היחידים והקהילה העלו חרס הוחלט באחת האסיפות להודיע ל„עולם" על עלילת השקר שהעלילו על יהודים חפים מפשע, תושבי זמושץ'.

[1] Israelit, Mainz, 1870, 23, p. 437.

ה„עולם" בתקופה ההיא היה חוץ־לארץ והכוונה היתה ליהודים חשובים, קרובים למלכות. יחידי סגולה כאלה נמצאו בימים ההם שנים: משה מונטיפיורי בלונדון ואדולף כרמיה בפאריס.

השאלה שעמדה על סדר־יומן של אסיפות היהודים בזמושץ' היתה, כיצד להגיע לשתדלנים הנכבדים הנ"ל, משום ששיגור מכתבים בדואר היה בחזקת סכנה.

בדרך האימפרסיוניסטית המיוחדת לפרץ הוא מספר כיצד צץ ועלה הרעיון בקרב הקהילה, שמישהו יתנדב „למסור את נפשו" ו„יגנוב את הגבול בטומשוב, שמשם המרחק ללבוב הוא בסך־הכל שלושה מילין. בלבוב נמצא הדרשן לווינשטיין והוא יוכל לטלגרף למשה מונטיפיורי בלונדון ולכרמיה בפאריס..."[2]

עד כאן פרץ.

כדאי לספר מה יצא מתכנית זו, משום שפרץ עצמו מייחד על כך את הדיבור באריכות. התברר כי נמצא יהודי זקן בזמושץ' שעשה את הנסיעה המסוכנת ללבוב ומסר ל„דרשן לווינשטיין" את המכתב עם בקשת ההשתדלות אצל מונטיפיורי, או כרמיה, למען הצלתם של הקרבנות היהודים האומללים של החייל המעליל בזמושץ'.

מהימנותם ההיסטורית של זכרונות פרץ היא מן המפורסמות. אך פה אנו עוסקים בניתוח המאורע כשלעצמו, שיהודי זמושץ' פנו בבקשת עזרה ללבוב דוקא, לדרשן בשם לווינשטיין, שגר שם. מאין ידעו בכלל בזמושץ' על קיומו של דרשן זה, שלא הצטיין בפרסום עולמי? למה לא פנו לאהרון יילינק (1820—1893), שמאז 1856 היה רבה של וינה, מפורסם בעולם ומקורב לקיסר פרנץ יוזף?

נראה תחילה מי היה אותו הדרשן, שפרץ קורא לו בשם לווינשטיין.

שמו האמיתי היה ברנרד לבנשטיין והוא נולד בשנת 1821 במזריץ' (פודוליה). בשנת 1862 נתמנה לרב ודרשן בבית־הכנסת „הגרמני" (פרוגרסיבי) בלבוב ושם מת בשנת 1889[3].

על קיומו של זה יכלו יהודי זמושץ' לדעת מפיו של בעל־הבית הנכבד ופרנס הקהילה אברהם או אדווארד לוקסמבורג, שאשתו לנה היתה אחותו של הרב לבנשטיין[4]. לוקסמבורג זה מופיע בכתבי פרץ בנוטריקון: א. ל.

לדברי פרץ היה אותו לוקסמבורג יהודי „גרמני" ובעל בית חומה בעיר. פרץ מזכיר אפילו את בתו הגיבנת, הקומוניסטית המפורסמת רוזה לוקסמבורג. לאבי זקנה של רוזה לוקסמבורג, שהיה סוחר יערות, היו אחד־עשר ילדים. מלבד אדווארד או אברהם, ידוע גם אחיו מוטל. שניהם היו משכילים ושמותיהם מופיעים לעתים קרובות ברשימות המודפסות של החותמים על ספריהם העבריים של המשכילים באותם הימים[5].

אדווארד לוקסמבורג הוא איפוא זה שאירגן את הנסיעה המסוכנת של הזקן המתנדב לגיסו בלבוב וממנו נודע בעיר על קיומו של רב זה בלבוב.

ואמנם שתדלנות זו נשאה פרי. בעתון היהודי־הגרמני הנ"ל מסופר בנידון זה כלהלן:

„שמונת היהודים נדונו למות, כי על סמך עדותם של קציני צבא רוסיים אחדים נמצאו אשמים בשדידת קופת הגדוד. אך תודות להתערבותה של „אליאנס איזראליט" שוחררו שמונת הנדונים למות וזוכו מאשמה".

מרשימה זו מתברר איפוא, שדווקא כרמיה הוא שעזר באותו ענין וכי הרב לבנשטיין מילא את שליחותו על הצד הטוב ביותר.

הלוקסמבורגים עצמם עזבו את זמושץ' בשנת 1873 ועברו לגור בוורשה. באותה שנה מת רבה של זמושץ', הרב משה הלוי וואהל, מחבר הספר „בית משה" (1851), שאף הוא השתדל הרבה לשחרורם של היהודים האמורים. בשנת 1877 מת י. מ. (יהושע מרגלית), דודו של פרץ, שהיה גם בין המשתדלים לטובת הנדונים.

ניתוחנו מוכיח פעם נוספת, כי רבה חשיבותם של זכרונות פרץ כמקור מוסמך לחקר תולדות היהודים בזמושץ', וכדאי לכן להוציא זכרונות אלה בצירוף ביאור היסטורי מפורט.

---

2 י. ל. פרץ, מיינע זכרונות, געזאמעלטע ווערק, ניו־יורק 1920, כרך 13, עמוד 70.

3 M. Balaban, Historia lwowskiej synagogi postepowej, Lwów, 1937, 95 בלבן איננו יודע על שייכותו של הרב לבנשטיין לזמושץ'.

4 אלכסנדר שטיין, „פאָרווערטס", 16 בינואר 1949.

5 דבר גבורות, מאת המשכיל הזמושצ'אי פייוול שיפר, ורשה, 1845.

אגב דפדוף בעלים בלים
מסמך מעניין על מעשה דלטוריה בשנת 1886

בבנין העיריה מצאו ארכיון ישן מתקופת שלטון הצאר בפולין.

אגב דפדוף בארכיון זה נמצא בתוך ערימת ניירות כתב דלטוריה, שהוגש בשנת 1886 על ידי תושב אלמוני לתובע בלובלין נגד עסקנים יהודים בזמושץ׳.

וזו הכתובת הרוסית שעל המעטפה החתומה בחותם הדואר:

להוד מעלתו התובע בבית־המשפט המחוזי בלובלין

מר פוטונוב

בעיר לובלין

כתב המלשינות שנמצא בתוך המעטפה ערוך בפולנית ולצדו הערה ברוסית, מאת התובע, כי המכתב הגיע ב־28 באפריל.

להלן תוכן ההלשנה בתרגום חפשי.

האשמה:

בשנת 1884 נשרף בזמושץ׳ בית־החולים היהודי. מאחר שלא היתה בנמצא קרן מיוחדת להחזקת המוסד הזה נעשה הדבר בעזרת מסים בלתי חוקיים, שהוטלו על תושבי העיר ע״י המשגיח הקודם על בית־החולים, נפתלי מרגלית, אולם עד היום לא נמסר דין־וחשבון לשלטונות המוסמכים על כספי המסים הללו.

לאחר הדליקה התאסף חלק מתושבי העיר היהודים לשם דיון בהנהגת מס, שיאַפשר ריפוי חולים בבתיהם. תושבים אלה הקימו מועצה אזרחית ואחדים מהם נבחרו בתורת מנהלי הפעולה הזאת. לצורך זה התחייבו כולם בחתימה (הכוונה כנראה לנאספים) להוציא לפועל מה שיחליטו האחרים (הכוונה לנבחרים).

ואלה הם הנבחרים: זליג אינלנדר, הגזבר והרוח החיה של החברה החדשה, שמואל אליאשברג, לייבוש פרץ, שמואל לייבוש לווין, אלקנה גליבטר, לייבוש פונט, לייבוש זינגרמן.

העסקנים הנבחרים הנ״ל החליטו להזמין אליהם את כל השוחטים ולאסור עליהם באיסור של חרם לשחוט בקר אם לא ישולם להם מס בשיעור של 3 רובלים מכל ראש בקר. את הכסף ציוו למסור למזכיר זליג אינלנדר כל יום ששי בשבוע.

לשוחטים לא היתה ברירה מאשר להיכנע והם מקיימים בדיוק נמרץ מה שהוטל עליהם. כתוצאה מכך נתייקר מחיר הבשר עד ל־14—15 קופיקות הליטרה ודבר זה גורם סבל לתושבים העניים.

מתברר שבזמושץ׳ נשחטים עד 40 ראש בקר בחודש. הווה אומר שהחברה שהשליטה עצמה על הציבור הבטיחה לעצמה הכנסה חודשית נקיה בסך מאה ועשרים רובל כסף...

קשה להניח, כי המשטרה איננה יודעת על פעולה זו. אילו היתה החברה הנ״ל נתונה לפיקוחה של המשטרה ודאי שלא היה נעלם חלק הארי של הכנסותיה בכיסם של הנבחרים.

עד כמה שידוע לי מוציאה החברה את כספיה בצורה הבאה:

בעד כל ביקור אצל חולה עני היא משלמת לרופא 20 קופיקות.

חובש אחד מקבל משכורת שנתית בסך 200 רובל והמתווך ר. שאצקמר מקבל תשלום שנתי בסכום של 240 רובל בעד גביית המס מאת השוחטים. נוסף על כך הוא מקבל הטבה בסכום של 150 רובל בשנה.

הרוקח מכין את התרופות הדרושות בהנחה של 50 אחוז.

כנראה שבקופה נשאר עודף, כי החברה קונה מזמן לזמן ניירות ערך.

כדי להוכיח כי מכתבי מיוסד על האמת אני מבקש להוציא צו לעריכת חקירה ולהזמין את הקצבים המוכרים בשר וכן תושבים אחדים (שמותיהם נמסרים במכתב) והללו יאַשרו את העובדות הנ״ל.

ייתכן, כי בין הנחקרים יימצאו כאלה שיימנעו מחמת אמונתם היהודית מלאַשר את דברי, אך אם החקירה תיערך כהלכה יתאמתו בשלמותם.

זמושץ׳, 27 באפריל 1886. „בטחון״

זה היה תכנו של מכתב ההלשנה המתועב, שחובר בשנת 1886 ונחתם בעילום שם „בטחון״.

חיים שפיזאייזן (חיפה)

לתולדות תנועת הפועלים היהודית בזמושץ׳

עוד בשלהי שנות התשעים של המאה שעברה התנהלה בזמושץ׳ תעמולה סוציאליסטית חשאית. מפיצי התעמולה הזאת היו סטודנטים שחזרו הביתה מערי האוניברסיטאות. הם הביאו אתם ספרות תעמולה אסורה בשפה הרוסית, כגון „איסקרה" וחוברות שונות.

באותה התקופה כבר נמצאו אצל האחים בער ספריהם של הקלסיקנים היהודים, כמו י. ל. פרץ, מנדלי, דינזון ואחרים (כותב הטורים הללו קרא בספרים אלה בשנים 1901—1902 וספרות התעמולה הסוציאליסטית הגיעה לידיו בעזרתו של פישל גליבטר ז"ל).

ירחמיאל ברנדויין

בשנת 1903 פרצה בזמושץ׳ השביתה הראשונה של הכובענים היהודים. באותו הזמן הלכה ונסתיימה הקמתם של הקסרקטינים הרוסיים בזמושץ׳ ובעיר נתקבצו הרבה פועלים יהודים מעיירות הסביבה כמו: נגרים, פחחים, צבעים וכו׳. בדרך זו נפתח כר נרחב לפעולה בקרב הפועלים, שבעזרת האינטליגנציה היהודית התחילו להתארגן בסקציות מקצועיות ואף נוסדה קרן שביתה. בראש התנועה הזאת, שנמצאה תחת חסותו של ה„בונד", עמדו החברים האחיות הוברמן, פישל גליבטר, ירחמיאל ברנדויין ואחרים.

כותב הטורים הללו, חזר בשנת 1905 ממינסק שברוסיה הלבנה לזמושץ׳, פתח בארגון ציבור הפועלים המקומי תחת דגלה של מפלגת העבודה הציונית (ס"ס). עיקרה של פעולה זו היה בהפצת ספרות אסורה, כינוס אסיפות, ארגון שעורי לימוד וכו׳. במרוצת הימים פרצו שביתות גם של בעלי המקצועות האחרים ובתוצאה מהן קוצר יום העבודה של הפועל, שמקודם היה בלתי מוגבל. לאחר ה־17 באוקטובר 1905 נערכו הפגנות בכל רחבי רוסיה ואף בזמושץ׳ יצאה לפועל הפגנה המונית של פועלים פולנים ויהודים.

כידוע, נתחלחלו השלטונות מתוצאותיו של מינשר הצאר והם נסוגו מן ההבטחות בדבר זכות החופש של האזרח. בפולין הוכרז מצב חירום. נותני העבודה הזדרזו לנצל את שעת הכושר, כדי לבטל את השיפורים בתנאי העבודה, שהפועלים השיגום לאחר מלחמה קשה. מיד ביום הראשון להכרזת מצב החירום הכינו המעבידים, בהסכמת המשטרה, התנפלות במקלות על אנשי האינטליגנציה בעיר, במטרה הפרובוקטיבית, שהפועלים יצאו להילחם ברחוב (הייתי הראשון שעלי התנפלה קבוצת אומנים עוד בשעה 9 בבוקר). ואמנם, הפועלים היו מוכנים לעזוב את מקומות העבודה שלהם ולצאת לרחוב, אך מנהיגיהם מנעום מלהיענות

להתגרות הגלויה. בסופו של דבר התגלגלו מעשי ההתנפלות לבית־הדין ואחדים מבין המעבידים נדונו אפילו למאסר של חודש ימים.

הציונים הסוציאליסטים (ס״ס) הוציאו בימים ההם בהקטוגראף את העלון הראשון שלהם, שהכיל דברי אזהרה לנותני העבודה; העלון השני הוצא למלאת שנה ליום הדמים הידוע, הוא יום א׳ בשבוע, תשעה בינואר 1906. חברים אחדים של ה„בונד״ נאלצו לעזוב את העיר, אך הפעולה בקרב הפועלים לא נחלשה. במשך כל שנת 1906 נעשתה פעולה תרבותית מאומצת והוכרזו כמה שביתות. „בונד״ ניהל את השביתות של החייטים והסנדלרים וס״ס — של האופים, עושי המברשות ופועלי טחנות הקמח.

הפעולה התרבותית בוצעה בעזרת חוגים, אסיפות וכדומה. בראשם של הציונים הסוציאליסטים עמדו החברים: ח. שפיזאַייזן, ייטה גליבטר (בתו של אלקנה גליבטר) ויעקב גליבטר. בסוף 1906 נאסרו אחדים מחברי הועד של ס״ס ושולחו לארץ־הגזירה.

אך שוב לא נפסקה העבודה, כי כוחות צעירים מלאו את מקום הנעדרים. אולם מפאת בגידתו של אחד מחברי הועד — מן ה„בונד״ — נאסרו פתאום כל חברי הועד וגורשו מפולין. בין המגורשים היו: הירש פרוכטגרטן (ניספה בוַרשה בעת הכיבוש הנאצי), מנדל, בנו של הרב בעיר החדשה (כיום באמריקה). זאת היתה מהלומה קשה והחברים שנשארו במקום היו נבוכים ורק לאט לאט התאוששו והחלו לחפש מוצא ממצב הקפאון. בתור צעד ראשון נרשמה הספריה הקיימת על שמו של אדם פרטי — גדליה הופמן. אך תחבולה זו לא הועילה הרבה ומשום כך כוונו המאמצים להפיכת הספריה למוסד ציבורי עם אולם קריאה לידה. נעשו נסיונות לפתיחת סניף של „הזמיר״ ואף הושג אישור לפתיחת סניף של החברה הספרותית היהודית בפטרבורג, אלא שזמן מועט לאחר מכן נסגרה החברה הזאת על כל סניפיה בערי השדה. לבסוף הוגשה לשלטונות בקשה לאישור תקנון של חברה מקומית. ראשי המטפלים בענין זה היו מרדכי בכר וב. פפר. על התקנון חתמו — מלבד השנים — גם תושבי זמושץ׳ אלה: יונתן אייבשיץ, שנייארסון, אשכנזי, י. י. פרץ ואחרים.

האיגוד המקצועי בזמושץ׳, 1917

בשנת 1911 חזרו לזמושץ׳ י. ברנדוויין, ח. שפיזאייזן וה. פרוכטגרטן ושלושתם הצטרפו מיד לפעולה הנ״ל. ואמנם, לאחר השתדלויות מרובות ומוגיעות נפתחה בשנת 1912 הספריה הציבורית הנכספת עם אולם קריאה לידה. לאחר מותו של י. ל. פרץ נקראה הספריה על שמו.

במשך זמן קצר זכתה הספריה למעמד מכובד בעיר. כל האינטליגנציה המקומית, האזרחים המשכילים וכן פועלים בעלי הכרה מעמדית התרכזו סביב לספריה, שהפכה מקום המיפגש של חברי המפלגות השונות לשם ויכוחים בבעיות שונות וליבונן. מצב זה נמשך עד לקיץ שנת 1914, כלומר — עד ליום בו פרצה מלחמת העולם הראשונה.

ההפגנה הראשונה בעירנו

זה היה לאחר ה־17 באוקטובר 1905, כשהצאר ניקולאי השני העניק לאזרחי רוסיה את בית־המחוקקים העליון („דומה״). בערי רוסיה הגדולות, וכן בפולין, נערכו הפגנות המוניות לכבוד המאורע הגדול.

זמושץ׳ לא פיגרה אחרי ערים אחרות והסניפים המקומיים של ה„בונד״ והמפלגה הסוציאליסטית פ.פ.ס. נטלו בידן את ארגון ההפגנה במקום (באותם הימים עוד לא היתה קיימת באורח רשמי המפלגה הציונית־סוציאליסטית ס.ס.).

כותב הטורים הללו הוזמן על ידי „בונד״ להשתתף בהתיעצות מוקדמת, שנערכה בבית־הקברות הנוצרי (במקום שלאחר שנים נסלל בו קו הרכבת ללודמיר).

בהתיעצות זו השתתפו נפתלי מרגלית, סַליק אשכנזי, משה אפשתין, האח והאחות דז׳זבא ורבים אחרים. נתקבלה ההחלטה לערוך את ההפגנה ביום הששי הבא. שפת הנחל שמאחורי גן המהנדסים, לשם רגילים היו היהודים לבוא בראש השנה ל„תשליך״, נבחרה כנקודת הריכוז של המשתתפים בתהלוכה.

בבוא היום המיועד התאספו באותו מקום רבים מבין פועלי המקום, יהודים ופולנים. בשעה 10 בבוקר זזה התהלוכה והניפה דגלים ולצלילי שירים עברה לכל ארכו של רחוב לובלין, רחוב הארמון ומעלה הרחוב סטאשיץ. התהלוכה נעצרה פעמים אחדות כדי לשמוע נאומים מפי ס. אשכנזי, ארנולד ארנרייך, משה גולדשטיין ופולנים אחדים. בהגיע ההפגנה לאבולים, סמוך לבית המרקחת של קלוסובסקי, נתקלה בחומת רובים מכודנים בידי חיילים רוסים.

ס. אשכנזי הבליט את חזהו וקרא: „ירו בי!״ אולם המפגינים נסוגו והתפזרו; אשכנזי, ועוד אנשים אחדים, נעצרו. בו ביום, לעת ערב, שוחררו כולם.

משה גולדשטיין, שהוריד מעל ראשו של מורה גימנסיה את כובעו, שעה שהתהלוכה עברה על פני בנין הגימנסיה, נאסר וכעבור ימים אחדים גורש לסיביר. אולם בדרכו שמה השיגתו החנינה הכללית והוא חזר הביתה בריא ושלם בגופו.

י. ל. פרץ בעיר־מולדתו

בחודש אוקטובר 1913 בא י. ל. פרץ לזמושץ׳ לבקר את אמו ריבה׳לה. הדבר נודע לנו, עסקני הספריה בעיר, בערב יום ה׳ בשבוע. מיד נשלח ירחמיאל ברנדוויין, אשר פרץ הכירו מביקורו הקודם בזמושץ׳, לשאול את האורח הנכבד אם יאות להרצות לפנינו. פרץ הסכים מיד.

אף על פי שלאישור ההרצאה על ידי השלטונות נשאר רק יום הששי, השגנו את הרשיון המבוקש במוֹעֵד; עזר לנו בכך מר איגנצי מרגלית, שהטריח עצמו ובא אצל מושל המחוז וקיבל מידו את הרשיון.

מיד אחרי־כן הוזמנו אצל המדפיס המקומי מודעות גדולות שהודבקו בכל העיר.

ההרצאה הושמעה בשבת בבוקר באולם הקולנוע „אוֹאַזיס", שהיה מלא מפה אל פה ובין הנוכחים גם הרבה נוער חסידי. פרץ סיפר מעשיות, שעוד לא פירסם בדפוס, והשומעים נהנו מאד וזיכוהו במחיאות כפים נלהבות.

במוצאי־שבת נערכה על ידי הספריה וד״ר גליבטר מסיבת מלווה־מלכה בביתו של ד״ר גליבטר, שנמשכה עד שעה מאוחרת בלילה.

למחרת בבוקר התאסף קהל נוער לפני הבית הפולני והגימנזיסט הצעיר סטאך הוברמן צילם את פרץ ומלוויו; אחרי כן הובא האורח לתחנת הרכבת וחזר לוארשה.

בין שתי מלחמות עולם

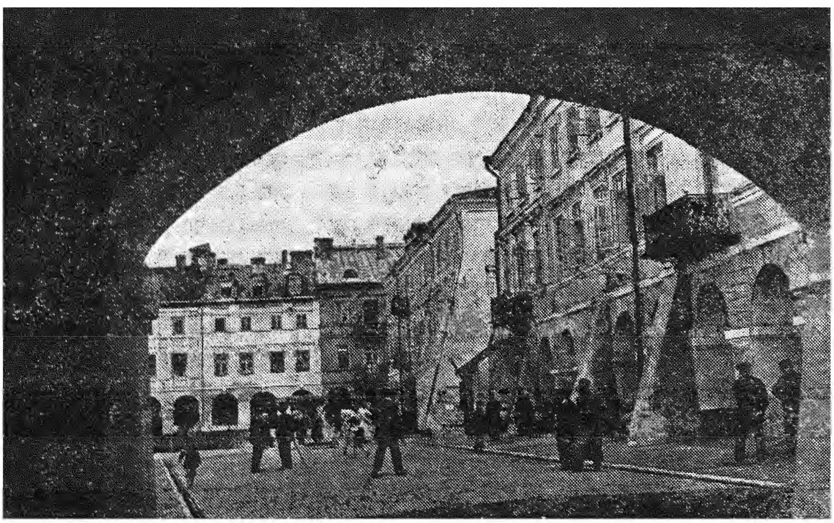
רחל אמרי (פייגנברג)

מה שהיה

(מרשמי מסעותי על פני ערי פולין ועיירותיה בשנת 1928)

זמושץ׳ העיר — גדולתה עודנה באגדות מדורות קדומים, ויד ביד עם התפארת הרומנטית הקתולית של אצילי פולין השתרשו במקום גם הזכרונות של היהדות לשעבר, יהדות בית־מדרשית, עתיקת יומין, צרופה ושלמה בגילוייה הדתיים.

בנין העיריה המסויד לבן והמפואר בפשטותו טובת־הטעם, מגין בכתליו האטומים והמבוצרים על השוק הישן, שהוא כולו עזובה ולכלוך — וכולו קנין היהודים, על כל החנוונתות הזעירה והרעשנית שבו. מצד הכניסה הרשמית בית העיריה אומר פאר והוד של פולין המחודשת. מקשטים אותו גינות פרחים וכרי־דשא מרהיבי עין. הטירה מעל

בתוככי זמושץ׳ (מראה מתוך אבול)

הגג עם פעמוני הפלאים מן המאה השמונה־עשרה מזדקרת אל מרומי השחקים. ממנה רואים את הסביבה למרחקים.

ישנם בזמושץ׳ עוד בנינים עתיקים בנויים לתפארת, שהיו פעם קניינם של אדוני המקום, הנסיכים לבית זמויסקי, ובהמשך הזמנים עברו לידי תושבי העיר. באמצע הקריה נמצא גם בית־כלא עתיק ונחרב למחצה. זאת היא שורה של מסדרונים מקומרים וכהים, עם

תאים בתוך כתליהם האדמדמים והחשוכים. פה היו כלואים במשך שנים רבות לוחמי החופש המפורסמים של פולין המשועבדת. תאי־העינויים לשעבר אשר באלו החורבות העומדות בטבור העיר עדויים עתה בענפים ירוקים ובמקלעות פרחים — לזכרון הנצחון המזהיר של פולין בגאולתה ותחייתה המדינית.

והנה הסימטאות של היהודים, עם חצר בית הכנסת.

בית הכנסת הישן של זמושץ׳ שלשלת יוחסין בת שלוש מאות שנה נגררת אחריו. בפנים הוא מקרין ביפי צבעיו העדינים. קירותיו מקושטים ציצים וחנוכיות מנחושת קלל, שתרמה אותן לפנים ידם הנדיבה של אנשי „אגודת הפועלים לתעשיית כלי נחושת קלל״ של העיר הזאת. אך דוקא בית כנסת מפואר זה היה מוזנח ועזוב, והמבוא הענקי שעל ידו הטיל אימה בכתליו החשוכים והבלויים וברצפתו האכולה חורים.

כאן למד י. ל. פרץ בבחרותו; ואתו יתר הבחורים המשכילים של זמושץ׳ הישנה מהימים ההם. בבית המדרש הזה נמצא גם השעון העתיק, שניתן לו במתנה לפני מאה וחמישים שנה מאת הנסיך לבית זמויסקי. לפי המסורת המתהלכת בין יהודי המקום, הביאו הנסיכים לבית זמויסקי את השעון מלונדון הרחוקה, ולוח הפלאים שבו שרת את העדה היהודית שבזמושץ׳ יותר ממאה שנה.

ליד חצר בית הכנסת הישן יש רחוב על שם י. ל. פרץ — רחוב יהודי טהור. הנוצרי היחידי שנואל לבנות שם בית היה אומלל מאד והיה מקלל את יומו כי אשתו האהובה היתה מאיימת עליו יום יום שתברח ממנו בגלל זה שהשתכן בין היהודים. הוא היה מוסיף לפאר את ביתו, לפייסנה על ידי כך, אבל היא הוסיפה למאוס בו; לא יכלה לסבול את השכנים היהודים מכל צד...

על כל זה שוחח אתי מתוך חיוכו הטוב ידיד נעוריו של י. ל. פרץ — הד״ר גליבטר, שבבחרותו למד אתו יחד בבית המדרש הזמושצ׳אי. הוא סיפר לי ששניהם העדיצו אז מאד את הרמב״ם ובתפילת שמונה־עשרה היו עומדים לפי הוראת הרמב״ם — „בעמידה ישרה, כאילו רואים לפניהם מלך״... פעם מצא י. ל. פרץ באיזה ספר התרסה נגד הרמב״ם, קם ומחק את השורות האלו מן הספר האמור. והנה השגיח מישהו בתיקון, ובבית המדרש קמה מהומה. אבל שיחק להם מזלם לשני הבחורונים, כי שניהם היו ידועים בעיר כעילויים, ומשום כך לא החמירו כל כך בענשם. את הנעשה סלחו להם, אבל בתנאי, שלא יוסיפו לעשות תיקונים בספרים שבבית המדרש.

הרופא ד״ר גליבטר זכר גם את יצירתו הראשונה של י. ל. פרץ. זה היה שיר נלהב על... הציציות הכחולות, שהרבי מרדזין התקינן מן החלזון שגילה וחייב את חסידיו לקשט בהן את כנפי טליתותיהם... אחר כך כתב שלשה שירי־אהבה. הוא, ד״ר גליבטר, היה אז כבר סטודנט באוניברסיטה הורשאית וגר בחדר אחד עם חברו שהיה גם הוא סטודנט במחלקת הרפואה והיה ארוס לעלמה יפהפיה. וכשבא י. ל. פרץ לוַרשה, שרו הם שניהם, גליבטר ופרץ על זוג הנאהבים. י. ל. פרץ היה כותב את השיר, והוא, הסטודנט גליבטר, התאים לו את המנגינה. באַלבום שעל שולחנו הראה לי תמונתה של אותה הצעירה היפה שנשמרה אתו...

הרופא הישיש הוא רומנטיקן מהטיפוס של הימים הטובים אשר אינם עוד. דירתו היא בת שלשה חדרים מרווחים. על יד חלונותיו מוריקים עציצי־נוי וסלי פרחים. את ספריו הרבים שנצטברו אצלו במשך כל שנות חייו, סידר באופן יסודי, וארז אותם בארגזים כדי לשלחם לספריה הלאומית שבירושלים. למוסד זה ציווה לאחר מותו גם את ביתו הגדול שבזמושץ׳. בינתים היה מטריד עצמו למדי בפעולתו הנאמנה לטובת הקרנות. מאין מי שהוא אחר שיעשה זאת היה מנהל בעצמו את החשבונות של ההכנסות מעבודתו הרפואית כדי

שיוכל להפריש מהן בדיוק עשרה אחוזים ל„קרן היסוד". אבל לבו של הזקן כאב על זה, שאף פעם לא ביקר עוד בארץ־ישראל.

עוד בשנת 1911 בא לוַרשה והזמין את י. ל. פרץ לנסיעת טיול לארץ ישראל והצהיר שהוא לוקח על חשבונו את כל הוצאות הדרך בשביל שניהם, אולם י. ל. פרץ אמר לו, שועד הקהילה (מקום עבודתו ומקור פרנסתו של י. ל. פרץ במשך עשרות בשנים) לא יתן לו חופשה לזמן ממושך של שלשה חדשים; ולנסוע תוך ההכרח להחפז ולשוב הביתה אין הוא רוצה.

על ימי נעוריו של י. ל. פרץ סיפרה לי גם אחותו — אשה בשנות העמידה, עדינה, פקחית ומעורבת עם הבריות. היא החזיקה בזמושץ׳ חנות יפה לתלבושת נשים ולכלי קישוט, שעברה אליה בירושה מאמה אשת־החיל. היא סיפרה פרטים גם על חיי הוריהם. האב, כשהיה צעיר סחר בדנציג רבתי; גם האם אהבה לסחור ואף הצליחה מאד בעסקיה. אך י. ל. פרץ לא יכול להתפאר בכשרון מסחרי — אומרת תוך חיוך אחותו הפקחית. את בית־החרושת לבירה שהקים לו אחרי חתונתו שכח למכור לפני חג הפסח בחמץ והיהודים לא רצו אחר כך לשתות את הבירה שלו, וכך הלך העסק לאיבוד...

זמושץ׳ של עכשיו שוב אינה מה שהיתה בימי בחרותו של י. ל. פרץ. הרבה נשתנה מאז. הנוער היהודי אמנם הוסיף ללמוד ולהשכיל, אבל בעיקר — בתרבות המדינה ובשפתה. נציגי היהודים בעיריה נלחמים בינם לבין עצמם את מלחמתם המפלגתית של ימין ושמאל, כמו בכל ערי פולין ועיירותיה. הצעירים חיים את חייהם „לפי רוח הזמן החדש", והזקנים „עומדים על המשמר", כלומר: שומרים שמירה קפדנית על המסורת והדת, וכנראה אין הצלחתם מרובה בזה. מההמלך החדש של הנוער היהודי בזמושץ׳ אינה מרוצה גם הנסיכה הזקנה לבית זמויסקי...

„הנסיכה היתה בת שמונים; גרה באחוזתה הסמוכה — אחד מנכסי המשפחה לבית זמויסקי המהולל. גם היא רומנטית ברוח הימים הטובים שעברו. עודנה לובשת שמלות עם שובל בן שלוש אמות, לפי האופנה של שנות בחרותה לפני ששים שנה, וכשנכדה, הסטודנט מהמכללה הלבובית, הזמין אליו פעם ל„מאטש"* את הנוער הספורטיבי מבין יהודי זמושץ׳, נתרשמה היא מעובדה מוזרה זו עד כדי כך, שהתחילה להתאונן בפני הספורטאים על ה„הפקרות של תקופתנו"... אכן, מסורת בבית זמויסקי לנהוג בחסד עם יהודי נחלותיו; אבל עד כדי כך שיזמינו את בניהם לארמון למשחק כשוה עם שוים — זה לא היה עולה על הדעת... אבל הישישה לא יכלה להתגבר על עצמה, ושכחה את כל נימוסי ביתה ומעמדה, ושפכה את כל שיחה לפני הספורטאים היהודים:

— אף היהודים נתקלקלו! אין ביניהם יותר הרגש הדתי החרד. צעירים יהודים נוסעים בשבת ואינם יראים את האלהים. עולם התוהו!..

הספורטאים היהודים שהתארחו אצל בנה היו עסוקים למדי בעניניהם שלהם ולא שמו לב לתלונותיה של הנסיכה הזקנה. הם היו אחוזי־שכרון מנצחונם המזהיר במשחק הספורטיבי עם הנסיך הצעיר לבית זמויסקי ועם חבריו שלמדו יחד אתו באוניברסיטה הלבובית והוזמנו על ידו להתארח בארמונו. הוא הזמין ל„מאטש" גם את הספורטאים מבין פועלי בית החרושת לסוכר השייך גם הוא לבית זמויסקי. אולם הללו הרגישו את עצמם נעלבים בגלל זה, שבחורים יהודים ניצחו את הספורטאים הפולנים, והם התקצפו והרימו קולות צעקה והצהירו שניחה להם יותר להכות יהודי מאשר להיות מנוצח על ידו... הנסיך

* תחרות כדורגל.

הצעיר לבית זמויסקי וחבריו הלבוביים לעגו להם. לעג להם גם הנסיך־האב, שחזר אותה שעה מן הציד. כשסיפרו לו אורחי בנו איך העליבו אותם אנשי הספורט מבין פועלי בית־החרושת שלו, אמר הנסיך:

— חסרה להם הבנה בעניינים אלה, נבערים הם! והוסיף:

— אולי היה מקום ליחס שכזה לגבי אבותיכם וזקניכם, שלא הקפידו על כבודם האנושי; אולם אתם — הלא אתם כבר אנשים ממין אחר לגמרי...

אכן, מסורת היא לבית זמויסקי, להתיחס בטוב עם היהודים שבנחלותיו. הפעם גם הזמין באדיבות רבה את הספורטאים היהודים להסב אל שולחנו. לא כן אשתו, זו הנסיכה הצעירה והשתקנית! היא התרחקה ככל האפשר מאורחי בנה היהודים. מרחוק הסתכלה בנעשה בביתה והוסיפה לשתוק, כדרכה. ולפתע פתאום היתה נעלמת לגמרי. אבל חמותה, הנסיכה הישישה שמרה אמונים לנימוסי הבית, הנוהגים באדיבות וחסד כלפי יהודי המקום. היא עמדה על המשמר בשעת הארוחה ופקדה על המשרתים שיגישו לצעירים היהודים מאכלים שאינם אסורים עליהם על פי דתם... הגישו איפוא לשולחן רק גבינה ופירות ומיטב הבירה מבית החרושת אשר לבית זמויסקי."

כל זה סיפר לי ראש התנועה הספורטיבית בין הנוער היהודי שבזמושץ'. בחור זה ליווה אותי אל תחנת הרכבת. השעה היתה מאוחרת. היה כבר לפני חצות, גשם־סתיו סמיך הסתנן בתוך החושך שבחוץ. רק בנין העיריה בלבד הפיץ אור פנסיו הענקיים מלמעלה. הפעמון מעל הטירה צלצל באטיות אדירה את שתים־עשרה השעות של חצות הלילה. בן־לויתי הקשיב לצלצול הפעמון בתוך החלל החשוך והגשום של העיר אחוזת תרדמה, ואמר בשקט:

— זהו הפעמון הישן, יציר השנה 1792 למספרם. פעמון־פלאים, וכשרק נוגעים בו באצבע, הוא מתחיל לצלצל, וצליליו נשמעים במרחק שאין לו גבול...

היה שקט מסביב, ערפל כבד כיסה את סמטאות היהודים הסמוכות עם חצר בית הכנסת העתיק של זמושץ'.

והיתה זאת בעיר מכורתו של י. ל. פרץ — בלילה, בשוק הישן — אותו השוק המסתורי שעלה לפניו במחזה באחת מיצירותיו הנעלות.

שאילתא בסיים הפולני

בעתון היהודי „אונזר פאָלקסצייטונג" נתפרסמה ב־18 באוקטובר 1923 הכתבה הבאה „על ההרס הרב שהמשטרה הפולנית עשתה בספריה ע"ש י. ל. פרץ שבזמושץ'":

בלילה, אור ליום ה־15 באוקטובר, ערכה המשטרה, ביחד עם סוכני הבולשת, חיפוש במעונה של הספריה ע"ש י. ל. פרץ ותוך כדי כך קרעה את השעווניות שעל השולחנות, את הלינוליאום שעל הרצפה וכן נקרעו לגזרים קרוב לחמשת אלפים ספרים יהודיים ופולניים ונהרסו תמונותיהם של פרץ, אדם מיצקיביץ' ואחרים, התלויות על הקירות.

מראה הספריה לאחר החיפוש הוא עדות להשתוללות הפראית של המשטרה.

חברי הועד של הספריה הודיעו לסינטור לובוביץ מסיעת הפועלים „וויזבולניה", שעשה באותו זמן בזמושץ', על ההרס שנעשה בספריה והלה ביקר מיד במקום־המעשה וראה שם את תעלולי המשטרה. הוא הבטיח להעיד על מה שראו עיניו לפני הרשות המוסמכת לטפל בהתנהגות זו של שומרי הבטחון במדינה.

הספריה מנתה למעלה משבעת אלפים ספרים, מהם 3000 ומעלה ספרים יהודיים וכמספר הזה ספרים פולניים.

בעמל רב, במשך שנים מרובות, הצליחו האינטליגנציה ופועלי זמושץ׳ היהודים להקים ספריית־פאר, ש־700 חברים ותומכים בה.

הספריה הפכה למוסד התרבותי החשוב ביותר לא רק בשביל זמושץ׳, אלא בשביל כל הסביבה. אולם עמל שנים זה נהרס במשך לילה אחד בפראות שאין דוגמתה.

באותו הלילה פקדה המשטרה גם את המועדונים של האיגודים המקצועיים — של פועלי המחט, העור, האופים — ועשתה גם שם שמות; כל הספרים והפרוטוקולים נקרעו והרהיטים נשברו.

שלושים איש, יהודים ונוצרים, נאסרו ובכללם מזכיר המועדון האוקראיני רוצ׳ניאק וחבר ועד הספריה ע״ש פרץ, ניימרק.

ציר הסיים היהודי, ד״ר יצחק שיפר, לאחר שמעו מה שקרה שם, בא מיד בדברים עם בוחריו בזמושץ׳ והללו אישרו לפניו את הדברים כהווייתם.

מעשי ההרס הנ״ל של המשטרה הטילו סערה בקרב תושבי העיר; חיפושים ומאסרים הם כיום חזון נפרץ בזמושץ׳ והתושבים חוששים מפני הישנותם של תעלולי המשטרה להבא.

ד״ר שיפר וחבריו היהודים בסיים הגישו למיניסטר־הפנים את השאילתא הבאה:

„א. הידועים למיניסטר־הפנים מקרי־ההשתוללות הנ״ל של נציגי הסדר והבטחון בזמושץ׳?

ב. הנוטה הוא להעמיד לדין את האחראים למעשי ההרס ולפצות בעד הנזקים שנגרמו על־ידיהם?״

יעקב נעמן (נימרק), (תל־אביב)

ביום השלישי ההוא...

ביום ג׳ אלול התרע״ד, שבועות מספר אחרי פרוץ מלחמת העולם, כשהעיר זמושץ׳ שימשה אסקופה נדרסת לצבאות אוסטריה ולקלגסי הקוזקים הרוסים המתקדמים ונסוגים חליפות — נערך טבח ביהודי העיר, שעלה להם ב־11 קרבנות אדם.

זמושץ׳, היושבת על הגבול הרוסי־אוסטרי דאז, היתה מקום המוכן לפורענות בשביל היהודים היושבים בתוכה. העיר עברה מיד ליד והקרבות התנהלו כמעט בתחומי העיר. מובן שאטמוספירה מתוחה כזו כשרה לכל סוגי פרובוקציה, ודברי ההסתה של הכוחות החשוכים שבאוכלוסיה הפולנית נגד היהודים, מצאו אזנים קשובות.

הדבר קרה ביום השלישי המפורסם לעת הצהרים, אחרי עזוב האוסטרים את העיר. עם כניסת הרוסים התחילו תיכף הגורמים הנ״ל להסית את החיילים ביהודים, שכאילו קיבלו את פני האוסטרים בסבר פנים יפות ונמצאו אתם ביחסי ידידות. בלי שום חקירה ודרישה התחיל הצבא בשוד ורצח. הצעיר זנביל זגן שעמד בביתו והביט בעד החלון החוצה — נורה ונהרג במקום. בעיר החדשה נאספו כמה מאות יהודים ופולנים והועמדו בשורה במגרש ריק מול לועי מכונות יריה. רק הודות להתערבות המפקד פוגלוב, שהופיע ברגע האחרון, ניצלו ממוות ודאי.

מאורעות אלה הניעו את ראשי הציבור לעמוד בפרץ. ניתנה הוראה לאופים לספק

לחם די הצורך בשביל הצבא, ועל בנו של הרב ז״ל, יחד עם עוד כמה אנשים חשובים הוטל לטפל בחלוקת הלחם בין אנשי הצבא. חולקו גם סיגריות וממתקים. בינתיים נשמע קול יריה שנורתה, כנראה, למטרה פרובוקטיבית ומיד פשטה השמועה שהיהודים יורים בצבא הרוסי. בהלה תקפה את החיילים ומפקד הגדוד הוַרשאי ה־189 — שר הגדוד ז׳ולאבין — נתן פקודה לחייליו לירות... התחילה מנוסת בהלה מאימת החיילים המשתוללים שהחלו בחיפושים. לבסוף הוציאו ממרתף אחד הבתים עשרה אנשים, רובם מאלה שחילקו את הלחם והסיגריות בין אנשי הצבא, העמידו אותם בשורה, והמפקד ז׳ולאבין נתן פקודה להמיתם ביריה. הצעיר ישעיהו הורוויץ־ויסברוט, בנו של הרב ז״ל שנזכר לעיל, יצא מן השורה ובפנותו אל ז׳ולאבין בבקשה לא להמית את האנשים, השתדל לשכנע אותו שלא רק שאין להאשים את האנשים ביריות על הצבא אלא, להיפך, הם הם שעמדו כל היום וחילקו בין החיילים לחם, סיגריות וממתקים. כתשובה על דבריו נשמעה הקריאה „מרזאַבצי״! (מנוּולים) וציוה את החיילים לירות. מטר יריות ניתך על האומללים שצנחו תחתיהם ונדרסו על ידי החיילים המוסתים באכזריות כזו שאחר כך קשה היה להכיר את המתים.

ואלה שמות ההרוגים, מאיר אלטנברג בן 36, ישראל הון בן 34, ישעיהו הורוויץ־ויסברוד בן 18, זנביל זגן בן 21, טוביה (טעועל) פינקנברג בן 48, הירש פינקנברג בן 18, משה אֶרליך בן 22, יצחק גוטהרץ בן 40, דוד איזנברג בן 17 ויצחק דוד פס בן 21.

עוד רבות בשנים תזכור עדת ישראל (ראה הערה) שבזמושץ׳ את יום ג׳ אלול התרע״ד.

ה ע ר ת ה מ ת ר ג ם: דברים אלה נכתבו ליום־הזכרון ה־14 לקדושי זמושץ׳; ודאי לא עלה על דעת שום איש כי כעבור 15 שנה לא תהיה עדת ישראל בזמושץ׳ כשם שאין עדת ישראל בפולין בכלל. אך העם חי וקיים וחיה יחיה. והוא יזכור את אשר עשו לו העמלקים הקטנים עם הגדולים, הוא יזכור את הקדושים שנפלו אז מידי צבאות הצאר, את הרוגי המלכות מזמן מלחמת האזרחים בזמושץ׳ בשלהי תרע״ח שביניהם היה גם אברהם בוקסר, ואת הרוגי פטלורה באלול תר״פ אחד־עשר במספר שביניהם היה אברהם מנדל קרוק, וצרות אחרונות משכחות את הראשונות, מי ימנה מספר להרוגים באש ובמים ובחניקה ובקבורה חיים ובתאי גאזים ובכבשנים שנפלו מידי המרצחים הגרמנים ועוזריהם הפולנים, האוקראינים, הליטאים והלטבים.

ט ו ב ה ג ר ו ס ר (חיפה)

מימי פוגרום פטלורה

במוצאי שבת אחת השתתפתי בחזרה שנערכה בעיר הישנה על־ידי החוג הדרמטי של רייכנשטיין ויוחנן מוֹרגנשטרן. פתאום נפתחה הדלת ברעַש גדול וחייל יהודי נכנס ואמר: „ילדים, לכו מיד והודיעו לכל היהודים בעיר, כי הלילה מתכוננים אנשי פטלורה לעֲרוך פוֹגרוֹם!״

מיד התחלקנו לקבוצות — מהן הלכו לבתי־הכנסת ומהן לבתים פרטיים; כעבור שעה קלה ידעו כל היהודים בעיר את העומד להתרחש. ועד־הקהילה שיגר משלחת למפקד והלָה קיבל מידיה כופר נפש רב, אך את הבטחתו לשמור על חיי היהודים לא קיים. הפוֹגרוֹם נערך בעיר החדשה ופורעים פולנים השתתפו בו ואף שימשוּ מורי־דרך למרצחים האוק־ראינים ובשכר של חלק הביזה הראו להם את בתי היהודים.

כשחזרתי הביתה עדיין שרר שקט ברחוב, אך לא יצאה שעה קלה ומן הבית שממולנו בקעה צעקה שהחרידה את האויר. היה זה קולה של חברתי פרימצ׳ה לוסטהויז, שזעקה: „יהודים, הצילו! מתנקשים בחיי!" מיד לאחר מכן נשמעו יללותיהם של הילדים הקטנים שבאותו הבית.

למזלה של חברתי נקלע לשם באותו רגע נוצרי בעל־נפש בשם דז׳ובה והלה הצילה מידי הפורעים. אך מיד לאחר מכן פרצה זעקה מתוך בית שני והפורעים רצחו שם את מבשל השיכר בבית המיבשל לשיכר של סנא גרפינקל. כעבור רגע הגיעו אלינו צעקות מעֵבר רחוב בית־הכנסת. שם נפצעו קשה אשת קצב ובתה והפורעים עקרו את שיני הזהב מתוך פיהן ואף קצצו את אצבעותיהן, שהיו ענודות טבעות.

הצעקות הלכו וגברו ומילאו את חלל האויר, ואני הייתי כולי חיל ורעדה. לא יכולתי להרים את רגלי ואילו הלב הלם כפטיש... בטוחה הייתי שהשואה לא תפסח גם על ביתנו הקטן, שחלון אחד שלו מוגף בתריס מרופט הפונה לרחוב וחלונו האחר גם הוא מוגף בתריס, יצא לחצרו של פולני אנטישמי חבתן ונפח במקצועו.

בתם של השכנים רוחמה ארליך (רוחמה ביילה דרייקופס) היתה אתנו יחד ודוקא בשעת אימים זו תקפה שעול. נתרתחתי מכעס. גם אבי, שהיה שקוע באמירת תהילים, נחרד מרוב פחד. השכן הנוצרי שלנו שמע את שעולה של רוחמה והוא דפק על התריס היוצא לחצרו. אמי הכירה את החבתן לפי קולו ופתחה לו את הדלת. הלה נתמה מאד בראותו, כי לא הסתתרנו וביקש מאת ההורים שירשו לו לקחת את ארבע הנערות שהיו בבית, כדי להביאן למקום בטוח. ההורים לא יכלו לסרב לו ובלב נפחד הסכימו; יצאנו עמו.

שכננו זה היה שונא יהודים ידוע וגם שיכור גדול ולכן רעדנו מפחד כשהכניסנו לתוך הנפחיה שלו, שהחום בה היה רב מבעוד יום. האויר היה מחניק ורוחמה החלה שוב להשתעל. עתה נפחד גם השכן והוא הוציאנו מן הנפחיה והביאנו לחצר ומשם בעד דלת נסתרת — לגן, שבו נמצא מרתף מוסתר.

הילדות הקטנות מררו בבכי. מרוב פחד הייתי מבולבלת לגמרי ולא ידעתי את נפשי מגודל אחריותי לשלומן.

עד כמה שיכולתי השתדלתי להרגיע את הילדות, אך אני עצמי הייתי אובדת עצות ונבוכה. קרעתי רק את עיני ובמבטי פחדים ליויתי כל ניע וזיע של החבתן כשראשי עלי המום ולבי כאילו חדל מלפעום.

כשהתעוררתי, כבר האיר הבוקר; מצאתי עצמי שוכבת בביתו של החבתן וליד מטתי עומד רופא וסיפר לי עד כמה טרח להחזיר לי את הכרתי.

באותו לילה זרקה שיבה בשערותי...

משפט סנסציוני

שני צעירים יהודים בזמושץ׳ נאסרו פעם באשמת חילול הצלב בנשף מסכות יהודי. הלשין עליהם סוכן חשאי של הבולשת, שהשתתף באותו נשף. לדבריו התקשטו שני הצעירים במסכות שהיה בהן משום חילול הצלב והדת הנוצרית. התובע הכללי חיבר על סמך־הדין־וחשבון, שהגיש הסוכן, כתב האשמה נגד שני צעירים ובבוא המועד נערך נגדם משפט פומבי בבית־הדין המקומי.

הנאשמים היו יעקב ווקסלר, בן 25, תושב זמושץ׳ ויצחק ווירצברגר, בן 21, יליד נדבורנה, גאליציה. הנאשם השלישי מנדל פרמינגר לא נתגלה עד להתחלת המשפט.

שלושת הצעירים נאשמו בחילול הצלב הקדוש על ידי ירקם בו פעמים אחדות. השנים, שהובאו לבית־הדין, נשאו מסכות של „לץ" ו„שטן" והם התקיפו את פרמינגר, שהיה לבוש אדרת של הגמון. האחרון התגונן בצלב שהיה תלוי על צווארו ושני המתקיפים ירקו בו.

עֵד התביעה, שוטר פולני בשם יאן מאזור, אִישר את כתב־ההאשמה. אולם עד התביעה השני, ג׳נדארם, שכאילו היה הראשון שהבחין במעשה הפגיעה בצלב, טען כי לא ראה איש שירק על הצלב שהיה תלוי על צווארו של נושא מסכת ההגמון.

בין העֵדים שהופיעו במשפט מטעם הסניגוריה היו גם נוצרים, בכללם מורה בבית־הספר המקומי, והללו עמדו בתוקף על דעתם, כי לא מצאו בהתנהגות הנאשמים שום פסול ומעשה עלבון בצלב.

עדים אחרים אף טענו, כי השוטר מאזור, שעל יסוד עדותו חוּבַּר כתב ההאשמה, היה שיכּור בעת הימצאוֹ באולם שבו נערך נשף המסכות.

פרקליטם של הנאשמים היה עורך־הדין הידוע מוַרשה, הנריק אטינגר.

הקטיגור נשא נאום מליצי והתעכב ארוכות על „העובדה המדהימה של חילול הצלב הקדוש סמל הנצרות". הוא תבע להעניש את הנאשמים בכל חומר הדין לפי סעיף 73 (מאסר משנה אחת עד שש שנים).

הסניגור, העו"ד הנריק אטינגר, הטיל תחילה ספק בצד המאֶריטוֹרי של המשפט,

„ZAMOSZCZER SZTYME"

זאמאשטשער שטימע

Zamość, Piątek 28 go Czerwca

דער געבאט פון דער צייט.

זאלן פאקטן רעדן.

דו־השבועון של זמושץ׳ באידיש

כלומר בעצם העובדה של חילול הצלב והוסיף שאם אפילו מקבלים את דעתו של התובע, שאין לסמוך על העדים, שהעידו כי לא ראו כל דופי בהתנהגות הנאשמים משום שהנשף נמשך חמש שעות ובמשך זמן זה עלולים היו להתרחש מעשים שנעלמו מעיניהם, בכל זאת לא היה כאן מעשה פגיעה בכוונה רעה.

התובע טען, המשיך העו״ד אטינגר, כי הנאשמים אינם אנשים בורים, שעשו מה שעשו מתוך בערות. הסניגור הפריך בתוקף את הטענה הזאת בהסתמכו על הסינוד הרוסי, שמצא בשעתו שאפילו פגיעותיו של טולסטוי בכנסיה מקורן בבערות...

לבסוף הטיל הסניגור ספק בדבר, אם יש לראות את הצלב, שהיה תלוי על צווארו של הנאשם השלישי, כתשמיש קדושה, שכן לחלל אפשר רק צלב שזורו עליו מים קדושים; היוצא מזה, שלא היה כאן מעשה של חילול קודש וממילא ניטל היסוד מן ההאשמה.

לאחר התיעצות קצרה הוציא בית־הדין פסק־דין מרשיע מתוך נימוק שעצם העובדה של יריקה על הצלב הוכחה די־צרכה. אך בית־הדין מקבל את הדעה, כי הדבר לא נעשה מתוך כוונה מחושבת מראש לפגוע ברגשות דתיים כלשהם וחילול הקודש היה רק מעשה כסילות ובערות. לכן נוטה בית הדין לקולא ומעניש את יעקב ווקסלר בששה חדשי מאסר ואת יצחק ווירצברגר בחמישה חדשי מאסר מבלי לכלול בעונש את מעצר הנאשמים עד להוצאת פסק הדין.

הנאשמים הגישו מיד עירעור על פסק־הדין.

תושבי זמושץ׳ היהודים עקבו במתיחות רבה אחר מהלך המשפט. האולם הקטן של בית־הדין היה מלא עד אפס מקום והמונים הצטופפו ברחוב וחיכו להוצאת פסק־הדין.

י. נ—ק [י. נעמן]

מכתב לארץ-ישראל

ושוב מכתב מזמושץ׳ אשר בפולין, אחד מהרבה השמורים בתיקנו כאגרות אמונים של חרדים לגורל תרבותנו המוכנים להתגייס ואין מניף דגל.

„בחרדה צופה אדם מישראל הליכות התרבות העברית בגלויותינו. אנו הולכים ונהדפים מעמדותינו ולפעמים מזניחים מאפס רצון ומרפיון גם את הכיבושים אשר קיבלנו בירושה מאלה שלחמו בחרף נפש. קברניטינו שקועים היום בכל ענין ורק לא במערכות הקרב בחזיתנו זו. הטמיעה מזה ועם הארצות מזה — אוכלים בכל פה. פולין, שהיתה עד כה ועוד יכולה, בלי ספק יכולה להיות מדינה ואֵם לתרבות עברית, פולין זו עם ג׳ מיליונינו, כמו נסתתמו לפתע כל צינורותיה העבריים. הסתדרות עברית יש בה — „תרבות״ שמה. ומה עושה „תרבות״ זו לתרבותנו? העומדת היא בפרץ? המחזקת היא את בדקי ביתנו המט לנפול? העושה היא נפשות בקרב הדור הצעיר הבורח בהכרת מכל חורבה ויוסיף לברוח אם נגביר את השממון והאבלות. זוהי גזירה שגזרנו על עצמנו, פסק דין מוות כמעט שהוצאנו עלינו. גדולה העזובה עד כדי סכנת כליון (אַל נפתח פה לשטן!) העברית הולכת ומשתכחת מפי הבוגרים ומכל שכן הדרדקאים אשר רובם מקבלים את השכלתם מבתי הספר הפולניים. לא שיעורי ערב, לא דאגה לספריות עבריות ולא שקידה בבתי ספרנו לחנך דור יודע ספרות עברית וצמא לה. ספריות גדולות וחשובות מונחות על העליות ומכוסות אבק. מקרה מחפיר כזה קרה בלודז, עיר ואם בישראל רבת עסקנים ציונים: ספריה עברית גדולה התגוללה שם

זמן רב בעליה מחוסר דואגים לאולם. ואין זה מקרה בודד. והציונים הטובים אים? הנה מתהלכים בתוכנו החוזרים „היורדים", אשר נסו מן הארץ ובפיהם דיבה רעה, עלילות ובוז לא"י ולתרבותה ואין סוכר את פיהם. ו„הצפירה", שריד הביטוי העברי בפולין הגדולה, לפנים לאלהים ולתרבות ישראל ועתה לכפירה בכל היקר לנו ולתעתועים, הרי על כרעי אוז היא עומדת וצריכה חיזוק ומשען — ומי יחזק ומי יתמוך? כל תקומה לא תהיה לנו ולכל אשר נעשה אם לא נגייס לחזית נוער אדוק, אך מי יחולל את התנועה? בכל עיר ועיירה תמצאו גם בימי התנכרות אלה, קומץ צעירים לוחמים ומתנדבים העומדים בודדים במערכות העזובות. אך מי יעמוד בראשם? מי ינהלם? הגולה נתרוקנה מאנשי יצירה ומעשה, והשפעת א"י עודנה קטנה. תקותנו היא שמכם תצא העזרה, התעוררו!"

1926

השואה

אהרון צוירן (רמתיים)

ראשית השואה

זה היה ביום השישי, האחד בספטמבר 1939. יום ששי רגיל, שטוף אור וחום שבהתחלת הסתיו הפולני. השמש עדיין עמד בגבורתו והבריות התהלכו בלי מעילים. התנועה בעיר היתה רגילה, כל החנויות פתוחות וברחוב לבובסקה נסעו העגלות בשני הכיוונים. בפלטיה שליד בית כהנא התרוצצו סוחרי הסוסים ובדקו את ה„סחורה" בעלי ארבע הרגלים, ואילו את חללו של השוק מילאו קולותיהם של התגרים, שעמדו והכריזו כבכל יום ששי בשבוע: „קנו דגים, דגים! דגים חיים! תפוחים! אגסים! שזיפים! נשים, הכל בזיל הזול! זול וטוב!" בעברך ברחוב בומבה יכולת לשמוע מפי תגרית קללה עממית עסיסית בנוסח שלום־עליכם. אי־שם ברחוב הרובישוב עמד דרדק של „חדר", נגס בנפצוץ כעך מתובל בצל ופרג — מאפה זמושצ'אי ידוע — ולמטה ממנו באותו הרחוב שקל בידיו סוחר עופות אווז, שעמד לקנותו אצל איכר, בעוד אשר סוחרי התבואה התמרכלו עם איכר אחר על עגלה מלאה שיפון. במרכז העיר, ליד מגדל הפעמון הגדול, — בסמוך לרחוב בומבה ולרחוב לבובסקה — עמדו הרכבים והעגלונים ליד הכרכרות והעגלות שלהם וציפו לריוח של פרוטות אחדות. ליד אנשי עמל אלה התהלכו יהודים שפרנסתם על „עסקי אויר" ונופפו מקלות בידיהם. היו אלה סרסורים, סוחרי ואלוטה, מוכרי שטרי־הגרלה ובטלנים סתם. בטיילם אנה ואנה עסקו בעניני מסחר ובעת ובעונה אחת התווכחו גם בעניני פוליטיקה. באותו יום ששי היו הויכוחים סוערים מן הרגיל משום שבחללו של האויר עמדה מתיחות רבה, שהפחד מפני מלחמה הוליד אותה.

באותו בוקר ישבתי יחד עם כמה מחברי לבית־הספר בדירתו של הפולני פאוולצ'יק, שהיה שכנו של חברנו מלכיור, אשר גר בקפלרניה. היינו ישובים ומכונסים ליד תיבת הרדיו וציפינו לשידור החדשות. אך כאילו להכעיס לא שודרו באותו בוקר החדשות והקריין רק חזר והודיע פעמים אחדות, כי בשעה אחת־עשרה ישודר נאומו של נשיא המדינה מושצ'יצקי; הבינונו, כי אין זה נאום רגיל וציפינו בקוצר רוח לשעה המיועדת לשידור זה. ואמנם בשעה אחת־עשרה הודיע הקריין, כי נשיא המדינה נמצא ליד המיקרופון והוא אף פתח מיד בנאומו. בדבריו הראשונים הודיע, כי „פרצה מלחמה". ואף מסר את השעה שבה עברו הגרמנים את הגבול הפולני. לא הוספנו עוד להאזין לנאום, אלא התפרצנו החוצה ורצנו לכיכר השוק. אך שם כבר נתגלתה לנגד עינינו תמונה אחרת לגמרי: אמהות שבניהן שירתו בצבא עמדו ברחוב ובכו ועל קירות הבתים הודבקו כרזות עם סיסמאות פטריוטיות על גיוס כללי. צעירים ואבות משפחה התכוננו לדרך — יצאו להגן על פולין.

בפתח החנויות, שמקודם עמדו בהם הסוחרים וציפו לקונים, הזדנבו עתה תורים ארוכים של תושבים, שבאו לקנות מיצרכי מזון חיוניים, כמו סוכר, מלח, סבון, נפט וכד'; התורים גדלו הלוך וגדל והמחירים האמירו.

כל זה נתרחש ביום הששי הנ"ל, אך עבר ערב־שבת, ואף יום השבת ושבוע תמים —

ובעיר לא אירע שום דבר יוצא מגדר הרגיל. רק צפירות הצופר של תחנת החשמל, שבימים רגילים הושמעו רק פעמיים ביום (בשעות שתים־עשרה ואחת בצהרים) תכפו בשבוע ההוא והזהירו את תושבי העיר מפני הסכנה של התקרבות מטוסי־האויב. אולם אף התקפת־אויר אחת לא נערכה עדיין על העיר. לעומת זאת נתמלאו רחובותיה פליטים, שזרמו והגיעו מן הנפות המערביות של המדינה. אך הללו שטו ועברו על פני העיר בחיפזון כזה, שאי־אפשר היה לקחת אתם דברים. רק מראה עיניהם של הנוסעים בעגלות ובמכוניות והצרורות שהיו נערמים עליהן בערבוביה העידו על מנוסת־בהלה.

עבר שבוע שלם וביום הששי הבא עדיין היתה זמושץ׳ צופיה לקראת עתיד בלתי נודע. הרדיו הפולני לא פעל עוד כתיקונו ועל אף האיסור האזינו התושבים לתחנות השידור הגרמניות, שהודיעו על נצחונות גדולים של הצבא הגרמני; התנחמנו, כי אך התפארות־שוא היא זאת, לצרכי תעמולה, ועסקנו בחישוב חשבונות, כמה זמן תצליח גרמניה הנאצית לעמוד בפני הצבא הפולני מזה, וצבאותיהן של צרפת ואנגליה מזה. וההסגר הימי שהוטל על גרמניה — כלום לא יקצר אף הוא את ימי קיומה? אמנם, המלחמה עלתה במספר מסוים של קרבנות, אך פטור בלא כלום אי־אפשר. בעוד חדשים אחדים ימוגרו הגרמנים וייכנעו ואז ישובו החיים למסלולם הרגיל. אולם הענינים התפתחו אחרת מכפי שציפו.

גם היום הששי השני למלחמה עבר בשלום עד שהגיע יום השבת — 9 בספטמבר 1939 — הוא יום המנוחה השחור, שמוראותיו חרותים עמוק עמוק בזכרונם של תושבי זמושץ׳. באותו יום צפר הצופר של תחנת החשמל תשע פעמים והמשטרה, יחד עם הסניטארים, הכניסו בכוח את העוברים והשבים לתוך הבתים, על אף התנגדותם של האחרונים, שלא עלה על דעתם, כי יקרה להם משהו בהישארם ברחוב. בפעם התשיעית ניתן אות האזעקה באיחור, כשמעל לעיר כבר חגו מטוסי האויב וירו ממכונות־יריה כבדות. נשמעו התפוצצויות עזות, שהחרישו את האזנים.

בביתנו וכן בבתים רבים אחרים נמחצו השמשות מהדף־האויר ומן התקרה נשר הטיח. אולם במקומות אחרים היתה הרעה גדולה פי כמה וכמה: טחנת הקמח של מנזיס נפגעה משתי פצצות ועלתה באש יחד עם הבתים שבאותו האיזור. כמו כן הופצץ חלק מרחוב הרוביֶשוֹב, ליד בית־הכנסת החדש, שנהרס פעם בדליקה הגדולה הידועה. במשך רגעים ספורים ניספו הרבה אנשים בעיר החדשה, כמעט כולם יהודים.

כשירד הערב אָרזו רבים מן התושבים צרורות קטנים והתפזרו בכפרים הסמוכים כשהם נתונים לחסדיהם של האיכרים הפולנים. הבורחים מן העיר התאכסנו באורוות ורפתות מלאות סחי ולכלוך וטרחו למצוא מזון למשפחותיהם. פרוסת לחם, או איפת תפוחי־אדמה עלתה בדמים מרובים. משפחתי חיפשה לה מחסה בכפר שופיניק, הרחוק 4 ק״מ מזמושץ׳. הצטרפו אלינו המשפחות טאו, קניג, פינקלשטיין, בידרמן ועוד, וכולנו יחד היינו ישנים בחדר אחד על קש שפוזר על רצפתו.

ביום השלישי ראינו מרחוק את הפצצות בנפלן על זמושץ׳ ואחר כך סיפרו לנו תושבי העיר, כי באותו יום שוב היו מאות הרוגים, רובם פליטים שנסו מגלילות המערב. ליד ביתנו שברחוב לבובסקה מספר 100 פגעה פצצה בכרכרה רתומה לשני סוסים ובה שמונה נוסעים. כשחזרנו הביתה היו החדרים מוכתמים בדם שפרץ פנימה בעד החלונות והדלתות שנפרצו על־ידי הדף־האויר.

כך הכינו הגרמנים את כניסתם לזמושץ׳ ביום ה׳ בשבוע השני לפרוץ המלחמה, בעוד שביערות ובשדות שבסביבת העיר נמשכו עוד הקרבות עם הצבא הפולני. מאין ברירה החלו התושבים לחזור העירה כשהם אחוזי פחד וחרדה. הם מצאו את דירותיהם פרוצות

וחנויותיהם מרוקנות, כי הגרמנים והפולנים בזזו אותן. אפשר היה לראות חייל גרמני עומד ומחלק רכוש יהודי לפולנים, שצהלו מרוב שמחה לביזה זאת.

הגרמנים עשו בזמושץ׳ שנים־עשר יום. התנהגותם היתה עצורה ושקטה באופן יחסי, אם להוציא מכלל זה מקרים בודדים אחדים, שהיה בהם כדי להעיד על הצפוי מהם בעתיד! אגב, הגרמנים עצמם מצאו לנכון להצטדק על התאפקותם זאת. לזכותם טענו, כי תושבי זמושץ׳ היהודים הם אזרחים רוסיים בכוח ולכן אסור להם לפגוע בהם והם מצווים להניח את רכושם בשלמותו — בשביל הבולשביקים. ואמנם הרבה מן האמת היה בדבריהם אלה.

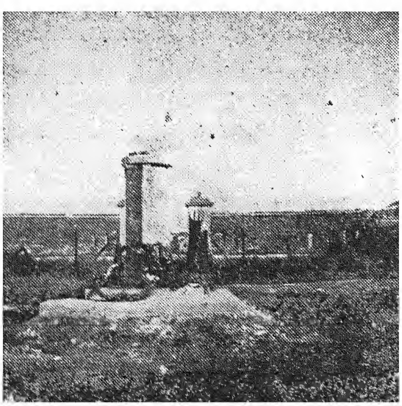
בערב שלאחר צאת הגרמנים מן העיר הסתגרו היהודים בבתיהם, ואף הסתתרו במחבואים, מפחד האספסוף הפולני, שהתכונן לערוך פוגרום ולשלוח יד ברכוש היהודים. ולא עברו שעות מועטות — וצבא פולני הגיח מן היערות ונכנס לעיר בחשבו שיוכל לתפוס את השלטון בידו, אולם בה בשעה עצמה הגיעו לזמושץ׳ טנקים עם חיל־החלוץ של הצבא הרוסי והללו פרקו מיד את הנשק מעל הפולנים. בעקבות חיל החלוץ זרמו העירה בכביש הרובּישוב ולבוב אלפי חיילים אדומים. לשמחת היהודים לא היה קץ וגבול והם התנשקו ברחובות העיר. יהודים זקנים אמרו אפילו, כי המשיח בא.

הקומוניסטים המקומיים — הקמן, ברנדל, אלסטר ואחרים — פתחו מיד בארגון שלטון מקומי ומיליציה. אולם השמחה לא האריכה ימים, שכן לאחר זמן מועט נחתם ההסכם החדש בין רוסיה וגרמניה ומחוז לובלין צורף לשטחה של הגנרלגוברנמנט (החלק הגרמני של פולין). ימים ספורים לאחר חתימת ההסכם החל הצבא הסובייטי לפנות את זמושץ׳ והוציא גם את כל אלה שרצו לעזוב את העיר. בדרך זו ניצלו רבים, כי חלק ניכר מיהודי עירנו יצאו את העיר יחד עם הצבא הרוסי. אין זה, איפוא, מקרה שאחוז הניצולים בין יהודי זמושץ׳ מרובה יותר מאשר בכל עיר אחרת. למַרבה הצער נמצאו יהודים רבים שסיבות שונות אילצון להישאר במקומם וגורלם המר ידוע.

רמתיים.

ה„רטונדה" — גיא־ההריגה...

ציון קבר־ההמונים על ה„רטונדה"

יקותיאל צוויליך (חיפה)

סופה המר של קהילתנו

בין יציאת הרוסים וכניסת הגרמנים

כשהרוסים נסוגו מזמושץ' נעזבה העיר למשך ימים אחדים לנפשה; לא נמצאו בה רוסים ואף לא גרמנים.

חלק הארי של יהודי זמושץ', משמונים עד תשעים אחוז, יצאו יחד עם הרוסים ובעיר נשארו רק אנשים קשישים. אך הם לא נראו ברחוב, אלא התחבאו בבתיהם. לעומת זאת המה הרחוב מרוב פולנים, שמיום ליום הלכה וגברה חוצפתם. הללו אף פרצו, מדי פעם בפעם, חנות יהודית ובזזו את רכושה וכשראו יהודי רדפו אחריו וקראו: „ז'יד גודליי, ייִדז' דוֹ ראַיוּ" (כלומר: יהודי מפוּאָת, סע לגן־העדן, לרוסיה). על כמה יהודים אף התנפלו והכּוּם עד זוב דם. בעיני ראיתי בעד חלון דירתי חבורת פולנים, שהתנפלו על יהודי, שלא היה מתושבי המקום, הפילוהו לארץ, הכוהו ולבסוף הסירו מעל רגליו את מגפיו החדשים. היהודי נחלץ מידיהם כשהוא יחף וכל עוד נפשו בו.

שערי הבתים של היהודים היו סגורים על מנעול ובריח ורק עם חשיכה נפתחו למשך

עובדים בפרך וסופגים מַכּוֹת...

שעה קלה, כדי שהנשים תספקנה להוציא את מי־השופכין ולהביא מים מן הבאֵר. במשך כל היום לא נמצאה נפש חיה ליד הבארות ואילו לעת ערב הזדנבו לידן תורים ארוכים של נשים יהודיות, כשכל אחת מהן מזדרזת למלא את הדלי שלה ולחזור הביתה. הרבה נשים אף אצו רצו לאופה, כדי לקנות כיכר לחם.

לאחר מכן נסגרו השערים מחדש ואילו היהודים, שהסתתרו במשך כל היום, הגיחו ממחבואיהם והתכנסו בחדרים ושוחחו בעניני פּוליטיקה; טענו, כי הגבול החדש יוּצב ליד איזביצה. מכל מקום כזה היה רצונם של יהודי זמוֹשץ׳.

באותם הימים נתכנסו הפולנים, מן ההגונים יותר, לאסיפה באולם העיריה „רסורסה", כדי לדון בשאלה כיצד להקביל את פני הגרמנים. היו ביניהם שטענו, כי יש להקביל את הגרמנים בלחם ומלח ואחרים, עם העו״ד לגישט בראש, היו בדעה שלא נאה לערוך קבלת פנים לגרמנים והרשות בידי כל פולני להתנהג לפי רצונו.

הגרמנים נכנסו לזמושץ׳ מעֵבר לוּבּלין ועל המדרכות הצטופפו המוני פולנים וקראו „ניֶך זִ׳יֶה" — יחי! מיד לאחר כניסתם השתכנו הגרמנים בכל הבנינים הממשלתיים שבעיר וכעבור שעה קלה חזרו רבים מהם על בתי היהודים כשהם מודרכים על־ידי תלמידים פולנים של ה„ראדה אופייקונצ׳ה" והוציאו יהודים לעבודה. עם ערב חזרו היהודים הביתה, חלקם מוּכּים, אך רבים מן החוזרים היו מרוצים, שכּן הצליחו להביא אתם, מי כּיכּר לחם ומי בקבוק בנזין.

היהודים הועסקו בכיבוד חדרים, או בניקוי מכוניות. לעבודה זו נלקחו גם נשים יהודיות ורבות מהן נאלצו לפשוֹט את התחתונים שלהן ולהשתמש בהן לשטיפת חלונות ורצפות.

באותם הימים נמצאו בזמושץ׳ הרבה חיילים יהודים מן הצבא הפּולני, שהיה חוֹנה בעבר השני של הנהר בּוּג, אך נבצר מהם לחזור למקומות מגוריהם הקודמים משום שהללו נכבשו בידי הרוסים. מסיבה זאת נתקעו בזמושץ׳ והתאכסנו בבית־הכנסת הקטן. הוציאו את הספסלים מתוך בית־הכנסת והעמידום בפּוליש, ועל הרצפה פיזרו קש והיא שימשה להם למשכב בלילה.

כל פעם שהגרמנים יצאו לחטוף יהודים לעבודה היו החיילים היהודים קרבנותיהם הראשונים, משום שלא מצאו להם מקום להתחבא שם.

כעבור יוֹמַיִם פירסמו הגרמנים הודעה, שחייבה את פתיחת כל החנויות בעיר. חנות שתשאר סגורה סימן שבעליה עזב את העיר יחד עם הרוסים והיא תפתח בכוח וסחורתה תוחרם. ואמנם למחרת ההודעה יצא וישניבסקי, מנהל „רולניק", בלוויית שני אנשי גיסטאפּו ושני פועלים פולנים ולפי הוראותיו נפרצו החנויות שנשארו סגורות וכל הסחורות הוּצאו מתוֹכן. אך לא עברו אלא ימים מועטים ואף הסחורות שבחנויות הפתוחות הוחרמו.

הקמת ה„יודנראט"

באותו זמן שלחו ממיק גורפינקל ואֵלי אפשתין הזמנות לשלושים ומעלה מתושבי זמושץ׳, שנשארו בעיר, לאסיפה שתיערך ב„לינת הצדק" לשם הקמת מועצה יהודית (יודנראַט).

איש בשם בראך חילק את ההזמנות ובנו אנשל היה לאחר מכן השוער במשרד של ה„יודנראַט".

באסיפה הראשונה שנערכה ב„לינת הצדק" בענין הקמת המועצה היהודית השתתפו תושבי זמושץ׳ אלה:

ממיק גורפינקל, אלי אפשתין, שלום טישברג, טודרס ניקלסברג, שליאַם, בן־ציון לובלינר, עזריאל שאַפס, ברל דאַקל, שלום טוּפ, לייב אייזן, מונייק כהן, אביגדור אינלנדר, ברוך פישלזון, יהושע רפפורט, יהושע פוקס, שמעון בייצ׳מן, ברוך ווילדר, לייב רוזן, אהרון שלאפרוק, שלום ציבאַלה, יושה מנדלזון ואני עם אחי חיים.

עלי לציין במקום זה, שאז לא ידע עוד איש מה תהיה דמותו של היודנראט בעתיד... מנינו, איפוא, מועצה יהודית בת שנים־עשר איש וכעבור זמן־מה הוגדל מספר חבריה לעשרים וארבעה.

המיפקד שנערך מיד על־ידי ה„יודנראט" גילה, כי בזמושץ׳ נשארו קרוב לאַלפיים יהודים.

אך הוקם ה„יודנראט" באה אליו הגיסטאפו בדרישה להמציא לה 100 אלף זהוב. אגב, במשך תקופת השלטון הנאצי הוטלו על יהודי זמושץ׳ שלושה קנסות ממין זה.

מלבד הכסף נדרש ה„יודנראט" ע"י הגיסטאפו וס. ס. להמציא כל מיני סחורות, כמו כרים, מיטות, ארונות לבגדים, וילאות, שמיכות, מגבות, כסאות וכיוצא באלה.

ה„יודנראט" נתחייב אפילו לסַפק בגדי נשים, כגון: חולצות ולבנים. מפקדת הס. ס. שלחה אפילו למשרד ה„יודנראט" לבנים מלוכלכים לכביסה.

נוסף על הנ"ל נדרש ה„יודנראט" להמציא יום־יום 250 פועלים יהודים. למטרה זו הוקמה לשכת־עבודה מיוחדת ואהרון שלאפרוק נתמנה למנהלה. לכל משפחה נשלח פתק על־ידי היודנראט עם הדרישה לשלוח אחד מבניה לעבודת כפיה. מי שלא רצה, או לא היה מסוגל לעבודה, חייב היה לשלם כופר בסך של 5 זהובים ליום וה„יודנראט" שלח אדם אחר במקומו לעבודה. לממלאי־מקום אלה שילם הַ„יודנראט" שׂכר של 2 זהובים ליום ואילו אלה שהתיצבו בעצמם במקומות העבודה של הס. ס. קיבלו 4 זהובים ליום.

היוצאים לעבודה התאספו בשעה שש ומחצה בבוקר ליד בנין העיריה; לשם באו גם עזריאל שפס ואהרון שלאַפרוק. נציגי הגיסטאפו והס. ס., שאף הם נמצאו באותו מקום, רגילים היו לפנות אל השנַיִם הללו בנוסח כזה: „דרושים לי עשרה, עשרים, או שלושים יהודים" ושני נציגי ה„יודנראט" מלאו מיד אחרי הוראות אלו ובהתאם להן חילקו את הנאספים.

היהודים פחדו להתהלך ברחובות העיר ובמשך היום התחבאו בבתיהם. כשנראה יהודי בחוץ מיד נלקח לעבודה, או שספג מכּות.

פעם עמדו יושה מנדלזון ושני יהודים מוולוצלאבק ליד בית־המרקחת של אפשתין בתוך האַבּוּל והנה עבר לידם הגיסטפאי הידוע קולב. הוא עצר את שלשתם וציווה עליהם ללכת אחריו למפקדת הגיסטאפו ושם הולקה כל אחד מהם 25 מלקות על גופם הערום. יושה מנדלסון שכב אחר כך רתוק למיטתו במשך שבועות אחדים.

פעם תפסו שני ס"סים את משה־חיים פרל ליד חצר בית־הכנסת, שעה שהלך להתפלל שם; הם לקחוהו אתם ועקבותיו נעלמו.

בדומה לכך נעלמו שמואל הייבר ובניה קליסקי. גיסטפאי אחד תפסם ברחוב ומאז לא נודע מה היה להם.

אעפ"י־כן, ברדת הלילה שמו יהודים את נפשם בכפם והתגנבו למשרד ה„יודנראט", כדי לשמוע חדשות ולספרן אחר כך למסתתרים בבתיהם.

באותם הימים היה מופיע בחלם עתון פולני וגרמני, שניהל הסתה פרועה נגד יהודים; עתון זה הטיל עלינו אימה ופחד.

כעבור זמן־מה הודבקה ברחובות זמושץ׳ ההודעה, כי כל יהודי, גבר ואישה, מגיל

עשר ומעלה חייב לענוד לשרוולו סרט לבן מסומן במגן־דוד צהוב ומי שלא ימלא אחרי הוראה זו, יהיה צפוי לעונש קשה. באותו זמן הובאו לזמושץ׳ יהודים מוולוצלאבק וכן הגיעו יהודים מלודז׳ ומערים אחרות. יהודים אלה שוכנו בבית־הכנסת ובכל בתי־המדרש בעיר ששימשו מקום תפילה, וכן גם — בבתים הריקים, שדייריהם יצאו את העיר יחד עם הרוסים.

בבית־המדרש הקטן הותקנה מרפאה והרופא מנדלבוים מוולוצלאבק והאחות טושה אפנבך קיבלו שם חולים. עונת־החורף בשנת 1939—40 היתה קשה מאד וכל ערב הזדנב ליד המרפאה תור ארוך של יהודים, שהוכו בעת העבודה, או שאצבעותיהם וחוטמיהם קפאו מן הקור העז; לכולם ניתנה עזרה ראשונה.

והנה מה שאירע לקבוצת יהודים מוולוצלאבק:

רבים מבין היהודים של אותה העיר גורשו מבתיהם ונשלחו לשברשין. אחדים מהם העתיקו את מושבם משברשין לזמושץ׳ והללו ביקשו מאת ממיק גורפינקל שישתדל אצל השלטונות הגרמניים שירשו גם ליהודים אחרים מוולוצלאבק לעבור משברשין לזמושץ׳. כעבור יומיים הודיע להם גורפינקל, כי אמנם בא בדברים עם הגיסטאפו ומשם הודיעו לו שאין כל התנגדות לשינוי מקום מגוריהם של היהודים מוולוצלאבק.

על סמך הודעה זו שכרו 18 יהודים ואשה אחת שלוש מגררות ויצאו משברשין. כשהגיעו ליאנובצה, הרחוקה 3 ק״מ מזמושץ׳, נעצרו על־ידי אנשי ס. ס., שחָנו בקסרקטין, אשר נמצא באותו מקום

היהודים בזמושץ׳ לא ידעו מה עלתה להם, לאנשי וולוצלאבק אלה, אך לאחר ימים ספורים באה העירה נוצריה מתושבי יאנובצה והיא שהביאה את הבשורה המחרידה, כי סרדיוטי ס. ס. הפשיטו את הבגדים מעל אנשי וולוצלאבק, שפכו מים קרים על גופותיהם העירומים והציגום בחוץ בקור החורף. לבסוף ירו בכולם...

בסמוך למשרד ה„יודנראט״ הועמד מטבח־שדה גדול וליהודים שלא היו מתושבי המקום חולקו מרק וקפה.

על היהודים נאסר לצאת מתחומי העיר וכן נאסר עליהם השימוש בכלי־רכב כלשהם.

מדי פעם בפעם היו באים למשרד ה„יודנראט״ שני נציגי ס. ס. בדרישה לסַפק להם כל מיני חפצים. שמו של אחד מהסרדיוטים הללו היה פינקובסקי — גרמני מפוטם, בעל קומת גָלית של 1.90 עד 2 מטרים. קולו היה עבה כשל בטנון וכשהיה צורח דומה היה שקולו יוצא מפיטס של עץ. למראהו רעדו יהודים ואפילו נוצרים נתחלחלו לשמע שמו בלבד.

לסטים זה רצח במו ידיו משמונים עד תשעים אחוז מכל היהודים, הפולנים והרוסים שנפלו בזמושץ׳. לא היתה נפש חיה בעיר שלא ידעה אותו. די היה לאֵם להגיד לילדה הבוכה כי פינקובסקי הולך ובא — ומיד נשתתק מרוב חלחלה...

הוא וחברו רגילים היו לבוא למשרד ה„יודנראט״ כשבידיהם פרגולים וכל מי שנמצא שם באותה שעה ספג מידיהם מכות עד זוב דם.

כדי לאסוף את החפצים שה„יודנראט״ נדרש לסַפק לס. ס. אורגנו סבלי זמושץ׳ בקבוצה אחת ואברהם מלכה׳לס הועמד בראשה. מקודם כשהוטל על תושב יהודי לסַפק אָרון, או רהיט אחר, היה בא בטענה אל ה„יודנראט״, מדוע אין חברי המועצה נותנים את חפצי הבית שלהם. אך משעה שאורגנו הסבלים הוצאו מתוך הדירות החפצים הדרושים עוד לפני שבעליהם הספיקו להתלונן לפני ה„יודנראט״...

רבים מן היהודים שיצאו יחד עם הרוסים „גנבו" את הגבול וחזרו לזמושץ׳. והיה זה מעשה־פלא, שברגע שחזר יהודי מיד נודע הדבר ל„יודנראט" והלה שלח לו פתק לצאת לעבודה.

אגב, בפתקים אלה עשה ה„יודנראט" כל מיני תחבולות. נמצאו יהודים רבים שהעדיפו לשלם 5 זהובים במקום לצאת לעבודה, אך ה„יודנראט" הערים עליהם ושלח להם פתקים אחדים בשבוע, כדי להוציא מכיסם דמי־כופר ככל היותר.

כפי שכבר הזכרתי למעלה, היה החורף בשנת 1939/40 עז וקשה עד למאד. פחם להסקה אפשר היה לקבל רק אצל הסינדיקט המקומי והמכירה נעשתה בפרקי־זמן שונים.

זכורני, שפעם אחת עמד תור ארוך ליד מחסן הסינדיקט ובו גם יהודים אחדים. לאחר שעה ארוכה יצא מן המשרד מנהל הסינדיקט גורליצקי והודיע בצורה מנומסת, כי אלה מבין העומדים בתור העונדים את הסרט הצהוב לא יקבלו פחם. בסופו של דבר נאלצו היהודים לקנות פחם במחירים מופקעים.

רבו גם המקרים שסוחרים פולנים סירבו למכור סחורה ליהודים ואף חירפום וגידפום על שהעֵזו לעבוֹר את מפתן חנויותיהם.

הסוחרים הפולנים האשימו את היהודים בשדידת רכוש הצבא הפולני, ואילו המשטרה הפולנית חיפשה את היהודים שהיו מיליציונרים בזמן שהעיר היתה בידי הרוסים.

במיוחד חיפשה המשטרה הפולנית יהודי בשם אלי ריכטמן ומאחר שהלָה עזב את העיר יחד עם הרוסים נאסר אביו, וולוול ריכטמן, ונכלָא בבית הסוהר בזמושץ׳. הוא עונה עינויי־מוות והיו שאמרו, כי השוטרים הפולנים דקרוהו. אחרים טענו, כי ריכטמן מת כתוצאה מן המכּוֹת הרבות שספג מידי השוטרים...

קבוצת עובדי־כפיה

אוי לי מכיסוי הראש — ואבוי לי מגילוי הראש...

גזירה רדפה גזירה. היהודים נצטוו להדר כל חייל גרמני על־ידי גילוי ראש. בצאתם או בשובם מן העבודה, חייבים היו היהודים להשגיח יפה אם ברחוב אינו עובר חייל גרמני, כדי לדרוש בשלומו, שאם לא כן היו צפויים למכות.

בזמושץ׳ נמצא גיסטאפאי גבה־קומה ומפוטם ששירת במשטרת היערות. הלה רגיל היה להתהלך ברחובות העיר עם כלב כשפרגול בידו. כשראה יהודי הולך ובא היה מפנה אליו את גבו, כדי להטעות את המתקרב שהוא איננו רואהו. אך כשעבר על פניו היהודי החזירו הגיסטפאי בקריאה ושרבטו בפרגול על שלא גילה את ראשו לפניו. הסוף היה שהיהודים היו מברכים לשלום כל חייל גרמני שפגשו ברחוב אפילו כשראו רק את גבו בלבד...

היו מקרים בלתי־נדירים שחיילים גרמנים הכו יהודים דוקא משום שגילו את ראשם לפניהם. „יהודי מקולל" — התרתחו הללו — „למה אתה מסיר את הכובע לפני? אין אתה חבר שלי!.."

עבודת כפייה

מבין אנשי המשטרה הגרמנית הפלילית בזמושץ׳ הצטיין באכזריותו אחד בשם מאיר. היה זה לסטים והלמן מן המין השפל ביותר. שמותיהם של רבים מבין הסוחרים היהודים היו ידועים לו והוא התמיד לבקר בבתיהם. ולא די ששם את ידו על כל סחורה שמצא בחיפושיו אלא הרביץ עוד מכות לבעלי הסחורה.

לפסח שנת 1940 נתקבלו בזמושץ׳ מצות, שנשלחו משווייץ. מלבד זה נאפו מצות במאפיות היהודיות שבעיר.

בעבודת־כפיה

המצות הוחזקו במחסן של ה„יודנראט", אשר הותקן בבית־הכנסת הגדול. במחסן זה נמצאו גם חמרי רפואה וכן סחורות אחרות.

ברביעי ביוני 1940 ציווה ה„יודנראט" על מאות יהודים להתייצב במפקדת ס.ס. שביאנובצה על מנת לעבוד בכבישים ומי שלא ימלא אחרי הוראה זו יענש קשה.

כל האנשים התיצבו למוֹעד הקבוע והובאו לכפר ביאלי־בז'אָג, שליד וויסוקיה, ושם הועבדו בוויסות נהר. „פולקסדויטשה" (גרמנים ילידי פולין), לבושים מַדים שחורים שמרו על העובדים. גרמנים אלה אף נקראו „שחורים". מנהלי העבודה היו פולנים וביניהם נמצא גנב מועד מן העיר החדשה שבזמושץ' והלָה ירד לחייהם של העובדים ואף הכה אותם לעתים תכופות.

העובדים שוכנו בצריפים ומנת־המזון שלהם הכילה: כיכּר לחם של 2 ק"ג לשמונה איש, וליטר אחד מרק וחצי ליטר קפה שחור לנפש ביום.

עברו ימים אחדים וה„יודנראט" ציווה על חמש מאות יהודים נוספים להתייצב ביאנובצה ואף הללו קיבלו עליהם את הדין וביום השישי בשבוע שחל בשנים־עשר ביוני, בשעה 7 בבוקר, נמצאו כולם ביאנובצה. גם חברי ה„יודנראט" ממיק גורפינקל, עזריאל שפס ויהושע פוקס באו לשם.

מבין 500 היהודים הוצאו 150 והושארו במקום על מנת להכשיר שטח אדמה למסלול רכיבה בשביל הס.ס. ואילו 350 היהודים הנותרים הובאו לקאוואלר (מקום הקסרקטינים שליד הקולנוע „סטילובי"). סרדיוטי ס.ס., שהובילו את היהודים הללו היכּו אותם, חירפום וגידפום. לצדי הכביש עמדו נשים רבות, שליוו את בעליהן, בניהן ואחיהן ליאנובצה והמנוולים הגרמנים הצליפו גם עליהן בשוטים ובפרגולים. כשעברה השיירה ליד תחנת הרכבת ירה המרצח פינקובסקי באברהמ'ל לרנר, שהיה ידוע בכינויו אברהמ'ל פטר והרגו במקום.

בהגיעם לקאוואלר נמסרו היהודים בידי איש ס.ס. אחד וחמשה־עשר „פולקס־דויטשה". בקאוואלר כבר נמצאו יהודים רבים, שהובאו מן העיירות הסמוכות לזמושץ'.

כל יום בשעה 6 בבוקר הוצאו יהודים אלה ועבדו בויסות הנחל, העובר ליד זמושץ' ובשעה 3 אחרי הצהרים הוחזרו לקאוואלר; עליהם שמרו 15 „שחורים" ומנהלי העבודה היו גם שם פולנים. יחסם של הפולנים ליהודים היה מלא רשעות, להוציא מכלל זה אחדים מהם שהיטיבו לעובדים.

בהובילם את היהודים למקום העבודה ציוו עליהם „השחורים" לשיר ואם לא צייתו להם כיבדום במכּות נאמנות. מאין ברירה שרו היהודים שירים עממיים, ולרוב את „התקוה". „השחורים" היו מזויינים ברובים ובמקלות ומדי פעם בפעם התאכזרו ליהודי אחר בעת ההליכה לעבודה.

לכלואים במחנה העבודה אסור היה לשלוח מן הבית אוכל, אלא משקה בלבד. משום כך הביאו להם קרוביהם בקבוקים ממולאים מרק או דייסה.

קרוביהם של הכלואים באו בטענות ל„יודנראט" ודרשו ממנו שיגדיל את מנת הלחם של העובדים. כמו כן התנגדו לכליאת העובדים במחנה ודרשו שיורשה להם ללון בבתיהם ושילכו משם כל בוקר לעבודתם. אך כל הפניות הללו לא נשאו פרי עד שנתגלה כי מפקח המים, כלומר הגרמני שהיה המכריע בענינים הנוגעים לויסות הנהר, מזמין לו ולאשתו חליפות אצל החייט היהודי יהושע פוקס. מיד הלכה משלחת אצל החייט וביקשה ממנו שיקח דברים עם מפקח המים וישתדל לשחרר את העובדים מכלאם. עברו ימים אחדים והחייט הודיע, כי הגרמני דורש שלמונים בסכום של אלפי זהובים אחדים. המשפחות האמידות של

הכלואים נתנו את הכסף ומסרוהו לפוקס והעובדים שוחררו מן המחנה בתנאי שיבואו כל בוקר למקום העבודה.

העובדים קיימו תנאי זה ואף קיבלו שכר בסכום של שלושה וחצי זהובים ליום, אך לאחר 8 ימים הקיפו ג'אנדרמים גרמנים, שוטרים פרשים ואנשי גיסטאפו את העיר, הלכו מדירה לדירה והוציאו את כל הגברים היהודים החוצה. לאחר מכן העלו אותם על מכוניות והובילום לרטונדה לשם בדיקת תעודותיהם.

הפנקסים שהוציאה לשכת העבודה ליהודים שעבדו אצל גרמנים הוחתמו ובעליהם נצטוו ללכת מיד למקומות העבודה שלהם ואילו הזקנים שלא עבדו — וממילא לא היו להם פנקסים — הטביעו אנשי הגיסטאפו את החותמת — על מצחיהם. הגרמנים התגלגלו מצחוק מתחבולתם המחוכמת הזאת... שאר היהודים, שהיו מחוסרי פנקסים, הובאו לתחנת הרכבת ונשלחו לבלז'ץ. באותו זמן לא היו עדיין תאי גאזים בבלז'ץ. היהודים שהובאו לשם מהרבה עיירות הועבדו בשפיכת סוללת חול גבוהה, שאיש מבין העובדים לא ידע מה תפקיד נועד לה.

העובדים חיו בתנאים רעים עד מאד. הם ישנו בצריף גדול, ששרצו בו כנים, פשפשים ופרעושים. מנהל העבודה בבלז'ץ היה קצין ס. ס. בדרגת מאיור ושמו דולף. קצין זה היה חיה טורפת המהלכת על שתים. רגיל היה לרכוב על סוס כשאקדח שלוף בידו ובו ירה ביהודים כעולה על רוחו. ואכן מרובים הקרבנות שהפיל רוצח זה.

למגורשים שבבלז'ץ כמעט שלא ניתן כל אוכל וגדולה היתה החרדה לגורלם. לבסוף נודע, כי ממיק גורפינקל קיבל מכתב מאת המאיור פריץ של הס. ס. בזמושץ' למאיור דולף וכי בידו לשחרר את תושבי זמושץ', שגורשו לבלז'ץ.

אותו ממיק גורפינקל היה גאוותן גדול ומשום־מה ראה פחיתות כבוד לעצמו לטפל בהחזרת המגורשים לבלז'ץ והוא מסר ענין זה לחברי ה„יודנראט". בדרך זו ניתנה האפשרות בידי חברי ה„יודנראט" לעשות „עסקים" טובים. בעד החזרת מגורש דרשו כופר נפש בסכום של 300 ואפילו 1000 זהוב. כשקרובי המגורשים עמדו אתם על המקח הואילו להפחית את המחיר ואת הכסף שקיבלו מהם מסרו לממיק גורפינקל לאחר ניכוי שכר־טרחה שלקחו לעצמם.

„עסקיהם" הטובים של חברי ה„יודנראט" והכסף הרב שזרם לתוך כיסיהם עוררו רוגז רב בעיר. אך היו גם משפחות שלא היה ביכולתן לשלם את הסכום הדרוש לפדיון קרוביהם. האחרונים נשארו לכן בבלז'ץ עד לחודש נובמבר 1940, שבו חוסל המחנה בבלז'ץ ושוכניו חזרו לזמושץ' ברגל.

סימנים ראשונים לגטו

לזמושץ' החלו להגיע פולנים, שנעשו „פולקסדויטשה". שלטונות המחוז נתנו להם הרשות לבחור להם דירות של יהודים כפי ראות־עיניהם. ואמנם, פולנים אלה סיירו בבתי היהודים וכל דירה שמצאוה ראויה בשבילם הודיעו עליה לשלטונות המחוז והללו הוציאו מיד צו לדיירים היהודים לפנות את מקום מגוריהם במשך 24 שעות.

יהודי זמושץ' ראו בהתנהגות זאת של השלטונות אות ראשון לקראת הקמת גטו יהודי בעיר. נמצאו אפילו אנשים שידעו, כי הגטו יוקם בשני הרחובות זמנהוף ופרץ ואילו אחרים טענו שמקום הגטו יהיה בעיר החדשה. בסופו של דבר הודיעו חברי ה„יודנראט", כי אכן יוקם הגטו בעיר החדשה, אך איש לא האמין להם עד שלא נראו הם עצמם שוכרים להם דירות בעיר החדשה ואף נכנסים מיד לדור בהן. הפעם לא היה עוד ספק בגזירת הגטו,

הממשמשת ובאה, ורבים מבין תושבי העיר הישנה יצאו גם הם לשכור להם דירות בעיר החדשה.

ואמנם יומיים לפני פורים, 1941, הקיפה המשטרה הגרמנית את העיר הישנה וערכה חיפוש מבית לבית. כל היהודים שנמצאו בעיר הישנה נעצרו והובלו לסינדיקאט ומשם לקומאַרוב, שנקבעה למקום מגוריהם החדש. בסך־הכל הועברו לקומארוב כמה מאות יהודים. אולם בגטו שהוקם בעיר החדשה הצטופפו מעשרה עד שנים־עשר אלף יהודים ומשום כך פרצה בו מגיפת הטיפוס. בית החולים המחוזי סירב לקבל חולים יהודים ולכן נפתח בית־חולים בעיר החדשה, שלא היו בו אלא מיטות אחדות בלבד.

בבית־החולים שבעיר החדשה עבדו הרופאים ד״ר רוזנבלאט, ד״ר מנדלבוים ועוד שנַיִם שאת שמותיהם שכחתי. הגברת הוּבּרמן, שעבדה במשך שנים רבות בבית־החולים המחוזי, שימשה בתפקיד אחות בבית־החולים החדש וכן עבדו בו כאחיות טאשה אופנבך ובחורה אחת מלודז׳.

ליד וונגר, משרד הדואר הקודם שבעיר החדשה, ובפתח הרחוב רובײשוב נתלו שלטים גרמניים גדולים מצויירים בגולגולת: „זהירות! סכנת טיפוס! הכניסה לאנשי הוור־מאכט אסורה בהחלט!״

אך היהודים ראו עצמם חפשים יותר בגטו מאשר בעיר הישנה. מתחילה לא היה גם הגטו חסום, ופולנים רגילים היו לבקר בו בעסקי מסחר שונים. היהודים מכרו חפצי־בית תמורת צרכי־מזון ולעת־ערב עמדו קבוצות יהודים ברחוב ושוחחו בעניני פוליטיקה, או העלו זכרונות על הנכסים שהיו להם לפני המלחמה והמאכלים הטובים שלא החסירו אז מפיהם.

אף־על־פי־כן עמדו המשוחחים כארנבות נפחדות ואזניהם היו קשובות לכל ניע וזיע. כשנשמע רעש של מכונית עוברת בכביש התחמקו להם היהודים והרחובות נתרוקנו כהרף עין בדומה לאחר הישמע אות אזעקה.

אנשי הגיסטפו וס. ס. היו עוברים לעתים קרובות דרך השוק שבגטו — ברגל או בכלי רכב — וכשראו יהודי הכּוהו, או לקחוהו לעבודה. פעם אחת נכנסו לגטו שני שוטרים גרמנים רכובים על סוסים ונכנסו למאפיה אחת ומצאו שם שני יהודים שלא היו מתושבי המקום. השוטרים הוציאו אותם החוצה ורצחום ביריות בפרשת הדרכים שבכיכר השוק. גופות ההרוגים היו מונחות ברחוב עד השעה 12 בצהריים ורק אז ניתנה על־ידי הגיסטאפו הפקודה ל„יודנראט״ להביא אותם לקבורה.

באותם הימים כבר היו הגרמנים עסוקים בהכנות לקראת התקפתם על רוסיה והם העסיקו את תושבי הגטו בעבודות צבאיות שונות, כגון: התקנת שדות־תעופה, סלילת כבישים בתוך יערות טומַשוב, תיקון מסילות־הברזל, הכנת תבן ושחת בשביל הקסרקטינים וכו׳. בכל בוקר משעה 7 עד 8.30 המה הכביש, שחצה את הגטו, מיהודים יוצאים לעבודה, כשהם מצוידים בחבילות מזון. לעת ערב, משעה 4 עד 5, חזרו העובדים, מהם עם שקיות קטנות של תפוחי־אדמה, עם מעט פחם, או כיכר לחם.

יהודים מגלגלים בפוליטיקה — ומתנחמים

בשעות הערב המאוחרות נתכנסו תושבי הגטו כדי לגלגל שיחה בעניני פוליטיקה. באותו זמן הוציאו הגרמנים עתון פולני בלובלין, שעשה תעמולה למען יציאת הפולנים לעבודות חקלאיות בגרמניה. בעתון זה נתפרסמו גם הודעות מלחמתיות מן החזיתות השונות. אמנם ליהודים אסור היה לקרוא עתונים, אך פולני זקן אחד הביא את העתון לגטו ומכרו

בחמישים גרושים הגליון, אם־כי מחירו הרשמי היה רק עשרים גרושים. על אף הסיכון שבדבר קנו יהודים אחדים את העתון הפולני.

ההודעות המלחמתיות שנתפרסמו בעתון מסרו רק על נצחונותיו הגדולים של הצבא הגרמני והמקומות שהמטוסים הגרמניים הפציצו בהצלחה רבה. רק בסופן של אי־אלו הודעות סופר גם על הפצצת ערים גרמניות על־ידי מטוסי „האויב". אך ליהודים היה די ברמז זה ולמחרת היום הם כבר מסרו בדיקנות רבה את מספר הפצצות, שהוטלו על ערים גרמניות וממַדי ההרס, שהן גרמו, ברכוש ובנפש.

מאליו מובן, שקוראי העתון בגטו היו מעטים מאד במספרם, וכשנשאלו מה המצב בעולם אמרו תחילה כי הוא מצוין ורק לאחר מכן חזרו על הידיעות ששאבו מתוך העתון. האופטימיות הנלהבת של קוראי העתון הפכה למשל בגטו ולכבודם התהלכה ההלצה הבאה:

„שלושה אלה הם לחידה בעיני: ראשית מתקשה אני להבין מה ראתה גרמניה, שכבשה את פולין וצרפת בסערה, לשלוח אגרת לאנגליה ולבקשה לכרות אתה ברית שלום; שנית, מהיכן גאוותה של אנגליה הדוחה הצעת שלום זאת לאחר שפולין נפלה ואף את בעלת־בריתה החשובה — צרפת — הפסידה; ושלישית, לפלא הגדול ביותר בעיני הם היהודים, שרכושם היה לבז והם עצמם הועמדו מחוץ לחוק והגרמנים מעבידים אותם בפרך, אך כששואלים אותם מה נשמע בעולם הם משיבים: ,אך טוב סלה'..."

„פרנסי" הקהל

לאחר שהוקם הגטו בעיר החדשה, היה ה„יודנראט" מורכב מתושבי זמושץ' אלה: ממיק גורפינקל אליהו אפשתין, שלום טישברג, תודרוס ניקלסברג, יולק לובלינר, שליאַם, עזריאל שפס, שלום טופ, לייב אייזן, מונייק כהן־גולוס, אביגדור אינלנדר, יהושע רפפורט, יהושע פוקס, לייב רוזן, ברוך וילדר, העו"ד גולדשטיין, שלום ציבלה, פפר, יעקב לוין־בלאט, שמואל רוזן, ברוך פישלזון. זה היה הרכבו של ה„יודנראט" להלכה, אך למעשה שלטה בו קבוצה קטנה.

ה„יודנראט" קבע את מושבו בקומה הראשונה של בית־הכנסת אשר בעיר החדשה. שולחנות רבים הועמדו שם וליד כל אחד מהם ישב פקיד, שהיה ממונה על ענייניו השונים של ה„יודנראט". בפינה, מאחורי מחיצה נעה, ישב יו"ר ה„יודנראט" ושוטר שמר על פתח־הכניסה אליו. אדם שרצה לבוא בדברים עם היושב־ראש, חייב היה לפנות תחילה לשוטר והלָה הודיע עליו ליו"ר. המעונין חייב היה למסור לשוטר מה הענין שהוא אומר להביאו לפני היו"ר וכשהאחרון סירב לקבלו שלחו השוטר הביתה.

מרובים היו העניינים שבהם פנו תושבי הגטו ל„יודנראט": זה בא בתלונה, כי מדירתו הוצא ארון הבגדים, או הכר האחרון; השני — כי התשלום החדשי שלו הועלה, ואין באפשרותו לסַלקו; אמהות באו בתלונות, כי השוטרים היהודים מוציאים יום־יום את בניהן לעבודה, אעפ"י שיש להם תעודות־רופא כי אסור להם לעבוד. המתלוננים עמדו במשרד ה„יודנראט", מהם בכו, מהם קיללו בלחש, אך כולם כאחד חזרו כלעומת שבאו מבלי שייענו...

את חברי ה„יודנראט" אפשר היה להכיר מרחוק, כי היו לבושים תמיד חליפות חדשות, מגולחים למשעי ומפורכסים כאילו עמדו להשתתף במסיבה מפוארת. „המגן־דוד" שעל שרוולם היה מרוקם מחוטי זהב. נוסף על כך היתה מרוקמת על שרוולם התיבה „יודנראט" באותיות לאטיניות.

הגרמנים הנהיגו כרטיסי־לחם והאיכרים נצטוו למסור לשלטונות את תוצרתם

החקלאית. אף־על־פי־כן אפשר היה לקבל בגטו שבעיר החדשה מעדני־מלך ממש — במחירים מופקעים.

בגטו נשארה אלמנתו של היהודי הלודז'אי, גולדהאמר, ששימש קצין־קשר בין ה„יודנראט" והגיסטאפו וס. ס. עד שהגרמנים הוציאוהו להורג.

אותה אשה הפכה את חדר המגורים שלה למסעדה ושם אפשר היה ליהנות בכסף מלא, מארוחת צהרים משובחת עם בשר צלוי, או מטוגן, דגים ומשקאות חריפים. חברי ה„יודנראט" נמנו עם האורחים הקבועים במסעדה הזאת. כמעט לכל חבר של ה„יודנראט" היתה אהובה וכולם הביאו למסעדה את פילגשיהם.

מעשי־ההוללות במסעדה היו חזון נפרץ. כשבעלת המסעדה עמדה בחוץ לפני דלת חדרה ברכו שכני הבית איש את רעהו בברכת מזל טוב ואמרו: שוב מתחתן אחד מחברי ה„יודנראט"...

ה„יודנראט" אף התכנס לעתים קרובות לישיבותיו במסעדה זו.

בין הפליטים היהודים המרובים, שנמצאו בזמושץ', היתה גם משפחה אחת מקרקוב בשם ליברמן; אם עם שתי בנות ובן אחד; בת אחת נעשתה אהובתו של ממיק גורפינקל ותושבי הגטו כינוה בשם „הזונה הצהובה". לבחורה זו נודעה השפעה מרובה על ה„יודנראט" וכל מי שהיה לו ענין אליו והעלה חרס בידו — ביקש את התערבותה — כמובן, תמורת שלמונים...

הפולנים חמסו את כל הכרכרות של העגלונים היהודים ותלו עליהן שלטים אדומים שנשאו את הכתובת, כי ליהודים אסור לנסוע בהן. בשביל ה„יודנראט" השאירו הגרמנים שתי כרכרות ועליהן נתלו שלטים עם כתובת אחרת: „רק בשביל הסעת יהודים."

בשתי הכרכרות הללו נסעו בכל שעות היום אהובתו של גורפינקל וחברי ה„יודנ־ראט". לעתים קרובות נראו חברי ה„יודנראט" בכרכרות כשהם שיכורים כלוט.

הקשר האחרון עם החוץ

על היהודים נאסרה הכניסה למשרד הדואר וה„יודנראט" פתח סניף של הדואר בתוך הגטו. בזמן ההוא עוד נתקבלו מכתבים מאת היהודים שעזבו את העיר יחד עם הרוסים וכן הגיעו מכתבים מוולוצלאבק ליוצאי העיר הזאת שהתגוררו בגטו. למנהל סניף הדואר נתמנה ישעיהו מנדלזון. והדוור היה משה הופמן. כשפרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה חוסל הדואר ומשה הופמן נעשה שוטר.

ואלה שמות השוטרים היהודים שהיו בזמושץ': דוד גורפינקל, דוד וייסמן, ברל שווארצביר, סטאך פליישמן, שמחה פלדשטיין, בנו של שלום ציבלה, ברק פישלזון, משה הופמן, אליעזר שולץ ואברהם ארצט.

השוטרים גבו את התשלום החדשי אצל אנשים שפיגרו בפרעון המס הזה. הם גם נשלחו לבתי היהודים להביא רהיטים וכלי־בית אחרים שהיו דרושים ל„יודנראט", כגון: ארונות לבגדים, שמיכות, כרים, וילאות וכד'. השוטרים שבאו עם רשימה בידיהם מאת ה„יודנראט" סילקו מתוך הבית את החפצים הדרושים בין בהסכמת בעליהם ובין על אף התנגדותם.

מידיעת ה„יודנראט" לא נעלם אף מקרה אחד של אדם שהתחמק מעבודה והלה שלח מיד שוטרים אליו והללו הוציאוהו לעבודה בעל כרחו.

זכורני מקרה כזה: ה„יודנראט" פירסם איסור על התקהלויות בדירות פרטיות. אך מרובים היו תושבי הגטו שלא השלימו עם גזירה זו והם התכנסו בדירות פרטיות, כדי

להתפלל בציבור. יהודי שנמצא מתפלל בציבור הטילו עליו השוטרים קנס של 10 זהובים. כדי להינצל מגזירה זו הועמדו ברחוב נערים קטנים, שהזהירו את המתפללים בראותם שוטרים יהודים בסמוך למקום־התפילה. אך לא תמיד הספיקו המתפללים להימלט בעוד מועד. אבי, למשל, נתפס שלוש פעמים בעמדו בתפילה ואנו נאלצנו לשלם פעמיים קנס של 10 זהובים ובפעם השלישית הועלה אפילו הקנס ל־20 זהוב.

ה„יודנראט" מסגיר יהודים

יום אחד יצאו השוטרים היהודים עם רשימה בידיהם והודיעו לשמונה־עשר מבין תושבי הגטו, שעליהם להתיצב בלשכת ה„יודנראט". מיד לאחר שהללו נכנסו למשרד ה„יודנראט" ניתנה הודעה טלפונית על כך לגיסטאפו ומשם הגיעה מכונית ושמונה־עשר היהודים הוצאו מחוץ לעיר ונורו כולם.

כשקרובי הנרצחים הקימו רעש בשל הסגרת יקיריהם לידי הגיסטאפו הצטדק ה„יודנראט", כי ידו לא היתה במַעל זה; לדבריו מסר אדם בשם אליעזר שוץ את הרשימה עם שמותיהם של שמונה־עשר הקרבנות לידי הגיסטאפו, ול„יודנראט" לא היתה ברירה מאשר לאָספם ולהסגירם בידי המרצחים הגרמנים.

מבין הנרצחים הללו אני זוכר את שמותיהם של תושבי זמושץ׳ אלה:

יחזקאל ציטרין, חיים פראנק, זלמן אקרמן, דורה שווארביר, קיילה הולץ וחיים מילך.

תחילת העקירה („אויסזידלונג")

לאחר כיבוש לבוב בידי הגרמנים החלו בחורף 1941־1942 לחזור משם רבים מבין תושבי זמושץ׳.

באותו הזמן התפשטו גם לראשונה השמועות על פינוי תושבי הגטו. פעולה זו נקראה בגרמנית „אויסזידלונג" ולפי השמועה עמדו הגרמנים לבצעה בקרוב. פינוי דומה לזה בוצע באיזביצה ויהודים רבים גורשו לכיוון בלתי ידוע.

הפחד, מפני הפינוי המריץ את תושבי הגטו בזמושץ׳ לחפש להם אחיזה במקום על־ידי עבודה אצל שלטונות הצבא הגרמניים. ההנחה היתה, שבמקרה של פינוי גיטו זמושץ׳, יינצלו ממנו המועסקים על־ידי הצבא הגרמני.

במקום הנקרא ויקרנט נמצא מחנה של חיל התעופה הגרמני ובו עבדו מאות יהודים מן העיירות הסמוכות. יהודי זמושץ׳ החלו, איפוא, לחפש כל מיני דרכים, על־מנת להתקבל לעבודה במחנה ההוא, או במקומות־עבודה האחרים של הצבא הגרמני.

ולא רק גברים ניסו לבקש להם מפלט בעבודה למען הצבא הגרמני, אלא גם נשים עשו כך.

נשים יהודיות אחרות ביקשו להתקבל לעבודה בגן־הירקות של הפולניה מודזלבסקה, אשר בעלה היה רופא־מיילד ידוע בזמושץ׳. גן־הירק נמצא ליד הכביש של העיר החדשה. על סמך אישור מאת מודזלבסקה הוציאה לשכת העבודה פנקס־עבודה. הפולניה ניצלה את „שעת־הכושר" ודרשה סכום של מאה עד מאתים זהוב בעד אישור כזה.

בביתה של אותה מודזלבסקה נמצאה גם לשכת־העבודה של ה„יודנראט", שעבדו בה אהרן שלאפרוק ואחיו של ד״ר גרוס. כשגברו השמועות על סכנת ה„אויסזידלונג" החלו נשים יהודיות לבוא ללשכת־העבודה ובכל שעות היום אפשר היה לראותן כשהן צובאות קבוצות־קבוצות על פתחה שלפניה עמד שוטר יהודי.

אמנם, תחילה התחמקו הנשים מעבודת־כפיה ושוטרים יהודים עברו עם רשימות

בידיהם מבית לבית, וכל אשה שמצאו הביאוה בכוח ללשכת־העבודה; מאליו מובן, שהשוטרים חטפו גם גברים והביאו אף אותם ללשכת־העבודה ומשם הובילום למקומות־העבודה השונים. אולם משעה שהתהלכה השמועה על סכנת הפינוי התחלפו היוצרות ותושבי הגטו החלו להתחנן לפני מנהלי לשכת־העבודה היהודית, שימציאו להם עבודה, בהאמינם, כי זוהי דרך־ההצלה מגזירת ה„אויסזידלונג". כל עובד יהודי אף השתדל לקבל מאת מעבידו הגרמני או הפולני מכתב, שיעיד, כי עבודתו חיונית.

והנה הגיע היום המר והשחור. יומים לאחר חג הפסח, בשבת, באחד־עשר באפריל 1942 בשעה 12.30 בצהרים הקיפו ז'אנדרמים גרמנים, שוטרים רוכבים על סוסים, אנשי ס. ס. וגיסטאפו את שטח הגטו ולא נתנו לאיש לצאת מתוכו. בעת ובעונה אחת הגיעו במכונית קציני גיסטאפו אחדים למשרד ה„יודנראט". השוטרים היהודים יצאו מיד לכנס את חברי ה„יודנראט". בסך־הכל עשו קציני הגיסטאפו במשרד ה„יודנראט" לא יותר מ־10 עד 15 דקה והלכו להם כלעומת שבאו. מיד יצאו חברי ה„יודנראט", בלווית השוטרים היהודים, הלכו מבית לבית וציוו על היהודים להתאסף בכיכר השוק. חברי ה„יודנראט" חילקו ביניהם את רחובות הגטו והלכו זוגות זוגות בלויית שוטר.

בשעה 1.30 בערך, החלו תושבי הגטו להתאַסף בשוק, לצדו השמאלי, בסמוך למסעדתו של טיימן.

היהודים יצאו לשוק משפחות משפחות; גברים, נשים וילדים. גם גברים ונשים בודדים היו בין היוצאים כשכולם לבושים בבגדי שבת וחג עם חבילה אחת או שתים בידיהם.

רבים מבין היוצאים לשוק היו אתם תעודות על עבודתם החיונית במקומות העבודה שלהם. הללו החזיקו את התעודות בידיהם והראון לגיסטאַפּאים. אך האחרונים קרעו את התעודות לגזרים ועוד הצליפו על בעליהן בשוטים ופקדו עליהם לא לזוז ממקומם.

השוטרים הגרמנים היו מזויינים ברובים, במקלעים ובפרגולים.

ה„שילוח" לגיטו בעיר החדשה, 1942

בשעה 5 לפנות ערב, בערך, אָצו־רצו גיסטאפאים, ואקדוחים שלופים בידיהם, מבית לבית וירו בכל יהודי שמצאו בתוך הבתים.

עצביהם של העומדים בשוק נתפוקקו מחרדת־מוות ולא עצרו כוח לעמוד במקומם. הגיסטאַפאים התהלכו בין העומדים והצליפו באכזריות רבה על כל מי שזז ממקומו.

לפי הערכה הגיע מספר המכונסים בשוק לשלושת אלפים ומעלה.

בשעה 9 בערב, בערך, ניתן האות והשיירה זזה ממקומה כשהיא ערוכה בחמישיות. מיד פתחו הס.ס.ים והגיסטאַפאים באֵש וירו לתוך השיירה. הצועדים בשורות האחרונות נרצחו כולם וגויותיהם נשארו מונחות במקום.

השיירה הובלה לויקרנט עד ממול לבית־הספר ושם כבר עמדה רכבת בעלת שלושים קרונות והמפונים הועלו עליהם. בין הנדחסים לתוך הקרונות נמצא גם לוכסמברג, חתנו של מנשה גרובר, והוא צעק לעבר הגרמנים:

„רוצחים! מנוולים! בין כך ובין כך כבר ניגפתם במלחמה וחלף כל יהודי שאתם רוצחים — יוצאו להורג עשרה גרמנים!"

אותה שעה נסע העגלון אלישברג בעגלת המשא השטוחה שלו ועליה הוטענו גויות הנרצחים והוכנסו לתוך קרונות הרכבת יחד עם המפונים שנשארו בחיים.

בדרך לויקרנט השליכו היהודים את חבילותיהם והללו נאספו והובאו למשרד ה„יודנראט".

רק למחרת בבוקר נתגלה מה גדול הטבח שערכו הגרמנים. בהרבה בתים עמדו הקרובים ליד ההרוגים ובכו והיו בתים בהם לא נשארה נפש חיה אחת, שתוכל לבכות את המתים. בין השאר נרצחה משפחת ברל דקל כולה, שמנתה חמש נפשות.

בשעה 12 בצהרים שוב יצא אלישברג בעגלתו השטוחה ואסף את ההרוגים מתוך הבתים והם נקברו בקבר־אחים בבית־העלמין היהודי. הכביש שבעיר החדשה היה עקוב מדם, והוא כוסה אחר כך בחול.

בשעת הפינוי נמצאו הרבה יהודים במקומות־העבודה שלהם, הרחק מן הגטו; כשחזרו הביתה ולא מצאו עוד את נשיהם וילדיהם באו בשברון־לבם אצל חברי ה„יודנראט" ושאלו אותם מדוע לא ציוו גם לנשיהם וילדיהם הם לצאת לשוק.

אף־על־פי שאיש לא השלה את עצמו, כי יזכה עוד לראות את המפונים, נמצאו יהודים שלא השלימו עם אבדן המפונים והם אספו ביניהם כסף, על־מנת שעובדי רכבת פולנים יתחקו על עקבות היהודים שהוצאו ברכבת, ויחקרו מה עלה בגורלם. היו שאמרו, כי המפונים הובלו לעבודה בשטחי־הכיבוש הגרמניים ברוסיה; רווחה גם הדעה, כי חברי ה„יודנראט" הם המפיצים בכוונה תחילה את השמועה על הוצאת המפונים לשטחי־הכיבוש ברוסיה, כדי להרגיע את תושבי הגטו הנסערים. בינתים יצאו חברי ה„יודנראט" בלויית שוטרים יהודים לסיור בדירות הריקות שנשארו לאחר הפינוי והחרימו את כל הרהיטים וכלי־הבית שנמצאו בהן והעבירום למחסני ה„יודנראט".

כשבועיים לאחר הפינוי הובאו לזמושץ' יהודים מצ'כיה. תושבי הגטו היו מסויגים במקצת ביחסם לאורחים החדשים, שברובם היו יהודים מתבוללים ומגורמנים.

היהודים מצ'כיה שוכנו בדירות שנשארו ריקות לאחר הפינוי. אחדים מתושבי הגטו החדשים נתקבלו מיד למשטרת ה„יודנראט".

בין כה וכה חזרו החיים למסלולם הרגיל. תושבי הגטו יצאו שוב לעבודה ובערב התכנסו כדי לגלגל שיחה בענייני פוליטיקה. הדעה הכללית היתה, כי לא יהיה עוד פינוי, משום שגטו זמושץ' כבר „תרם את חלקו"...

אך ב־17 במאי 1942 נתלתה במשרד ה„יודנראט" הודעה, באידית ובגרמנית, לפיה נצטוו תושבי הגטו הקשישים להתיצב שם כעבור יומיים על מנת להישלח מזמושץ׳; יחד עם ההודעה נתלתה גם רשימה עם שמות המיועדים לשילוח.

למנויים ברשימה ניתנה הרשות לקחת אתם לבנים וצידה לדרך, אך הוזהרו שאם לא יתיצבו בזמן ישולחו ילדיהם במקומם.

שוב קמה בהלה גדולה ואנשים באו דחופים ומבוהלים אצל חברי ה„יודנראט" והתחננו לפניהם, שירחמו על הוריהם וישאירום בגטו. ממיק גורפינקל, עזריאל שפס ושלום ציבלה השיבו למתחננים כי אפשר להם למנוע את ה„אויסזידלונג" של הוריהם, בתנאי שהם עצמם יסכימו להישלח במקומם.

כשראו תושבי הגטו כי כלתה אליהם הרעה מאת ה„יודנראט", קמו רבים מהם והתקינו מחבואים בבתיהם בשביל הוריהם הזקנים. השוטרים היהודים עסקו בעריכת חיפושים ימים ולילות ובכל מקום שמצאו זקן, או זקנה, סחבו אותם לבית־הכלא של ה„יודנראַט". (כלא זה הותקן בביתו של צוקר, אשר לפני המלחמה נמצא בו בית־חרושת למי־סודה). חלונות הבית הזה היו מסורגים בסורגי־ברזל ולפני הדלת — שהיתה נעולה בבריח — עמדו שוטר אחד ביום ושני שוטרים בלילה. כשהשוטרים לא מצאו את ההורים הזקנים אסרו תחתם את ילדיהם. גם את הורי שלי חיפשו השוטרים במשך ימים אחדים וכשלא מצאו אותם אסרו את אחי מרדכי והחזיקוהו בכלא יומַים ולילה אחד; רק תודות להשתדלותה של מאטל׳ה שניצר אצל ה„יודנראט" — שוחרר אחי מכלאו.

בינתיים החלו תושבי הגטו להתלחש על סכנת־פינוי חדשה, משום שבתחנת הרכבת נראו עומדים קרונות שחלונותיהם מסורגים בתיל דוקרני.

בעיר הישנה היה בית אחד — של חנן איידלסברג — שבו גרו עוד יהודים. היו אלה בעלי־מלאכה, אחד מכל מקצוע. רבים מתושבי הגטו הביאו שמה בסתר את הוריהם, מבלי שהמשטרה היהודית תרגיש בכך. נמצאו גם יהודים שעבדו במפקדה המקומית של ה„וורמאכט" והם הורשו על־ידי חיילי־ה„וורמאכט" להביא את הוריהם למלון „ויקטוריה" ולהחביאם שם למשך יום אחד.

הדבר נודע לחבר ה„יודנראט" עזריאל שפס והלָה בא בלילה בכרכרה למלון ויקטוריה בלויית איש הגיסטאפו בולמן, שהיה רוצח מועד. שפס עצמו נשאר עומד למַטה ואילו בולמן עלה לקומה השניה והצליף ללא רחם בפרגול על הזקנים שמצא שם, עד שהללו ברחו ונמלטו על נפשם. לאחר־מכן נסעו השנַים לבית המגורים של בעלי המלאכה ובולמן חזר שם על מעשה־הפירגול שעשה במלון ויקטוריה.

בסופו של הדבר התברר, כי הקרונות המסורגים שעמדו בתחנת הרכבת היו מיועדים בשביל יהודי טישובייץ וקומַארוב, שהוסעו בהם ב־26 במאי 1942. באותו יום הוצאו 16 זקנים, שהיו חבושים בבית־הכלא שבגטו זמושץ׳, הועלו על עגלתו השטוחה של אלישברג והובאו בלויית שוטרים ללשכת ה„יודנראט" ומשם נשלחו לתחנת הרכבת.

ואלה הם השוטרים היהודים שהובילו את הזקנים לתחנת הרכבת: שמחה פלדשטיין, סטאַך פליישמן, אברהם ארצט ושוטר שהיה יהודי צ׳כי. לאחר שהשיירה הזאת הגיעה לתחנת הרכבת ניגש השוטר שמחה פלדשטיין לקצין הס. ס. שנמצא שם ובהתמתחו כמיתר הודיע לו: „יש לי הכבוד להודיע, כי הבאתי 16 יהודים."

הזקנים נצטוו לעלות על הקרונות, אך לאחר־מכן עברו ס.ס.ים בקרונות והוציאו את כל היהודים הזקנים ופקדו עליהם לעבור את מסילת־הברזל. הס.ס.ים הלכו אחריהם, עם

אקדוחים שלופים בידיהם ושרו את שיר „הורסט ווס", הידוע לשמצה — ורצחו את כל הזקנים.

לאחר „פינוי" הזקנים שוב שקטו הרוחות בגטו למשך זמן מה. אך עברו ששה שבועות וב־15 ביולי 1942, בשעה 6 בבוקר, שוב הקיפו גיסטאַפּאים, ס.ס.ים ושוטרים גרמנים את הגטו. ראשי הגיסטאפו הגיעו במכונית למשרד ה„יודנראט", אך הפעם שוב לא גילו חברי ה„יודנראט" והשוטרים היהודים מרץ רב כזה בשיתוף פעולתם עם הגיסטאפו כמו בעת ה„פינוי" הראשון. יהודי זמושץ' אף היו כבר למודי־נסיון והם התחבאו בעוד מוֹעֵד. (בגטו היה ידוע כי יש להתחבא רק ביום הפינוי ולמחרתו אפשר שוב לצאת לרחוב).

בפינוי השני נתפסו רק מאות אחדות של יהודים, רובם יוצאי צ'כיה וילדים קטנים.

בזמושץ' נמצא יהודי מלודז' בשם יאנושביץ ומטעם הגיסטאפו נמסר לו התפקיד לאסוף גרוטאות ברזל בשיעור של קרון עד שני קרונות בחודש. לצורך זה העסיק יאנושביץ קבוצת עובדים יהודים. בעת הפינוי הראשון ניתנה לו הרשות על ידי הגיסטאפו להוציא מבין העומדים בשוק את כל עוזריו, יחד עם נשיהם וילדיהם, והם חזרו בשלום לבתיהם. מעשה־הצלה זה העלה מאד את כבודו של יאנושביץ בעיני תושבי הגטו, כי על כן היה היחיד שניתן לו להציל את העובדים אצלו. כתוצאה מכך רבו היהודים שהשתדלו אצלו כי יעסיקם באיסוף הגרוטאות. יאנושביץ לא החמיץ את ההזדמנות ודרש בעד העסקת כל אדם סכום כסף של 800—1000 זהוב.

בעת הפינוי השני נצטווה יאנושביץ שהוא וחבר עובדיו יעזרו בחטיפת יהודים. יאנושביץ אף הזעיק מיד את אנשיו ושלחם להביא יהודים, בכלל זה ילדים, ולהסגירם בידי הגיסטאפו. אך מרבית אנשיו התחבאו ולא חזרו אליו ורק מעטים מהם תפסו ילדים והביאום לשוק.

הלאנד־ראט, ראש־העיר זיפצר, ממיק גורפינקל מן ה„יודנראט" וכן נשיהם של הגיסטפאים באו לחזות במיבצע ה„אויסזידלונג"; הם הסתכלו במשך 10—15 דקות במיועדים לשילוח. אחר כך הוצאו מתוך השורות שני ילדים קטנים, צילמו אותם והאורחים הנעלים נסעו להם.

בין השאר הביאו החוטפים גם את העו"ד גולדשטיין עם אשתו וילדו.

בראות גולדשטיין את יו"ר ה„יודנראט" בין האורחים שבאו לחזות במבצע הפינוי צעק לעברו:

„ממיק, ראַטוּי מני!" (כלומר, ממיק הצילני נא!).

אך ממיק גורפינקל לא נע ולא זע. והעו"ד, אשתו וילדו התישבו על האדמה. מיד ניגש אליהם גיסטפאי, הניף עליהם את פרגולו וציוום לקום.

ענה לו גולדשטיין: „יודעני שתובילוני למקום הריגה, עשו מלאכתכם כאן, כי מפה לא נזוז".

שמע זאת המרצח פינקובסקי והוא אמר אל היושבים על האדמה: „אם רצונכם להיהרג פה גשו לקיר".

השלושה קמו וניגשו לקיר־הבית שליד מסעדת להמן והמנוול הגרמני ירה בהם באקדוחו. העו"ד גולדשטיין וילדו הוציאו את נשמתם מיד ואילו אשתו נשארה גוססת והיא הובאה לבית־החולים היהודי ומתה כעבור יומיים.

החטופים הובאו לתחנת הרכבת, הועלו על קרונות ושולחו לבּלז'ץ.

ושוב יצאו תושבי הגטו לעבודתם, כמקודם, ובערבים נתכנסו יחד, כדי לגלגל שיחה

בעניני פוליטיקה. באותם הימים נסבו השיחות על מפלתו הגדולה של הגנראל רומל באפריקה הצפונית, ליד טוברוק ובנגאזי; כן רבו הדיבורים על הכנותיהן של בעלות־הברית לקראת פתיחת חזית שניה באירופה. היהודים השתוקקו שחזית זו תיפתח בהקדם מתוך תקוה, שהיא תעסיק את הגרמנים במידה מרובה כזאת, שיניחו ליהודים.

שלושה היו היהודים בגטו שרגילים היו למסור חדשות מחזיתות המלחמה, ודעתם היתה מקובלת על הכל. השלושה היו: קפלן, חתנו של בייצ׳מן, אחי חיים וישראל שאָק.

קפלן היה בקשר עם „פולקסדויטשה" אחד, שהאזין לשידורי רדיו לונדון. אחי עבד אצל המהנדס קראנה והיתה לו האפשרות להאזין בעצמו להודעות המלחמה הבריטיות. ישראל שאָק קיבל מאת נוצרי אחד את ה„שטירמר" וכן את המהדורה הרוסית של „שטירמר", שהוציא מיניסטריון התעמולה בברלין ובה נתפרסמו מאמרים מאת גבלס.

נוסף על הידיעות השונות שסיפר שאָק הוא אף הבטיח כי מקריאת מאמריו של גבלס ברור לו, כי מצבה של גרמניה הוא בכל רע.

מבין הגיסטאפאים בזמושץ׳ שהצטיינו ברצחנותם והטילו את חתיתם על העיר כולה הצטיינו במיוחד ארבעה אלה: בולמן, קולב, לנגקמפר וברנארד. מכל אלה הרבה לבקר בגטו בולמן, שהיה לסטים ורצחן מועד. כשהוא נראה בעיר החדשה התחבאו מפניו כל התושבים. בשעה שמנוול זה נמצא בגטו הזהירו תושביו אחד את השני לבל יצאו לרחוב.

בולמן זה רגיל היה לבקר אצל אביגדור אינלנדר ולשוחח אתו בעניני אמנות וספרות. בדירתו של אינלנדר נמצאו חפצי אמנות יקרים, וכל פעם שבולמן נפרד מבעל הבית לקח אתו אחד מן החפצים הללו.

ביקוריו אלה של בולמן הלכו ותכפו עד שפעם אחת לאחר שיחה שנמשכה למעלה משעה ציוה ה„אורח" על אינלנדר שיצא לרחוב ובהימצאו עוד סמוך לביתו שלף המנוול הגרמני את אקדוחו ורצח את בן־שיחתו בענייני ספרות ואמנות.

יצאה פקודה, כי כל העובדים אצל ה„וורמאכט" אסור להם לחזור לעת ערב לגטו שבעיר החדשה והם חייבים ללון בצריפים, שהוקמו בכיכר שברשין, ליד הרטונדה. לכל מקום עבודה היה צריף מיוחד בשביל העובדים בו; בשביל נשים היו צריפים מיוחדים.

העובדים אצל ה„וורמאכט" קיבלו 3.20 זהובים ליום, אך עם פרסום הפקודה הנ"ל ושיכונם בצריפים לא ניתן להם עוד כל תשלום בכסף ורק מצרכי־מזון חולקו להם.

עברו שלושה שבועות לאחר פירסום הפקודה וס.ס.ים וגיסטאפאים הגיעו למקום בו עמדו הצריפים ובדקו את תעודותיהם של השוכנים בהם. רובם נצטוו לעזוב את הצריפים ולחזור לגטו וחלק קטן מהם נשלח לאיזביצה.

צימצום שטח הגטו

סמוך לאחר שניתנה הפקודה הנ"ל, ניתן הצו לצמצום שטח הגטו עד למחציתו. ליהודים הותר לגור רק מעברו הימני של הכביש המוביל לטומשוב והוא נועד לשמש הגבול הקיצוני של הגטו המצומצם. לתושבי הגטו ניתנה שהות של שלושה ימים לפנות את דירותיהם שמעבר השמאלי של הכביש — ולגטו צורפו סימטאות אחדות מאוכלסות פולנים. האחרונים נצטוו לפנות מיד את דירותיהם ולהעמידן לרשותו של ה„יודנראט".

ה„יודנראט" מסר דירות לתושבי הגטו שמעבר השמאלי של הכביש ולשכת ה„יודנראט" הועברה מבית־הכנסת לביתו של יאניצקי.

גם בצמצום שטחו של הגטו ראו היהודים אות מבשר רעות; אף־על־פי־כן הוסיפו להאמין במפנה לטובה שיחול ביום מן הימים במצבם הנואש.

לא יצאו ימים רבים ושוב נצטוו תושבי הגטו הזקנים על־ידי ה„יודנראט" להתכונן לפינויים מדירותיהם והעברתם לאיזביצה. מיד נמצאו אנשים בגטו שהפיצו את השמועה, כי איזביצה עומדת להפוך עיר יהודית. הזקנים לא נתנו, כמובן, אמון בשמועה זו ולא התייצבו בלשכת ה„יודנראט" על מנת להישלח ל„עיר היהודים". אך רבים מהם לא ניצלו מן הגזירה החדשה, כי השוטרים היהודים ערכו חיפושים מבית לבית וכל זקן שמצאו — שלחוהו לאיזביצה.

שילוח הנשים לבלז'ץ

לא נקפו עוד שלושה שבועות לשבת היהודים בגטו המצומצם שבעֶברו הימני של הכביש, וביום השׁשי לשבוע, הוא ה־18 באוקטובר 1942, בשעה 5 בבוקר, שוב הקיפו גיסטאפאים, ס.ס.ים, ז'נדרמים ושוטרים רוכבים על סוסים את משכנות היהודים. הגרמנים היו מזוינים ברובים, מקלעים, אקדוחים ופרגולים. בכיכר השוק של העיר החדשה, במקום הצטלבות הדרכים, אף עמדה מכונית־משא ועליה משמר ז'נדרמים עם מכונת־יריה שלועה היה מכוון לעבר היהודים שהתאספו שם.

השוטרים והז'נדרמים הלכו מבית לבית וציוו על הדיירים לצאת למקום האיסוף, שנקבע ליד חנות־המכולת של יאניצקי. הגרמנים חיפשו בכיסיהם של הרבה יהודים ולקחו לעצמם כל מה שמצאו.

אלפי יהודים התאספו בשוק ובעמדם שם הגיע מפקד חיל התעופה במקום, הגרמני רופרט, והוציא מתוכם חמישים איש ושלחם לעבודה. הגיסטאפו הוציאה גם חברים אחדים של ה„יודנראט". יתר העומדים בשוק סודרו בחמישיות והובלו לאיזביצה דרך ויקרנט. בדרך נורו הרבה יהודים, רובם ביער הזמוֹשצ'אי הישן. כשהשיירה הגיעה להר העולה לאיזביצה כשלו רבים מבין הנדפקים ולא יכלו להמשיך בדרכם. כל אלה הוצאו מתוך השורות, הובלו לתוך עבי היער שבצדי הכביש ונורו.

איש לא ידע את מספר ההרוגים ביער הישן. לפי הערכת המשתתפים בשיירה, נרצחו שם קרוב למאה יהודים.

אלה מתושבי גטו זאמושץ', שהגיעו לאיזביצה מצאו שם הרבה יהודים מצ'כוסלובקיה וכן מן העיירות הסמוכות. מחוסרי קורת־גג לנו רבים מהם ברחוב עם צרורותיהם מתחת לראשיהם.

מפקד הגיסטאפו באיזביצה בשם אנגלס היה חיה טורפת הולכת על שתים. מרצח זה הסתובב בעיר כשהוא רוכב על סוס וירה באקדוחו בכל יהודי שנקלע לו בדרכו. למראהו הסתתרו היהודים בתוך הבתים.

גם באיזביצה נפוצה השמועה על פעולת עקירה קרובה, כלומר „אויסזידלונג"; אלא שה„יודנראט" מזמושץ' השתדל אצל אנגלס והלה הסכים להניח במקום חלק גדול מיהודי זמושץ' — תמורת כופר נפש. על יסוד שמועה זו הביאו רבים מיהודי זמושץ' את כספם לחברי ה„יודנראט" למען יצילו אותם מגזירת העקירה החדשה.

בעוד היהודים שרויים באימה ופחד לגורלם, הגיעה מזמושץ' מכונית מלאה חיילים לבושים מדים שחורים. היה זה ביום השני לשבוע, ה־21 באוקטובר 1942, בשעה 5 בבוקר. המכונית נעמדה במעלה ההר במקום שהכביש מאיזביצה מתעקל לעבר קראסניסטאב. החיילים הלבושים מדים שחורים לא שמעו לשון אחרת אלא רוסית ויחד אתם הגיעו שני

גיסטאפאים. החיילים הסתדרו בשרשרת ועלו על העיר תוך יריות מרוביהם השלוחים לפניהם כאילו הגיחו לסערת התקפה. בינתים נעמדו כבר בתחנת הרכבת של איזביצה 40 עד 50 קרונות עם שני קטרים ויהודי העיר הורצו על ידי ה„שחורים" לעבר התחנה. תוך כדי כך הריקו החיילים את כיסיהם של הרבה יהודים ואף הסירו את השעונים מעל ידיהם. ביחוד היו חיילים אלה להוטים אחר מגפיים וכשראו יהודי נעול במגפיים סלסלו את הקללה הרוסית המסורתית והפטירו בקריאה „דאַואַי סַפּאַגי" (כלומר „הב את המגפיים").

עשרות הקרונות לא הספיקו להסעת אלפי היהודים שהורצו לתחנת הרכבת ולכן הוטענו עליהם בעיקר נשים והנשארים נצטוו לחזור לבתיהם. הרכבת יצאה עם „מטענה" לבלז'ץ.

החיסול באיזביצה

מרובים היו ההרוגים שהיו מונחים ימים אחדים ברחובות העיר לאחר ה„פינוי" החדש. בכל זאת נשארו עוד הרבה יהודים באיזביצה והם כבר ידעו, כי בקרוב יבוצע „פינוי" חדש. רבים מהם יצאו ליערות ואילו אחרים הזמינו להם תעודות אַריוּת אצל שוטר יהודי, שהתמחה בהכנת ניירות כאלה. שוטר זה הכין במשך יומיים דרכון על שם אַרי לאחר שניתן לו צילום וקיבל לידיו אלף זהוב.

היו גם יהודים שהתיאשו משתי דרכי הצלה אלו גם יחד. הם לא האמינו באפשרות לצאת ליער ואף בתעודות אַריוּת לא נתנו את מבטחם וטעמם היה עמם, שאם רק יפצו את פיהם וישמיעו מלים אחדות יתגלה סודם, כי יהודים הם על אף דרכונם ה„אַרי". יהודים סַפקנים אלה ביקשו להם מפלט בדירות „טובות", ששכרו באמצעות האופה שלום האנדוורקר, בן זמושץ', שהיה חבר ה„יודנראט" באיזביצה. תמורת תשלום של 500—1200 זהוב המציא הלה דירות לבני עירו.

ודירה „טובה" היתה זו שנמצא בה מחבוא, שאפשר יהיה להסתתר בו בשעת פינוי.

מאז פעולת העקירה הראשונה באיזביצה עברו רק שבועיים ושוב הגיעה רכבת עם עשרות קרונות, ומזמושץ' באו אותם הרוסים השחורים, כמו מקודם.

הפינוי השני נמשך שנַים־שלושה ימים, משום שהיהודים התחבאו במקומות־סתר שונים. הרוסים הלכו מבית לבית מודרכים על־ידי נערים פולנים קטנים וחיפשו את המסתתרים. בסופו של דבר נאספו אלפי יהודים, הוטענו על הקרונות והובלו לבלז'ץ.

למחרת צאתה של הרכבת הבהילו הגרמנים כּבּאים פולנים מן הכפרים הסמוכים והללו הלכו מבית יהודי למשנהו כשהם מצוידים בקרדומות ובמזנקי־מים. הפולנים הקישו בקרדומות על כל קיר ורצפה וכשנתגלו בהם חלוליות — פרצו את המקום בכלי־המשחית שלהם והזרימו לתוכו סילוני־מים במזנקים שלהם. עברו דקות ספורות ומתוך המחבואים הגיחו יהודים רטובים וחיוורים כסיד, מפחד וחלחלה. הכּבּאים הפולנים קיבלו יהודים אלה ברעמי צחוק, היכו אותם עד זוב דם, הריקו כיסיהם והובילום לבית־הקולנוע באיזביצה, ששימש מקום־מעצר לניצודים. מאות יהודים נדחקו לתוך בנין־הקולנוע הצר והוחזקו במשך 8 ימים ללא מאכל ומשקה ואפילו לעשיית צרכים לא ניתן להם לצאת.

כעבור שבוע ימים הוצאו הכלואים קבוצות קבוצות בנות 30—40 איש והובלו לבית־הקברות היהודי באיזביצה ושם נרצחו כולם ביריות.

כך נסתם הגולל על קהילת זמושץ'.

יעקב שוארץ (לוס אנג'לס)

הגירוש לאיזביצה ומחנה המוות במיידנק

ימיו האחרונים של הגיטו בזמושץ'

ידוע ידענו, כי מתקרב ובא היום המר והנמהר... היינו מופקרים ונטולי מגן ומשולים לאבק פורח. ההתנפלויות הרצחניות עלינו רבו וגברו; בסימטאות הצרות של הגטו שלטו האימה והפחד שלטון בלי מצרים ונפש חיה לא נראתה בחוץ. רק אי־פה אי־שם נראו ילדים עומדים בפתחי דלתות סגורות למחצה, כדי להזהיר את הוריהם אם הולכים ובאים ס"סים או גיסטאפאים.

בימים האחרונים נתכרכמו פני אבי עד שכמעט לא הכרתיו עוד. אף־על־פי שהיה רק בן 54, נראה כזקן בן שבעים. עוד קודם לכן קיצץ את זקנו ואת מגבעת הקטיפה היהודית החליף בכובעית שחורה, שלא הלָמַתו כלל וכלל.

בין לילה הלבינו שערותיו! עיניו שקעו עמוק בחוריהן ופניו הקמוטים, שגוון להם כקלף מעוך, הילכו עלי דכאון רב.

ואמא, מה גדול היה סבלה היא!.. מצומקת וחיוורת התהלכה כצל בחדרנו הצר, שחוחה וכפופה מיגון רב. כל רגע נדמה היה לה, כי הנה באים לחטוף אותנו ולא תדע מנוח בחרדתה הרבה. תמיד ייסרה את עצמה בדברים, שאיננה יוצאת ידי חובתה האמהית לגבינו, ולכן השתדלה לקרבנו אליה בכל מה שהשיגה ידה. הכל היתה מקריבה למעננו — ואפילו את חייה — ובלבד להציל אותנו!

ושרה'לה, בת העשר, עד כמה נתיישבה דעתה עליה. הכל היא מבינה והכל היא יודעת. אפילו — שקרוב היום האיום. שוב אין היא יוצאת לשחק עם ילדי השכנים. נדם קול צחוקה הילדותי. צעצועיה ובובותיה מתגלגלים ככלי אין חפץ בו בפינות החדר ולא תשעֶה אליהם.

אמנו היא לה עתה בבת עינה. שוב אין היא מציקה לה ואיננה מקניטה אותה, אלא עוזרת על ידה במטבח.

ואחותי שוש'לה, בת 11, במידה שהיתה מקודם ילדה פרועה, כך היא עתה טובה ומסורה. היא מוכנה לעבור באש ובמים למען הוריה. הילדה העליזה והשובבה, הרצינה והיתה לנערה שקטה ומיושבת בדעתה. מעתה היא כבר קולעת בעצמה את צמותיה הצהובות, כדי לא להטריח את אמא. באין אמא רואה, היא בוכה במסתרים ועיניה התכולות והנוגות זולגות דמעות־בדולח, היורדות על לחייה החיוורות.

— למה תבכי, שוש'לה? — שאלתיה פעם, והיא ענתה לי בעצב:

— בעצמי לא אדע.

אך אני ידעתי את סוד בכייה. יפה הכרתי את אחותי; הבן הבינה הקטנה, כי הנה עומדת לרדת עלינו שואה ובידנו אין למנוע אותה ולהימלט מפניה. היא גם שהיתה מתפרצת תמיד הראשונה לחדר ומביאה בשורות־איוב: „אבא, שוב חוטפים ברחוב. הגיסטאפאים באו ל,יודנראט'".

מאליו מובן, שבמקרים כאלה החוורנו כסיד ואבטומטית חטף אבא את כיס הטלית והתפילין שלו ועלה אל עליית הגג, מקום שם כבר היו יושבים שפופים כמנין יהודים. ר׳ יצחק הודיס היה היחידי שהיה יושב מכונס ורוגע בפינה חבויה וממלמל בכוונה רבה תפילה בלחש. מצחו הרחב והמקומט וזקנו הנאה, הלמדני, הרעיפו שקט ושלוות נפש. רגיל היה לומר: „מוטב לי למסור את נפשי על קידוש השם, מאשר להשחית את זקני״.

ואמנם קיים את דברו: הוא נרצח כשזקנו מעטר את פניו.

בזמן ההוא כבר קשה היה ליהודים להרוויח פרוטה. העסק הקל ביותר היה כרוך בסכנת נפשות. משום כך מכרנו כמעט כל מה שהיה לנו: רהיטים, מלבושים ותכשיטים. ידנו לא השיגה עוד לקנות אפילו לחם, סוכר ובשר. אמא קרנה מגיל כשהצליחה להביא הביתה שק קטן ובו תפוחי־אדמה. אך בראותי אותה בכך הבעיתה אותי, כסיוט, השאלה: האומנם יניחו לנו ליהנות ממעט הצידה עד תומה?

התעללות...

כדי להקל את מצוקתנו הגדולה השקעתי עצמי בענייני הבית. חדרנו הקטן יקר עתה בעיני והיה לי לחזות־הכל, כי הרגשתי שעוד מעט ויאבד לי הכל בחיי.

כך חלפו עברו הימים. כל יום קודר מקודמו, כל יום וגזירות חדשות בכנפיו. בתוקף הגזירה האחרונה, נתחייבו גם יהודים זקנים, גברים ונשים, בעבודת כפייה. אבי נשלח לעבוד במכונת מכבש של קש, בקסרקטין שליד הכביש הראשי. במשך כל שעות היום היה מטלטל צרורות קש בני 80 ק״ג האחד, שהמכונה פלטתם בלי הרף, ואילו אמא עבדה בפרך בויסות מי הנַחל הדלוחים „לאבונקה״.

גדולה היתה עקת לבנו בהתאספנו כולנו יחד ערב ערב לאחר יום העבודה הקשה. כשהיינו חוזרים מן העבודה רצו לקראתנו הפעוטות והעתירו עלינו נשיקות צורבות. על אף היותנו עייפים, רצה אבא לבדר אותנו ולעודדנו והרבה בפסוקים ובמאמרי חז״ל, כדי להוכיחנו שאסור לנו להתיאש. העיקר הוא בטחון; אף הבטיחנו, כי הוא מתרגל והולך מיום ליום לעבודתו המפרכת ואם לבו מתמרד לפעמים, אין הוא מתרעש חלילה... השבח לאלוהים, שעדיין שמור אתו בקבוקון, הממולא עד מחציתו טיפות ואַלריאַן...

— אבא! — אמרתי לו פעם אחת — הן במו ידיך אתה מקצר את ימיך. בבית אין לך מה לאכול ואילו במקום העבודה שלך אַתה מַדיר עצמך מן האכילה. מה יהיה בסופו של דבר?

— שקץ! — השיב לי בגערה — התרצה שאטמא עצמי במאכלי טריפה?

— כן! פיקוח נפש דוחה הכל!

התאנח אבי:

אויה לנו! עד היכן הגענו! בגיל 54 נגזז זקני ועכשיו אתה בא ודורש ממני שאוכל טריפה...

אמא התאמצה להוכיח לנו, כי דוקא עתה נתחזקה בריאותה; לדבריה חדלו להציק לה מכאובי הכבד בהשפעת האויר הצח בו היא נמצאת במשך כל שעות היום...

אך אני ידעתי שבין כך ובין כך כלה ונחרץ גורלנו לאבדן ואם לא תכלה אותנו העבודה המפרכת, יעבירונו מן העולם מיבצעי העקירה התכופים...

העקירה*

בבוקר של יום תשרי סגריר, הוקף הגיטו היהודי שבעיר החדשה. תלייני הס. ס. מזויינים במכונות־יריה טעונות נעמדו בפתחי הדרכים והמבואות. הגשם הסתווי הקר ניגר קילוחים קילוחים מקסדות הפלדה ומעילי הגשם שלהם. אך מה חשיבות לגשם הדולף ולרוח הסוערה, כשמצויים יהודים שאפשר ללסטמם, לחלל את כבודם ולרצחם נפש?!..

ברחובות הגיטו וסימטאותיו השתוללו קבוצות גדולות של מרצחים ופקדו כל בית יהודי. אף־על־פי שלפי הפקודה היה על היהודים להתאסף בכיכר השוק עד שעה 12 בצהרים, ירו הרצחנים בכל יהודי שפגשו בדרכם.

נמניתי תמיד עם המתנגדים הנמרצים ביותר „להתיצבות מרצון טוב" בעת מיבצעי העקירה. הייתי מרוקן מכל אשליה ביחס לכוונותיהם של הגרמנים. משום כך השתדלתי תמיד להתחמק מידיהם. אך הפעם הפתיעני מיבצע העקירה החדש בהמצאי הרחק מן הבית ולא היה עוד סיפק בידי לחזור לחדרנו ולהסתתר ביחד עם בני משפחתי. באין ברירה ביקשתי מפלט בביתו של מכר והסתתרתי שם במחבוא, שהותקן בין שני קירות, על עליית הגג.

אדם מן החוץ קשה היה לו להבחין במקום־סתר זה.

עליתי על עליית הגג ושכבתי שם יחד עם אחרים. הרשרוש הקל ביותר הילך עלינו אימים. ולא רק מפני הס"סים המשתוללים, אלא גם מפני הפולנים הבוגדניים, ימח שמם! הַלָלוּ התרוצצו כעכברים בדירות היהודים ושלחו את ידיהם בביזה.

יום זה נתארך לנו כשנה תמימה. כל צעקה שהחרידה את האויר, כל יריית רובה שחדרה מבעד לקיר מחבואנו, פלחו את לבנו. בכל רגע דומה היה לנו, שהנה נתגלה מחבואנו. כל עוד רוחנו בנו עבר עלינו היום והגיע הלילה. הד היריות נשתתק במקצת, אך מן הנמנע היה לעצום עין ולהרדם. כסיוט מבעית עמדה לפנינו השאלה: מה יביא המחר? זמושץ' הוכרזה כ„יודנריין", כלומר כעיר שטוהרה מיהודים. לאָן נטלטל את צרור עצמותינו?

בשעה מאוחרת בלילה הגיעתנו הידיעה, כי אלה שיתיצבו מחר מרצונם הטוב בכיכר השוק לא ייָרוּ, אלא ישולחו לאיזביצה, המרוחקת למעלה מעשרים ק"מ מזמושץ'.

לאחר שיקול־דעת קצר החלטתי לחזור הביתה ולהתראות עם יקירי ויהי מה. אחר כך אסגיר עצמי בידי המרצחים. אולי בכל זאת יש הפעם שמץ של אמת בהודעתם על השילוח לאיזביצה, אעפ"י שלא היה לי כל ספק כי אין זו אלא תחבולה מתעתעת, כמו ההודעות הקודמות ממין זה. אך הרעב הציקני עד כדי כך שבשום פנים לא יכולתי להמשיך ולהסתתר.

עם שחר הצצתי מבעד לסדק על פני הרחוב. שקט ודממה. גגות הבתים עטו שכבת כפור דקה וערפל עטף את בתי הגיטו. העצים המרוטים מעליהם נעו־זעו מִמַשב הרוח הקרה. שומר מנומנם טאטא בתנועות עצלניות את הכביש. אי־שם מרחוק קרא תרנגול. בחלל האויר עמדה שלווה, כאילו מעולם לא נתרחש פה דבר.

בזהירות רבה גלשתי מעליית הגג, דילגתי על גדרות החצרות, נבלעתי בסימטה

---

* „אויסזידלונג".

צדדית קטנה ובעד הפרצות שבגדרות ובשבילים נסתרים זחלתי עד לסימטה שלנו.

— האַלט — עצור! — קרא אלי פתאום זקיף של ס"ס. התחלחלתי, אך מיד השתדלתי לשלוט ברוחי ובלב פועֵם התקרבתי אליו. הצטדקתי לפניו כי שכחתי משהו בבית וכי אני עומד להתייצב בכיכר השוק. הוא גער בי על שאני משתרך בסימטות חבויות ופקד עלי לרוץ מיד לעֵבר הכביש הראשי, מקום שם כבר עומדות קבוצות גדולות של ס"סים וגיסטאפאים.

„אַ יודה, אַ יודה!" — צעקו אחרי זאטוטים פולנים. הס"סים קיבלו את פני בצליפות שוט אחדות ושלחו אותי הביתה בלוית זקיף, כדי שלא יאונה לי „חס וחלילה" כל רע בדרכי...

כברת הדרך הקטנה עד לביתנו דמתה לשדה־קרב. בצדי הדרך עמדו שלוליות של דם ומוֹת, ולידן היו ערימות גויות של יהודים הרוגים. כלי מיטה, בגדים וחפצי־בית מכל המינים התגלגלו בערבוביה והיו למרמס רגלים. עוד מרחוק ראיתי את חדרנו. תריסיו היו מוגפים. נראה, שהשודדים לא השגיחו בו ולא „ביקרו" שם. הזקיף נשאר עומד בחצר ביתנו. דלת החדר לא היתה נעולה. העליתי בו אור. אכן לא טעיתי. הכל עמד במקומו. צלחות ובהן שיירים שלא נסתיימה אכילתם עמדו על השולחן. המיטות לא היו מסודרות וגמרא פתוחה היתה מוטלת על אחת מהן. כנראה, שאבי לא הספיק לסגור אותה. אוירת שכוֹל מילאה את החדר כאילו זה עתה הוצא מת מתוכו.

לא ידעתי מה אעשה והייתי נע כצל ממקום למקום. פתאום נעמדתי לפני תמונתה של אמא. עיניה העצובות כאילו נקבוני במבטן החד ואת גופי תקפה צמרמורת. הארכתי להסתכל בפניה של אמי. רק עתה גיליתי מה יפה היתה בצעירותה. שׂערה השופע והארוך גלש באדוות מתכרבלות על כתפיה. מתוך הפנים העגולים, החתומים בעדנת רוך, הזדקר

אף קטן וברקו עינים גדולות, נוגות. „אמא, לחשתי בנהמת לבי, כלום כבר אז היית עצובה ?.. גם בעמדך בעצם נעוריך המלבלבים לא ידעת אושר ?..״

אימה גדולה ירדה עלי. יצאתי מן החדר והתקרבתי למדרגות המובילות לעליית הגג.

— אמא, העודך פה ? — קראתי בקול חרד.

באותו רגע נשענו אנשים מובעתים על פשפש העליה.

— מה המצב ברחוב ? — מלמלו כולם ביחד מלמעלה למטה.

— רדו כולכם ! — עניתי להם מלמטה למעלה — אין כל טעם בהסתתרות שלכם. עליות הגג בגיטו מכוסות ערימות של הרוגים. רדו, אין מוצא אחר.

ר׳ יצחק הודיס ואבי ירדו הראשונים. אחריהם ירדו השאר. היה זה מחזה מבעית: פנים חיוורות כשל מתים ושער מדובלל, מבוזק סיד ואבק ומעורב קורי עכביש.

כהרף עין מיהרו לדירותיהם כדי להצטייד לפני צאתם לכיכר.

בעברה את מפתן חדרנו פרצה אמא ביבבה היסטרית ובשום פנים אי־אפשר היה להכניעה. כל חפץ בדירה הזכיר לה את שעות יגונה וששונה בחייה. בינתים נצטיירה במוחי התמונה המזועזעת של הצפוי לנו בקרוב; בעיני רוחי כבר ראיתי את הגופות המרוסקות של יקירי. אבא קרא אלי:

— עזור לי לארוז „חבילה״ קטנה אחת...

האחות הבכירה הינדה השקיטה בנועם דבריה את שתי האחיות הקטנות, שבכו אף הן.

רק עתה ייסרתי את עצמי: „מה עשיתי ? למה אמרתי להם שירדו מעליית הגג ? בין כך ובין כך לא יינצלו מאבדון״.

— יענקלי, שאלני אבי, הלקחת אתך את התפילין שלך ? למען השם, אַל תשכח לקחתם אתך !

— מהרו, שקים בלים ! — צרח הזקיף בעד החלון.

אבא לחש בחיפזון תפילה, יישר את קומתו אמיצות ושאל: ובכן, ילדים, כולנו מוכנים ?

הוא התקרב הראשון לדלת, נשק שלוש פעמים את המזוזה וביקשנו שנעשה כמוהו. קשה היה להזיז את אמא המתייפחת בבכי.

— אַל יאוש, ילדים ! — ניחם אותנו אבא — בעיניכם תראו כי השם יתברך יהיה בעזרנו.

בדרך לאיזביצה

מכל סימטאות הגיטו יצאו משפחות משפחות, עמוסות חבילות כבדות וקטנות, לעֲבר כיכר השוק. ביניהם התרוצצו ס״סים מיוחמים ושירבטו ברצחנות את הנחשלים מזיקנה או מחולשה. היה זה מחזה פלצות. ילדים נלפתו לשמלות אמותיהן והרטיבון בדמעותיהם. אמהות צעירות היניקו את תינוקותיהן בעת ריצתן, זקנים השתטחו על האדמה, אמרו וידוי וביקשו מאת המרצחים שיירו בהם במקום. נשים, שפתאום יצאו מדעתן מרוב צער, התרוצצו אחוזות יאוש על הכיכר והחרידו את חללה בצעקות משונות, מהלכות אימים. לתוך המתקהלים על הכיכר נורו יריות אחדות. היה זה מעשה ידיהם של קציני גיסטאפו, שהשתעשעו ביריות בשבתם במכוניות הדורות וצחקו לאסונם של אחרוני היהודים בזמושץ׳.

בשעה שתים־עשרה בצהרים בערך, היה ה„משלוח״ מוכן ליציאה לדרך. נעמדנו בחמישיות ומשני עברינו רכבו ס״סים על סוסים מקושטים וצוהלים ו„השתעשעו״ ביהודים

בודדים עם רוביהם הטעונים. הפחד הגדול השתיק מעט את הבכי והיללות. עמדנו דרוכים, ממתינים לפקודת היציאה.

אחדים מן הס"סים תיקנו את הקסדות שעל ראשיהם, כיתפו את הרובים והמתינו אף הם למתן הפקודה.

סוף סוף, בשעה אחת בצהרים, ניתנה הפקודה. השמש הגיחה לרגע קט מבעד למפלשי עבים ונעלמה; השמים התקדרו מחדש והעננים כיסו במעטה־עופרת כל פיסת תכלת בשמים.

גשם טיפטף. העומדים בשוק זזו ממקומם. האילנות שמשני עברי הכביש, המוליך לעיר הישנה, נתרעשו ברעש גדול והשליכו על הארץ עלי סתיו צהובים. בלב נשבר נפרדנו מן העיר שבה נולדנו, גדלנו ורקמנו את חלומותינו.

— זוזו, שקים בלים! — צרחו הס"סים.

מחנות של נערים פולנים רצו כצבועים משני עברינו וחטפו את הצרורות, שההולכים ברגל לא יכלו לשאתם והשליכום אחרי גוום. הפולנים המבוגרים, שעברו על פנינו, נעצו בנו מבטים אדישים והמשיכו בדרכם.

לאחר שתיקה ממושכת, שאלתני אמא:

— יענקלי, האם לא כבד עליך הצרור?

— לא! אינני מרגיש בו כלל — עניתי בתוקף, אף־על־פי שהחבל, שבו קשור היה הצרור, חתך בבשר צווארי והזיעה נטפה מעל פני.

— זוזו, זוזו! כנופיית יהודים! — האיצו בנו הס"סים ואנו גררנו אחרינו את רגלינו הלאות גרור וגרור... מחמת העייפות והתשישות גדלו מדי פעם בפעם הרווחים שבין שורה לשורה והמרצחים מצאו להם עילה רצויה להכותנו מכות רצח ולהוסיף ולהריצנו.

הורי ואחיותי נשתרכו כל עוד רוחם בם וזקפו מדי פעם את ראשם מתוך יאוש.

— ילדים — התחננתי לפניהם — השליכו גם אתם את הצרורות. הן תראו שאין בכוחכם לשאתם.

שומע לא היה לי; ענו לי בתנועת־יד נואשת והוסיפו למשוך בעול.

הרוח פיזרה את העננים והשמים התבהרו. השמש נטתה לערוב והפזה בקרניה את פנינו העיפים.

— יענקלה, — פנה אלי אבי — דומה לי שכבר הגיעה שעת מנחה, שעת אמירת תפילת הקרבנות... דע לך...

— הניחני לשלום, — עניתי לו רוגזנית, עתה אנו בעצמנו הקרבנות. מוטב שתרחיב את צעדיך, כדי שלא נפגר אחר הצועדים לפנינו.

זירזנו את מהלכנו. רבים נחשלו. הרווחים בין השורות הלכו וגדלו והרוצחים — שחטו.

הגויות המרוסקות הושלכו לצדי הכביש בעודן מפרפרות. מן הקדקדים המפוצצים זנקו קילוחי מוח ודם רותח.

היום החשיך בחפזה. שוב התקדרו השמים בעננים מטילי אימה. רוח לחה וקרה הצליפה על פנינו. נכשלנו בגופות של נרצחים ובערימות של צרורות, שהלכו ורבו בלי הרף. מטח היריות לא נפסק לרגע. למרבה הרעה רעף גשם, שהרטיבנו עד לעורנו.

— הביטו! — נצטעקה פתאום שוש'לה הקטנה — האנשים שמלפנינו רצים. מה קרה?

— יהודים, כלו כל הקצים — נשמע קול מקרוב — כמדומה שרק עתה מתחיל „העיקר". ואמנם הריווח שבין השורות הלך ונתארך מרגע לרגע.

— להתקדם, להתקדם! — דחקו בנו תלייני הס״ס וקתות רוביהם נחתו על גופות ההולכים. החל מרוץ שטני והמודפקים נפלו כזבובים. אמהות איבדו את ילדיהן וילדים את הוריהם.

— היכן אבא? — נצטעקו בבת אחת שלוש אחיותי.

— אויה לי! — השיבה אמא ביללה היסטרית — הרי איננו בשורתנו.

באותו רגע הבריק רעיון במוחי: ודאי נפגע מכדור.

— אבוי לי — מיללת שוש׳לה הקטנה — הם רוצחים את אבא!

ואמנם הרוצחים הוציאו את אבא מתוך ההמון השוצף, הפילוהו על האדמה וחבטוהו בחימה אכזרית בשוטים ובקתות רובים. אמא ניסתה להתפרץ לעֵבר המרצחים כדי להיהרג יחד עם אבא ואני אחזתי בה בשארית כוחותי ומשכתיה קדימה, כיון שעתה גדלה הסכנה להינקב מן הכדורים העפים.

לבסוף הירפו המרצחים מאבא. רגע נשאר שוכב ללא ניע. לאחר מכן ניסה פעמים אחדות לקום על רגליו, אך לא עצר כוח.

— אבא׳לי — צעקו לעברו אחיותי — קומה והתעורר! חזור אלינו!

אולם קולותיהן הדקים נבלעו ביילל האימים של האחרים.

בלב שותת דם עקבנו מרחוק אחרי כל ניע וזיע שלו. והנה ברגע שכל ההמון כמעט שחלף, עבר על פניו, נתלש והתרומם כחיה פצועה וזנק לתוכו. מרוב החבטות שספג והחבורות שביצבצו בפניו אבדה לו צורת אדם...

בשעה עשר בלילה הגענו לאיזביצה והמרצחים הרפו ממנו והודיעונו, כי איזביצה נועדה לשמש לנו „מדינת יהודים״. הם אף איימו עלינו, כי מי שיימצא מחוץ לתחום העיירה יירה בו במקום.

אמא מצאה מיד קרוב משפחה רחוק. רצוצים ועייפים, רעבים ורטובים השתטחנו מיד על צרורותינו הספוגים מים ונרדמנו.

באיזביצה

עם בוקר אור העירונו משנתנו המולה ורעש. החדר הקטן והדל והאכסדרון שלידו היו מלאים עד אפס מקום; בני משפחה קרובים ורחוקים, שבאו להסתתר במחבוא „המפורסם״, אשר יידלה מארחנו, התקינו ב„חריפות מוחו״...

מטבעו היה יידלה אדם טוב ויהודי ירא שמים. אשר לו — היה מסכים שכל יהודי המקום יסתתרו בדירתו. „כלום מילתא זוטרתא היא הצלת נפשות?״ — רגיל היה לומר.

אך הצרה, שאשתו אסתר היתה בדיוק ההיפך ממנו. היא הציקה לנו וירדה לחיינו. ביחד עם בתה וחתנה התהלכו כל היום בפנים צהובות ועל כל צעד ושעל עלבה בנו: „וכי ביתי הקדש? בית־מלון? אינני מבינה, כיצד באים אנשים ונתלים בצוארי...״

רק עתה נודע לנו מצב הדברים באיזביצה. העיירה הוכרזה כ„מרכז יהודים״, כלומר: מכלאה שבה יישחטו היהודים הנמצאים בתחומיה. בעיירה, שמנתה לפני המלחמה 5 אלפים תושבים, הצטופפו עתה רבבות יהודים מחוסרי־גג, שהורצו אליה ללא הרף מן העיירות והכפרים הסמוכים. לחם ותפוחי־אדמה לא היו עוד בנמצא. מחמת הרעב והיאוש התפללו הבריות למוות. יום־יום נשלחו ברכבת אלפיים יהודים לכבשני בלז׳ץ. למרצחים לא היה כל קושי בתפיסת הקרבנות. למטרה זו השתמשו בימים הראשונים בתחבולה „מקורית״ למדי. הם הטילו על ה„יודנראט״ להעמיד לרשותה את היהודים שנועדו לשריפה. ה„יודנראט״ הכין את הרשימות עם שמות הקרבנות והמציאן ל„מלאך״ (שמו של הארכיליסטים, הממונה

מטעם הגיסטאפו על עניני היהודים באיזביצה היה אנגלס, שפירושו בגרמנית: מלאך). על יסוד הרשימות נשלחו צווי התיצבות לקרבנות, באיום שאי־מלויים כרוך בעונש מוות. לבושתנו עסקה גם המשטרה היהודית — מפקדה היה יו״ר ה„יודנראט״ — בהסגרת חלק מן היהודים בידי הגיסטאפו.

בדרך זו נעלמו במשך ימים מעטים עדות־יהודים שלמות. העיירה נתרוקנה ופורעים פולנים נתעשרו מרכוש יהודי עזוב, שהתגולל על כל צעד ושעל. אינני מסוגל לתאר מה שהתרחש בימי השילוחים. רק אגיד, כי אנשי חברה קדישא נלאו מלקבור את השחוטים והטבוחים בעת השילוחים הללו.

הימים האחרונים באיזביצה

בשלהי תשרי כבר היה מסוכן לצאת לרחוב, מחמת חטיפת היהודים האחרונים. לא פעם קרה, שכמעט שנחנקתי בבור שמתחת לרצפה בדירת מכר, שאצלו הסתתרתי, משום שלא הספקתי להגיע הביתה. רק עם רדת הערב הסירותי מעל שרוולי את הטלאי הצהוב והלכתי לראות מה שלום משפחתי. מכאן ואילך לא נתן לי אבי לצאת מ„מחבואו״ של יידלה. ואמנם, היה זה מחבוא מתוקן כהלכה. הייתי בטוח שהמרצחים לא יגלוהו. להוותנו נמצאה בין המסתתרים גם בתו של יידלה ולה יונק. תינוק זה הירבה לגרום לנו פחד מוות ופעימת לב עד להתפקעות. תפילה אחת היתה בפינו והיא שהתינוק לא יפרוץ בבכי. כשפעם אחת אמרו לאם הצעירה שתשאיר את תינוקה בחדר ולא תסכן את חייהם של למעלה מעשרים איש, נתמלאה חימה וצעקה: „אם לא ניחא לכם פה, הסתלקו לכם...״

זה ימים אחדים שלא בא אוכל אל פינו, מרוב פחד ומתיחות עצבים. אזנינו היו קשובות לכל רחש בחדר, או ברחוב. מבעד לסדק צר חייב היה כל אחד מן המסתתרים

מחנה המוות בבלזיץ

להציץ החוצה במשך שעתיים. דלת הדירה וכל חלונותיה נפרצו כבר. שודדים פולנים נברו בכל שקע ופינה ובקצף על שפתיים נהמו: „היכן הצפין בן־כלבה זה את כספו וזהבו !?" פעם אפילו החלו לקדוח חור בקיר, הפכו את הארונות, המיטות, סבאו את מישרת־האוכמניות, אשר יידלה שמר עליה לצרכי רפאות. לבסוף נסתלקו להם. עברו שתי דקות ושקצים אחרים באו במקומם. הללו התנהגו ביתר פיקחות. תחילה הסמיכו את אזניהם לקירות, כדי לקלוט רחש כלשהו מאחוריהם. אחר כך קעקעו את קרשי הרצפה, טיפסו ועלו על תיקרת הגג, שבו וירדו ברעש והתפרצו לדיר־העצים הסמוך ונברו אף שם בכל פינה. הקיר שמאחוריו הסתתרנו, עורר חשד בעיניהם. עצרנו את נשימתנו. הם נשארו עומדים לידו, ריווחו בו סדק בגרזן והדליקו פנס כיס על מנת להביט בעדו פנימה. זיעה קרה שטפה את גופנו. אותו רגע קרא אחד מהם: „בן־הכלבה הזקן מסתתר ודאי במרתף". כנופיית הנברנים הצטרפה אליו וכולם כאחד ירדו בהמולה רבה למרתף.

למזלנו הרב היה דוקא באותה השעה התינוק שקוע במציצת שד אמו בתשוקה רבה, אך ביעותים כאלה ידענו פעמים אין־ספור במשך היום.

בלילה עזבו אחדים את המחבוא מחמת הסכנה המרובה שהיתה צפויה למסתתרים בו. בין העוזבים היו ידידי נפשי משנות נעורי, אברהם ולייבל הודיס.

רע ומר היה מצבנו גם בלילה הבא. רוח עזה טילטלה את התריסים וחבטתם ברעש גדול. אבי ויידלה אמרו תהילים בניגון חרישי ונוגה. מישהו נאנח: „הוי, רבונו של עולם, כבר הגיעה השעה שתרחם עלינו".

— הס, הס! עלולים לשמוע אותנו — הושתק הנאנח מכל העברים.

בתו של יידלה לא פסקה מלהתלונן כי נפשה יוצאת למעט מים. זה שלושה ימים שהיא מניקה את תינוקה ולשונה מצומקת מיובש. אם לא יסַפקו לה מעט מים, לא תוכל לעמוד בצמאונה.

אבי הבין מיד את הסכנה שבדבר והגיח מן המחבוא, להביא מעט מים. הלכתי אחריו. חושך מצרים עטה את הבית. זחלנו על בטננו בגששנו בידים לפנינו. פעמים אחדות נחבטנו מחפצים מפוזרים בדרכנו ונחרדנו חרדת מוות. החורבן בדירה היה שלם. המיטות ניתצו, השולחן והכסאות נהפכו ועל הרצפה התגלגלו סירים, ספרים, כרים וכסתות פרומים, צנצנות שבורות עם שיירי מישרת־אוכמניות ובקבוקים מרוקנים. הזדרזנו לקחת מים בכלי וחזרנו למחבוא.

יום המחרת היה גרוע מקודמו. המרצחים ירו לתוך הבתים. במשך כל שעות היום שכבנו שטוחים על בטננו. לרוע מזלנו גברה מחלת הקצרת על יידלה ועל אף התאפקותו הרבה נפלטו מפיו שיעולים.

לא היה עוד כל טעם בהסתתרותנו במחבוא. הצעתי לבני משפחתי לצאת ליער ולחיות שם כשודדים... מובן שהיתה זאת הצעה מגוחכת בעיני הורי, אך לא רציתי להיחנק בבור. סוף סוף הסכים אבא ויצאנו לנדוד, כדי לשים קץ לסבלנו. יקרה אשר יקרה — דרך אחרת לא היתה לפנינו.

בדרך לא דרך

עם רדת הלילה יצאנו. רק עתה חשנו עד כמה נחלשנו לאחר ימי הישיבה בבונקר ללא אכילה, שתיה ושינה. אמא כמעט שלא היתה מסוגלת להניע רגל. אחיותי הקטנות סבלו מסחרחורת־ראש ביצאן לאויר הצח.

— באנה, — זירזתי אותן. — עכשיו השעה הכשרה להימלט מן העיר, החשיכה והגשם הם לנו למחסה. לא זו השעה להתפנק...

בשארית כוחותינו בוססנו בביצות ובשלוליות־מים. חמקנו דרך סימטאות צדדיות ומעוקלות עד שיצאנו מתחום העיירה ועלינו במשעול־כפרי צר, שהתפתל בין גבעות חומר. עד חצות לילה הוספנו להתרחק מן העיירה. רוח קרירה הצליפה עלינו. ענני עופרת ניתלו באופק ויער איזביצה נראה מרחוק כמפלצת שחורה מהלכת אימים. סוף סוף גלשנו לתוך עבי היער. איוושת־עצים זועפנית הקבילה את פנינו. עלים רטובים ניתכו עלינו עם כל מדרך רגלינו. שעתיים לאחר חצות שככה הרוח ובחללו של היער נתלתה דממת מוות. אך הוספנו להתקדם ולזחול בינות לענפים ושיחים, ששרטו את ידינו ופנינו. בשעה ארבע בערך הנץ השחר והשמים הלכו והתבהרו.

אילת השחר התקשטה ביפעת נגהים, ושלוה היתה נסוכה בכל. הילדות ואמא רעדו מקור. התרפקנו איש על אחיו וחיכינו להיוולדו של היום החדש. בינתיים נתעטף היער בערפל סמיך. פתאום החרידה אותנו שריקה עזה. היתה זאת רכבת חדשה, שאצה־רצה לאיזביצה, כדי לטעון קרבנות־טרף חדשים לכבשנים. תקף אותנו יאוש, שהצמית את רצוננו להוסיף ולחיות.

— הסו — לחשה שרה׳לה הקטנה — דומתני, אני שומעת צעדים מתקרבים אלינו.

בלב נפעם חידדנו את חוש השמיעה שלנו. ואמנם מרגע לרגע גבר רחש צעדים, אך הערפל הסתיר מעינינו את המתקרבים. החוורנו. מי זה מתהלך בשעה זו ביער?

— ודאי יהודי — הפליט אבא.

לא עברו רגעים אחדים והצועדים חלפו על פנינו. הם לא הבחינו בנו, או שלא רצו לראותנו.

— ר׳ יהודי — קרא אחריהם אבי בקול חלוש — עצור נא לרגע.

התקרבו אלינו יהודי ובחורה צעירה — בתו. האב היה לבוש חליפות בגדים אחדות ומגפיו מרופשים. על גבו עמוס שק ובידיו גרזן ואת. מיד הבינונו כי הוא מחפש סתר בסבכי היער, כדי לחפור שם מהמורה בשבילו ובשביל בתו.

— מה בדעתך לעשות? — שאלו אבי.

היהודי נעץ באבי מבט תמיהה ומשך אחריו את בתו:

— בואי, גיטל.

שניהם נבלעו מיד בערפל הסמיך.

— מה נעשה עתה? — שאלני אבי — הוצאתנו אל מחוץ לעיר והנה אנחנו ביער ספוגים רטיבות. מה יהיה הסוף?

— ואולי מוטב לחזור לזמושץ׳? — שאלה אחותי הינדה — ודאי נשארו עוד שם יהודים אחדים.

הדבר נתקבל על דעת כולנו. דמומים ומיואשים שמנו את רגלינו לעבר זמושץ׳.

השמש הגיחה ממזרח וקרניה פילחו את עבי היער. פולני צעיר, ימח שמו, בא לקראתנו. ראשו חבוש מגבעת ירוקה נטויה הצדה ומתחת לחוטמו הזדקר שפם גנדרני, ערמומי. מגפיו המבריקים היו של קצין ובידו החזיק יצול של עגלה.

מיד בראיה ראשונה בישר לנו מראהו רעות.

— בוקר טוב — הקדמנו את פניו בברכה.

לא ענה, רק טילטל את היצול מיד אחת לשניה. לשאלת אחותי, את מי הוא מחפש השיב כי ענין לו לבחורה אחת ואף תיאר את לבושה.

— לא פגשנו איש בדרכנו — אמרנו לו.

הוא המשיך ללכת בדרכו, אך לאחר עברו צעדים אחדים נפנה וחזר על עקבותיו.

— לאן תלכו, יהודים?! — שאל בגערה.

— לזמושץ' — ענתה לו הינדה וניסתה להצטחק, אך במקום בת־צחוק עלתה בפניה עוית־של־מעונה.

— הבו לי את כספכם, יהודים מלוכלכים! אם לאו תזכו לתלייה! — איים עלינו בנופפו את היצול שבידו.

— אין לנו מאומה — התחננו לפניו — עניים שבעניים אנו.

— גש אלי, בן־כלבה! — נתן עלי בקולו וחיפש בבגדי. הוא שדד את שעון היד שלי ואף חלץ מעל רגלי את המגפים. מאמא לקח את הזהובים האחרונים שהיו מוצפנים בשקית, שהיתה תלויה על צווארה. לבסוף רצה להסגירנו בידי הס.ס. ורק לאחר שאחותי בכתה לפניו הרפה ממנו.

עברנו כברת דרך קטנה ונערים פולנים קטנים עטו עלינו, רגמו אותנו באבנים והלקו אותי ואת אבי במקלות.

— יהודים נאלחים, תנו לנו את כספכם! — אחדים מהם נפנו ורצו להבהיל את המשטרה. ברחנו ככלבים מוכים כל עוד כוח בנו. שקצות פולניות עמדו מנגד והתענגו מרוב נחת למשבתנו. ידענו, כי גורלנו נחרץ. ארבעה כבאים מאיזביצה, ענודים סרטי צלב־הקרס על זרועותיהם, יצאו לקראתנו מובלים על־ידי הנערים הקטנים, שנבדלו קודם מחבריהם.

גם הכבאים דרשו מאתנו כסף וכשאמרנו להם שזה עתה היינו לבז שפכו עלינו קיתונות של קללות וגידופים ממיטב אוצר־הקללות הפולני.

— „קדימה יהודים מקוללים!" — פקדו עלינו.

אחד מהם נראה לנו אנושי יותר. אחותי התחננה לפניו שלא יסגירונו בידי הנאצים, אך לשוא. הובלנו חזרה לאיזביצה תחת משמר כבאים פולנים כאילו היינו פושעים נמבזים. בעברנו על פני בקתה אחת ביקשנו מאת איכרה שתתן לנו מעט מים לשתות, אך היא סירבה לנו ברוגזה.

קללת עולם על אדמת פולין והפולנים גם יחד! — התפרצה הקללה מתוך גרונותינו.

בבית הקולנוע באיזביצה

שוב התכסו השמים בחשרת עננים ורוח עזה כופפה את צמרות העצים וטרפה עלי שלכת. בדרכנו ראינו כבאים פולנים מאיזביצה מתרוצצים מיוזעים מרוב עיסוק בפוגרום הגדול ביותר שראיתי בחיי. פולני אחד העמיס על גבו יהודיה זקנה מתעלפת והובילה לשחיטה... אחרי שחבט באכזריות רצחנית נערה יהודית, על שהעיזה להסיר מעל זרועה את הטלאי הצהוב, כדי למלט את חייה בתורת נוצריה. פולני שלישי התלונן לפני חבריו הרוצחים שכבר הפך את העיירה על פיה ולא מצא בה יותר משני יהודים.

— ילדים, אל תדאגו, השם יתברך לא ימנע ממנו את חסדו! — אמר לנו אבא פתאום.

הרהרתי: „בודאי יעזור לנו אלוהים — להגיע לעולם האמת"...

וכך הובאנו עד למרכז העיירה, אך מה נשתנה מַראָהּ. דירות היהודים היו פרוצות ושדודות. החלונות שבורים ועל הרחוב התגלגלו ערימות של ספרים, תצלומים, טליתות, שברי־רהיטים ובקבוקים. במקומות אחדים עוד לא הספיק הגשם לשטוף את הדם והמוח של ראשים מרוסקים... בסימטאות הוסיפו עוד להשתולל משתפי הפעולה הפולנים. רבים מהם התגרו בנו ושחקו לנו.

מן הכפרים הסמוכים נהרו המוני פולנים בעגלות רתומות לסוסים ואספו את הביזה — עמל יהודי של דורות רבים.

המרצחים הפולנים הביאונו לבית הקולנוע באיזביצה, שחלונותיו היו מסורגים בתיל דוקרני. מסביב עמדו כבאי־אש פולנים, מזויינים במוטות, כדי למנוע בריחת הכלואים מתוך הבנין. מרגע לרגע גדל מספרם, כי קרבנות חדשים נדחסו לתוכו פנימה בלי הרף. לעת ערב רבתה הצפיפות בפנים עד כדי כך, שלא נשאר לנו מקום לשבת על הרצפה.

בבית־הקולנוע מצאתי מכרים אחדים. הם סיפרו לי על הנס שנתרחש להם שלא נורו בו במקום, אלא הובאו חיים לבית הקולנוע; אחדים סיפרו, כי שכנים, שהתקנאו במחבואם הלשינו עליהם וכך גילום הפולנים. בין הכלואים היו גם כאלה שהובאו לכאן עוד לפני יומיים ומאז לא בא אוכל אל פיהם.

הבשורות הרעות הללו דכאונו עד עפר. נותרנו ללא פרוסת לחם וללא פרוטה בכיס. בינתיים גבר והלך הרעב, והחזקים בקרב הכלואים נדחקו עד לחלונות והחליפו ביניהם בגדים, מגפיים ואף זהב ופנינים בפת לחם או בכוס מים. המרצחים הפולנים צבאו על החלונות ועסקו בחילופים אלה.

כשהחשיך נתעצמו היללות והצעקות בבית הקולנוע עד כדי אימת טירוף. הצפיפות הוסיפה להתגבר. אמהות מיואשות נדחקו בין הכלואים וחיפשו את ילדיהן, ואילו ילדים בוכים חיפשו את אמותיהם. בינתיים מילאו השומרים, שעמדו בחוץ, את כיסיהם בכסף וזהב בעד פירורי לחם ולגימות מים שמכרו לרעבים ולצמאים; ולא עוד אלא צבועים אלה עוד התגרו בצמאים ודרשו תחילה את חפציהם ואחר כך עשו כעולה על רוחם. לרוב תחבו לכיסיהם את החפצים ואילו את מעט המים לא הגישו. ואף לא הסתפקו בכך, אלא חבטו עוד במקלותיהם בראשי הנדחקים לתוך החלונות.

החום בפנים הבנין הלך ונתלהט וכולנו היינו שטופים נחלי זיעה. למרבית הרעה לא היה כלל מקום לעשיית הצרכים.

אבי יוצא מדעתו

מר וחשוך היה אותו יום. אבא נתאלם לגמרי. פניו נשתנו ואיבדו את צורתם והוא לא הבין עוד מה סחים לו.

— מה לך אבא? — שאלתי, בנענעי אותו בחזקה. הוא הצליפני במבט פראי וצידד את ראשו.

— יצחק! — צעקתי לעבר מכר, שראיתיו באותו רגע מדחק עצמו בתוך ההמון לא הרחק מפינתנו — ראה נא מה היה לאבי!

— תמה אתה שניטמטם? אין זו חדשה. מספר המעורבים בדעתם הולך וגדל משעה לשעה. הרעב והתשישות מוציאים רבים מדעתם. שמור על אביך לבל יתרחק, שאם לא כן יירמס כמו שנרמסו אחרים וגוויותיהם כבר מונחות ימים אחדים...

הוא לא סיים את דבריו ועבר על פנינו. ראיתי שהוא נתקל באדם שרוע בפישוק אברים על ערימת סמרטוטים. מן ההמון דרכו עליו, בעטו בו והוא לא זז ממקומו, כאילו לא איכפת לו מאומה. כנראה, שכבר גווע. ליד ראשו היו רבוצים ילדים תשושים אחדים. יצחק השתרך עד לאותה ערימה, מישמש אותה, נעץ בה סכינו והוציא מתוכה כיכר לחם.

— אבא, אבא! — צועקים הילדים כשהם מטלטלים את אביהם, אך לשוא.

— אבא, אבא! חומסים את לחמנו!..

אך יצחק כבר נעלם עם שללו.

מצאתי את פויזנר ליד החלון כשהוא מטורד ומבולבל. לידו ראיתי צעירים וצעירות שנדחקו לחלון בעד לשרשרת האנשים שצבאו עליו. אני שואל אותם למתרחש פה ואם

כבר החלה הפעולה, אך איש אינו עונה לי. אני תופס את פויזנר בזרועו וחוזר לפניו על שאלתי.

— הגענו לידי הסכם עם השומרים — הוא עונה לי — הם יתנו לרדת לאנשים שנוציא בעד החלון. השומרים התחייבו לא להכותם, אלא להחזירם בעד חלון אחר. בשכר זה יקבלו חלק מן הזהב, שאני לוקח מאת התמימים.

— פויזנר, האם יצאת מדעתך? על פתחו של הכבשן אתה עושה מעשי מרמה?

— זוהי כבר דרכי בחיים, אך איני עובר את המידה ויודע ממי לקחת זהב. מכל מקום איני משתמש בכוח הזרוע.

— אתה מספסר בדם יהודי ומשתף תליינים במסחר זה...

אזניו אטומות:

— האם בשעה זו אתה אומר להטיף לי מוסר?

— לא! אך אפילו ליסטים יש לו מוסר משלו.

— כלך לך מפה — הוא משסעני — איני רוצה להיכנס אתך בדין ודברים. אינני רוצה למות ואף לא אמות, אך בלי כסף רב בכיסי לא אוכל להישאר בחיים.

הוא מנסה להתחמק ממני, אך אני אינני מַרפה ממנו ושואלו, אם אמת הדבר, שהשומרים לא התאַנו לילדים שהוצאו בלילות הקודמים בעד החלון ולא השליכו אותם בחזרה בעד חלון אחר.

הוא לא שמע על החזרת הילדים. מכל מקום אם ברצוני להוציא את שושה׳לי בעד החלון עלי להביאה לכאן בלילה.

אני נפרד ממנו ומתחיל לפלס לי דרך בתוך ההמון הצפוף. אני דורך על מתים, מתעלפים, על ילדים ועל כל מה שעומד בדרכי. היללה שככה במקצת, שכן הכלואים נחלשו ונצטרדו מרוב הבכי והצעקות... לעומת זאת נתרבו מאד המטורפים. ומה משונה הדבר, שכולם הם נמשכים לעבר הבימה.

בין עדת המטורפים ראיתי את אבי כשהוא נאבק בכל כוחותיו עם אחותי וחותר לעבר הבימה. אחזתי בידו וקראתי:

— אבא! לאן אתה נדחק ומתפרץ?

אך הוא לא הכירני עוד. כוחותיו עצמו והוא הפיל אותי ואת אחותי ונחלץ מידינו. ידעתי, שאסור לי להניחנו לנפשו לכן לא הרפיתי ממנו, הפלתיו ונאבקתי עמו. סוף סוף תש כוחו ורגליו מעדו. מיד רבצתי בכל כובד גופי על ידיו והחזקתי ברגליו, כדי שלא יוכל להתרומם ולקום.

לא יכולתי להאריך בכך, כי נדחקתי מכל העברים וכוחותי עזבוני. בו ברגע נתחדש המאבק הנואש בינינו. פתאום אזר כוח וקם על רגליו, תלש עצמו מן המקום בעצמה פראית ונבלע בתוך זרם הנדחקים לעֵבר הבימה.

הרפיתי ממנו. שוב לא עצרתי כוח לעכבו. בינתיים ירדה חשיכה ואבי נעלם מעיני. התיאשתי ממנו... אבד לי אבי...

שוב חתרתי לעבר הפינה מקום שם ישבה אמי. כמעט שלא הכרתיה עוד. במשך השעות המעטות שלא ראיתיה רזתה עד כדי כך, שלא נותרו ממנה אלא עור ועצמות. כשראתני כרכה סביבי את זרועותיה, לחצתני לגופה והעתירה עלי נשיקות שדמו יותר לנשיכות. ניסיתי להשתחרר מחיבוקיה ההיסטריים.

— אמא! הרגעי, אַת חונקת אותי.

אך היא לא שמעה בקולי ובמאמץ רב הצלחתי להיחלץ מזרועותיה.

לא יצאה דקה אחת וההתקפה ההיסטרית נתחדשה עליה, ושוב סגרתני בתוך זרועותיה והפעם — במשנה עוז.

מאין לה כוח רב כזה?! נאבקתי עמה בשארית כוחותי, כדי להשתחרר מחיבוקה המטורף וצעקתי:

— אמא, הניחי לי, כי אַת מוציאה אותי מדעתי ואני מאבד את השליטה על עצמי.

חיבוקה רפה מעט ויכולתי לסַלק מעלי את זרועותיה. היא קרסה תחתיה בקהיון חושים.

„שמע ישראל!"

— שקט! שקט! — הדהד פתאום קול רועם. עונים לו מאות קולות ולבסוף משתררת דממה.

כנראה שסופנו מתקרב. לתוך האולם מתפרץ מאַטס, לבוש מדים שחורים. — גרמני יליד פולין — (פולקסדויטשה) —, חרדת איזביצה. כלב שחור וזועם רץ בעקבותיו. בידו רובה אוטומטי כבד ובמגפיו הוא בועט באכזריות בעומדים ושוכבים מימינו ומשמאלו ומרווח לעצמו מעבר. האולם נחצה לשניהם. הראשים נתחבים פנימה כדי להימלט מחבטות.

התליין וכלבו רצים אל הבימה. מיד סותם מאַטס את חוטמו וחוזר על עקבותיו בצריחה: „חזירים מטונפים! שקים בלים! כנופיה מקוללת". כלבו נועץ את שניו בעומדים משני העברים.

שוב אי־אפשר היה להשקיט את המייללים, על אף תחנוניהם של הפחדנים. הכלואים חבטו באגרופיהם את ראשיהם, תלשו את שערותיהם ואילו אלה שיצאו מדעתם קפצו, צחקו, שרו ושרקו... מטורפים אחרים זקרו את גרונם וצעקו: צאן קדשים!..

קול צרוד אדיר, שבקע מן היציע, פילח פתאום את חללו של אולם הקולנוע וגבר על שאונו המטורף: יהודים, הסו! השתתקו!

בבת אחת כבשה הדממה את האולם הגדול.

— יהודים — הוסיף לרעום הקול האדיר מעל היציע — זעם אלוהים נשפך עלינו. הבה נכשיר עצמנו לקראת קידוש השם! אפשר ועלינו למרק עוונות כל הדורות שקדמו לנו. אַל נא נתיאש ונלך לשחיטה ברינה ובהתלהבות כפי שהלכו עשרת הרוגי המלכות!.. בזכות זה יפתחו לפנינו שערי גן־העדן לרווחה ונינצל מדינו של גיהינום! ובכן, כולנו בעוז ובגאון: שמע ישראל!

והתהדהדה קריאת „שמע ישראל" שגיאה, שהניעה את קירות הבנין. נער וזקן, נשים וטף פשטו את ידיהם למעלה והתיפחו ביבבה איומה אחת, שהרטיטה את כל גופי.

באותו יום שככה מעט חמסנותם של בעלי האגרוף. כנראה שה„שמע ישראל" של מאות ילדים ונשים, חולים וזקנים, ריככה את לבם.

ציפינו בדריכות לבוא סופנו, אם כי למעשה כבר היינו אדישים. וכי מה הבדל היה לנו, כיצד יכלו אותנו הגרמנים? העיקר שימהרו לעשות זאת ונפטר מן הסיוט האַיום.

איני יודע כיצד קרה, שעתה מצא לו כל אחד מקום לישיבה ולכל הפחות לעמידה.

לאט לאט נרגעו הכלואים ופסק הדחַק. שוב הייתי מסוגל לרכז את מחשבותי ולחשב את דרכי בהגיון. אך מה מוזר היה הדבר שדוקא עתה לא צץ בראשי אף רעיון אחד כיצד לנקום את נקמתי ואף לא הרהרתי בכך, מה יעשו בי הגרמנים. רק אחת ידעתי — את סכיני אתקע בלבו של איש גיסטאפו.

עם ידיעה ברורה זו בלבי פילסתי לי דרך לאמי ואחיותי, שישבו דמומות וחיוורות כסיד.

— אַל תדאגנה — אמרתי להן בקול שקט ומעודד — וכי מה יש לנו לאַבד? את חיינו? בין כך ובין כך לא ידענו מזה עידן עידנים אף שעת אושר אחת... ובכן, על מה לנו להצטער ומה טעם ליאוש?.. עינוי של רגע אחד, של הרף־עין והקץ לגורלנו המר... בן־רגע ניפטר מקללת חיינו. הלואי ולא נולדתי כלל.

אמי עשתה תנועה בידה שאשב לידה. היא נשקתני ובהביטה ישר לתוך עיני מלמלה בלחש:

— בני, נבצר ממך להבין לבה של אם. עוד לא מלאו לי 45 שנה... את כל חיי הקדשתי לכם. רק למענכם משכתי בעול הכבד. כשחליתם לא ישנתי לילות על לילות. בכל נפשי ומאודי התמסרתי לכם. הניקותיכם, גידלתיכם וטיפחתיכם. למענכם חייתי ובזבזתי את עלומי ובריאותי. חלומי הגדול ושאיפתי היו לראותכם מצליחים בחיים ולרוות נחת מכם. והנה ראה להיכן הגעתי. כיצד אוכל לשאת את אבדנכם לנגד עיני? בני, בני, זה למעלה מכוחי. רצוני שלכל הפחות ימיתוני לפניכם, כדי שלא אראה באסוני הגדול.

— אמא! — התחננתי לפניה — חדלי־נא ממחשבות אלו. אין אַת יחידה פה. מאות אמהות מצבן כמצבך.

— בני, בני — לחשה טרופת־יאוש — האומנם יקל גורלן המר של אמהות אומללות אחרות? אין נחמה לאם שנגזלים ממנה ילדיה, באכזריות רצחנית כזאת. לא רק את פרי בטני הם גוזלים ממני, אלא את לבי הם טורפים, את שורש נשמתי הם עוקרים...

— אמא! — נתלהטתי — אנקום את דמכם! עוד לפני שישלחו בי את ידם אתקע סכין בלבו של גרמני — למענך ולמען כל האמהות האומללות פה.

אמי עצמה את עיניה.

— אמא! נרדמת?

— לא נרדמה — ענתה אחותי — היא שוב מתעלפת.

לחצתיה ברקותיה, שפשפתי את ידיה והיא פקחה את עיניה.

היום העריב. בלילה ההוא השתררה דממה גדולה באולם כלאחר סערה... רק מפינה נשמע יהודי אומר „שיר המעלות, ממעמקים קראתיך" בניגון עצור, חרישי.

הלילה האחרון באולם הקולנוע

באותו לילה, האחרון לישיבתנו באולם הקולנוע, לא ישן איש. הכל התכוננו לקראת סופם והשלימו את המחשבה שהכרח להם לקפח את חייהם.

מיאנתי להצדיק עלי את הדין ומצאתי נוחם במחשבת הנקם שלי. רק שקלתי בדעתי, מתי ואיך להשתמש בסכיני.

כשהאיר השחר פתח יהודי ישיש, שישב ביציע, באמירת תהלים. מיד נצטרפו אליו הנמצאים באולם, והמשיכו באמירת פרקי התהלים, שנמשכה עד השעה 12 בצהרים, בערך.

לאחר מכן השמיעו אחרים דברי נחמה ועידוד. אך כל זה לא עשה עלי רושם כמלוא הנימה. מחשבותי זרמו באפיק אחר. מה היה, חשבתי בלבי, אילו התאחד ההמון הזה והיה מתנפל בסכינים שלופים על המרצחים ועושה בהם שפטים. הן בין כך ובין כך אין לו מה לאַבד.

בשעה שתים בצהרים, בערך, פרצה בבת אחת מבוכה גדולה. אף־על־פי שכולנו היינו מוכנים לקראת קיצנו בכל זאת כשראינוהו מתקרב ובא הטיל בנו סערה גדולה. המהומה באולם קמה בפתאומיות כזאת, שלא היה סיפק בידינו לעמוד על המתרחש. תלייני

ס.ס. פרצו לאולם, כתנים וצבועים לתוך לול תרנגולות, חבטו במגלבים ובקתות־רובים על ימין ועל שמאל והריצונו החוצה. בבת אחת נע ההמון לְעבר הדלת הפתוחה, הצטופף כפקעת ורבים היו למרמס רגלים.

אני, אמי ואחיותי היינו בין הראשונים שפרצו החוצה. ליד הדלת עמדו קציני גיסטאפו עם שוטים בידיהם; עוד לפני שהספקנו להבחין בהם, כבר הורצו אמי ואחיותי לעבר ימין ואני לעבר שמאל. מתוך הדלת הוסיפו להתפרץ החוצה אנשים נפחדים והמוּמים והתליינים עשו את מלאכת המיון במהירות הבזק.

רק כעבור דקות מספר התחלתי להבין טיבה של הפרדת הכלואים לימין ולשמאל. זקנים, נשים וילדים הופנו לצד ימין, והם היוו מחנה גדול אחד, ואילו במחנה השני שמצד שמאל נמצאו רק עשרות אחדות של צעירים.

סרדיוטים אוקראינים, שיכּורים, שהיו שומרים במחנה הריכוז בלובלין, הקיפו את המגרש שלפני בנין הקולנוע והיכּו בחימה שפוכה את הנמלטים מתוך האולם והתאנו להם בדרשם מהם שיתפרקו משעוניהם, זהבם וכספם.

ליד המגרש עמדו מכוניות משא אחדות כשמעליהן מזדקרות מכונות יריה בלוֹעים מכוונים לעבר שני המחנות.

חיפשתי בעיני את בני משפחתי ומה מאד הופתעתי בגלותי במחנה השני את אבי. הוא עמד דומם כיתר הקרבנות, שסודרו בשורות, בנות חמישה אנשים כל אחת.

לא היה לי אף צל ספק, שהללו יוצאו עתה להורג. גם ידעתי, כי למחנה השני מונה לפי שעה גורל אחר, כי הנמצאים בו היו צעירים בריאים המסוגלים לעבוד.

מיד התקרבה מכונית טעונה תחמושת. המרצחים הוציאו מקרבנו ארבעה צעירים חזקים ופקדו עליהם לפרוק את התחמושת. בעוד הם עוסקים בעבודה זאת „השתעשעו" גיסטפאים בצעירים אחרים, שהתנדבו להירצח יחד עם משפחותיהם. פריצי החיות הגרמנים ציוו על הצעירים הללו לרקוד, לקפוץ, לעמוד על ראשם וכיוצא בהם מיני „שעשועים" מבדחים כאלה, שלא היו אלא עינויים אכזריים ונוראים.

ב׳ בכסלו תש״ב

יום זה חרות עמוק בזכרוני ולא אשכחהו עד שעת חיי האחרונה. באותו יום סגריר וקריר, בשעת הערביים, קיפחתי את הורי ואחיותי היקרים מכל יקר, נרמס כבודי וגאוני והושפלתי עד דכא. מיום זה ואילך עדו עלי עינויים בגוף ובנפש שממדיהם נתחוורו לי רק לאחר שחרורי.

ביום ב׳ בכסלו רצחו תלייני הס״ס והאוקראינים באכזריות בהמית אַלפיים יהודים, בכללם המון נשים צעירות ועלמות, שעמדו בעצם לבלובן.

הקרבנות הוכרחו לצעוד בקבוצות, בנות 50 איש האחת, לעבר בית־הקברות הקרוב ולשאת במו ידיהם את ארגזי הכדורים בהם נורו והומתו. בדרכם האחרונה הזאת עוד עונו, על שלא נתנו את קולם בשיר!..

והמזעזע ביותר במחזה־פלצות זה היתה זריקת פרוסות הלחם על ידי המובלים לטבח לעבר שלנו. מבטם האילם של הורי ונפנוף ידיהן של אחיותי לאות פרידה ממני, קרעו את לבי לגזרים.

הוי, עד מה איויתי לנעוץ את סכיני בגרונו של המרצח הלבוש מעיל עור, שעמד בקרבתי, ורק התפללתי לרגע בו אראהו עומד עמידה רצויה לביצוע זממי...

כל פעם שהייתי מוכן להתנפל עליו בסכיני, נתגלו פתאום מכשולים ששמו לאַל את

חפצי. הנה התרחק מהישג ידי וכעבור רגע עבר לידי בלויית מרצחים אחרים שחיפו עליו מכל העברים ובעוד רגע נעלם לגמרי מחוג הראיה שלי.

מדוע רציתי לשכך את זעמי דוקא בגרמני זה ולא באחרים, שלא היו טובים ממנו, לא ידעתי. בין כה וכה התיצב לפנינו קצין גיסטאפו והכריז כי המסגרים והטכנאים בינינו ירימו את ידיהם. מובן, שתשעים למאה הרימו את ידיהם. אך היינו מרובים מדי בשבילו. הוא בחר לו באחדים מבעלי הידים המורמות ואף אותי בתוכם ופקד עלינו לעלות על המכוניות. תוך כדי כך ניתך עלינו ברד של חבטות רצחניות. לאחד מאתנו שיבר אוקראיני את ידו בקת רובהו שעה שעמד לעלות על המכונית. צעקותיו עלו עד לב השמים:

— עכשיו שאינני מסוגל עוד לעבוד יירו בי וירצחוני נפש.

במשך עשר דקות נתמלאו מכוניות המשא צעירים עד אפס מקום בעלותם עליהן בגניבה. בסופו של דבר היינו צפויים לסכנה שיצוו על כולנו לרדת.

במכונית שעליתי עליה היתה צפיפות איומה כזאת שחסר לי אויר לנשימה. שתקתי כדי לא להרע לכולנו.

בסך־הכל היו שלוש מכוניות משא והללו נתמלאו צעירים עד אפס מקום. את הנותרים הובילו האוקראינים לבית־הקברות וחיסלום ביריות.

כעבור מחצית השעה חזרו המרצחים השיכורים מבית־הקברות מוכתמים בדם עד לאימה. הומים ורועשים כבשו להם מקום על מכוניות המשא עליהן עמדנו לחוצים כדגים מלוחים.

המרצחים התישבו להם בנוחות ליד דפנות המרכב, ואוי לו למי מאתנו שהוטל מחמת הדחק לעברם. הם הדפוהו מעליהם בקתות רוביהם. הצטופפנו עוד יותר, כדי שלא לגעת, חלילה, ביושבים לצדי הדפנות. למזלי הרע היה מונח תחת רגלי גלגל־גומי שהפריעני בשיווי משקלי, והתנועה הקלה ביותר של חברי היתה עשויה להפילני לעֵבר האוקראינים.

בדרך למיידנק

סוף סוף, בשעה שש בערב, הותנעו המכוניות והן יצאו לדרכן. רוח צוננת הצליפתנו בפנינו ואני כרבלתי את ראשי בצוארון מעילי ותחבתיו פנימה בין העומדים סביבי.

מפעם לפעם טלטלונו זינוקי המכונית והפילונו על ראשי השומרים שלנו והללו מצאו להם תוֹאנה מזומנת להלמנו בראשינו בקתות רוביהם.

הצעיר, שידו שבורה, הוסיף ליילל מרוב כאב ואוקראיני אחד ניפץ את גולגולתו ביריה מאקדוח. צעיר אחר התפתל בין רגלינו והתחנן בקול חנוק שנרימו כי הוא הולך ונרמס, אך איש לא שעה לתחנוניו, ואף מן הנמנע היה לעזור לו.

בינתיים טסו המכוניות במהירות מסחררת ואנו טולטלנו בתוכן מדופן לדופן. אחד אחד נתלשנו מתוך הפקעת הדחוסה ובהאחזנו באחרים נפלנו כולנו יחד על השומרים והם נתמלאו חימה רצחנית ושירבטו אותנו עד שייללנו מרוב כאב.

גם ראשי שלי לא ניצל ממנת מהלומות. מעצמת החבטה אָבדה לי הכרתי וקילוחי דם הציפוני. עכשיו מוטל הייתי גם אני תחת רגלי העומדים נרמס וחסר אויר לנשימה. כעבור רבע שעה העמידוני חברי על רגלי כל עוד רוחי בי. למזלי נתחשק לתליינים להרטיב את גרונם במשקה והמכונית נעצרה לדקות ספורות לפנֵי מסבאה, שעמדה ליד הדרך. שהייה קצרה זו ניצלו הנוסעים כדי להיטיב את מקומות העמידה שלהם ותוך כדי כך הקימוני על רגלי בהיותי נחנק למחצה והתחלתי להתנער.

כשנתחדשה הנסיעה התאוששתי במקצת, אך הדם הוסיף לקלוח מראשי, מחטמי ומפי.

רק עתה גיליתי בין הצעירים מכרים אחדים. פניהם היו חיוורים מחיל ורעדה. לא הוצאנו הגה מפינו ורק החלפנו מבטים נוגים...

המכונית הוסיפה לדהור כשהיא מתעכבת בעקולי דרכים שבין בקעות והרים. מרוב מהירות רקדו לפנינו אילנות ועמודי חשמל במחול שדים.

רוח כפור חדה צבטה את אזנינו וחוטמינו. זרקורי המכוניות שפכו סילוני אור על דרך משובשת שהקפיצה אותנו. התפניות החדות ימינה ושמאלה נעשו בהחפז ולא פעם דימינו שהנה אנו נזרקים מתוך המרכב. בינתיים בדקו האוקראינים את כיסינו ובמצאם בהם אולר, ראי קטן, מסרק וכיוצא בחפצים קטנים כאלה הרביצו לנו מכות רצח. כשמצאו טבעת, ואפילו הפשוטה ביותר, גברה חימתם והגיעה לידי השתוללות איומה.

חשתי כי תחת רגלי נתרכך משהו ואיני יכול לעמוד עמידה יציבה. מה מאד הופתעתי כשגליתי שאני דורך על צעיר שפניו כבר נתכחלו כליל. מיד העירותי את תשומת לבם של העומדים לידי כי אנו דורכים על גוף אדם. לצערנו, לא יכולנו להושיע לנער המסכן משום שדהירתה של המכונית סיכלה כל אפשרות לשלפו מתחת לרגלינו ולהעמידו על רגליו. הוא אף לא הראה עוד סימני חיים.

כשכבר החשיך לגמרי פלחו זרקורי המכוניות את עבי היער הקרמפיצאי. משני צדי הכביש רעשו האילנות ואיוושתם המהלכת אימים התערבבה בטרטור מנועי המכוניות ונתהדדה באלפי בנות־קול במעמקי היער. פתאום נעצרו המכוניות ומיד ידעתי כי כלתה אלינו הרעה. לרגע השתררה דממת מוות. לבי הלם כפטיש וכולי חרדה וחלחלה, ציפיתי למשהו איום העומד להתרחש כל רגע.

הראשונים יצאו מן המכונית שלנו הנהג השיכור ועוד שני אוקראינים שישבו בתאו. אחריהם זנקו החוצה יתר חבריהם.

מגרונם פרץ צחוק מרושע שהקפיא את דמי. אחדים מהם לגמו יי״ש מבקבוקים בני ליטר אחד ומיד לאחר מכן התחילו ל„השתעשע״ בנו.

— ז׳וריי, דאווייטה דיינגי — יהודים תנו כסף — היה דיבורם הראשון.

עמדנו דמומים ונפעמים. נלחצנו אחד לשני צופים בחרדת מוות לבאות. מטח של יריות פילח את דממת היער ואחריו שני ושלישי. זה היה האות להתחלת הטבח. הקרבן הראשון היה צעיר יפהפה, בעל עינים יוקדות. הוא היה מרופק עלינו והאוקראינים תפסוהו בצוארו והפילוהו על האדמה. על אף בכיו ותחנוניו ריסקו את גולגלתו בכדור.

בדרך זו נשלפו מתוכנו עשרות צעירים בריאים. מהם שהורצו צעדים אחדים לעֵבר היער ונוֹרו בגבם.

— היכן הכלב שידו שבורה? — נשמע קול רצחני צרוד. שיני נקשו מרעדה. — יהודים ארורים! אם לא תוציאוהו לנו נפצפץ את ראשיכם כפצפץ ראשי חתולים.

— אני כבר חיסלתיו — ענה לו רוצח אחר.

— חבל שלא ריסקת לו מקודם את ידו השניה.

הפקודה ניתנה: לעלות ולהמשיך בנסיעה. פריצי החיות עלו על המכוניות ומרוב הנאה הפליטו כמה יריות באויר. עכשיו התישבו להם האוקראינים בנוחות רבה על מקומות מרווחים והדליקו סיגארות טובות. המכונית זזה ויכולנו אפילו להתישב. מאחר שהחנוק היה מונח לידי משמשתי את חזהו לראות אם לבו עוד פועם, אך גופו כבר נקרש כגליד קרח.

לא היה עוד כל ספק בלבי שמובילים אותנו למחנה ריכוז. ואמנם האוקראינים לעגו לנו והתגרו בנו:

— ראוי לכם להתקנא בנרצחים ביער. בהמצאכם במחנה הריכוז תחזו מבשרכם מה גורלו של יהודי מקולל.

המכונית נסעה במהירות הקודמת ויצאה מתחום היער. משני עברי הכביש נתמשכו אפרים ושדות. מצד שמאל ברקו אורות חשמל שסינוורו את עינינו.

אוקראיני אחד „ניחם" אותנו:

— אינכם רחוקים מן הכבשן...

הבינותי, שאנו נוסעים למחנה מיידנק.

הנהג השמאיל והמכונית עלתה על משעול צדדי. משני עבריו נערמו תלי תלים של חמרי בנין — לבינים, מלט, חול, דפנות צריפים וכיוצא באלה.

התקרבנו לשטח המחנה. אורות החשמל נתעצמו ונתבהרו.

במיידנק

בשעה שהמכונית עמדה לעבור בשער המחנה הדפני מכר אחד. שתקתי. ידעתי כי גדול שברנו. לפנינו התגבהו מגדלי־צופים ומראשיהם הזדקרו לועי מכונות יריה. ראינו גם את הגדר המחושמלת מסורגת תיל דוקרני שאין לעברה חי. צרבני רגש של חרטה וכלימה ונתמלאתי חימה על עצמי. התייסרתי על שנתתי להשפילני, לענותני ולהובילני כשה לטבח.

המכונית נכנסה לתחום המחנה. לפני עינינו נתגלה מגרש גדול שתליה עמדה בו באמצע וסביבו נתמשכו צריפים מרובים. עינינו הפרועות מפחד הסתכלו לכל העברים ולא השגחתי כלל כשהורד דופן המכונית.

— לרדת, יהודים מזוהמים! — נהם קול צרוד.

קפצנו מן המכונית.

— האם לא תואילו להזדרז? — מיד ניתכו על גבינו צליפות.

לרוע מזלי תפסני ס"ס אחד עם עוד חבר.

— מדוע אינכם לוקחים אתכם את מתכם? — צרח והצליף אותנו בראשינו. מהוממים עלינו על המכונית והורדנו את החנוק. עד שנתחוור לנו כי עלינו להניחו על האלונקה שעמדה לידנו צבו ראשינו מחבטות המגלב.

בנשאנו את האלונקה נשמט הכובע מעל ראשו של המת.

להרימו או להניחו?

שיקול דעתו זה הוכרע חיש מהר על־ידי המגלב. מספר הצליפות שספגתי הפעם בראשי היה כה רב שהאלונקה כמעט שנשמטה מידי.

— כלב מקולל שכמותך, חבוש לראשו את הכובע! — צרח הגרמני.

רק בחזרי מצריף המתים שלתוכו השלכנו את מטעננו, הרגשתי מה חובלתי. לא היה בי מתום. חשתי כאב ברגלים, בגב ובשינים וכל אברי גופי היו תפוחים.

את יתר החברים מצאתי עומדים ליד צריף רועדים מקור.

מדי פעם בפעם חלף על פנינו ברוב עיסוק אסיר נושא תעודות ושלח בנו מבט מלא בוז.

— מדוע אינכם נכנסים פנימה, חזירים מטונפים! — צרח פתאום עלינו גרמני אחר; בבת אחת נדחקנו פנימה.

הצריף היה ארוך ומואר קלושות. בעד סדקי הקירות שרקה הרוח. שולחנות אחדים מותקנים כלאחר יד עמדו ללא סדר.

אסיר מפוטם בשרוולים מופשלים הסתובב בצריף בהבעת גאוה. הוא נופף בשוט שבידו כמאַלף חיות בקרקס. הוא צעק, חרף וגידף כשקצף ניתז מפיו.

הופיע זאטוט, בגיל אחת־עשרה, עם „זוית צהובה" על שרוולו לסימן שהוא יהודי. בידו החזיק שוט שארכו עלה על שיעור קומתו. בקול צווחני דק הסביר לנו, שעלינו להריק את כיסנו. מיד ייערך חיפוש מדוקדק ואם יתגלו חפצים מוסתרים בכיסינו, ניתלה בו במקום.

מורא גדול נפל על השומעים והם החלו לשלוף מקיפולים נסתרים בבגדיהם מסרקים, סכיני־גילות, אולרים, מראות וכיוצא באלו חפצים. השתוממתי על חברי אלה אשר בשל דברים של מה בכך סיכנו את חייהם בעת הנסיעה עם האוקראינים שלא חדלו מלמשש בבגדינו.

— ואַתה? — לפתני בזרועי איש ס"ס, שפתאום הגיע לידי — לך אין מה למסור?

— לא — עניתי בקול נבעת.

— מה? — נתמה ונקבני בעיניו הרצחניות — אין מאומה בכיסיך?

— רק צילומים אחדים של הורי — הפלטתי נפחד ורועד.

— כלב נבזה שכמותך, הוצא את צילומיך! מהר! — נצטווח הגרמני ושירבטני בשוטו.

בידים רועדות הנחתי את הצילומים, את הדבר היקר האחרון שהיה לי, על השולחן.

הגרמני הסתכל בהם ארוכות ולבסוף פרץ צחוק שׂטני מגרונו:

— האנס! — קרא לחברו — הבט וראה פרצופו של יהודי מזוקן, חבוש מצנפת יהודית מטונפת. חה־חה־חה!

הוא הוסיף לי שתי בעיטות ברגלו ופקד עלי להסתלק.

המכות שספגתי שימשו אות לאחרים ומיד נערמו על השולחן תלי תלים של צילומים.

— הוציאו את כספכם, ערימת זבל! — נצטעק הנער הקטן — מה שנתתם עד כה טינופת היא. בעת החיפוש יפורמו בגדיכם ונעליכם.

מיד השתרצו בינינו אסירים „ותיקים" ופנו אלינו בדברי־נועם, שמוטב לנו למסור להם את כספנו מאשר לס"סים.

אסירים „מיוחסים" אחרים נברו בערימות החפצים שגבהו על השולחנות ותחבו לתוך כיסיהם מן הבא בידם.

לאחר שעות אחדות של עינויים, הרשו לנו להשתטח על הרצפה הקרה ולישון.

עם שחר העיר אותנו צלצולו של פעמון המחנה. היה עוד חושך כשהנער הקטן גרשנו מן הצריף.

רוח חרפית חדרה מבעד לבגדינו והרטיטה את גופנו. ידינו קפאו ופנינו הכחילו והתכווצו. קרום של כפור כיסה את האדמה ונשבר תחת רגלינו. רבים חבטו בידיהם על גופם ורקעו ברגליהם כדי להתחמם במקצת. אני ועוד צעירים אחדים עמדנו דחוקים יחד, רועדים מקור.

מכל החלונות המוקפאים של הצריפים הבליח אור קלוש. כנראה שאף שם הגיעה עתה שעת הקימה.

המנורה האדומה בראשו של עמוד התליה הוסיפה לדלוק.

על מגרש המפקד נראו מפעם לפעם אסירים כשהם אצים רצים כשדים ונבלעים בחשיכה. לאחר מכן נראו קבוצות אסירים מתייצבים ליד כל צריף. מספרם הלך וגדל.

אף הם רקעו ברגליהם, שפשפו את כתפיהם, נשבו לתוך כפות ידיהם, כדי שייחם להם.

ממטבח המחנה פרצו אסירים נושאים דודי קפה רותח בבהילות מטורפת כאילו הורצו במגלבים. בינתיים כבתה המנורה האדומה בראש התליה. אור הבוקר הפציע במזרח.

אילת השחר התקשטה בזהרורים בורקים, שהפליאו ביפעתם כשפעמון המחנה הצטלצל פעמיים. האסירים שליד הצריפים הסתדרו במהירות הבזק וצעדו גושים גושים לעבר מגרש המפקד.

מה מתרחש פה? מה פירושם של צלצולי הפעמון, מצעד האסירים, שפניהם חתומים בדבקות מרוכזת? והזויות המשולשות בצבעים השונים התפורות על שרוולי הבגדים המפוספסים — מה דינן? וסרטי הצלב האדום והסרטים עם המלים „קפוס" או פ.א. לשם מה הם?

המון שאלות, שלפי־שעה לא ידעתי תשובה אף לאחת מהן.

המגרש הגדול השחיר מרוב האסירים שנהרו מעברים שונים והתייצבו דמומים ומתוחים בשורות ישרות כחיילי צבא סדיר.

יוצאי כל צריף עמדו במבודד ובראשם — זקן הצריף.

סופו של טקס זועמני זה נעלם מעיני, משום שבהיותנו עדיין „טירונים" הובאנו ליד צריף מלוכלך ונצטוינו לעמוד שם מסודרים בחמישיות עד שיודיעונו דבר.

ערפל כבד חיתל את כל שטח המחנה. הקור הדוקרני עמד עוד במלוא תוקפו כשנשמע הד צעדיהם האחרונים של האסירים בעזבם את מגרש המפקד.

בשעה שתים בצהרים נזכרו בנו „מאשרי" המחנה. דוקא עתה עמדנו עמידה מרושלת ומפוזרים וכלל לא הרגשנו בהתקרב אלינו שני ס"סים, מלווים שני כלבי־ציד מגודלים. אחריהם צעד אסיר „מיוחס". על שרוולו התנוסס סרט עם האותיות „לבלר מחנאי".

— כנופיה מזוהמת — הצטרח אחד הס"סים — מיד אעזור לכם להסתדר בחמישיות ואלמדכם כיצד עומדים פה בשורה! מאקס — קרא לכלבו — הראה להם כיצד עומדים במיידאנק.

בו ברגע התנפל עלינו הכלב בזעימה רצחנית ותלש נתחים מבשר גופנו.

ההיאבקות המיואשת שלנו בכלב המשתולל וצעקותינו שהתערבו בצחוקם הסאדיסטי של שני התליינים שיסו, כמובן, את הכלב השני, שלא חיכה כלל לפקודת אדוניו כדי להתנפל עלינו. כנראה, שכלבים אלה ידעו היטב כיצד להפיק את רצונם של נותני־לחמם.

לאחר שאחד מן החבורה שלנו כבר התפלש על האדמה ממכאובים איומים כשגופו מרוסק משיני הכלבים, השקיטו שני הס"סים את תאוות הדמים שלהם והפסיקו את השתוללות כלביהם.

באברים נשוכים ופצועים נשתרכנו לאחר שני המרצחים והובאנו ללשכת המחנה ושם הועמדנו לפני דלתה. עכשיו בדק כל אחד את פצעיו. כשלעצמי נפטרתי בנשיכות קלות. אך היו רבים שקרעי תחתונים נתערבבו בקרעי בשר ונידלדלו מגופם. כמתנת חסד היתה לנו עתה התבהרות השמים והופעתה של השמש, שהפיגה את חריפותו של הקור.

מה מאד התקנאנו באסירים הותיקים, ואפילו באלה מהם שפניהם שחרו משחור, ושראינום עתה עובדים באתים ליד ערימות חול. הללו תקופת „הטירונות" כבר היתה מאחוריהם ולכל אחד מהם היה מובטח מקום קבוע בצריף עם מזרן ומנת הדיסה המימית שלו. ואנו, מי יערוב לנו אם תשישותנו הרבה תזכה אותנו במעמד כזה?

השמים התהדרו בתכלת טהורה ושמש־הסתיו התשושה נטתה לערוב, בהאדימה פאתי מערב. שוב התנשבה רוח צוננת מבשרת קור חודר עצמות.

הכוכבים הראשונים כבר ביצבצו בשמים האפלים כשאנו עוד מוסיפים לעמוד לפני הדלת הסגורה של לשכת המחנה. רבים מן העומדים לידי נשתנתה צורתם כל כך שלא הכרתי עוד את פניהם. ידיהם היו תחובות בכיסיהם, כובעיהם שמוטים עד עיניהם. זיפי זקניהם הבלתי מגולחים הזדקרו כקוצים וחטמיהם נתרטבו מקור...

איש לא הוציא הגה מפיו.

וכי על מה יכולנו לשוחח בינינו? לנחם איש את רעהו? — אָפסה הנחמה בשבילנו. מה לנו וליקום המתרונן סביבנו ביפעת ערבו? גורלנו גורל מעונים וידועי־מַכאוב.

האח, מה יפה היה הלילה! הרימותי את עיני העיֵפות והבטתי בכוכבים הנוצצים. לבי נצבט מערגון, ועל אף רצוני נתקשרו דמעות בעיני. ברגע זה שכחתי את מעמדי. אפילו לא חשתי קור ולא את הפצעים בגופי.

— יענקל — משכני חבר בשרוול — במה אתה מהרהר?

— שאלת תם שאלת — עניתיו בלעג — האומנם אין במה להרהר ואין סיבה לדמעות? שא עיניך והבט לשמים. ראה, בן־אדם, את הכוכבים המנצנצים ואת הלבנה. האין זה מזכירך מאומה? רק לב אבן לא ייצבט מרוב עגמה ודכאון. האם עצבינו ברזל, שלא נחוש מאומה? עלינו לקרוע את בגדינו, כי מר גורלנו ומרה תהיה אחריתנו. ראוי לנו להיקבר חיים מרוב כלימה על שנתנו למרצחים להביאנו עד הלום.

חברי נאלם דום. השפיל את עיניו ולחש לי:

— צדקת, אך מחשבות כאלו הרס בהן לכולנו. נישבר ונמוגר; תקומה לא תהיה לנו.

כעבור רגע נתעורר והוסיף בקול נמרץ:

—הבה נתחזק, שנוכל לעמוד בסבל הימים השחורים הנכונים לנו. הבה, נרחיק מעלינו כל הרהורי־חרטה, וכל עוד כוחנו אתנו — אַל ניכּנע. עלינו לעקור מתוכנו כל מחשבה על התאבדות... שמא, על אף הכל...

שתקתי.

— יענקל — אמר חברי בנעימה מעשית, כאילו נזכר בענין חשוב — השכחת שמאתמול בצהרים לא בא אוכל אל פינו?

— ומה התועלת אם לא שכחתי? — השבתי לו בוויתור — הן דמינו לכלבים ניצודים, המצפים לסעודתם האחרונה לפני עירופם.

— אתה חוזר לסורך — כיהה בי חברי — הבה נתגנב לתוך אחד הצריפים. עכשיו שעת החלוקה של מנת־הערב לאסירים. אולי יפול משהו בחלקנו.

הוא משכני בידיו ואני נגררתי אחריו.

— חיש מהר! — האיץ בי במשכו אותי בחזקה — אם נזדרז נקדים לחזור ונימנע מתקלות חדשות.

נכנסנו לצריף הקרוב ביותר; כשפתחנו את דלתו חדר לנחירינו ריח מעופש עד כדי בחילה. הצריף המה מרוב אסירים מלוכלכים, אך ההבל המצחין, שעמד בחללו, היקשה להבחין בארשת פניהם.

עמדנו מהססים ליד הדלת. מלל רב־לשוני החריש את אזנינו. אסירים מזי־רעב פינו להם דרך בין העומדים בשאתם קעריות מלוכלכות, בחלקן מרוקנות ובחלקן מלאות מרק מימי. אחדים מהם בלעו את מנת־הערבית שלהם תוך כדי הליכה. רבים החזיקו את הקעריות

שלהם מאחורי גבם, זקרו את צואריהם לכיוון מסוים וקלעו לשם מבטים רעבתניים, כשהם בולעים את רוקם ופניהם לובשים ארשת צדקנית.

— יענקל — אמר לי חברי — הדוד נמצא, בודאי, במקום שאליו מכוונים מבטיהם של אלה.

— וזה מנין לך?

— הבט על הקעריות שהללו מחזיקים מאחורי גבם. מלוקקות הן וניכר שרק זה עתה נאכל מה שבתוכן.

— אנא, הגד לי היכן מחלקים כאן את המרק? — שאלתי אסיר שעבר לידי.

— אוֹ, טאַם, כלומר: שם — ענה והצביע לפינה אחת.

היה זה רוסי, שכבר קיבל את מנת־הערבית שלו ועתה הוא מחבל תחבולות כדי לזכות במנה נוספת על אף הסכנה של ספיגת מכות רצח בשל חימודו זה...

— „חדשים"? — שאלנו.

— כן. רק אתמול הובאנו לכאן ואנו רעבים.

— גשו אל „מחלק האוכל". אולי יפריש לכם מעט מרק. וקעריות יש לכם?

— אין לנו.

— ובכן קחו את הקערית שלי, אך אל תשכחו להחזירה לי. אין זה מן הדברים הקלים להשיג פה כלי כזה.

הודינו לו על טובו והרי אנו מפלסים לעצמנו דרך לעבר הדוד. כשהגענו לשם, ראינו את מחלק האוכל מניף את התרווד שלו על ראשו של האסיר הרוסי.

נרתענו ושאלנו את העומדים לידנו לסיבת ה„כיבוד" הזה.

— חה־חה־חה — רעמו בצחוק — אתם שואלים בשל מה סופגים פה מהלומות? הדבר ייודע לכם. אך לאותו ברנש הגיעה בצדק „לקיקה" בראשו. בהעמידו פנים צדקניות רצה לרמות את פראנץ, כי עוד לא קיבל את הפתבג שלו.

מתברר, שעל מחלק האוכל פראנץ אפשר לסמוך! יודע הוא לכלכל את עניניו. כמידת רשעותו מידת ערמומיותו. בחבטו את הרוסי לעיני כל האסירים התכוון רק להוכיח את גודל ישרותו ואת סלידתו מפני מעשה־עוול. מקרה זה שימש לו כדי לחַפּוֹת על העינויים האכזריים שהוא גורם לאסירים חלשים במשך כל שעות היום.

— האָ, „חדשים"! — מגיע אלינו קול צרוד. היה זה קולו של פראנץ.

האסירים ריווחו לנו מעבר ביניהם ביראת כבוד ונגשנו לפראנץ.

— קעריות יש לכם?

— רק אחת.

— קחו את הקערית שלי, שלי — הציעו לנו אסירים את כלי־האוכל שלהם.

קיבלנו שתי קעריות מלאות תבשיל־לפת סמיכה וחמה.

—ועתה, אדונים רבי חסד, הסתלקו לכם והתנדפו כאילו לא הייתם פה! — הרים עלינו את קולו פראנץ בנופפו בתרווד שלו.

בלענו את התבשיל בחפזון מסחרר ומאות אסירים עמדו סביבנו ונעצו בנו עינים רעבתניות.

לא שכחתי להחזיר את הקערית שלי לאסיר הרוסי והשארתי לו מעט לפת על תחתיתה. מרוב תודה רצה לנשקני בידי.

רבון העולמים, חשבתי בלבי, כמה מרעיבים את האנשים הללו!

מרוצים מעצמנו עזבנו את הצריף ומיהרנו לחזור אל לשכת המחנה. בדרכנו לשם אמר חברי:

— שמעני יענקל, אם כל האסירים במחנה הם כאלה שנפגשנו בהם בצריף, כדאי לנו להילחם על חיינו.

תשובתי היתה צחוק לעגני.

— האם לדעתך איני צודק? — שאלני בתמיהה.

— צודק בהחלט. מצויים עוד בני־אדם שאינם תליינים.

הדלת הסגורה של לשכת המחנה נפתחה ובפתחה נראו שלושה אסירים, לבלרים מחנאים. כולם מפוטמים ולבושים בגדים מפוספסים, נקיים ולבנים.

אחד החזיק בידו טבלות־פח מושחלות על תיל. השני נשא אגודת חוטי תיל לקשירת הטבלות לאצילי ידינו והשלישי ניפנף בגליון נייר.

הוי, מה רעים השלושה. אף תשובה אחת כדת איננו זוכים לשמוע מפיהם על שאלותינו המרובות. הם מביטים אלינו כאל יצורים נחותי־דרגה. כחיות־פרא אנו בעיניהם. הם לועגים לנו ומגדפים אותנו בגסות רבה. ועל לא דבר; רק משום ש„חדשים" אנחנו וחטא גדול חטאנו שהגענו לכאן במאוחר, לאחר שזכינו לתקופת „דרור" ארוכה...

— הקשב! — הצטעק הלבלר שהחזיק בידו את גליון הנייר.

אנו שמים את אזנינו כאפרכסת.

— חדשים אתם אתנו פה ולכן אני מתכבד לתת לכם במתנה טבלות־פח אלו, שתהיינה קשורות לאַמת־ידכם עד ביאַת המשיח. הבינותם?!

כולנו שותקים.

— הבינותם?! — חוזר הוא בגערה על שאלתו.

— כן — נשמעים קולות בודדים.

— המספר שעל הטבלה הוא שמכם הרשמי במיידאנק עד לנצח נצחים. בנתם?

— יאַ, כלומר: הן — עונים אנו פה אחד.

הלבלר ממשיך:

— הטבלה תשמש לכם עדות שאתם אזרחי מחנה הריכוז מיידאנק. ועכשיו „צפורי הזמר" היקרות שלי, תקבלו תיל לקשור בו את הטבלה ליד השמאלית. מי שתאבד לו הטבלה, מרה תהיה אחריתו. לחיזוק דברים אלה הניף הלבלר השני את שוטו.

— התראו את הרצועה הזאת? — אומר הלה בהצביעו על לשון השוט שבידו — עשרים וחמש פעמים תדוש את בשרו של כל מי אשר יאבד את הדרכון שלו. בנתם?!

— יאַ — ענינו הפעם כולנו יחד.

— יאַוואָל, אומרים ולא יאַ, חזירים מטונפים.

חברי צובטני: — עסק ביש.

— אַל תחטא בשפתיך — התרסתי כנגדו — עוד נכונים לנו ימים בהם נזכיר ערב זה כמתת־חסד.

לעומדים בשורות הקדמיות כבר חולקו טבלות הפח. על העומדים בשורות האחורניות נתקצרה השעה וברוב סקרנותם נדחקו קדימה כדי לזון את עיניהם במראיתה של המציאה החדשה; לקיקת לשון־השוט בראשיהם החזירתם למקומותיהם.

מספרי על הטבלה היה 4952. הדקתי לידי את התיל עם טבלת הפח.

שמותיהם של מקבלי הטבלות נרשמו על ידי הלבלר והועמדו בצד ואחר כך חולקנו לצריפים שונים. חברים ומכרים הצטופפו יחד כדי שיימצאו בצריף אחד. אך הלבלרים הוציאו

ברוח שרירותי אנשים בודדים מתוך השורות וסדרום בקבוצות בנות עשרים איש האחת. לבלרי הצריפים כבר עמדו הכן להוביל את הקבוצות לצריפים המתאימים.

הוכנסתי לצריף 19, שבשדה הראשון, והוא נראה בעיני כמקום משכן הגרוע ביותר. שוכני הצריף הזה דמו למתים. כולם היו תשושים וחלושים. בעמל רב גררו אחריהם את רגליהם. הם היו מזוהמים עד לאימה והצחינו כל כך, שקשה היה לעמוד במחיצתם.

מדוע אין הם מתרחצים? ניקרה השאלה במוחי. לבלר הצריף זרק לי שק קש והיקצה לי פינה למקום משכב. מיד השתטחתי על המזרן שלי ונרדמתי.

עם הצלצול הראשון של פעמון המחנה בהשכמת הבוקר קמנו ממשכבינו. הקימה היתה מלווה המולה ורעש וצעקות מחרישות אזנים, עד שהלבלר יצא בתחתוניו מתאו החם וחבט במקלו על ימין ועל שמאל, מבלי להבחין כלל במי הוא פוגע. עובדי־הצריף חשו לעזרת הלבלר והניפו אף הם מגלביהם וגרשונו מן הצריף בעודנו ערומים למחצה.

— הבט נא — משכתי אחד בידו — וזה מה?

— זהו סכום הקרבנות של יום אתמול — הסביר לי.

גופי נצטמרר ובעינים פעורות מבעתה הסתכלתי בגויות קפואות, כעשרים במספר, שהיו מונחות בשורה ישרה הראשים מופנים לעבר החלון. כולן היו ערומות, אפורות כאפר, עצמותיהן שופו ופיותיהן פתוחים ועל השפתיים קצף מוקפא...

נאלמתי דום. אך בו ברגע נחבט ראשי במקל:

— האינך רוצה להביא את הקפה?

הסתכלתי סביבי ולא מצאתי לידי נפש חיה מלבד בעל המקל שסחבני אחריו, כדי שאביא את הקפה. כנראה שהאחרים נעלמו בהופיע הלבלר ליד הצריף.

רצתי אחריו אל מטבח המחנה המום ומבולבל. שם כבר עמדו מאות אסירים מצריפים אחרים.

משיחותיהם בינם לבין עצמם נמצאתי למד, שאף אחד מהם לא בא לכאן מרצונו הטוב, אלא בעל כרחו.

בינתיים הגיע העיסוק ליד המטבח למלוא תנופתו. טבחים לבושים סינרים לבנים התרוצצו עם שוטים בידיהם בין מאות דוודים מלאים קפה מהביל.

ראש הטבחים הקריא בקול את מספרי הצריפים ושליחיהם עקרו עצמם ממקומם, חטפו חיש מהר את הדוודים שלהם והסתלקו להם. מאחר שלא הייתי זריז כמו האסירים הותיקים חטפתי את הדוד שלי בתוספת שירבוט בגבי ולבסוף השמטתיו מידי.

מיד התנפל עלי במקלו הממונה על הצריף שלי מפעפע כעס וחימה:

— חזיר מטונף שכמותך! „חדש" הוא, בריא ונפוש ומשמיט דוד מידיו. הא לך! עוד ועוד!

הוא חבטני במקלו במלוא תנופת זרועו ואני הרימותי את הדוד ורצתי בשארית כוחותי לעבר הצריף. עתה אף נתחוור לי פשר ריצתם המטורפת של האסירים בשעת הבוקר של יום אתמול. הבאת הדוד עלתה לי בראש מצולק, כתפים תפוחות וידים ורגלים שניכוו מן הקפה הרותח שנשפך עליהן.

צודקים האסירים בהתחמקם מלהחטף להבאת הקפה.

ליד הצריף כבר חיכו מאות אסירים לחלוקת הקפה. כולם נדחקו סביב הדוד עם הקעריות המלוכלכות שלהם, כדי שיקבלו הראשונים את לגימות־הקפה האחדות.

מן הצריף יצא מחלק המנות גרינוואלד בנשאו בגאוה תרווד גדול. האסירים הצטדדו

כדי להתרחק מהישג־ידו של גרינוואלד. לבסוף נתקרבו בזהירות אל הדוד, הושיטו לפניהם את הקעריות שלהם ביד אחת ובידם השניה סוככו על ראשם — על כל צרה שלא תבוא.

מנת־הקפה היא קערית אחת לחמישה אסירים. מקבל מנת הקפה סר מעל הדוד ומיד צומחים מעבריו ארבעה אסירים מצומקים ומכורכמים.

רק מועטים מבין האסירים עומדים עמידת רווחה ומחלקים ביניהם את הקפה לגימה אחר לגימה. רובם של האסירים רבים ומתקוטטים על מנת הנוזל הדלה וגרינוואלד מפשר ביניהם בעזרת התרווד שלו.

איתרע מזלי ושותפי לקפה נמנו עם סוג האסירים האחרון. ויתרתי על חלקי בקפה, כדי שלא להחבט מחדש.

עוד לפני שכלתה חלוקת הקפה נצטלצל פעמון המחנה בשניה.

— להסתדר! — הצטרחו קולות על מגרש המפקד.

— חסל חלוקת קפה! להסתדר! — מכריז גרינוואלד והסתלק עם תרוודו.

האסירים הסתערו על הדוד על אף ברד החבטות הניתך עליהם ממקלותיהם של ראש הצריף, הלבלר והחצרנים. כשהדוד כבר מוטל הפוך על פניו ואד הקפה השפוך עלה מן האדמה הסתדרו בשורות ויצאו למגרש המפקד.

אנו, ה„חדשים", הועמדנו על המגרש בנפרד.

— מה פירושו של בידוד זה? — שאלני חברי בנימה כאילו חייב הייתי לדעת כל סדרי המחנה.

— כשנחיה, נדע גם טעמה של פליאה זו — עניתי לו.

טקס המפקד נערך בדיוק כביום אתמול, אך עיקרה של תכונה רבה זו עדיין סתום היה בעיני. כשנשמעה הפקודה, החלה ריצה מטורפת על המגרש בדומה לריצת הנמלים כשנתקע מקל בתוך קנם.

אנו, הטירונים, הובלנו אל „לשכת הערכים" והכל היה בעיני תמוה ומופרך: הארובות שמתוכן ניתמר עשן מסריח, הד הנקישות בסדנאות, הצעידה השתקנית של קבוצות האסירים שעברו על פנינו וביחוד השתוממתי על מיעוט השמירה עלינו.

האומנם עד כדי כך יבטחו בנו הגרמנים שדי בס"ס אחד וקאפו אחד שיובילונו בשטח המחנה? — שאלתי את עצמי ועיני שוטטו בתמהון רב סביבי.

פתאום קרבו אלינו ס"סים אחדים וביקשונו, בהביטם בנו בעינים תמימות, שנמסור להם את כספנו, כי בין כך ובין כך יטלו מאתנו הכל ב„לשכת הערכים".

— להיכנס! — הרעים עלינו בקולו מלוונו הגרמני.

מיד נבלענו בתוך „לשכת הערכים".

— ועכשיו להתפשט — ובמהירות הבזק!

פשטנו את בגדינו ונשארנו עומדים עירומים. מרוב בהילות נתמהמהנו מעט בהתרת שרוכי הנעלים — וספגנו מכות רצח. הצריף היה ארוך מאד וקיצו נעלם מעיני. משני עברים נמשכו ערימות של רבבות בגדים ונעליים מסוגים שונים.

— חגורה וממחטה מותר לכל אחד להשאיר אצלו; זהב, כסף, מטבע־חוץ וחפצי־ערך אחרים עליכם למסור בדלת היציאה. בנתם! ואל־נא תחשקו, כלבים מצורעים, להבריח משהו מפה — מזהיר אותנו הגרמני וכבר הוא עומד ומשרבט אחד מאתנו.

לידי התגלגלו חַלות נדרסות, סוכר ועוגיות. התנפלתי על מיצרכי־אוכל כעל שלל רב ובלעתים בגניסות גסות. תוך כדי כך תחבתי את ידי לכיסי מעיל, שהיה מונח גם הוא לידי, כדי למצוא בהם ממחטה ובמקום זה גיליתי בהם חפיסת סכרין. בו ברגע אני מחליט

לקחתה אתי ועד שתחבתיה מתחת לחגורתי הורצנו במקלות לאויר הצונן שבחוץ.

כל אחד מאתנו, בעברו את דלת היציאה, חייב היה לפשק את רגליו וידיו ולפעור את פיו ועשרות ס"סים בדקוהו, אם לא הסתיר משהו.

בפיות של אחדים מאתנו נתגלו שיני זהב והם נרשמו כמחזיקי זהב...

בצאתנו מן הצריף היה עלינו לרוץ לבית המרחץ לשם חטוי ופילוי.

מ„לשכת הערכים" עד לבית המרחץ כברת־דרך הגונה ואנו עברנו בה ערומים. כפות רגלי נדקרו מן הפחם הכתוש שבו היה רבוד המשעול.

היה עלינו להיעצר לפני הדלת של בית־המרחץ, שעדיין היתה נעולה. היינו מקרטעים מקור, שהוסיף עינוי על עינויי הרעב.

— לא נוכל לעמוד בסבל זה — אמר אלי חברי. אחרים שמעו את דבריו והחרו־החזיקו אחריו.

אך דעתי היתה מנוגדת לדעת כולם:

— אם התליינים לא ירצחונו, בטוחני שנבלה אותם.

— מַה־ה־ה?! — נעץ בי חברי עינים תמהות ומכווצות מחמת הקור — מאימתי נהיית לאוֹפטימיסט?

— אין זה שייך לאוֹפטימיות. כאן חשבון פשוט; אם הם לא יכלונו, הרי שאנו נבלה אותם.

— והצינה, הכפור והגשם אינם נחשבים בעיניך כמקצרי חיינו? — הטיח כלפי חברי — חבל שאינך יכול לראות את פרצופך המכורכם והמצומק כפטריה מיובשת.

— נכון הדבר, שרבים יפלו, אך יהיו גם כאלה שיישארו בחיים.

תשובתו היתה תנועת־יד מבטלת:

— הלואי ויהיה כדבריך!

ראיתי, כי הוא עצמו סופו להישבר. מבחינה גופנית ונפשית כאחד לא היה מסוגל לעמוד זמן רב בסבל האיום שלנו, ולכן בדיתי מלבי את דברי העידוד הנ"ל; אכן, פי אמר את ההיפך ממַה שחשבתי.

הבלן האסיר, עם שוט בידו, פתח את הדלת ושירבט את הגופות הערומים שפרצו פנימה בבהילות רבה. מאחר שלא הייתי מסוגל יותר לספוג מנת־שירבוטים נוספת, חיכיתי רועד מקור עד לכניסתה של הקבוצה האחרונה.

בפנים נתחדשה פרשת המתנה שניה. הפעם עמדנו בתור לפני הסַפר, שגזר את שערנו; למעשה צבטו מכשיריו החלודים והקהים את בשרנו.

נשכנו בשרנו בשינינו בעת העינוי הזה.

היתה גם סיבה נוספת לצביטת השער. פיו של הספר, ידיו ועיניו עבדו בעת ובעונה אחת בשלושה כיוונים שונים. העינים חיפשו כסף בין העומדים בתור, מן הפה נשפכו קילוחי דיבור כאשד־מים והידים מרטו בינתיים את שערותינו...

הוא הקיפנו בכל מיני שאלות ואנו ענינו לו על כולן, אך שאלותינו אנו פיטר במלים:

— בעזרת השם, ייודע לכם הכל במועד הנכון...

אינני יודע מה הצורה שהיתה לי לאחר שיצאתי מתחת ידיו של הספר, אך חברי דומה היה לתרנגול מצולק.

היה צורך בעצבי־ברזל כדי לעמוד בעינוי התספורת, — שאף לא נסתיימה בפשיטוּת. חגורתי עוררה חשד בעיני הספר והוא שלף מתחתה את חבילת הסַכרין שהברחתי מ„לשכת הערכים".

הוא שיקע בי מבט זועם ודרש ממני שאמסור לו, מרצוני הטוב, את „הקשים" שהסתרתי בגופי, כי אחרת יעשה בי כלה.

— מה זה „קשים" ? — שאלתיו נפתע ונבעת.

במקום לענות לי, כיבדני בבעיטה וציווה עלי להתכופף. עשיתי כדברו והספר גילה חריפות רבה בחיפוש יהלומים בחלוליות גופי...

— כלב ממוזל אתה ! — הפטיר בכלותו את הבדיקה והצליפני בעכוזי לסימן שרשאי אני להזדקף.

— שנדור ! — קרא לספר חברו למקצוע, שעסק ב„גיזה" בפינה שניה — מה מצאת אצלו ?

— נופת של טינופת! זה זמן רב לא היה משלוח „מחוריין" כזה.

מבולבל ומצולק נמלטתי מידי הסַפר ונחפזתי למרחץ. על מפתנו הקבילונו סילוני נפט, שהצריבו את גופי.

— יענקל — קורא אלי חברי שכבר היה עומד ושיניו נוקשות תחת מקלחת קרה — ההיית כבר אצל הרופא ?

— איזה רופא ? — שואל אני אותו בבעתה.

— גש מיד אליו, כדי שלא תשורבט כמוני.

— היכָן הוא נמצא ?

— האם לא פגשתו ליד הדלת ?

אני חוזר על עקבותי ופונה לאסיר המזליף את הנפט.

— הא לך, מטומטם שכמותך — מתריס הוא כנגדי ועיני נצרבות מקילוח נפט חזק.

בעינים דומעות מכאב חזרתי למקלחת, אך באותו רגע כבר הורצנו החוצה דרך דלת שניה ושם חולקו לכל אחד מאתנו כותונת וזוג תחתונים. אינני משתהה ורץ יחד עם האחרים.

קיבלתי חולצת־טריקו קיצית קצרת שרוולים וזוג תחתונים לחים כאילו נמשו זה עתה מן המים. הערעור הקל ביותר גרם לספיגת מכות רצח. עוד לפני שהספקתי ללבוש את התחתונים הלחים, קיבלתי חבטה בראשי ; לרגע חשכו עיני ודעתי נתבלבלה עלי.

מהלומה בגבי העירתני מעלפוני :

— זהו ה„סבטר" שלך.

למראה הסמרטוט המזוהם שנפל בחלקי החלטתי בלבי לא ללבשו, בשום־פנים. פה כל אפתעה חדשה גרועה מן הקודמת.

אני פוסע עתה בזהירות ומסתכל סביבי. המתנה הבאה, שאני זוכה בה, היא זוג מכנסים מפוספסים. אני עושה צעדים אחדים נוספים ומקבל זוג קבקבים וזוג סחבות לצורך חיתולים ולבסוף בעברי את שער היציאה אני סופג בגבי, בתור תוספת חינם, צליפה בשוטו של אסיר יחסן, המלמד אותנו כיצד להסתדר בחמישיות.

— מה דעתך על המרחץ ? — אני שואל את חברי, הלבוש במדים החדשים, המשווים לו צורה של סוס עקוד (זברה) מצומק בקירקס עלוב.

— אין ספק בידי שבסופו של דבר ירצחו את כולנו.

— הראש למעלה! — קורא אלינו אסיר, העובר באותו רגע על פנינו עם מריצה עמוסה אבנים.

— השמעת ? הראש למעלה! לא להתיאש ! — אני מעודד את חברי.

בשעה אחת־עשרה לפני הצהרים נסתיימה פרשת המרחץ וכולנו כבר היינו לבושים

בגדי אסירים. אך כמו להכעיס קיבלו גבוהי קומה בגדים קצרים ונמוכי קומה — בגדים ארוכים.

לאחד מאתנו ניתנו שני קבקבים לרגל השמאלית ומובן שמחה את פיו ולא אמר דבר. רק לאחר שהוכנסנו לצריף המגורים שלנו התחלנו בחילופי הבגדים בינינו. גבה קומה נאלץ היה לוותר על כותנתו, שבמקרה היתה טובה, כדי להחליפנה יחד עם מכנסיו הקצרים בחולצת־טריקו קיצית וזוג מכנסים לפי מידתו. רק בעל שני הקבקבים השמאליים היה אובד עצות.

— פנה ללבלר הצריף והראה לו את הקבקבים שלך — יעצו אסיר ותיק.

לאחר שיקול־דעת ארוך התאַזר עוז וניגש מהסס לתא המבודד של לבלר הצריף.

— חת אתה מפני מקל? עליך להתרגל לחבטות כמו לאכילה — ליגלגו עליו האסירים האחרים.

הוא נקש בדלת התא ביראת־כבוד, פתחה לאט לאט ונכנס פנימה.

— מה לך פה?! — מקבלו הלבלר בנהימה זועמת.

— אדוני, לבלר הצריף — מרטיט קולו — קיבלתי שני קבקבים שמאליים ואיני יכול לנעלם.

— ולהתהלך ברגלים יחפות לא נאה לך? הסתלק לך מפה וחיש מהר! — הלבלר כבר רודף אחריו ותופס בדרכו מטאטא.

כעבור רגע קורא לו הלבלר, מושכו באזנו אל פינה שם מונחת ערימה גבוהה של קבקבים מרופטים ואומר לו שיבחר לו קבקב לרגלו הימנית.

שעת ארוחת הצהרים היא בשתים־עשרה.

ליד דלת הצריף מתאספים אסירים מזוהמים ומרופשים ואינם מוכנסים פנימה. בהיותנו עדיין טירונים הורשינו להימצא בתוך הצריף וישבנו שפופים בפינה ותפרנו לבגדינו את מגן־הדוד הצהוב ומספרי הבד שקיבלנו מידי הלבלר.

למזלנו נחטפו אסירים ותיקים להבאת הדוודים ואנו נפטרנו מצרה זו. כשהובאו הדוודים בחשו בתוכם החדרנים וחיפשו שיירי בשר.

— הבט, הלבלר שולה חתיכת בשר מתוך הדוד — הודפני חברי.

רק לאחר שנסתיים „ציד הבשר" הורשו האסירים להיכנס פנימה.

הלבלר נתיישב בנוחות על כסא ליד הדוד ורשם כל אסיר שקיבל את מנת המרק שלו.

— מי קונה כף? — מכריז אסיר אחד בזימרה צרדנית. אני תמה — במה אפשר פה לשלם ושואל את בעל הכף מה הוא רוצה תמורתה.

— הן כבר זללת את המרק שלך — הוא מתריס נגדי בתרעומת זעפנית, כאילו נתחייבתי בנפשי על שרעב הייתי ומיהרתי להריק את הקערית שלי. הוא פוטרני בתנועת זלזול ומכריז מחדש:

— מי קונה כף? בזול, בזול!

— הלואי ונתנו לי לבלוע מרק די־שבעי גם בלי כף — מעיר חברי באזני.

— מי קונה מרק? מרק חם! — קורא אסיר שני.

— מה מחירו? — שואלו אסיר הבולע את מנת המרק שלו.

— תריסר חתיכות גזר.

— חַה־חַה־חַה — צוחק השני — תמורת תריסר חתיכות גזר, יכולני לקבל ארבע

מנות מרגרינה, שאפשר להחליפן במנה ומחצית־המנה לחם — ומנה ומחצית־המנה לחם שוות שתי קעריות מרק.

— וכמה אתה מסכים לתת לי?

— לך לך, לא סוחר אתה...

הענין תמוה בעיני ואני שואל אסיר אחד:

— מדוע אין הוא אוכל בעצמו את מנת המרק שלו, אלא רוצה למכרה?

— האינך מרגיש שהוא משלשל לתוך מכנסיו? הן אי־אפשר לעמוד במחיצתו.

— אם כן מדוע אין הוא מבקש תרופה למיחושו? — אני מוסיף בתמיהה.

— הנח לי, ספחת שכמותך, — גוער בי האסיר ומתרחק ממני.

פתאום אני רואה אסירים מסתדרים בתור ואני מצטרף אליהם. לאחר שהתור פוזר נודע לי, כי נעמדו בו מבקשי תוספת מרק.

— שיישרפו כולם באש! — מקלל אסיר את אנשי־השירות של הצריף — סחבו להם דוד מלא מרק והסתירוהו בתאָם המבודד.

הוקצה לי מקום לינה קבוע בצריף: מצע קרשים עם מזרן קש ושמיכה. למזלי יש לי שכן טוב — יהודי אדוק מסלובקיה, שהבריח סידור תפילה שלו במסירות־נפש גדולה.

משכני זה נודעו לי פרטים מחרידים על סדרי המחנה. בפעם הראשונה אני שומע על „קוורנטנה" שבוצעה במאי 1943 ובה נרצחו אלפי אסירים יהודים מסלובקיה; על „קרמַטוריון" שבו נשרפים אנשים חיים; על תאי־גאז שבהם נחנקים אסירים בריאים. שכני מספר לי על מבצעי־ענשים במחנה ועל עינוי אסירים עד שהם נופחים את נשמתם ועל „ראָוור" כמקום הרעלת אנשים ועל שתי שרשרות שמירה מסביב למחנה, אחת גדולה ואחת קטנה, ועל כל מיני אמצאות השמדה שדמי קופא לשמעם. מרוב חלחלה לא עצמתי עין בלילה הראשון להימצאי בצריף החדש.

לאחר שיחתי הראשונה עם שכני נתחוור לי, מדוע הובלנו בבוקר ל„לשכת הערכים" בלי ליווי משמר חזק. לא היה צורך בו, משום ששטח המחנה מוקף שרשרת רצופה של משמרות ונוסף על כך עומדים סביבו בריחוק של קילומטרים אחדים משמרות אוקראיניים בריוח של 50 מטרים זה מזה.

מפי שכני גם נודע לי, כי מחנה הריכוז מיידאנק הוא מן האיומים ביותר בשטחי־הכיבוש הגרמניים. כל הנשלחים למחנה זה מיועדים מלכתחילה להשמדה. אך מאחר שבכוחותיהם בלבד אין הגרמנים מסוגלים לבצע השמדה המונית כזאת, לכן המציאו תחבולות מיוחדות לצורך זה. ואכן רק הגרמנים מסוגלים להמציא שיטת השמדה משוכללת, כפי שהיא נהוגה במיידאנק. השנאה המחלחלת במחנה גורמת לכך שאסיר טורף אסיר ורציחת בני־אדם על לא דבר היא בבחינת מצווה. אין לפני מי להתלונן והחוק השולט במחנה הוא: כל המרבה לרצוח, הרי זה משובח!

אם לא יחטפונו לעבודה, מבטיחני שכני להראות לי את מתקני המחנה, שכולם משמשים לצורך השמדה בלבד.

— בעת סיורנו — מוסיף שכני — אסביר לך גם את המשטר הנהוג במחנה, כי בנפשך הוא לדעתו על כל פרטיו ודקדוקיו. פה חייבים הריגה בשל העבירה הקטנה ביותר.

למחרת בבוקר נצמדתי לשכני ותודות לתחבלנותו הרבה לא נחטפתי לעבודה.

— אם אַתה מצליח להתחמק יום אחד מעבודה חסכת לך שבירת עצם בגופך — הוא מסביר לי ומובילני דרך בורות ומהמורות, דרך ברד של חבטות וצליפות ממקלות ופרגולים.

החל לרדת גשם, אך מסוכן לבקש מחסה בצריף ולכן מביאני שכני למקום מחבוַאו

הקבוע, הנמצא מתחת לרצפת הבטון של צריף אחר ושם אנו נשארים עד שהגיעה שעת־הצהרים ונשמע צלצולו של פעמון המחנה.

במשך השעות, שאנו חבויים יחד, מכניסני שכני בסוד המשטר השולט במחנה:

— הבט וראה — הוא מראה בידו — זוהי גדר־התיל המשולשת, שלאחר מיפקד הלילה מטעינים אותה זרם חשמלי בעל מתח גבוה. הגדר כפופה למעלה לצד המחנה, כדי שיקשה לטפס עליה; המירווח שבין הגדרות מבודד חצץ דק, כדי שלא יעלו בו עשבים שיוכלו, אולי, לשמש סיתרה לאסיר שיצליח להגיע לשם.

בריוח של שלושה מטרים מותקנות נוריות חשמל הנדלקות מיד לאחר המיפקד. מגדלי הצופים, שאתה רואה לפניך, מרוחקים מאה מטר אחד מן השני ועליהם עומדים זקיפים עירנים, מזויינים במקלעים כבדים, והם מתחלפים כל שלוש שעות.

נוסף על כך מקיפה „שרשרת משמרות גדולה" את המחנה משעת המיפקד בלילה ועד המיפקד בבוקר.

אלה הם סדרי השמירה בלילה במצב רגיל, כלומר: כשמיפקד האסירים עובר בסדר; אך כשמתגלה חסר במנין האסירים נשארים המשמרות של השרשרת הגדולה על עמדם, עד שנמצא האסיר הנעדר.

— ואם אין מוצאים אותו? — אני שואל את שכני.

— במקרה כזה — עונה הוא לי ברהיטות — נשארת שרשרת המשמרות הגדולה על עמדה במשך שלוש יממות וכל האסירים במחנה נענשים בעמידה על מגרש המיפקד במשך כל הלילה, בכל מזג־האויר שהוא. חברי מפקדת הצריף של הנפקד סופגים כל אחד 25 צליפות בפרגול על שתם החשוף. מאות ס"סים יוצאים עם כלבי גישוש מאולפים לחפש את הנפקד ונוברים בכל פינה בשטח המחנה וכשהם תופסים אותו הוא מובא למחלקה הפוליטית. שם מענים אותו עד שהוא מסגיר את חבריו ולמחרת בבוקר, מיד לאחר המיפקד, תולים אותו בטקס רב...

— השכיחים מקרי הבריחה?

— הו־הו — עונה שכני בלחש — לעתים קרובות למדי.

נחרדתי למשמע הבשורה הזאת. שכני מסתכל בפני בתמהון רב ואומר:

— למה תעוות את פניך? מוטב שתדע הכל לדיוקו ותהיה פטור מהפתעות... עד שהאסיר לומד לדעת את סדרי המחנה הוא עלול למות.

— ועתה — ממשיך כעבור רגע חברי החדש — הסתכל היטב בצריפים שלפניך. כאלה יש לנו 24 בשדה הראשון ובסך־הכל יש שלושה גושי־צריפים כאלה ושני גושים נוספים הולכים ונבנים. לפי התכנית יוקם אפילו גוש ששי. בצריף אחד מקום למאה אסירים, אך, למעשה, מצופפים בכל צריף ממאתים עד שלוש מאות אסירים, ובתנאי הדיור הנהוגים במחנה אפשר אפילו להגדיל את מספרם לחמש מאות. לזאת המצב בצריפים שב„שדה" שלנו הוא טוב יותר לאין־ערוך מאשר ב„שדה" הרביעי.

— האפשר עוד מצב גרוע מאשר בצריף שלנו?

— אין שיעור למידת הרע. בצריפים אשר ב„שדה" הרביעי אין אפילו מצעי קרשים, אין שקי קש ואין שמיכות. האסירים ישנים על הרצפה.

— הוי, בעתה וזוועה! — אני נאנק — הנוכל לעמוד בסבל כזה?

— מאלוהים לא יפלא דבר! — מנחם אותי שכני.

הוא מזרזני לצאת מן המחבוא ומסיים:

— קומה, בני, פלוגות האסירים הראשונות כבר חוזרות לארוחת הצהרים.

בְּנֵי זַמוֹשְׂץ׳ בַּעֲבוֹדַת פֶּרֶךְ

(פזמון)

מאת מחבר אלמוני
זמושץ׳ — 1940

יֵשׁ בָּעִיר פּוֹשְׂקִים שְׂפָתַיִם,
כִּי פָּנֵינוּ טוֹבִים כְּבַתְּחִלָּה.
הַלְוַאי וְיָבוֹאוּ אֵלֵינוּ,
תִּפְרַח נִשְׁמָתָם בְּחִילָה.

הַדְּרָן: הוֹפּ־הוֹפּ קוֹפְצִים־רוֹגְשִׁים
עַל הַקַּשׁ הַפְּרָעוֹשִׁים.
(פעמים)

אוֹמְרָה מוֹעֶצֶת הַיְּהוּדִים לְהוֹרֵינוּ,
כִּי לֶחֶם יֵשׁ לָנוּ דַי:
הַלְוַאי וְיָבוֹאוּ אֵלֵינוּ,
יְבַקְשׁוּ לָמוּת בְּוַדַּאי.

הַדְּרָן ...

כָּל הַיּוֹם נַעֲבֹד בְּפֶרֶךְ.
מְעַנִּים וְרוֹדְפִים בְּלִי סוֹף.
כָּל נָבָל. הַשִּׁלְטוֹן בְּיָדוֹ.
לָשִׁיר יְצַוֶּה וְיִצְלֹף.

הַדְּרָן...

מִי יִתֵּן וְנִזְכֶּה בְּיָמֵינוּ
אֶת אַדְמַת אַרְצֵנוּ לַעֲבֹד;
וּמַה טּוֹב הָיָה לוֹ בֵּינְתַיִם
חָדֵל יוֹסְקֶה לִהְיוֹת מְפַקֵּד.

הַדְּרָן...

מסר: יקותיאל צווילינך
נוסח עברי: פ. לנדר

הערה: שיר זה שרה קבוצת צעירים שנמסרו, על ידי מועצת היהודים בזמושץ׳, לקסרקטין המקומי לעבודה. בצעדם כל ינם לעבודה, תחת משמר גרמני, נצטוו להשמיע דברי שיר. לרוב היו שרים את השיר הזה בנעימה העממית הידועה: „על העליה גם לו גג״.

כפי שמסבירה הועדה ההיסטורית בטרוינשטיין, שמסרה את השיר הזה לצ.ה.ק., כלל שיר זה גם בית חמישי, אלא שנשמט מזכרונו של האיש שמסרו לועדה.

אחרי החורבן

מרדכי שטריגלר (פאריס)

ברשת אַשליות

הקדמה

...היה פעם בחור־ישיבה צעיר, שנכסף כל ימיו לכתוב מַסה מקיפה על חיי קהילתו, חכמיה וסתם־יהודיה במשך מאות שנים. רוח הסופר התחיל לפעוֹם אותו והוא עודנו רך בשנים ולא הכּיר בו — ובכל זאת הרגיש כאב ועלבון על שעיירתוֹ לא זכתה מעוֹדה לספר מיוחד, אף כי הרבה מחכמי ישראל חונכו על ברכיה. והימים — ימי שלווה ושקט. עוד לא היה העולם מלא רוצחים; אור ואופל שימשו בערבוביה. ויהודי זמושץ׳ עסקו בעסקיהם, רבו ריבי מפלגות, למדו ולימדו ובמבט אבהי ליוו את הנוער שהלך וגדל.

הבחור דנן, יליד עוני של זמושץ׳, הרחיק נדוד למקומות תורה בווהלין וליטא. עדיין לא הספיק לספּוֹג לתוכו כל הדמויות והלכי־הרוח של עיירתו; הרבה דמויות ראה וחוט־חן אינו משוך עליהן. עודו ילד מתלהב, התאזרח בכל מיני עיירות של „פולין העדינה והקדומה לתורה ולתעודה״. את זמושץ׳ כמעט שלא זכה לראות כמבוגר וגם לחיות את חייה הסואנים והמרוסנים. הוא זכר את זכרונותיה כבמחזה, כאילו חי אותם בגלגול אחר, אבל בשעות מיוחדות צפו ועלו בדמיונו; עָצַם עיניו — ויד מכשף־מסתורי הביאה אליו ציורי־ילדות, זכרונות עברוֹ — — —. הנה חזר להיות בן עשר. רואה הוא: הלוויה... אומרים שנפטר אחד מחשובי העיירה... דוקטור גליבטר... ומכל רחבי פולין באו לחלוק לו את כבודו האחרון. הם — הכירו אותו, אבל מה לו לילד בין הגדולים, עושה אזנו כאפרכסת ועינו כמראה? עוד קודם, בהיותו בן שבע, קיבלו חסידי העיר רב חדש, וגם — אדמו״ר ידוע שם. שוב קהל, אבל אחר ושונה לגמרי. בעלי זקן ופאות, קמוטי־פנים ועיני־אֵש, בגדים שחורים וארוכים, מרקדים ומזמרים בתוך הסמטאות... קלי־הראש שבעיירה עומדים ברצינות ובדרך־ארץ — יהודים מכובדים עושים כל מיני שחוק, ריקוד והיתול כבשמחת־תורה! הכל כל כך חגיגי והנער פוֹער רק את עיניו ורואה... — ועוד הוא זוכר: מהומות ומחלוקות, פחד ציבורי וטיפּות־אושר ילדותי שנגנבו מתוך היגון אל שמי ה„ניישטאט״ העלובה... ריב צדדים: רב העיר הסתבך עם האדמו״ר — והילד אין בכוחו להכניס ראשו בין שני ההרים. השקט בעיר נפרץ והכל סוערים ורועשים... יכול הוא להיסחף אל בית־המדרש המלא על גדותיו. אחד מקנאי החסידים שבק חיים לכל חי, מרדכיל׳ה רוזנמן שמו; וכולם יודעים ומתלחשים: האדמו״ר ייפרד ממנו בפומבי... והנה הוא רואה עוד הפעם את ר׳ לייבלה, נשען אל ארון המתים, בוכה ורוגז ומדבר אל הבר־מינן כאל שליח חי וחשוב, שהולך בדרך רחוקה — וכל השערים הנעוּלים לפני בשר ודם — פתוחים לפניו... מתחנן הוא אצלו, שישתטח לפני אבותיו הקדושים ויודיע להם על הריב, על הצרות שיש לו ממחרפיו וממשנאיו — — — יריבו הם את ריבו! — וקהל האלף סופג לתוכו את דברי הקשר בין עולם חולף וקרוב לבין עולם רחוק ונצחי... הקהל שומע ורועד, ועל יד הארון עודנו עומד הנער. כך נעשה אזרח עיירתו וְאַהֲבָהּ.

המדובר בכותב שורות אלוּ, אבל — לא לעורר נשכחות באתי כאן. געגועי הומים בי

לזמושץ׳ דוקא במקומות נכר. רוצה אני להסיח, איך אהב נער נודד את עיר־מולדתו. קראתי על ערים ואמהות בישראל — ובכל פעם זכרתי לעקוב אחרי כל רמז על זמושץ׳ בספרים ובעתונות. בודד במרחקים — התקרבתי אליה וכאילו נפגשתי עם גדוליה מדי יום ביומו. שמחתי, כמוצא שלל רב בראותי שם זמושץ׳ בספר בלה מיושן כ„צמח צדק״; אסיר תודה הייתי לר׳ צבי הירש מקיידנוב, על שהזכיר אצל שמו של ר׳ יואל בר׳ אורי בעש״ט את שם עירי; בחום ובתום ילדותי נשקתי את עלי הספרים שעשו עמדי חסד והזכירו אצל ר׳ הירש מברלין, שהוא זמושצ׳אי; עטיתי גיל שלא נמחה זכר זמושץ׳ מתולדות חייו של ר׳ שמשון בלוך — כך צברתי מטמונים בנכר... עשרות־עשרות גדולי התורה והחכמה היו יוצאי ירך זמושץ׳ ואני רק חקרתי להדים מדורות קדומים. —

אזי נצנץ בי רעיון: למה זכו וילנה, לובלין, בריסק, ברודי ועוד עשרות ערי ישראל למונוגרפיות מפורטות? ובשביל מה ולמה לא נצבור את הספון והטמון בעיר „מלאה חכמים וסופרים״ כזמושץ׳? קנאתי את קנאתה, אספתי, רשמתי, חיכיתי, עברו ימים. חלום־נעורי זה שמרתי בלבי. ומי פילל, שאני אהיה אחרון מַספידיה?...

בימי חורפי התקשרתי להרבה מקומות בפולין רבתי; עברתי על פני ערים וארצות — ועם הרבה מהן כרתי ברית־רוח. בלהבות החורבן הנורא לא יתואר לפצל את החיבה הזאת חלקים־חלקים... יהודי פולין הגאים הצנועים — מי יפלה כעת ביניכם?!

אולם זמושץ׳ שלי קופחה; בחשאי טבעה את חותמה על תקופות יהודיות והשפיעה לא מעט על דברי ימי ישראל בזכות חניכיה וגידוליה. אבל היא עצמה נשארה העיירה הפרו־בינציאַלית, הצנועה והביישנית שלא הרהיבה עוז לגשת לכותל המזרח... היא לא תבעה את זכותה ולא הוכתרה בכתר בזכות גאוניה־אדיריה... היא רק חינכה אותם, הפיחה בהם רוח חיים, טיפחה אותם בעריסתה המבורכת — ואחר כך...

אחר כך באו המרכזים הגדולים, קהילות נודעות לשם ומשכו את צאצאיה ותפארתה.

„המגיד מדובנא״... האב־בית־דין מברלין... „הרב מברדיטשוב״... עורך „המליץ״ — וכבוד זמושץ׳ נבלע בין השיטין והשמות. כ„בונצה השותק״, יציר בן־עירה הגדול, לא התערבה, לא נתקנאה ולא תבעה את שלה... היא היתה רק עיר ואֵם בישראל — וכמו אֵם הולידה וחינכה בנים שעלו לגדולה במקומות נכר ומפעם לפעם רק זכרו את חסדה בשורה אחת. היא היתה יכולה להוליד, לקרב, אבל לא להעניק גדולה ויְקָר לאלו שגדלו על ברכיה. קטנה היתה וגבולותיה צרו. הם נסעו למרחקים, או שהשאירו את כבודם ותפארתם בראש עיר אחרת ואחר כך באו להניח את ראשם מתחת למצבתה.

לא לפרט שמות באתי — ואם הייתי צריך לזה, לא הייתי מבליט דוקא את גאוני המוח והמחשבה; היו יהודים־סתם, המשפיעים האַלמונים, שממתקם ודבשם ינקה הגאוניות בלבות בניה המפורסמים. רשימות־חטף אלו על חורבן זמושץ׳ אינן בנוסח הספד מסורתי: להעלות על נס את מעלותיו של הנחטף בלא עת. זה רק כעין התנצלות של מר נפש, שלא זכה לעשות את מלאכתו מתוך מנוחת הנפש בתוך עמו. ורק הגורל אילצו לרשום את ימי מהומתה של זמושץ׳ ומותה הגדול.

מול התהום הפעורה

לא כשאר ערי פולין זמושץ; היא לא התיאשה בימים הראשונים ולא נאחזה בצפרני השטן בלי תקווה. היו ימים — ובהרבה מערי פולין גסס הקהל ודמו ניגר. אבל בזמושץ׳ טיפחו אשליות: הסוביטים כבשו את העיר והבטיחו... כן, ומה לא הבטיחו אז? וכשנסוגו

אחור — השאירו את אימרת־הכנף: נחזור... נשחרר... ולא חזרו, ולא שיחררו — עד שהיהודי האחרון — האחרון ממש — כבר לא מצא טעם בחייו...

אָכן, הגזירות, השחיטות והצרות היו דומות לכל מיני הפורענויות שניתכו על הקהילות היהודיות האחרות: גרמנים באו, התחילו לאט־לאט את מלאכתם האכזרית, הוליכו שולל, טימטמו את הלב ואחרי־כן רצחו, שרפו, חנקו — — — ומה יש לסַפר במיוחד? בכל זאת: יהודי זמושץ׳ טיפחו חזיון־שוא: הסוביטים יחזרו, הם לא יתנו לגרמנים שישלטו על עיר שהיתה פעם רוסית; והראָיה: קצין גבוה הבטיח, הראָה מַפת־הארץ ושרטוטי־אודם מסביב לזמושץ׳ הובלטו עליה... והיה מי שאָמר: גם הגרמנים אינם חיתו־טרף... מי לא יזכור אותם מימי מלחמת העולם הראשונה? הם ישתוללו קצת ואחר כך אפשר יהיה לחיות אתם — ופתאום צצו ועלו זכרונות מימי הקוזקים והפורעים... ועוד מי שהוא שמע מפי הקמן, הקומו־ניסט מזמושץ׳: „הם״ כעת יתנהגו אחרת... הרי חתמו חוזה עם המועצות, ולכן — — —

רובם של יהודי זמושץ׳ וביחוד מבין הנוער, ברחו עם הצבא האדום. אחר כך התחילו רבים לחזור. סיפרו: גם בארץ השוויון צריכים לכסף; יש לשלם מטמונים בעד לינת־לילה ובעד ארוחה — ואיך ירשו לעצמם אביונים נדידה כזאת למרחקים? ומיואשי־כל התחילו לנַחם איש את רעהו בבשׂוֹרות טובות ובאופטימיות־אוירית: לא ככל הערים זמושץ׳... בינתיים יכולים להישאר פה ואם תכבד עלינו יד הגרמנים, איננו רחוקים מהגבול הסוביטי... במשך כמה שעות ניתן להגיע לשם... למה למהר?

ואותה השיטה האיוולת והערומה של הגרמנים: — הפקרות במסגרת משמעת! — איך סינוורה עיני פיקחים! הם ירו יחידים — והראו פנים אדיבים לרוב... כמעט הכל התפקרו בימים הראשונים. על הקירות הדביקו מודעות וכל מיני גזירות היו רשומות שם — אבל כל מי שידו תקיפה ולבו אמיץ, התחיל לסחור ולהרוויח. אין מי שיקרא תגר ואין מי שיבוא ויתבע מסים וארנוניות. הגרמנים נוסעים הנה והנה, מכים ודוקרים את היהודי שפוגשים על דרכם, אבל אין לבם לקטנות שבעיר. אומרים, שהם לא ידרשו בכלל רשיונות ודינים... עולם בלי דין? איך לא יאויים לב יהודי למשמע אזניו? בכל זאת מרגיש הוא טעם פיטורים מכל הגזירות הרעות ומיני רשעויות של המשטר הפולני, שלא נתן לו בשנים האחרונות לנשום...

בא לו איכר ורוצה לגזול חפץ אצל יהודי — יגזול לו! רוצה מישהו לפתוח לו חנות — יפתח, יסחור וירויח לו כמלוא חפצו... אבל איכרי הכפר צריכים להרבה עסקים ואין לו לפתות בגזילה ואונאה... „הם צריכים לנו״ — האשליה בת אלף השנים קסמה והרגיעה... היה נדמה שלאט־לאט ישלימו הבריות ביניהן ויסדרו את העולם לפי חוק ומשפט טבעי. הפולנים התחילו והיהודים נעו אחריהם. היום פתח פלוני את חנותו ולמחרת פתחו גם אחרים. מוזר הדבר: גם חיילים גרמנים נכנסו לחנויות יהודיות — ודווקא ליהודיות שבעליהן גימגמו גרמנית, קנו ושילמו מלוא המחיר... היו כאלה שגזלו? לשם כך הרי מלחמה! ומי לא יזכור ימי „פוֹניה״? כנגד זה היו כאלה שהגנו על יהודים, שעה שפולני לקח אצלם חפץ ולא רצה לשלם... סיפרו שאצל פלוני ופלונית גרים קצינים גרמנים; הם מביאים הביתה מכל טוב וגם בעלי הבית נהנים... עוד שבוע ועוד שבוע, יעשו כולם היכרות עם הקצינים ושוב ישלטו צדק ומשפט בעיר, תמורת לשון רכה ויד משחדת — — —

הבטחון היהודי השנוּן מצא לו כר נרחב, כבכל ימי מהומה, וכנפיו לא ידעו עייפות.

אמרו: הגבול בין הסוביטים והגרמנים נסגר כבר, מעבר לנהר בוג, בכל זאת באו חזרו משם כמו מטיול. היו שגנבו את הגבול לרגל מסחרם וכאלה — שכבר נשארו מעבר מזה; הללו לא מצאו מלים בפיהם להביע את תמהונם על השובע הגדול השורר תחת יד

הגרמנים. שם רעבים ללחם ופה בשר ולחם בפרוטות. הללו שהתחרטו על שלא ברחו עם הצבא האדום, מצאו בהחוזרים את נחמתם. שום איש לא הרהיב עוז לגדף את צבאות הסובי־טים ויצרו נוסח משלהם: אולי טוב אצלם, אבל לא בשבילנו... אין אנו מסוגלים למשטר כזה ולהתנהגויות כאלו. אולי צריכים להתחיל משנות־נוער, להתבגר שם ואיך אנו יכולים להתחיל מבראשית?

הבשורות מעבר לבוג יצרו בלב יהודי זמושץ' את הרגש של „אלו ואלו בסילוף מסלפים". שם יש יותר חופש ומעט סכנה ליהודים — אבל צרות החיים היומיומיים; ופה — סכנות וגזירות, אבל אוכל יש והמיטה בבית לא נשברה עוד... והברירה עודנה בידך: אתה עוצם את עיניך מפחד, מתגנב מחוץ לעיירה ועד לרווה־רוסקה וכבר הנך שם... הלוואי ולא תגיע השעה של סכנת־נפש! ובתקוות ונחמות כאלו קיבלו את גזירת הטלאי הצהוב: מזה לא תמות אף בריה קלה... יעשו מה שיעשו ובלבד שלא יכו נפש... בכל זאת מצויים בין הגרמנים חיילים אדיבים ומנומסים! ואם קרה מקרה שהרגו את מי שהוא או שפצפצו את ראשו — לא בכל יום קורים מקרים כאלו, ואם כן — הלא היו תמיד בני מזל רע, שעליהם נפל הגורל להיות קרבן העדה? צריכים רק להיזהר כהוגן ולחכות... בין כה וכה יבוא הזמן והסוביטים יגיעו לזמושץ'... ואזי אנו נהיה בין החכמים: לא נדדנו ולא השלכנו הכל אחרי גוונו ובכל זאת נגאלנו... היה יהודי פיקח, שהכל חשבוהו אז כמשוגע העיירה, שמוחו מצא גם בזה מצודה פרושה: כל השמועות האלו מקורן בלשכות הגרמנים... לא לחינם הסתודד איש ס"ס עם אחד היהודים ולחש לו על ביאת הרוסים הקרובה לבוא... מגלה סודות? לא! הם רוצים בזה להרגיע את הרוחות, שהיהודים יילכדו בפח שטמנו... אבל מי שם לב לדברי הבאי כאלו?

ונזכר אני בעובדה: הגיעה שמועה על חלם והרובישוב, שתי עיירות סמוכות, שהגרמנים ערכו בהן הרג רב על היהודים... כאלפיים יהודים נורו בעיר ובדרך לגבול הסוביטי. מי שלא התחבא — גורש... ותעבור אימה מסמרת בבשר כל יהודי ויהודי... ובערב כבר הגיעו פליטים, שברחו ישר לזמושץ' והם סיפרו דברים איומים שהביאו לידי יאוש פתאומי... ישבנו בבית בלי הגה והכל כאילו נחרב בבת־אחת...

אבל דווקא באותם ימי היאוש המדכא התחילו באופן מוזר לבצבץ השמועות על בואם של ה„אדומים". אנשים, נשים וטף ידעו על זה... הפולנים התלחשו ביניהם ששמעו, ראו... ואם גם מזה אין להתפעל — גם קציני הס"ס סיפרו בלחש לבעלי־הבית היהודיים שלהם: הם באים! היו פוליטיקאים שדרשו את כל הענין כמין חומר: בחלם והרובישוב נקמו הגרמנים את נקמתם האחרונה ביהודים, על שהם מוכרחים לעזוב את האיזור הזה... ויש טעם בדבר: הסוביטים דורשים את מחוז חלם, על סמך זה ששם גרים הרבה אוקראינים... ולכן יצאה הגזירה על יהודי חלם! מי היה מעונין להלהיב את ליבות הנפחדים והמיואשים? לא ידוע. רק זכורני, שגם הרבה מן המפקפקים התמידיים התחילו להאמין ש„משהו בכל זאת יתרחש"... וכך היה בכל פעם: ביחד עם הזוועות צפו ועלו כל מיני תקוות ושמועות טובות שליטפו את הלב.

באחד הערבים מלאי־האימה, נפל שכננו הצעיר והמתלהב אל ביתנו בצעקה חנוקה: הם כבר הגיעו! הוא בעצמו ראה אותם... וכשבחור אדוק זה נשבע, שיראה בביאת המשיח אם לא ראה חיילים סוביטיים — צריכים לראות מה בחוץ. החלון שלנו היה מול העיריה בשוק הישן, ברחוב טססיצה. הצצתי החוצה בסקרנות ובפחד. הכל היה על מקומו. אנשים לא התהלכו בחוצות, אבל הדגל הגרמני עם צלב הקרס התנוסס כמקודם וקצינים גרמנים עלו וירדו במדרגות המגיסטרט... אי אפשר היה להכיר אף שינוי קל. הגרמנים עודם בעיר

ופליטי חלם והרובישוב עוד יושבים בבתי קרוביהם ופחד המוות על פניהם... אולם שכננו הצנום הביט יחד אתנו מן החלון והתחיל פתאום קורא כמשוגע: הביטו!.. ראו!.. הנם.. שם — — — ואמנם כן: לא רחוק מהמגיסטרט המוּאר עמדו מכוניות אחדות... והפלא: סמלי הצבא האדום עליהן! הכוכבים ניכרו ממרחק ועד שלא הספקנו להשתומם כראוי ראינו קבוצת קצינים רוסיים יוצאים מלשכת העיריה ולצדם — קציני גיסטאפו... הם דיברו ביניהם באדיבות ניכרת. הגרמנים כיבדו את הרוסים בסיגריות והללו הציתו אותן בחיוך. מה שדיברו ביניהם אי אפשר היה לשמוע. רק עמדנו כמרותקים אל השמשות ובלב פועם ספגנו לתוכנו בכל חושינו כל עיקום שפתותיהם וחיוכם של הקבוצה המוזרה הזאת... הסוביטים שאלו משהו והגרמנים ענו אחריהם בשמחה. אחר כך התחילו להתקרב אל הבית שגרנו בו. פתחו בו בית־משתה חדש ונערות פולניות, קלות־ההנהגה, שימשו את האורחים. האחת היתה אהובתו של השוער הצעיר, שונא ישראל וגנב שאימתו עלינו... הקולות משם לא הגיעו אלינו, אבל כאילו שמענום בחושינו מוכי־התמהון. בעוד כמה רגעים דפק מישהו על הדלת. זה היה השוער, שאהב להביא לנו בכל פַּעם בשׂוֹרוֹת עגומות ומטילות פחד. דבריו לָעו כשיכּוֹר וידו על חזהו. הוי, הם מדברים שם רוסית! ה„גיסטפו" עם הרוסים אוכלים ושותים, לוחצים את הידים ומתנשקים... מי יודע אם אינם מוֹכרים את פולין שלנו מחָדש!

מוֹכרים או לא מוֹכרים? על זה לא חשבנו אז... הכל התעטף אצלי במסתורין: סוביטים ואנשי גיסטאפו יושבים יחד באותו הבית, שבו שוכב בחוּרוֹן יהודי וכולו פצע אחד מפגיוני הגרמנים... בינתיים לא שכח השוער־הבלש למסור פרטים ופרטי פרטים על השחיטות בערים הסמוכות — וכולו מבוסם מיי"ש ומדם... וצלב־הקרס על הדגל האדום מדם התנוסס כל יום על מרומי המגיסטרט הנהדר ומבעד לחלוננו רואים את המכוניות — ומתחתינו לוחצים שני המחנות את ידיהם... מה מתרחש פה? האם אפשר שלא להשתגע, לא להאמין לכל דבר שבשמועות הסודיות?

ומה פלא, אם היהודים יצאו מחר במחולות ויחכו בלב שמח לשינוי הגדול העומד מתחת לכתלינו? ומדוע לא יפטפט שכני הצעיר בכל החום על הגאולה שתבוא מיד הגרמנים? לא קרה דבר. המכוניות של הסוביטים הגיעו מפעם לפעם, אבל ההתלהבות פגה. כבר ידעו במה הדברים אמורים: ועדות לחילופי האוכלוסיה... הגרמנים מוואָהלין צריכים לעקור ממקומם ולעבור לאיזור הגרמני והאוקראינים מפה יסעו להם לאזורי הסוביטים. היהודים לא באו בחשבון באותם החילופים. אבל חושם הגאוני של היהודים למצוא להם מקורות נחמה לא הכזיב. בכל יום מצאו ידיעות אחרות ומקורות „מוסמכים" שאין לפקפק בהם...

ובכל פעם הופיעו דמויוֹת חדשות וטיפוסים שונים, שרק בזמושץ' מצאו את ביסוסם. קראתי, עקבתי ושמעתי על קורות הרבה ערים ועיירות בפולין בזמן הכיבוש הנאצי — אבל טיפוס מוזר כ ג ו ל ד ה מ ר, לדוגמה, לא מצאתי... הוא היה יחיד במינו. ועליו כדאי להקדיש פרק קטן, כמקור אשליה אכזרית בעיירתנו.

בימים הראשונים, כשרק צרו הגרמנים על העיר, נכנסו פלוגות ס"ס וגיסטאפו לעיר. הם היו כולם לבושי מדים ועיניהם זרו מבטי־שׂטן. הם ידעו תיכף הכל וגם מעיירה כזמושץ' היתה להם רשימה של כל הבּולשים והמוסרים מימי המשטר הפולני. בעוד כמה ימים כבר עמדו בקשר עם כל חבר הטיפוסים האפלים, יהודים ולא־יהודים... בראש פלוגת הס"ס עמד אזי גרמני גוּץ ושמן, מַיוֹר פריץ, שהתישב עם פלוגתו לא רחוק מזמושץ' — בינוביץ. מפה אל פה סיפרו, איך פריץ זה רוכב על סוס אַביר ורובה בידו — וכל יהודי שהוא פוגש בדרכו — מיד הוא יורה בו בלי רחם... ואגדות מסמרות־שׂער סיפרו על משנהו, טיפוס מזוין ובעל עיניים בוערות ושחורות. גם הוא מתנהג באכזריות וכל החיילים הגרמנים ואנשי הס"ס

יראים אותו והוא הנותן להם פקודות ונוהג בהם. מי הוא המשנה אצל מיור פריץ? כנראה שהוא גדול אצלם, אף שאינו נושא מדי־צבא. בכל יום הוא הסתובב בין יהודים וגויים, בידו מקל גומי ורובה בצידו. הוא גירש ממעונות ותפס ביחד עם אנשי ס"ס את היהודים לעבודה. הוא נסע לכפרים והחרים כל מה שמצא והוא היכה בלי רחם את הנתפסים לעבודה. שמו לא נודע עדיין. ראו אותו יוצא ונכנס בין אנשי הס"ס וגיסטאפו — ובכן סימן הוא שהלזה הוא קצין גבוה, שמסתתר מאחורי מעיל־העור וכובעו האזרחי... סיפרו, שגם קציני הוורמאַכט מצדיעים לפניו — והיהודים שמעו עליו דבר שלא יֵאָמן: הוא זמושצ'אי למחצה.

התגלותו היתה מוזרה: משנכנסו הגרמנים אָסרו על היהודים להתקהל וגם להתפלל בציבור. יהודי ה„ניישטט" ראו בכאב־לב איך העמידו בבית־המדרש שלהם סוסים וכל מיני כלי רכב: אורווה! אבל בלי תפילה בציבור אי אפשר. בא יהודי כברל'ה היינן (בערל ויינ־מאכער) והקדיש את דירתו למקום תפילה. שם התקהלו אדוקי ה„ניישטט" ולומדיה, התפללו בציבור ומפעם לפעם אף למדו דף בגמרא. הכל היה בחשאי־חשאין ונזהרו היהודים שהדבר לא יגיע לאזני הגרמנים או שוטר פולני. יש די צרות בלי זה. והנה פעם, לפתע פתאום, נפתחה הדלת, דוקא בשעה שעשרות יהודים עמדו שם נדחקים, מעוטפים בטליותיהם ומעוטרים בתפיליהם. מרוב אפתעה ופחד נתאַלמו כולם: על סף הבית עמד הגרמני המסתורי ורובה על כתפו, עומד ומסתכל... בעבור רגע הבין את המבוכה וקרא בקול נרגש — ובאידיש:

יהודים, אַל תפחדו... יש לי „יאָרצייט" היום ואני צריך לטלית ולתפילין... יהודים!

הוא נכנס פנימה וכולם שתקו באימה. יהודי הושיט לו את טליתו ותפיליו בהכנעה וביראה; התעטף בהם כזקן ורגיל, כאילו היה יהודי חרד מימיו. אחר כך פנה כלפי הקהל והרגיע:

— היום אין לכם ממה להתיירא... שום גרמני לא יעיז לבלבל אתכם — ובלבד שאני... אני אגש אל עמוד־התפילה.

הוא דחף את הש"ץ הצידה והתחיל את התפילה בקול, כש"ץ זקן ורגיל ובהברה ליטאית. קבוצת היהודים לא ידעו בעצמם אם לענות אחריו או לא, אבל הפחד והסקרנות גברו. כשגמר את תפילתו, ישב אל יד השולחן וביקש ספר „משניות". ידים לעשרות חיפשו אחרי ספר וכשמצאו — למד ממנו פרק בקול, בביטויים משובשים, אבל בכל זאת כיהודי גמור... בזה הפיג מלבם את זיקי הפחד האחרונים. הוא כאילו הבין לרוחם הסוער והודיע להם:

אשתי היא זמושצ'אית... בת פלוני בן פלוני המלמד...

ישישים בעיירה נזכרו מעשה בבת פלוני המלמד, שנעלמה לפני שנים מזמושץ'; אמרו שיצאה לתרבות רעה ושפרנסתה אינה נקיה ביותר. אחר כך שכחוה. גם אביה לא נתן שיזכירו לו את שמה — והנה מהפכה! לא עברו ימים וכולם ידעו על „חתנו" של מלמד דרדקי ב„ניישטט" שהוא אחד הגדולים במשטרת הגיסטאפו והס"ס והיועץ שלהם בעניני יהודים ופולנים... יהודי מפקד פלוגות ס"ס? ראשית כל תמהו, אחר כך השלימו עם העובדה ולבסוף היו יהודים שהתגאו בנחמתם: לא נורא... אם חתנו של מלמד דרדקי בעיירה יכול להוית מאנשי סודם — סימן הוא...

ומה יש לסַפר על כל הסימנים וסימני־הסימנים שמצאו בעובדה כזאת? גולדהמר זה התחיל למלוך על יהודי העיירה. הוא אירגן את ה„יודנראט", בחר בגדוליו, קיבל משלחות והבטיח להמתיק כל מיני צרות ופורענויות תמורת שכר אגדי. בלעדיו לא הרימו בעלי ה„יודנראט" את ידם ואת רגלם. הוא היה מעורב בכל מיני משלחות גרמניות להסוביטים

והיה, כמובן, היהודי היחיד שלא נשא את הטלאי הצהוב על זרועו. יהודי מזויין כזה שימש גם כן מקור לא־אכזב לכל מיני שמועות טובות ונחמות... גם חותנו, המלמד הזקן, עלה פתאום לגדולה. כולם החניפו לו, הושיבו אותו בראש וגם הוא הישיש, הבטיח לפני הקהל שבזמושץ׳ לא יקרה שום מכשול כל הזמן שחתנו הוא פה... „יש לו דעה אצלם יותר מכל הקצינים״, התגאה... יכולים לישון במנוחה! והבטחון היהודי הנושן מצא לו דמות קונקרטית במה להיתלות, אף שגולדהמר זה לא היטיב לעשות מגרמני סתם. ונטיה חולנית היתה לו, להטיפוס המגועל הזה, להתראות במומחיותו... זכורני שעה מגוחכת וטראגית: הוא נכנס פעם לבית התפילה, בשעה שהרבה מלומדי ה„ניישטט״ התאספו שם. חייל גרמני חיכה לו על הסף, והוא ישב אצל השולחן, פתח בגמרא, מסכת „ברכות״, והתחיל לעלעל בין המפרשים... כולם חיכו בציפיה והוא התחיל לשאול קושיות כאלו, שרק בור ועם־הארץ יכול לשאול. כנראה למד פעם בשנות נעוריו ושכח. הוא תירץ קושיות המהרש״א והמהר״ם באופן מגוחך ומשובש, אבל לא היה מי שיתנגד לו. הגרמני על הסף לא נתן לחייך... לא היתה עצה: כל הלומדים „התפעלו״: נפלא! ראש ברזל! — — — והוא שתה את דברי־שבחיהם בצמאון... גם אלי פנה בשאלה, הטיף לי מוסר, הודיע לי שבחור כמוני צריך כבר להבין, ללמוד... זה לא יזיק! ונס קרה אותי: החייל רמז לו משהו... הוא קם, מישש ברובהו ויצא. עוד מעֵבר לסף הבטיח לבוא עוד פעם ואזי יראה את כוחו בתורה... חותנו הזקן, שטעמו פג כבר, עמד מצדו ובכה בקול מרוב תענוג: ומה תאמרו, יהודים!? לא פיללתי לראות את פראַדל שלי והנה — גם חתן כזה!...

אבל כעבור יומַים נכנס גולדהמר זה לבית התפילה, הוציא את כל המתפללים ושלח אותם לעבודה... בדרך היכה אותם, צעק וקילל כשאר חבריו ל„עבודה״ הזאת... גם אני קיבלתי את מנתי. הוא כיבדני באַלָה על הראש ובאזהרתו הגרמנית: אצלנו אין „תלמוד״... לעבוד צריכים אצלנו, לכל הרוחות! אבל עם מעשיו אלו לא פחתה אף במשהו האשליה, שיש לנו „צד״...

האבדון ו„שושביניו״...

ה„יודנראט״ התארגן בחשאי. לא שאלו פי איש ולא היה אצל מי לשאול. ממק גארפינקל, עו״ד מתבולל (כעת באפריקה הדרומית אצל אחיו) נעשה ליו״ר וסגנו שנתמנה, עזריאל שפס (חייט לפי מקצועו), קיבל עליו גם את מישרת מנהל־העבודה בשביל הגרמנים. הם עשו כל מה שלבם חפץ. מלבד כמה יהודים שהצטרפו ל„יודנראט״ כדי להגן על עורם, או בכוונה תחילה לעשות משהו לטובת העיירה, היו אחדים שמצאו בזה הזדמנות להתעשר ולהשתלט על הציבור. מאותן הדמויות השליליות בהחלט, חובה להזכיר את שפס הנזכר, וכן יהודי־בלש שכינו אותו בשם „שלום ציבעלע״ (את שמו המדוייק אינני זוכר), את ווילדר (עסקן במשטרה היהודית) ועוד כמה טיפוסים מושחתים שבאו מעיירות אחרות. למעשה ממק גארפינקל היה א ח ר א י להרבה מעשים מכוערים ולחיסולה של קהילת זמושץ׳ מתוך אכזריות. למען האמת צריכים להדגיש, שגם בין חברי ה„יודנראט״ היו כאלה שלא עשו רעות — ולכתחילה ניגשו אל הענין בכוונות טובות. כשאני לעצמי, לא שמעתי רעות למשל על העו״ד גולדשטין, על גרוסבוים ועל יהושע פוקס — שאף הם היו פעילים שם במשך זמן. ספרות שלמה נכתבה כבר על בעית ה„יודנראט״ ולא פה המקום להאריך בדברים. אני מתבייש לפרט כל מה שעשו ולסַפר על החרפה הגדולה שהמיטו על ראשינו. אלמלי באתי לרשום, אפילו בחפזון ובראשי פרקים, את כל המעשים שנעשו וכל גלי הצרות שעברו על ראשי העֵדה — לא הייתי מספיק למלא ספר שלם. עלי לציין רק את האֲספים

השונים בכליון קהילת זמושץ׳, בלי לערבל את נהר הדם, הצער והיגון יתר על המידה...

הטבח הגדול התחיל למעשה עוד בשנת 1940, בשעה שיסדו הגרמנים מחנה־הסגר בסביבת זמושץ׳: בּיֶלוֹבּז׳גי... מאות בחורים צעירים, רובם מבני העוני, נמסרו לעבודת־כפיה על ידי עזריאל שפס, ממק גארפינקל וגולדהמר הנזכר. כבר שם ראיתי במו עיני איך קברו חיים כמה בחורים, הרגו, ירו, עינו... באותם הימים שולחו לעבודה אלפים יהודים למחנה בלזיץ ועשרות לא חזרו — ובין החוזרים היו רצוצים ושבורים שכבר נמאסו עליהם החיים. אז נמצאו מלשינים, שהודיעו להמשטרה על בחורים צעירים שהיו אצל הסוביטים וחזרו לזמושץ׳. הגרמנים חיפשו אחריהם, אספו כמאה מבני הנוער והרגו אותם לא רחוק מינוֹביץ. שוב לא היתה זמוֹזשץ׳ קהילה אחידה ומבוססת על תושבי המקום; כבר הביאו אלפים יהודים מכל רחבי פולין: מלודז, וולוצלבק, קויל, קונין... תושבי זמושץ׳ היו למעשה המיעוט בגיטו־„ניישטט״. קרו מקרי הריגה באופן לא נדיר וגם הריגות של קבוצות שלמות. הנהרגים היו יהודי הנכר, שהרהיבו עוז בכל פעם למצוא את מחייתם בכל מיני דרכים. המגורשים האלו היו בודדים או קטעי־משפחות — והעדרם או מיתתם לא עשו רושם כמו מיתתו של תושב המקום. לא כולם הכירו אותם — והיו כאלו שנעלמו ואין איש רואה או שם אל לב. אבל הרבה מן הגולים האלו עלו לגדולה, נכנסו לשורות ה„יודנראט״ וגם היו בין העומדים קרוב למלכות. מאלה אני נזכר ביהודי צעיר מלודז, שכל מסחר הברזל בשביל הגרמנים היה בידו. הוא היה מן המיוחסים ובשעות צרה די היה רק לקבל פתק ממנו כדי להישאר בחיים. אצלו עבדו כמה עשרות יהודים והוא „הגן״ עליהם עד הרגע האחרון. ועוד אחד, מסינגר מוולוצלבק, התחיל להתחרות עם גולדהמר בכבודו ועצמו. גולדהמר עצמו התמסר לס״ס והגיסטאפו הביטה על זה בעין רעה. במשך הזמן ירדה קצת קרנו ומסינגר עלה עליו. הוא היה לבלש הגיסטאפו. סיפרו על גולדהמר זה, שהוא היה סוכן הגרמנים עוד לפני המלחמה והוא ידע הרבה סודות. היו בין הקצינים הגבוהים שהגנו עליו, אבל מסינגר המתחרה חתר תחתיו לאט־לאט...

זה יהיה בודאי מוזר לאוזן רחוקים, שלא חיו את חיי הגיטו: באותו היום שחתכו את ראשו של גולדהמר היה אֵבל בגיטו... והדבר קרה באופן מגועל ונורא: הוא ישב, כפי שסיפרו, במרתף היין של ש. ד. פרשטנדיק ושתה לשכרה עם הרבה מאנשי ס״ס; לא ציפה לשום רע — ופתאום נכנסו כמה מאנשי הגיסטאפו והתחילו לריב אתו... הוא ענה בחוצפה, בתקווה שחבריו מס״ס יריבו את ריבו. אחד מאנשי הגיסטאפו לא נבהל. הוא הזכיר רק את מוצאו של גולדהמר: יהודי נבזה! וכולם הורידו את ראשיהם... הם לא אסרו אותו, לא הוליכו אותו למקום־יריה, כיאות ליהודי. מישהו חתך את ראשו בחרב ממש באותו המרתף. אחר כך הודיעו ל„יודנראט״, שיבואו לקחת אותו לקבורה. כל העֵדה שֹנאה אותו שנאת מוות — אבל במותו ראו הכל את הרעה הגדולה שקרובה לבוא: יהודי נחשב אצלם יהודי, ואיך יחוסו על שאר היהודים, המבוזים והמופקרים לכל? בכל זאת הרשו לערוך לו הלוויה פומבית — ואשתו זכתה גם לקבל רשיון מיוחד ולהעמיד מצבה על קברו. — — —

מסינגר עלה לגדולה וירש את מקומו של גולדהמר. אבל אם הנהרג הראה מפעם לפעם רגש יהודי, היה האחרון רוצח גרמני לכל פרטיו ודקדוקיו. הכל ידעו, כי גם עליו תעבור כוס התרעלה ושגם הוא לא יימלט מצפרני המוות... הנחמה היחידה!

*

סמל הגורל: בשעה שהאשליה הגדולה של היהודים בגיטו פקעה — נחרץ גם גורלם לאבדון: מלחמה עם רוסיה! על יד הגבול עמדנו כמה אסירים ועשרות גרמנים שומרים

עלינו. יער עבות, מפחיד בשלוותו, לא קול ולא יריה... אחרי חצות הלילה — ואחד הגרמנים הנרדמים פולט מפיו: עברנו את הגבול.. מלחמה! מי יאמין לו? אבל בלי יריות ובלי רעמי־תותחים יכולים גם להיכנס ללבוב, לבריסק, למינסק — — — שקט מסביב והחיה הצהובה צועדת לה במנוחה ובשלווה... לא להאמין? ומה עם השבויים שרואים? הם צועדים ביאוש מר ועוד האפתעה על פניהם... לא, הם לא יבואו עוד ביום קרוב ויפה לעיר זמושץ׳ לשחרר את היהודים מכבלי הברזל... הם באו... באו לאלפים ולרבבות — אבל אין אונים ושבויים נואשים — — —

אבדה התקוה, אבל לא כולה: יהודים מתנחמים שבכל זאת המצב טוב. ראינו דברים כאלו. בעיקר אין הלב כואב יותר על זה, שצבאות הרוסים מתרועעים עם הגרמנים. האם זוהי נחמה? אל תשאלו לרגשות מרי־נפש. אבל התקוה הגדולה יכולה עוד לפרוח: צבא אדום וחזק שאין כמוהו יכול להתגבר, להדוף את מתקיפיו ולצעוד קדימה, לזמושץ׳, לשדלץ, גם לוַרשה ולברלין — — — ולזמושץ׳ הדרך קרובה יותר... מתי יהיה האות? מחר, בעוד חודש... מה איכפת? בעיקר: נלחמים בשביל זה! כבר יש מטרה לכבוש ולרוצץ את הגרמנים.

אֲבל הידיעות הראו אחרת. בכל יום מודיע העלון הפולני העלוב בקולי קולות על הכיבושים ועל הגבורות ועל הנצחונות של הגרמנים... עוד יום ועוד יום — וכל רוסיה תישאר בידי הגרמנים האמיצים... התקוה בלב היהודים לא כבתה, אבל אוי לה ואבוי לנפשה... הגבול שהיה קרוב — נסוג הלאה, הלאה...

הגורל! הוא בעצמו שליט כבר בכל ואין יד שתפריע לו... ממית, מחריב, גוזר גזירות ויורה באויר ובגופות... אין מנוס ממנו ואין מי שיתערב בתכניותיו. אם מלחמה ברוסיה — הרג ביהודים; אשמים בכֹל הם היהודים... אין בפני מי להתבייש יותר! ויהודים? כל כך הרבה יהודים נפלו בידי הגרמנים! מה לעשות אתם? יהודים בלבוב ויהודים בווילנה, יהודים בקיוֹב ויהודים במינסק, בברנוֹביץ, בפשמישל וביאליסטוק וב... השומר הגרמני, האדיב וקר־הרוח, מוסר לי בסוד: זה לא טוב בשבילכם... ככה עוד חשבו וטיכסו עצות: מחנות, עבודה, גזירות... וככה, כשאתם כבר אצלנו למיליונים — לא טוב! עם שלם אתם כבר, לגיון של שונאים ומשנאים, יכולים אתם בחשאי להקים צבא משלכם — לכן לא טוב!

והוא אינו היחיד. פזמון זה הולך ונשנה מפי עשרות ומאות. ואין רחמים אצל הגרמנים. בכל יום שומעים יריות ויודעים: הם רוצחים את השבויים הרוסים לרבבות! שבויים! ישנם ארגונים שדואגים לשלום השבוי, ממתיקים את גורלו בחוזים ובחוקים — והנה!.. ומה יש לקוות בשביל יהודים חסרי ישע וחסרי־מגן?

להימלט! ככה חושבים אולי הרבה, אבל מפלט אין. רק עצה יש: אנשי ה„יודנראט" מציעים פדיון נפש, שוחד... וסדרה שלמה של מגביות חשאיות וגלויות, מתנות והשתדלויות, הבטחות ובשורות טובות: מַיוֹר פריץ בעצמו קיבל מתנה והרכין ראשו לאות תודה... לנגנקמפר מהגיסטאפו דרש מתנה והבטיח... נחמה אחרת אינה.

ויהודי זמושץ׳... לא כולם חשבו על קשרי ה„יודנראט". היו יהודים שהתקהלו ולמדו בציבור, קראו בספרים, חלמו חלומות־נוער... היו כאלה שהתחילו להתעסק עם הרעבים בעיר, לדאוג לאוכל ולבגד להם. במו עיני ראיתי יהודים שהתגנבו אל בתי נדכאים והשאירו שם סכום הגון, בלי שידע איש מזה... ככה לחמו עם הגזירות! לא עם נשק ביד? ובכל זאת... לבי, לבי להם! בספרי הגבורה לא יספרו עליהם וגם שמם יימחה מספר הזכרון — האם בצדק? במי להתחיל? אצל מי לגמור? די לי אם אזכיר רק את העובדה: היו כאלה... הם נאנחו מצרת רבים, לא ידעו מנוחה מעוני שכנם... ואם יבוא מי ויתמה: רגש אנושי רגיל... לך ותאר לו את מראה הגיהינום של הגיטו — ויבין...

בזמושץ׳ איחרו קצת במלאכת ההריגה, שנקראה אז בשם מוסווה „גירוש״. כבר הגיעו הדים רחוקים מייסוד „גיטו״ מיידאנק בלובלין ועל המשרפות שם; כבר סיפרו על תאי־גז בקויל ובכלמנה; וכבר ידעו הפולנים על היער בבלזיץ, מקום שם נחנקים בכל יום אלפים יהודים — ולא האמינו. ואם אחר כך הגיעו ידיעות מערי הסביבה כאיזביצה ופיוסק, וניצולים אחדים הגיעו לזמושץ׳ ישר מגיא־ההריגה בבלזיץ — גם אז לא האמינו להם (ראה ספר השירים שלי באידיש „אין אַ פרעמדן דור״). יהודי זמושץ׳, כהרבה מיהודי פולין, הפיקחים והתמימים, עוד האמינו כי גם בלב החיה הנאצית שוכן האדם... ליתר עוז שמעו בקול משרתי ה„יודנראט״ שהבטיחו להם מנוחה: אצלנו לא יקרה דבר... חברי ה„יודנראט״ עצמם שתקו, אף באותה השעה שהמתיקו סוד ביניהם איך להשיג את מספר הקרבנות שהגיסטאפו דורשת מהם. הם הגנו רק על עורם ועל הקרובים לבשרם...

את חג הפסח של שנת תש״ב חגגו יהודי זמושץ׳ עוד במנוחה. כמו לפני כל צרה והרג נפוצו בשורות טובות. היו שמועות על מכתבים מאותם שנשלחו למרחקים על ידי הגרמנים. שקר הדבר! לא נחנקו ולא נשרפו... הם חיים, עובדים ומרוויחים. הגרמנים כמעט שלא התראו בגיטו, אף שביום אחרון של פסח עמדו יהודים צפופים ומדוחקים אצל בית־התפילה הקטן, להזכיר את נשמת קרוביהם... כל ימי החג טיילו, אספו אסיפות ברחוב וסיפרו ביניהם את החדשות האחרונות...

רק ביום השבת בבוקר, למחרת חג הפסח. הקיפו הגרמנים את ה„ניישטט״ — ואין יוצא ואין בא. כאסיר מחנה לא הייתי עֵד־ראִיה לאותו יום ההרג הנורא. כששמעתי את קול היריות בכפר, התגנבתי מתוך המחנה וברחתי העירה. בדרך פגשתי באחד העובדים ב„יודנ־ראט״, אחיו של ד״ר גרוסבוים, והוא הזהיר אותי שאחזור. לא שמעתי בקולו. רצתי עד למקום הגיטו ונפגשתי בהמון פולנים, שבוזו את הבתים הריקים של שכניהם וסחבו אתם כל מה שידם השיגה. לא שמו לב אלי ולא הכירו אותי, בחור עם־סימן של שבוי על הגב והארכובה. יהודים לא ראיתי, רק גופות מתות מתבוססות בדמיהן. בבית שבו גרה משפחתי נצטופפו כשבעים דיירים; שוב לא מצאתי אחד מהם — רק ילדה נחמדה שנורתה היתה מוטלת על הסף... הלילה ירד ואני הייתי לבדי בתוך רחוב שלם של הגיטו. מי שהסתתר במרתף חשב אותי בודאי לאחד הבוזזים או הגרמנים ולבבו נמס בו מפחד, בשמעו במחבואו את הדי צעדי... רצתי מבית לבית, משכן לשכן, ולא פגשתי באיש. אבל בבנין ה„יודנראט״ ישבו עשרות נפשות, בני ביתם של חברי ה„יודנראט״ ומפיהם נודעו לי הפרטים הראשונים: הגיסטאפו דרשה סכום כולל של כמה אלפים נפשות. המשטרה היהודית, יחד עם חברי ה„יודנראט״, היו אחראים לאותו מספר במלואו. באותו היום קרו מקרים מזעזעים. סיפרו על יהודי מוכּר לי, מוטל לבנפוס, שהסתתר עם משפחתו הגדולה יחד עם אחדים משכניו במקום בטוח; שום איש לא ידע מקומו זה, רק אחד מחברי ה„יודנראט״ שהיה ידידו משנות נוער... הלזה — לא אֶפרוֹש בשמו — התחייב להביא מספר קרבנות לכיכר העיר ונזכר במוטיל חברו. הוא ניגש אל מקום־הסתר וצעק בקול צוהל: מוטיל יקירי, זה אני... באתי לבשׂר לך שהסכּנה כבר עברה... אַתה יכול לצאת! ומוטיל התמים יצא עם משפחתו. אותו הבוגד צד אזי בלשונו הרכּה כעשרים וחמישה איש והוליך אותם עד לכיכר המוות.

הגרמנים חיפשו ברובע אחר ואת כל מי שמצאו במחבוא הרגו בו במקום, אבל המשטרה היהודית רצה ממחבוא למחבוא והוציאה משם יהודים כאלה, שבשום פנים לא היו הגרמנים מוצאים אותם... הפחד והאִיום עליהם היה כל כך גדול, עד שהביאו עוד יהודים לכיכר העיר, על אף זה, שהגרמנים כבר השיגו את המיכסה הדרושה... הגרמנים עצמם התזירו את אלו שנשארו „מיותרים״ לפי החשבון...

על התנגדות מאורגנת לא שמעתי. סיפרו על פל׳ני או אלמוני שיצאו נגד הגרמנים באגרוף או בדיבורים ונורו בו במקום, אבל מספרם לא היה רב. היהודים הופתעו — שמעו כי בעד מעשה־אַלמות יחיד יהרגו מאות — ולא רצו לקחת על מצפונם את מות האחרים. לעומת זה שמעתי הרבה על אומץ הלב ועל התהלוכה האיומה והנהדרת — אם אפשר לתאם ביטוי כזה לאותו ענין — לקראת המוות של הרבה קרבנות באותו היום. יהודים עמדו בתוך הכיכר בלי רעש וניחמו איש את רעהו, עזרו זה לזה בכל מה שאפשר, כאילו היו מעולם משפחה אחת... ורק כשהתחילו הגרמנים לירות בתוך העֵדה, נהרגו הראשונים והשאר התחילו לזוז אל דרכם האחרונה — פרצה צעקה אחת, גדולה ונוראה, מכל הלבבות; אף קירות העיירה זעקו — תשורת הפרידה האחרונה של לב זמושץ׳ האדיר!

הללו שהתחבאו, או שהגנו עליהם, נשארו בחיים לזמן־מה. גם הם לא ידעו מרגוע. בימי שבועות התחילה ה„אקציה" השניה. „מיבצע היונקים", „מיבצע הילדים", „מיבצע הלא־עובדים"... לאט־לאט המעיטו את קהל יהודי זמושץ׳. עד היום הזה לא נודע כמה יהודים נשלחו משם, כמו שלא ידוע כמה היו במשך שלטון השטן בעיר. היו יהודים שחיפשו כל מיני תחבולות להינצל... וכדוגמה של זמושצ׳אי, מהעיר החדשה, ישמש לי צלקה הסַכּך (דאַך־באַשלעגער) שלא נרשם תחילה אצל שום מוסד ולא ב„יודנראט"... באופן רשמי לא היה בין החיים משך כמה שנים ובמילא לא הופיע ברשימת המוות... „איני רוצה שהגרמנים ידעו ממני"... טען כל הזמן. שכל פשוט — אבל לא הרבה היו יכולים לסַכּן עצמם כמוהו. חשבו שהוא יהיה בין הקרבנות הראשונים. אבל פגשתי בו בשנת 1944, באחד המחנות.

היו ימים שיהודי פחד לשמוע על מחנות־עבודה גרמניים, אבל בימי צרה וחיסול שילמו הון כדי להירשם כשבוי, כי אמרו שהיהודים במחנות ישארו בחיים. אלה שנרשמו בימים הראשונים כזקנים, חיפשו כעת מוצא להיות צעירים באופן רשמי. שילמו סכומים עצומים לפולנים וליהודים־מתווכים בעד פיסת נייר־רשמי — וכל זה לא עזר. את כל היהודים הוציאו באופן שיטתי, עד שנשארו רק השוטרים, חברי ה„יודנראט" והמיוחסים יחד עם משפחותיהם... כולם חיכו עד הסוף ומיעוטם ברחו לכפרים, התחבאו אצל איכּרים עד שהללו מסרו אותם למוות. היה גם אחד מחברי ה„יודנראט" שהשיג בכסף מלא דרכון מזוייף לבנו הצעיר, בתור ילד גרמני וחבר „הנוער ההיטלרי", ואולי מסתובב לו כעת בחור גרמני ברחובות ברלין, יליד משפחה יהודית בזמושץ׳?... אבל קרונות המוות חיכו לכל. התחילו לחַסל גם את המחנות. בראשונה חיסלו את המחנות שהכילו כמה מאות... ואיך התפלץ הלב לשמוע איך רוצח אחד הרג כמה מאות בחורים יהודים בכפר וויסוקה, בלי התנגדות כלשהי!? שמענו על הרבה מקרים של בריחה ליערות זווירזינץ... היתה קבוצת בחורים שברחו עם נשק ליערות קומרוב — ונתפסו על ידי פולנים. אבל הרוב חוסל ביריות ובכל מיני מיתות משונות. פרק מיוחד הוא גישת הפולנים המורדים ליהודים. מבּשׂרי יודע אני לסַפּר, איך ברחנו פעם, כמנין בחורים יהודים עם נשק, אל יער קרוב לזמושץ׳. התקשרנו מקודם עם קבוצת פרטיזנים פולנים, אוהדי רוסיה הסוביטית — והללו מסרו אותנו אחר כך למוות בתוך היער... לא היינו היחידים. ומה יש לתמוה על היאוש הגדול שעשה בנו שמות?

ברשימותי אלו אי אפשר לי לעמוד בפרוטרוט על כל הטרגדיות האיומות, על כל מיני תופעות חיוביות ושליליות בימים ההם. אולי כדאי לספר הפעם על כל מיני גירושים, מעשי מרדות, אונס, שוד, רצח, גבורה עילאית בין קירות זמושץ׳ — אבל קצרה היריעה הזו מהכיל. לפי הסדר ה„כרונולוגי" לא הומתו היהודים האחרונים במקום. יהודי זמושץ׳ — זולת משפחות ה„יודנראט" — היו כבר אז מעטים מאד. כדי למלאות את החסר למשך זמן הביאו הגרמנים כמה אלפים יהודים מצ׳כיה, גרמניה ואוסטריה, וגם הם נשלחו אחר כך

למוות; הביאו אותם לזמושץ׳, כמו לשאר ערי חבל לובלין, עד שיספיקו לכתוב לקרוביהם (וביניהם „אריים" טהורים...) שהם נמצאים ב„אוסטן" ושהם „הסתדרו"... אחר כך למעשה לא היו צריכים להם ושלחו אותם למוות. וכשהושיבו אותם ברכבות, עוד האמינו ששולחים אותם שוב לעיר אחרת, כבפעם הקודמת.

אלף יום ואלף לילה הייתי יכול לשבת ולכתוב רק על אותו ה„מַרש" היחיד של כמה אלפים נפשות יהודיות — תושבי המחנות, משפחות ה„יודנראט", יהודי צ׳כיה וגרמניה והנלוים אליהם מערי הסביבה — מזמושץ׳ לגיטו איזביצה. בזה „טיהרו" את זמושץ׳ מהיהודי האחרון. פרשה מיוחדת היא איך באיזביצה התחילו שוב הגרמנים להנהיג את כל הסדר מחדש, כאילו בונים הם מתחילה מדינה יהודית בלב פולין ש„טוהרה" מה„נגע היהודי"... רק כדאי להדגיש שהם מינו בערך כשמונה מאות בחורים יהודים כשוטרים וכיווצו לתוך העיירה החרבה הזאת כשלושים אלף יהודים, שבעוד שבועות אחדים שלחו גם אותם למוות... למעשה הפסיקה קהילת זמושץ׳ היהודית לחיות באופן עצמאי אחרי המַרש הנורא ברגל לאיזביצה...

הבתים היהודים נשדדו, נהרסו או שהתישבו בהם פולנים; כל הספרים, החפצים, הסימנים של תושביה היהודים נמחקו כליל, כאילו לא היו מעולם. בעוד שנה, כשהייתי שוב בזמושץ הגרמנית, כמעט שלא האמנתי שאני צועד על אדמת עיר מולדתי... לראות את זמושץ׳ בלי יהודי אחד תחת עול הגרמנים? זו לא היתה זכות, אלא כאב נורא שנפל בגורלי...

אחרית דבר

גורל זמושץ׳ כקהילה מאורגנת — אף בידי אנשים מחוסרי מצפון — היה חתום. ברחובות, בבתים, בכל מקום בזמושץ׳, לא היו עוד יהודים. אבל אחרי החיסול הביאו עוד הגרמנים הרבה יהודים לעבודתם במחנות. זה אָרך למעלה משנה — עד מאי 1943. משם נשלחו כולם — ואני בתוכם — למיידאנק. אחרי זה הביאו שוב מספר יהודים לסביבת זמושץ׳ — וכך לא כלתה מעירנו רגל יהודית הרבה חדשים אחרי החורבן. כנשמה תועה וחוזרת למקום־מחצבתה חזרנו לא פעם, בין בגוף ובין בדמיון, אל אותו המקום. חיפשתי אחרי זמושצ׳אים במיידאנק, בסקרזיסקה ועד לבוכנוואלד הרחוקה — ורק מעטים פגשתי בין החיים. בן־זמושץ׳ שנשאר בחיים — נשאר כיחיד; מכל עיר ועיירה כמעט נשארו קבוצות, מעט או הרבה, והם חיו ביניהם כיוצאי עיר אחת במשך כל הזמן... ואילו זמושץ׳ התפוררה בפתאומיות ואי אפשר היה לאַחות קרע או לראות אות ושארית של הטיפוס הזמושצ׳אי במשך כל ימי הדכאון.

בשורותי אלו, היבשות והנמהרות, אין בדעתי להיות נואם ומטיף... ואף על פי כן ברצוני לציין את שמחתי, שעה שאני, חניך זמושץ׳, נודע לי על קבוצת זמושצ׳אים שנשארו בחיים, הן בגלות רוסיה והן בכל מקומות פזורי ישראל. לא עלי לשפוט אם כולם שומרים על מסורת ר׳ ישראל זמושץ׳, משפחת ההוכגלרנטרים או של אטינגר ופרץ. בעיקר: עוד נשארה פליטה גדולה ואדירה באמריקה ובישראל — ואולי יותר מחצייה של קהילת זמושץ׳ המשכילה והמסורתית עודנה פזורה בכל חלקי תבל...

ואולי... אולי תזכה פעם, אחרי הריסתה וחורבנה, עיירתנו לאותה המצבה ההיס־טורית — שלא זכתה לה בימי תסיסתה והמולתה?

בלי זמושץ׳... זה יותר מעשור שנים אני חי וכואב עם מחשבתי — מחשבתכם זאת ועוד אני מתגעגע, חולם וחי, נושם ויוצר באווירתה... אני נפגש עם יהודי זמושץ׳ בפאריס, ניו־יורק ותל־אביב... לא הכרתי אותם פנים־אל־פנים וגם הם לא הכירו אותי — וּבכל זאת

זו חוויה בשבילי... וחווייתי זאת אני מרגיש גם כשאני פותח ספר במקרה ונפגש שוב בשם אהוב עלי, שם בן־עיר או העיירה עצמה, בלי תוספת... ואולי צודק זלמן ש ז ר באימרתו הקולעת:

„בדוֹק את כל נכסיך הרוחניים ואת כל נטיות נפשך העיקריות ותיווכח: הגרעין הראשון שלהם טמון אי־שם בשדה־הילדות המבורך..." („כוכבי בוקר").

אולי כדאי להציל מתהום הנשיה והאבדון ,את כל שיורי זמושץ׳, הרוחניים והמסורתיים, מכל קצוי תבל, לזככם ולבררם, להציבם ולהחיותם בארץ אבות או בארץ בנים? יכול להיות שתחושתי זו אינה פרי דמיון. היה בה בזמושץ׳ משהו מנקיון־הדעת, מאנינות והשראה מיוחדת — שראויים ליורשים, לזוכרים ולמזכירים. נשמור על נכסנו זה לעתיד.

משה שֶׁלֶם

בלי יהודים

...זה לי שלושה שבועות שחזרתי מרוסיה. הייתי בשצ׳צ׳ין — עיר נמל בים הבאלטי.

בזמושץ׳ אני מתגורר מיום 10.5.46, נסעתי במיוחד לראות את עירנו החרבה כדי לראות בעיני את הטרגדיה שלנו.

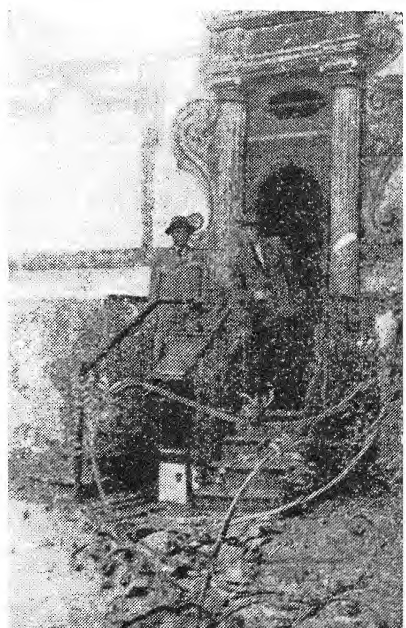
באנו לעיר — אני ויוסף דיקלר — בערב שבת ומיד נקפני לבי. לא פגשנו איש. במבואות אל כיכר העיר נראים הרחובות ריקים מאדם. היכן החיים שסאנו לשעבר בחלק זה של העיר? מעגלי אנשים היו מתכנסים כאן, הנוער היה מתוַכּח בלהט על בעיות שונות, הקשישים עסקו במסחר. עברנו בחנויות — אף לא אחת מהן של יהודים היא. שוטטנו בשדרות, ברחובות — העיר שלמה, הרחובות והבתים כשהיו, רק היהודים נכחדו. אבלים התהלכנו וקודרים, מבקשים למצוא יהודי שנוכל להציג בביתו כף רגלנו. והנה רואות עינינו מרחוק שתי נשים ודומות שיהודיות הן. הקרבנו לגשת ואכן הכרנו את פריידלה פינק שניצלה בדרך נס, היא ובתה, מהמרצחים ההיטלריסטיים. הן באו זה מקרוב מרוסיה. מפיהן נודע לנו שמתקיימת אותה שעה אסיפת יהודי זמושץ׳ ברחוב בזיליאנסקה 16 (בית פונט), בדירת יאקיל שאצקאמאַר מהעיר החדשה — שאף הוא ניצל בדרך נס.

הלכנו אל מקום האסיפה ומצאנו כ־30 יהודים שהתכנסו והם שרידי משפחות, צללי אדם. אין בהם גם אחד היושב כאן ישיבת קבע, באו לכאן רק לחסל את נכסי הקרובים. כולם נחפזים להחיש את הענינים ולנסוע מכאן. 3 יהודים מקיימים כאן עסקיהם: אלי אפשטיין — בית מרקחת; פריידלה פינק — בימ״ס לחמרי ברזל; שמואל רוזן — בימ״ס לבירה. כמה זמן יוכלו להתמיד בכך איני יודע. המקום דוחה את יהודיו מכאן, אין הם יכולים לחיות כאן, דם קרבנותיהם הטרגיים זועק מן האדמה. מהלכים אנו כאן כבתוך סיוט. ואפילו לבכות אין ביכלתנו — כי עינינו יבשו מדמעה זה כבר.

באסיפה הוזכר ששנה קודם לכן עוד היו כאן 300 יהודים, 30 יהודים שניצלו בדרך נס ממוות אכזרי, והיתר שחזרו מרוסיה ואולם איש מהם לא יכול להשאר לזמן רב. אמנם שקט בעיר, אין שומעים כאן על התנפלויות על יהודים — ובכל זאת אין יהודים יכולים להשתכּן כאן, כדרך שאי אפשר לשהות זמן רב בבית הקברות.

באסיפה נבחרה ועדה של אותם יהודים היושבים עדיין בזמושץ׳, ובראשה: אלי אפשטין. בתכנית הועדה: 1) עזרה לחוזרים, ואפילו אם הם באים לזמושץ׳ לזמן קצר; 2) השגת מעון שיהיה לחוזרים מקום להציג כף רגלם בבואם העירה. מעירים, שיהודים שיבואו עתה לזמושץ׳ יבואו בעיקר לחסל עניני רכוש של קרוביהם שנהרגו, וללא ספק לא תהיה להם פינה ללון בה למשך הלילה שישהו בעיר. את המעון צריך להתקין ולרהט, להעמיד מיטות וכו׳. אכן, תכנית דלה לועדה יהודית המייצגת עדה של מה שהיה לפנים עיר ואם בישראל.

כאדם שזה מקרוב בא ואין לו מושג מלא על כל שהתרחש — שאלתי אם אין בתכניתה של הועדה לשמור על רכושה של הקהילה שנחרבה, על אוצרותיה החמריים והתרבותיים, האם נשאר פנקס הקהילה היהודית? והיכן הספרים יקרי המציאות שנמצאו לשעבר בבית המדרש? איה ספרי הרשימות והתעודות של הספריות היהודיות והמפלגות והאגודות? על כל אלה נעניתי שלא היתה כל אפשרות לשמרם — הואיל ושום זכר לא שרד. ואמנם נוכחתי בכך למחרת בבוקר. בינתיים ירד הלילה. אנו מהלכים ברחובותיה של זמושץ׳ ומתבוננים בחלונות — לא זכר ולא שריד לשבת היהודית המפוארת. אין בוקעים אורות מבתי היהודים, אין אותם יהודי השבת שכה הרבה לתארם י. ל. פרץ. מהלכים אנו כאבלים על חורבותיהם של חיים יהודיים שהיו מושרשים בעיר ואשר רוחות רעות וחיות רעות בדמות אדם — עקרום משורש. כמורדפים הננו ברחובות והננו נחפזים הביתה. מר אלי אפשטיין, המתגורר בבית בייטשמן עם בנו הבכור של בייטשמן שמעון, הזמינני ללון אצלו.

בבית־הכנסת ההרוס ליד ארון־הקודש: יצחק פונט (משמאל) ואלי אפשטיין „היהודי האחרון בזמושץ׳" (מימין).

זמן ממושך אנו משוחחים עם אלי בייטשמן המספר לנו את חוויותיו במשך תקופת הכיבוש הגרמנית, עקובת הדמים. ברור שלאחר התרשמות מרה במשך כל היום נודדת שנתנו בלילה הראשון לשהותנו בזמושץ׳ — לאחר 7 שנים שנעדרנו ממנה.

בבוקר אנו הולכים לשכונה, לבית שבו נולדתי וגודלתי. נכנסים אנו לדירתנו, משוחחים עם הסנדלר הגוי המתגורר בדירה, שמא נשאר בדירה אות וסימן מיקירי וקרובי? שמא תמונה? מסמך שבכתב, כתובת? — אין שום דבר, אין הוא דייר ראשון בדירה, נתחלפו הדיירים והוא לא מצא דבר. כך אנו מהלכים כולנו על פני דירות אחדות בשכונה ואיננו מוצאים כל זכר. בחצר משחקים הילדים

היכן הילדים היהודים שהיו מתעלסים במשחקי־ילדים בחצר זו שהכילה כ־60 משפחות יהודיות?

אנו נכנסים לבית הכנסת הזמושצ׳אי וכולו חורבה גדולה, חלונותיו מנופצים ומטולאים בלוחות, הדלתות סוגרי־

במסמרים — זה מראה בית הכנסת ואין אנו יכולים אפילו להיכנס לתוכו. אנו הולכים לבית העלמין היהודי הישן — נשארה בו רק הגדר, המצבות אינן, השדה נחרש ואין להכיר דבר. בהמות רועות בעשב; כך המַראה גם בבית העלמין החדש. אחר כך גילינו חלק מהמצבות — רצפו בהן את המדרכות ברחובות החדשים, ליד ביתו של גורפינקל, יצקו עליהן מלט וכשנושר מעליהן המלט — מתגלות הכתובות היהודיות שעל גבי המצבות. הבּרבּרים! אפילו למתים לא נתנו מנוחה!

כיצד השמידו כאן את היהודים בשיטות אכזריות, במשלוחים למחנות המעצר? — על כל אלה יש בודאי עדויות מפי עדי ראיה, שראו את כיבוש־הדמים של ההיטלריסטים בזמוֹשץ׳. על כך לא אכתוב. די לי שמכל משפחתי לא נשאר איש. אמת מרה זו עלי להודיעך גם ממשפחתך. כפי שנמסר לי הושמדו בחלקם בגטו שבעיר החדשה ובחלקם באיזביצה, בדרך למחנה ההשמדה. להתנגדות לא היה מקום בזמוֹשץ׳, כי הרוב מבני הנוער עזבוה עם צאת הצבא הסוֹביטי את העיר. מעטים הניצולים. היו בכל זאת מבני עירנו שמתו מות גיבורים. לעוּמת זאת נמצאים טיפּוּסים שחשבו להציל נפשם על חשבון הסגרת יהודים לידי המַשמיד...

הדי־מוות

מנציגות פ.פ.ס. (מפלגת הפועלים הסוציאליסטית בפולין) קיבלנו את הדו״ח הבא:

ביולי 1943 הגיע לשטוקהוֹלם יהודי מפולין (השני אחרי חצקל ליטמן, שבא קודם בדרך בלתי־חוקית מגרמניה, בספינה הוֹלנדית). הוא סאָוארין פריינט, שישב בזמוֹשץ׳ מפרוץ המלחמה ועד סתיו 1942. הוא היה סוחר אריגים עשיר, בנו של בעל מנסרה.

כשהונהג הטלאי הצהוב רכש לעצמו פריינט במחיר של 8000 זהוב תעודות בשם יאַן ויסוֹצקי ולכן נהנה מחופש תנועה כפולני. הוא סיפר, כי בקיץ 1942 הגיעו ליהודי זמוֹשץ׳ ידיעות מחרידות על הרציחות בוַרשה; בזמוֹשץ׳ לא היה גטו ורק מועצה יהודית (יודנראט) ומצבם החמרי של היהודים לא היה רע. יחס הפולנים אליהם לא היה ידידותי ובמקרה הטוב ביותר — אדיש. בכל זאת, עדיין אפשר היה, בעזרת כסף, לפעול הרבה. פריינט עצמו הצליח להבטיח לאשתו הצעירה, שהיתה בת 19, מחבוֹא במחיר של 12,000 זהוב.

בקיץ 1942, החל חיסול היהודים בזמוֹשץ׳, הם גורשו מבתיהם והוצאו לשוק. רבים מהם נהרגו סמוך לבתיהם. השאר סודרו בשורות ארוכות והוצאו ליערות, עד 8—10 ק״מ מחוץ לעיר ושם נוֹרו.

לדברי פריינט הוכרחו יהודים מגרמניה או מצ׳כיה לעזור פעמים רבות בגירוש יהודי זמוֹשץ׳ מבתיהם, אך לבסוף מוּנה גורל אחד לכולם.

בעת גירוש אחד הושמדו 8000 יהודים בעוד שמספר כל היהודים בזמוֹשץ הגיע ל־17 אלף נפש.

בעקבות הלשנה נתגלה מקום־המחבוֹא של הגברת פריינט ובבוא בעלה לשם מצא אותה כשהיא הרוגה. החדר היה מלא מאנשי המקום, שבזזו את חפצי הנרצחת; גם אביו של פריינט נרצח בידי הגרמנים.

פריינט עצמו מצא לו מקום מחבוֹא במחיר 22 גלילי בד מתוצרת וידז׳ב, ששויים היה 500 זהוב. בעל הדירה החביאו במשך ששה שבועות. לפריינט התייחסו ביחס טוב ואף הסב

לשולחן המשפחה כאחד מבניה. לאחר שלא נשאר עוד בזמושץ׳ אף יהודי אחד יעצו בעל הדירה שיסע לעבודה בגרמניה, משום שהוא מפחד להחזיקו בביתו.

פריינט יצא לגרמניה. הוא נתפס ברכבת ונשלח לעבוד בהמבורג. כעבור חדשים אחדים נשלח יחד עם פועלים אחרים לנורבגיה. כשהגיע לאוסלו עזרו לו נורבגים להימלט לשוודיה. הם הובילוהו חלק מן הדרך על אופניים וחלק — ברגל.

במרחק של 60 ק״מ מן הגבול השוודי נתקל פריינט במשמר גרמני, שירה בו ופצעהו בידו. אף־על־פי־כן הצליח להימלט והגיע בשלום לשוודיה.

פרידה פרימר, (רמת הכובש)

אוד מוצל מאש

אם נסכם בקצרה את חוויותי מ־1 בספטמבר 1939 (תאריך חשוב), יום פרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה — נראה שהכל שוטף בקצב מהיר. ב־9 בחודש מופצצת העיר זמושץ׳ בכוח רב. הפצצות נופלות רק בחלק היהודי של העיר. כמה מאות אנשים נהרגים, חוץ מפצועים. לאחר ההפצצה הגדולה נכבשת העיר על־ידי הגרמנים. מיד בימים הראשונים מארגנים מחנה ריכוז בן כמה מאות גברים יהודים. שודדים רכוש יהודי ולפתע מסתלקים מן העיר. הסוביטים באים במקומם. השמחה גדולה, היהודים נושמים לרווחה אבל אין השמחה מאריכה ימים. לפי ההסכם הרוסי־גרמני חייבים הרוסים לסגת עד גבול הנהר בוג. זמושץ׳ צריכה לחזור לגרמנים. אז משתררת בהלה גדולה והציבור מפחד עתה לא מהגרמנים בלבד אלא גם מהפולנים. אלה מאיימים בפוגרום על אלה, שקיבלו בסבר פנים יפות את הסוביטים. על כן נוטש חלק רב מהאוכלוסיה היהודית את העיר וצועד בעקבות הצבא הרוסי. זה גרם למצב שגברים נפרדים מנשותיהם ובניהם, כי חשבו שעם נשים יתחשבו. ילדים נפרדים מהוריהם, משפחות שלמות עוקרות ונוסעות. הדרכים שוקקים מאדם. וכאן מתחילה הטרגדיה היהודית. שוב נטל היהודי את מקל נדודיו בידו ויצא לנוד בעולם. לאן? אין יודע, הפחד הוא המכוון. העיר הקרובה שבה התרכזו כל המשפחות היתה לודמיר. בחודש יולי 1940 נקראים הפליטים למפקד; ומוסבר שאין לנו להישאר ליד הגבול. הרוסים מעדיפים לרכזנו בסיביר. אז נשלחים רבבות אנשים למעמקי רוסיה וביניהם רבים מבני זמושץ׳. לאחדים שיחק המזל להישאר בלודמיר אבל בתנאי שיעזבו את העיר ויגורו במרחק 120 ק״מ מן הגבול. גם אנחנו עוזבים את לודמיר ואתנו עוד כמה משפחות זמושצ׳איות.

לאחר שהותנו במשך כמה חדשים בנובוסטאב — נפרדנו לדרכים שונות. משפחת קופלמן — בקובל, מלצמן — בקרימיניץ, פינק — בקוסטופול, אנחנו ומשפחת אידלסברג — בעיירה אוליק, 25 ק״מ מרובנה. כאן הסתדרנו והתחלנו בחיינו החדשים בנוסח הרוסי. חיים בשקט עד 22 ביוני 1941. פרוץ המלחמה הגרמנית־רוסית. מלחמה זו באה במפתיע. אותו יום עבר הצבא הגרמני את הגבול ומשתררת מחדש בהלה: הכל מבינים שצריך לנוס. אבל לאן ובמה? מפציצים את הדרכים והערים. ב־2.7.41, אחרי הפצצה כבדה — פרצו הרוצחים לאוליק. מיד פשטו בבתים היהודיים לחפש נשק, אימה ופחד נפלו עלינו למראה פניהם הרצחניות. ב־2.9 מתחילה הפעולה הראשונה לגבי הגברים: צדים כמה מאות גברים וביניהם גם את אבי, ובלויית מכות וחבטות במקלות — משכינים אותם במבצר

רדזיויל. אותו יום לא ימוש מזכרוני! אין איש ברחוב מלבד השומרים האוקראינים, המתרוצצים מבית לבית ומחצר לחצר כשמקלותיהם בידיהם ומחפשים יהודי. גם השמים אבלו על חורבן יהודי זה. היה מזג אויר קשה, מקפיא, גשום. אבל לא היה בזה כדי הפרעה לפורעים. מכל קצוי העיר נשמעות זעקות האנשים המוכים בהתגלותם במחבואיהם. כך הוצאו האנשים מבתיהם ומאז לא שבו לראותם. סימנים שונים היו עדות למה שנתרחש באנשים אלה. לאחר האסון הראשון שכך במקצת הכל. אין ממשיכים עוד בציד המונים, לוקחים רק לעבודת כפיה, מענים, שודדים וכן הלאה.

אכן, רק כלפי חוץ היתה ההרגעה. לבות הנשים אשר שכלו את בעליהן בדרך כה אכזרית, לבות האמהות שגזלו את בניהן מזרועותיהן, לבות הבנים שהפרידום מאבותיהם, — לבבות אלה לא נרגעו. פעולות ההמתה הראשונות הטילו אימה על הנותרים, שלא ידעו מה צפוי להם. ב־16.3.42 מארגנים גטו. במשך חצי שעה מוכרחים כל היהודים לנטוש את בתיהם ולעבור לרחוב השני שבתיו הרוסים. משתכנים בחורבות ובגטו נוצרת ממלכה יהודית כביכול וחוקים לה. כל העובר את הגבולות והחוקים — אחת דתו להמית. אנשי גסטאפו ומשטרה יהודית ניצבים על המשמר ושוקדים על מילוי התקנות. הכל ענודים בטלאי הצהוב מלפנים ועל הגב, ולזה מתלווה רעב ומחלות וטיפוס. ב־26.7.42 מופקדת השמירה על הגטו בידי המיליציה האוקראינית. ברור למדי מה טיבו של זה. הגטו מתחסל. עוברת פקודה שכל היהודים צריכים להתכנס במקום מסוים בשעה מסוימת כשבידיהם חבילות קטנות, כי עומדים להעבירם לעיר אחרת. פליטי ערים אחרות, שנתנסו בכך לפנינו — אותם קשה היה לפתות על נקלה. שורות ארוכות של זקנים, צעירים, ילדים בני שבועות וימים — הכל הולכים בראשים מורכנים, דוממים וללא מלת־התרסה אחת. משני העברים עומדים החיילים האוקראינים כשרוביהם דרוכים בידיהם ומוכנים לירות אם יברח מישהו. אבל הפעם לא הפעילו את נשקם. משכינים אותנו באותו מבצר, מפרידים בין הגברים לבין הנשים והילדים. כאן אנו מוחזקים שלושה ימים, וביום השלישי (היה זה אמנם ביום ג׳) באה הגסטאפו מלוצק — הדומים לחַיוֹת בלבוש אדם. אלה עושים את המלאכה האחרונה והחשובה... חרדה אחזה את האנשים שדממו שלושה ימים. הכל מרגישים שהרגעים האחרונים ממשמשים ובאים, יצר החיים מתעורר בלב כל. בצורה אחרת: אחדים עומדים קפואים, אחדים תולשים שער ראשם וזועקים, החלשים בגופם שוכבים לארץ בעינים תוהות, תולשים בגדיהם, מנפצים שעוני־זהב, משמידים תכשיטים, מתכוננים למוות. הגסטאפו מתחילה לשחרר את האנשים שברשותם רשיונות של הא. ג. ובעלי מקצוע. לאלה מותר לקחת את נשיהם וילדיהם, אם אינם במספר רב. כך שוחררתי גם אני והובטח לי שגם אמי ואחיותי תתלוינה אלי. אני נסעתי. אבל, לדאבוני, הייתי האחרונה לשורת 130 איש ששוחררו מתוך כמה אלפים. מדוע לא שוחררו יקירי — על כך אין תשובה, כך רצה המקרה. החזירונו לגטו וניתן לנו בית לגור בו. אותו ערב שמענו יריות — הוציאו את אחינו ואחיותינו למוות. ל מ ה ? ! ...

היטבנו להבין למה ניצלנו — להאריך במקצת את יסורינו. שוב לוקחים את הגברים לעבודות, ואת הנשים לברר את חפצי המומתים. כאן אמרתי ד י, וביום שבת אחת אני עוזבת את הגטו, זורקת את הטלאי הצהוב וכנוצריה אני יוצאת לדרך. לא היה מה לאַבד, הכל כבר הפסדתי לפני כן. הצלחתי להגיע לפי כתובת שנמסרה לי על ידי פולני, באתי לכפר ט. אל אוקראיני בשם ק. הוא הסכים להסתירני ובודאי לא תיאר לעצמו את כל הקשיים שהיו כרוכים בדבר. הוא סיכן את חייו וחיי משפחתו על חמש נפשותיה. הוא נימק את מעשהו ברגש אנושי. סידר לי מעון מיוחד נטול אור שמש, וכאן שכנתי 19 חודש. בתוך

כך מחסלים את 130 היהודים שנותרו בגטו ומגלים עוד מרתף שבו הסתתרו 80 איש, ביניהם חנוך אידלסברג ואשתו (ילדיהם נמלטו). בפברואר 1944 ניצלתי על ידי הרוסים. לפתע נעשיתי לאדם חפשי ויכולה לנשום לרווחה כאדם חפשי. יכולה אני ליהנות מאור השמש! קשה לי להאמין, אבל עובדה היא, כעת לאן אסע? הביתה? אל מי? היכן ביתי? החלטתי לנסוע לרובנה ורק עכשיו אני עומדת על גודל אסוני ורואה עד כמה גלמודה אני. רק תקוה קלושה מהבהבת: שמא נשאר חי מישהו מקרובי שנשארו בלודמיר וזמושץ׳? אבל כששוחררה העיר — גונבה אלי האמת הערומה שאיש לא נותר חי. לא משפחה, לא מכר ולא ידיד. רק על שני ילדים שמעתי, ממשפחת פרידלינג, ועוד שני ילדיו של נחום שטרן שנשארו חיים בלודמיר ועברו אח״כ לזמושץ׳. בסוף שנת 1944 אני עוברת מרובנה ונוסעת הלאה. החלטתי לנסוע עד שאמצא פינה חמה לעצמי. את מבוקשי השגתי כאן, אבל רק אני לבדי נשארתי מכל משפחתי שהיתה בפולין.

יעקב שוארץ

נאום־האשמה בדכאו

בית־דין נעלה!

בשמם של ששה מיליונים יהודים רצוחים וטבוחים ובשמה של שארית הפליטה קיבלתי עלי את התפקיד העגום והקדוש להשמיע את דברנו אנו על תליינו עמנו.

מלאי הוד ואיומים הם בשבילי ימי המשפט הזה, שהוא המאורע הנכבד ביותר בתולדות העינויים שלנו.

מלאי הוד — משום שזכיתי לחזות בעיני בתחייתו של רגש הצדק אצל חלוץ האנושות; ואיומים — משום שדוקא עלי, האוד המוצל השבור והרצוץ, הוטלה החובה הקדושה לשמש פה למיליוני קרבנות חפים מפשע, שהושמדו וכבודם חולל בידי מרצחים נאציים אכזריים.

בית־דין נעלה!

פשעי היחיד היה שאני יהודי מבטן ומלידה. בשל סיבה יחידה זו חולל כבודנו, נרדפנו, נשחטנו ונשרפנו חיים. בשל חטאי היחידי הזה פירפרתי בין חיים ומוות בתופת הנאצי במשך שש שנים רצופות! באשמת היותנו יהודים הושמדנו בהמונינו!

דבר הלָמד מאליו, כי אֲשבּיץ את דברי לתוך המסגרת ה„יוריסטית״ ואשיב בתשובותי אם ראיתי „במו עיני״ נאשם זה או אחר בעת מלאכת הרציחה שלו... אך אני מאשים בשם מיליוני היהודים הנרצחים לא רק את פריצי החיות היושבים פה על ספסל הנאשמים, אלא כל אנשי הס״ס וכן את הפושעים המתועבים האחרים, שרחצו בדמנו, בזזו את רכושנו והשתתפו — בדיוק כמו הנאשמים — במישרין ובעקיפין, בפוגרום היהודים הגדול ביותר שנערך אי־פעם ולזאת עוד הפיקו ממבצעם זה הנאה סדיסטית!

אויבינו רגילים היו להאשימנו, כי אנו צמאי נקם, אך אתם נציגי הצדק מיטיבים לדעת, כי אך שקר טפלו בנו! מעולם לא היינו שואפי נקמה! הן היהודים הם שהעניקו לאנושות את „עשרת הדברות״, שעד היום הן יסוד הצדק בעולם, וכה יוסיפו להיות עד סוף הדורות!

מכל מקום לא בסיפוק רגש הנקמה אנו עוסקים פה. אנו שונאים את הנקמה ובזים לה! שני הנאשמים היושבים פה לפנינו הם מפלצות הולכות על שתים! רוצחי אחיותי הקטנות והחמודות, הורי ושליש של עמי — שהיו כולם אנשים שוחרי שלום ודרור!

מאחר שעלוקות צמאות דם אלו הם בשרשי הטרגדיה שלי חשוכת המרפא ושל השואה העולמית, לכן אחת היא לי מהו מספרו של הפושע היושב פה לפנינו, או מהו המסווה בו מתהלך עדיין ברחוב בן מינו הנאצי החפשי לנפשו.

כל מי שענד פעם את סמל הגולגולת — היה תליין!

לבי שתת דם ביום שבו נחקר העד האמריקאי. בין השאר נשאל אותו עד:

— מה היה דינו של שומר במחנה שלא ירה בכלוא, שנמצא ליד הגדר?

העד השיב:

— דינו היה להיכלא בצינוק, או לספוג עונש אחר.

התשובה שלי לאותה השאלה היא, כי לא נמצא במחנה שומר שלא הפעיל את נשקו במקרה כזה! מכל מקום אני לא זכיתי לראות שומר כזה! מיום שהכרתי את הנאצים לא נזדמן לי לגלות אצלם רגש אנושי כלשהו ואף לא שמעתי על התעוררותו של רגש כזה אצל אחרים!

כל מי שלבש מדי ס״ס חיפש רק את ההזדמנות לרצוח אותנו. על אחת כמה וכמה לאחר שהועלה לדרגת שומר במחנה ריכוז בו היו חיינו הפקר! איש ס״ס, שמילא תפקיד במחנה, הרגיש עצמו כדג במים ולא ידע גבול לתאוות רצחנותו. ויתירה מזו: הוא זכה בפרס של עשר סיגריות ואפילו באות הצטינות על רצחו כלוא „בעת נסיון של בריחה״.

דעתי היא, כי השומרים הם שותפים לטבח ולרצח! הם היו עמודי התווך, היסוד עליו הושתת מנגנון הרציחה; שקר הדבר שבעל־כרחם עשו השומרים מה שעשו! כולם היוו כנופיה של מרצחים מאולפים, שרבי הטבח נתנו בהם את אימונם המלא! הימלר יכול היה לסמוך עליהם בכל!

מי השמיד את תושבי אלפי הגיטאות במזרח? מי כילה שליש של העם היהודי? מי הפיל בנו חללים בשל „נסיון בריחה״? מי רצח את כלואי המחנות בעת פינויים? מי השמיד 60 אחוז מחמישים אלף הכלואים בדרכם למטהאוזן? מי הציף את דרכי אירופה בדמם של אסירי מחנות?

השומרים! „אנוסים תמימים״ אלה!..

ומה היה גורלנו, גורל האסירים היהודים במחנות מטהאוזן, דכאו, בוכנוואלד ורבים אחרים מידי השומרים? מנת סבלנו היתה גדולה, פי שלושה משל האסירים בני עמים אחרים! הן מלכתחילה נכלאנו מסומנים באותיות .R. U, שהן ראשי התיבות של „ריקקאהר אונרוונשט״, כלומר, „שובם אינו רצוי״. ונוסף על כך מופקרים היינו לתעלוליהם הרצחניים של ה„קאפוס״ צמאי הדם ושל ראשי הבלוקים, שעשו בנו ככל העולה על רוחם! הללו קיבלו מחמאות ואותות הצטינות בעד גולגולת יהודית רצוצה!

ועתה זוועת ה„סלקציות״! תמיד ניקר בראש אותו סיוט האימים, שכל רגע אתה עלול להיות מועמד לקרמטוריון! פחד תמידי זה מוטט את רוחנו והפך אותנו לבעלי־מום לאלתר! ורופאי המחנות, אלו החיות הטורפות בדמות אדם ממינם של קרפסבך, יאבסטס ודומיהם! הם שעקרו מתוך שורותינו את פרחי הנוער, בחורים ובחורות, ושלחום לתנורים שבערו תמיד, או לבית המקולין שנקרא בשם „רוויר״. נערים ונערות אלו ידעו מלכתחילה לאיזה מקום כליה הם נשלחים. רופאים אלה אף עשו בנו נסיונות רצחניים, כאילו שפנים היינו!

בית־דין נעלה!

היו נאמנים לרגש הצדק המפעם אתכם ודינו דין אמת!

ידעו המרצחים היושבים על ספסל הנאשמים ובני מינם שעדיין מתהלכים חפשים: לא הפקר העולם ואף לא בית־מרזח!

ידעו המרצחים כי חופש וצדק מידי אלוהים ניתנו לנו ולכן אסור לו לאדם לחללם ודינו של עבריין כזה — ת ל י ה!

בשם מיליוני קרבנות יהודים —

בשם כל אוהבי החופש, שהושמדו למען הצדק —

אני דורש בתוקף פסק דין של מוות לתליינים היושבים פה על ספסל הנאשמים!

דכאו, 7 במרס 1946.

במשפט תלייני מיידנק

(מתוך ספר העדות)

ה ת ו ב ע: האם ראתה העֵדה כיצד הכניסו ילדים לתוך תאי הגאזים? באיזה מסיבות נמצאה העֵדה במיידנק?

ה ע ד ה ד ו ר ה מ י נ ץ ל ב י ת ג ו ל ד ג ר ב ר: ב־9 בנובמבר 1942 העבירו אותי עם משפחתי מלובלין למיידנק. שם הפרידו בינינו. את הנשים הצעירות, המסוגלות לעבודה, הפרידו מהילדים והזקנים. מזעזע היה הרגע כאשר לקחו את הילדים מהאמהות. אמהות שלא רצו לתת את ילדיהן — הוכו באכזריות רבה עד שהפכו לגוש שותת דם, את הילדים הקטנים והתינוקות הוציאו בכוח מידי אמותיהם וזרקום כאשר יזרקו כלי אין חפץ בו. אותי צירפו לקבוצת העובדים. פנינו לאחת מנשי ס"ס בשאלה: „מה יהא גורל הפעוטות האלה?" היא הרגיעה אותנו באמרה, שמוכנים בשבילם גני ילדים על כל הציוד ואפילו בגדים. משביקשנו ממנה כי תראה לנו את הגן הזה עם ילדינו, הבטיחה לעשות זאת אך בתנאי, שלא נבגוד בה. הבטחנו לה נאמנה. הוציאה אותנו למגרש ובבת צחוק על פניה הראתה לנו את הנעשה שם: כלבים מאולפים נשאו בלועותיהם את הילדים לתאי הגאזים...

ה ת ו ב ע: ההיו מקרים שאב תלה את בנו?

ה עֵ ד ה: בעיני ראיתי זאת. כמו כן הייתי עדה למחזה המחריד, כשאשה תלתה את אחותה.

ה ת ו ב ע: בני איזה גיל היו הילדים?

ה עֵ ד ה: רק ילד אחד, בן 10, הועמד על יד המחנה בזמן פתיחתו, כדי לאַחז את עינינו. אולם יתרם נתפשו על ידי הכלבים (בעיני ראיתי זאת ומוכנה אני להישבע על כך). מספרם הגיע עד 800. לבסוף הושמדו בתאי הגאזים. אחת האמהות נטרפה עליה דעתה; אני זוכרת את שמה. הכלבים פרצו לבין הילדים, הפילו אותם, תפשום בלועותיהם ונשאום לתנורי השריפה. אנשי ס"ס העניקו לילדים סוכריות כדי לפתותם לכניסה מהירה לתנור, אמהות רבות הלכו אחרי ילדיהן, בירכו אותם בברכת גאולה מהירה ועוד מרחוק נפנפו במטפחותיהן.

עדי ראיה

רוזה רוסט

בצל המסווה

(מכתב מפאריס)

כדי לתאר כל מה שעבר עלי במשך שש שנות הדמים של המלחמה, הייתי צריכה לכתוב ספר שלם; אשתדל למסור לכם בקצרה את תמציתה של הפרשה העגומה הזאת. לפני ראש השנה ת"ש כבשו הגרמנים את זמושץ'. כעבור כמה ימי־בהלה הסתלקו הגרמנים והרוסים נכנסו. היו שמחה וששון ליהודים, אך לא לאורך ימים. לאחר שבועות מספר נסוגו הרוסים עד הנהר בוג והליסטים הגרמנים באו במקומם. יהודים רבים הלכו אחרי הרוסים וביניהם גם בעלי, כי העסקנים הציבוריים היו הראשונים בתור להישלח למחנות הריכוז. עם התבצרותו של השלטון הגרמני התחילה פרשת עינויינו. ועד הקהילה, בצירוף כמה אנשים נספחים, הפך להיות ה„יודנראט", שבראשו עמד ממיק גארפינקל. הטילו עלינו קונטריבוציה. אחרי שהכניסו להם סכום כסף גדול, דרשו להמציא להם בכל יום מיכסה ידועה של יהודים לעבודות כפיה. הרבה אנשים צעירים נשלחו למחנות העבודה, מקום שם העבידו אותם בפרך והם חזרו משם שבורים, רצוצים וחולים. ניתנה פקודה לשאת את אות הקלון בצורה של טלאי צהוב (אח"כ החליפו את זה בסרט לבן עם מגן דוד כחול שנישא על הזרוע). את מיתקני בית־החרושת של זיפצר העבירו לבית הכנסת הגדול. את בית־הקברות הישן הפכו לגינת ירק, ואילו מבית־הקברות החדש עקרו את המצבות וריצפו בהן את המדרכות. גירשו יהודים מדירותיהם והחרימו רהיטיהם. מאסרים ומקרי רצח היו מעשים בכל יום. ככה ניספו וואווע טויטנגרבר, איציק בנו, ליב רוזן ואחרים.

בסוף 1941 התפרסמה פקודה שלפיה חייבים היו כל היהודים לעזוב את העיר הישנה, יוצאים מכלל זה מתי־מספר מבעלי־המלאכה שהוכרו בתורת יהודים „מועילים" ונשארו לגור בבית ח. אידלסברג. הכל עברו לעיר החדשה, מקום שם הוקמו משטרה יהודית, דואר וכו'. הצפיפות היתה איומה. הרעב והקור הפילו חללים במספר רב. אשריהם, שבא הקץ לסבלם, ואילו לנו ניתן לשאוף רוח לא לזמן רב. את כולנו דחקו לתוך חלק מסויים של העיר החדשה, והנה אנחנו בגיטו. אמנם גיטו פתוח בלי גדר תיל, אך הכניסה ללא־יהודים לתחומנו היתה אסורה, מה שהגביר את המחסור בצרכי אוכל.

על אף הסבל הרב הזה היינו מתגברים על כל הצרות ובדרך כלל היינו מחזיקים מעמד, לולא מחנות־המוות. בתחילת החורף 1942 הכריחו את יהודי פולין למסור את כל מעילי הפרווה שלהם בשביל הצבא הגרמני, אולם זה היה כאפס וכאין לעומת מה שהיה מזומן להם אחר־כך.

בפורים של אותה שנה התקיים הגירוש ההמוני הראשון של יהודי לובלין. למחרת היום האחרון של פסח קרה הדבר אצלנו: אלפי יהודים נשלחו למחנה המוות בבלז'יץ והרבה נרצחו במקום, בתוכם: חיים בוקסר, ברל דקל, הסה גולדשטין, אלקה זץ, יענקל הרץ ואשתו, יולק גולדשטין, אשתו וילדיו, אביגדור אינלנדר ועוד. מאז תכפו הגירושים בזה אחר זה. אנו חיים באימת בלהות, תוך ציפיה למוות העלול לבוא בכל רגע. אחרי חמישה גירושים

אכזריים נשארנו מתי מעט, אך הם החליטו לעשות גם את העיר החדשה „יודן־ריין״, וגירשו את כולנו לאיזביצה. ההליכה לשם בשלג ובקור — זה היה אחרי חג הסוכות — היתה נוראה. הטבחים מאנשי ס. ס. דפקו והאיצו בנו, והחלשים שפיגרו קצת נורו בו במקום ללא רחמים. באופן זה נרצחו בדרך: דיאטא נילנדר עם בתה בת ה־15, פרידה ארליך, הניה גרוסמן ועוד. כך הגענו לאיזביצה איש איש וצרורו על שכמו. בדוחק ובעמל רב השתכנו איש־איש כאשר השיגה ידו, והנה שוב אותן הצרות. גירוש רודף גירוש. וכאשר נודע לנו ביום אחד שממיק גארפינקל ברח, נתחוור לנו שהקיץ הקץ עלינו. מעכשיו יציל כל אחד את נפשו כאשר יוכל. בהניחי שבעלי נמצא ברוסיה ובתקוה לשוב לראותו אחרי המלחמה, סידרתי לעצמי תעודות אַריוֹת. ברביעי בנובמבר 1942 נמלטתי מאיזביצה, תוך סכנה שיכירו אותי ויהרגוני בדרך. הגעתי לראדום והתגוררתי אצל משפחה נוצרית ממכּירי. כעבור 6 שבועות נתברר, שבראדום נשקפת לי סכנה: מכּירתי הנוצרית אומרת, שאינה יכולה עוד להחזיקני בביתה, היות וגם לה נשקפה סכנת־מוות בעד הסתרת יהודים. ברור, שאני צריכה ללכת, — אך לאָן? גלמודה, בודדת בסביבה זרה ועויינת, למי עלי לפנות לעזרה?

מכּירתי הנוצריה מייעצת לי לנסוע לצ׳נסטוֹכוֹב. תוך שויון־נפש גמור לגורלי נסעתי. באתי לצ׳נסטוֹכוֹב; בעמל רב וביגיעת־נפש מצאתי חדר מרוהט, כמובן תמורת שׂכר־דירה ממוּלח, אך בתנאי שניתנת לי לינת לילה בלבד, במשך כל היום הריני ב„בל יראה ובל ימצא״ בבית. מה לעשות במשך כל היום? החורף בעצם תקפו, בחוץ קר מאד, ואני מוּכרחה להסתובב כל היום בחוצות. בכדי שלא תשלוט בי „עין רעה״ אני עומדת בכל יום ברחוב אחר בתור שלפני חנויות צרכי־האוכל. כשהקור חודר לעצמות והעמידה נעשית בלתי אפשרית — אני הולכת להתחמם קצת בתחנת הרכבת, מקום שאורבת לי הסכנה להיאָסר וליהרג בו במקום ע״י סוכני הגיסטאפו השורצים שם. אחרי שעברו עלי שבועיים בחיי־מצוקה אלה, שוב מודיעה לי גם בעלת־בית זו שאינה יכולה להשאירני בביתה, מחשש שמא תחייב את ראשה לגיסטאפו. קצתי בחיים כאלה, חיי כלב מורדף, ואני מחליטה לשוב אֶל אַחי היהודים ויעבור עלי מה! ועוד באותו יום שׂמתי נפשי בכף והצלחתי לחדור למחנה העבודה הצ׳נסטוֹכוֹבי, באחת הסמטאות הנידחות, המוּקף תיל דוקר ומשמר תליייני ס״ס... החיים במחנה היו שרשרת ארוכה של מצוקת קור ורעב, נגישות ועינויים. ב־6 בבוקר היו פותחים את השערים ומוציאים את הפועלים לעבודה, כעדר צאן, כשכל אחד מסומן במספר, תחת משמר חזק של שוטרים ואנשי ס״ס. ב־6 בערב היינו חוזרים מעבודתנו המפרכת בבתי־החרושת לנשק — עייפים ויגעים כמעט בלי רוח חיים, ומיד היו סוגרים עלינו את השערים. ב־9 בערב ניתן האות לכבות את האור והיינו שרויים באפלה גמורה עד 5 לפנות בוקר. אך גם בחיינו אלה — חיים של עבודת פרך, רעב ונגישות, צרה עינם של כלבי־הדמים. טרם הספקתי להסתדר במקום הזה, וכבר מתחילים בדפורטאציות המפורסמות על כל תופעות־הלואי המחרידות. מלאך־המות פוֹרשׂ את שלטונו על הכל. בפורים 1943 הוציאו רבי־הטבּחים את כל האינטליגנציה מהמחנה ורצחו את כולם באכזריות של חיות־טרף.

חמשה ירחי־בלהות עשיתי במחנה ההוא. לבסוף נודע לי שעומדים לפרק אותו. תהיה „סלקציה״. הצעירים ישוכּנו בבתי־החרושת, ואת הזקנים יעבירו לתאי־הגזים ולמשׂרפוֹת. יש להימלט מכאן בהקדם האפשרי. בעזרת אחד ממכּירי השגתי שוב פעם תעודות אַריוֹת והתחמקתי לתוך החלק ה„אַרי״ של העיר. ב־22 במאי 1943 הועברתי, כנוצריה, לעבודת כפיה בגרמניה. נשלחתי לחווה חקלאית בלוטרינגיה — מקום שעבדתי 20 חודש עבודה קשה ומפרכת עד 8 בינואר 1945, שבו שוחררתי ע״י האמריקנים, ששלחוני לפי בקשתי לנאַנסי, ומשם לפאריס.

כאן, אחרי ששוחררתי מאימת־המוות, שאפפה אותי במשך 6 שנות מלחמת הדמים התחלתי להרגיש ולהבין את הטרגדיה שלי לכל היקפה האיום. לו ידעתי כי בעלי חי — והיה זה לי לשילומים על כל המאורעות שעברו עלי. אך אם הוא, חלילה, אינו בחיים, אני בודדה וגלמודה בתוך עולם זר. לחזור לפולין — מקום כל אבן מקיר תזעק וכל שעל אדמה ספוג דם קדושינו המעונים — זה למעלה מכוחותי; גם להישאר בצרפת אין כל טעם. הכל זר לי מסביב. קור נושב על נשמתי והחיים כאן הם ללא מטרה. נשארה לי רק התקווה היחידה והאחרונה — ארץ־ישראל, מקום שם אני מקווה להגיע סוף־סוף בעזרתכם.

י. מ. ק ר ש ט

משפחות רצוצות

ללא צל של ספק מותר להגיד, שחלק ניכר של יהודי אירופה היה נשאר בחיים אילמלא לא היתה האוכלוסיה הנוצרית בפולין, אוקראינה וליטה משתתפת ברציחתם. המרצחים הגרמנים לא היו יכולים בכוחות עצמם לבצע את מלאכת ההשמדה ביסודיות כזאת.

השרידים המוצלים, שחָזו בעיניהם את אכזריותם של אלה, שרק תמול־שלשום חשבום ל„שכנים וידידים טובים" — הם החורצים משפט זה בלב נשבר מצער ודאָבה. בן־לילה הפכו „השכנים הטובים" למרצחים קשוחים. בהרבה מקומות עלתה האוכלוסיה האזרחית בגילויי הרשעות שלה על אלה של רבי־הטבחים הגרמנים. אנשי המקום אָרבו לילדי ישראל, הוציאום ממחבואיהם והסגירום למוות במחיר בקבוק יי"ש, או ליטרה סוכר.

כעדות לכך יכולות לשמש גם הידיעות שנתקבלו מזמושץ' ודרצ'ין. הנה הגיע לג'ורג' (גרשון) זיסמן (הגר בניו־יורק, ברונקס 1627, פולטון אווניו), מכתב מאת הסופר הצעיר מרדכי שטריגלר, שנמלט מזמושץ' ומתגורר עתה בצרפת. במכתב ארוך זה מתוארים סבלות היהודים בזמושץ' עד שהמוות גאלם מידי מעניהם; בין הקרבנות היו גם בני משפחתו של זיסמן.

והנה קטעים אחדים מתוך מכתב זה:

„בערב שלמחרת חג הפסח, שנת 1942, נכלאו אלפים אחדים של יהודים ונשלחו למחנה־מוות. ביניהם נמצאו גם הורי ואחיותי, גולדה ורבקה. ברחובות התגוללו מתים על כל צעד ושעל. מכל בית בקעו ועלו הדי יריות. מתוך ביתכם הוצאו מרדכי, אשתו, ילדיו ובני־המשפחה האחרים והורצו למקום האיסוף ומשם שולחו מיד — יחד עם בני משפחתי — לבלז'יק. האֵם היתה חלָשה מאד ושלומ'ל הקטן, נער בן שתים־עשרה, בנו של אברהם איסר, העמיס את אמו על גבו והביאה לכיכר השוק. במקרה נמצא האב באותה שעה בחצר ולא ידע על הנעשה בתוך הבית. אחד מן הגיסטאפו חיפשו ומצאהו וסחבו אחריו באכזריות רבה. לייבוש אחיך התחבא בעליית הגג וראה מבעד לסדק את המתרחש למטה. כאשר אביך הוכה באַלת גומי לא עצר כוח, יצא ממחבואו, התנפל על הסרדיוט הגרמני ובסוֹככו בגופו על אביו, הנחית מהלומה עזה בפניו של הגרמני. שניהם, האב ובנו, הומתו בידי אנשי גיסטאפו אחרים במרחק צעדים אחדים מן המדרגות של ביתכם החדש.

„אותו לילה התרוצצתי כשדעתי מבולבלת עלי. לפנות בוקר הגעתי לאותו מקום וראיתי את השנַים מוטלים זה ליד זה. ראשו של אביך היה רכון על גופו המנוקב מכדורים של לייבוש. אברהם־איסר עמד לידי, כולו גוש קפאון. שנינו געינו בבכי.

„בשעה שהכלואים בשוק הורצו לתחנת הרכבת נפתחה עליהם אש ומאות מהם הומתו. בין הנרצחים היתה גם אמכם. היה זה בכ״ד בניסן, 1942. עליכם, האחים, לזכור תאריך קדוש זה.

„אהר׳לה, בנו הצעיר של אברהם־איסר — נער פיקח היה — הסתתר בתוך קש והתחבא בכפרים. אני ואברהם־איסר הסתתרנו בקרלובקה. אהר׳לה הקטן רגיל היה לבוא אלינו ולסַפּר לנו חדשות מן העיר. בזמוֹשץ׳ לא נשאר עוד יהודי אחד, להוציא מחנה קטן, עם מאות אחדות של אנשי פרוֹטקציה, אשר קנו לעצמם בדמים מרובים זכות־„הצלה״.

„הפולני, האגרוֹנוֹם סוואַכאַ, מַכּר טוב של משפחתכם, גילה פעם את אהר׳לה הקטן ובמחיר בקבוק יי״ש הסגירו בידי הגיסטאפו. אין לתאר את יגונו של אברהם־איסר, כשנודע לו גורל בנו הקטן. כעבור שבועות אחדים הוסגרנו גם אנו בידי הגיסטאפו ורק מקרה היה זה שבמקום להוציאנו להורג, כלָאונו במחנה העירוני. היהודים שמצאו בו מחסה לפנינו כבר נרצחו כולם ולכן חיפשה עתה הגיסטאפו יהודים אחדים, כדי שיוכלו להעבידם במשך זמן מסוים. אברהם־איסר נמצא אחר כך יחד אתי — עד מאי 1944 — במיידאנק ובסקרז׳יסקו. העינויים ויסוּרי הרעב שנתנסינו בהם הם למעלה מכוח דמיונו של בשר ודם.

„לאברהם־איסר נזדמן לעבוד במשמרת לילה. בוקר אחד כשראיתי שהוא אינו חוזר הבינותי שאירע לו משהו. ביקשתי את משטרת המחנה היהודית שתיודע מה קרה אותו ולאחר חיפושים שנמשכו יום שלם, נמצא כשהוא שרוי בעלפון. התברר, כי מנהלי־העבודה הפולנים הכוהו במקלות עד לאבדן חושים. הוא הובא למחנה בעודו בחיים. יממה שלמה ישבתי ליד משכבו. הוא היה לי זכר חי לכל בני משפחתי. נזכרתי בשנות־הילדוּת שלנו. הוא עצמו חזר ואמר שכל עוד אני נמצא לידו נדמה לו שהכל שקר וכי משפחתו עודנה בחיים. במשך זמן שבתנו יחד במחנה דאג לי כאָב לבנו וחילק עמי את קלוֹמיות הקש האחדות, שהגניב לתוך המחנה כדי שמשכבנו „ירך״ במקצת. גם את פיסת הנייר בה עטפנו את רגלינו היחפות בחורף חילק עמי. הוא מת על זרועותי.

„מדי היזכרי בו יתלהט בקרבי יצר הנקמה. אותם מנהלי־העבודה הפולנים מתהלכים כיום כבני־אדם חפשים ומוסיפים לרצוח יהודים. נסתאבה עלי הלשון הפולנית. הוא נקבר יחד עם שבעת אלפים יהודים בקבר־אחים שנכרה בחוֹרש, סמוך לבית החרושת שבסקרז׳יסקו־קאמיינה. הגרמנים הוציאו אחר כך את כל הגויות מקברות האחים שבסקרז׳יסקו ושרפון לאֵפר.

„בסקרז׳יסקו נמצא יחד אתנו מנדל, חתנו של דודך דוד פראמפול, ויחד אתו אמרתי קדיש אחר אברהם־איסר. בתשעה באב 1944 נורה גם מנדל יחד עם מאות יהודים אחרים.

„משפחתה של אֶלקה קראמפ, בריינה החולבת וילדיה, נמלטו מלבוב וגרו יחד אתנו בחדר אחד בעיר החדשה. לאחר מכן נשלחו אחד אחד למחנה המוות. דובצ׳ה האריכה להיאבק על חייה ולבסוף ניספתה גם היא. חיים יצא ליערות, אל הפרטיזאנים. אך מי יודע מה עלה בגורלו? באותה התקופה, שנת 1942, ירו הפרטיזאנים הפולנים בכל יהודי, שבא להצטרף אליהם. בנסי־נסים הצלתי את חיי מידיהם. ייתכן שמרדכי, בעלה של חיה׳לה, שראיתיו חדשים אחדים לפני השיחרור, נשאר בחיים. אחותי לייטשה נשלחה מוּרשה למיידנק ושם נעלמו עקבותיה. אחיותי סאטשה, פייגה וחנצ׳ה היו בסיביר, אך איני מקבל

מהן כל ידיעה. אחותי, חוו׳טשה, התגוררה יחד עם בעלה במינסק ואיני יודע אם הצליח להימלט מידי המרצחים.

„לאחר כל מה שחזיתי שוב איני יכול להתנחם באשליות. אחיה את שנותי שנותרו לי עוד ביגון ואנחה. לנגד עיני הושמד עם שלם. את הנחמה היחידה אני מוצא עתה בפעולה למען תחיית עמנו״.

אסתר ואקס

מגיא-ההריגה

(מכתב לבנה)

מתביישת אנוכי על שעודני חיה. בושה היא להישאר בחיים ממשפחה גדולה כזאת. אינני יודעת אם מכתבי זה יגיע לידך. החי אתה, בני? העודני אֵם לבן? העוד אֶזכה לשמוע אותך פעם קורא לי „אמא״? הנני יחידה מכל המשפחה. רצה הגורל שאשאר, למען אוכל לפחות להודיע את ימי הזכרון למות קדושינו היקרים —

בי״ט באלול היה הפוֹגרוֹם הראשון בו נפלו אביך, סבא וסבתא; אחריהם עוד אמרה קדיש רחל׳ה. עתה גם היא איננה כבר: נספתה יחד עם ילדי טייבקה, יוחנן ומוניעק. שווה בנפשך את התמונה המזעזעת, כשאמך אומרת קדיש אחרי ילדיה האהובים. כלום לא מוטב היה שבמקומי ישאר בחיים מישהו מילדי? הרי לצעירים יש יותר זכות לחיות — — —

היום אנו הולכים לפיאטידנה, זהו שם המקום, 7 ק״מ מן העיר, בו קבורים קדושינו. שם קבר אחים של 20,000 יהודים. הייתי בזמושץ׳, חלם, פיאסקי, לובלין, אבל לשוא. אין זכר למשפחתנו, אין אפילו זכר לידידינו. בכל מקום ומקום אתה מוצא מתי מספר נערים ונערות, יחידים ממשפחות שלימות.

בני היקר, אני מתחננת לפניך לבל תתיאש. הרי רואה אתה מה שאירע. אתה עודך מהיחידים שנשאר לו מישהו קרוב. לי אַל תדאג. בריאה אני כברזל. הנני נמצאת יחד עם ידידתה של בתי רחל׳ה וגיסה ושני ילדים מבוגרים (ילדים קטנים לא נשארו בכלל בחיים). את בעלה של רחל׳ה, אביו ואחיו, רצחו הגרמנים ביום הראשון לכניסתם ללודמיר. כבר מלאו שלוש שנים. הם השמידו אותנו, עד אשר גם למתים לא נשאר זכר. בית־הקברות העירוני נהרס עד היסוד ואין למצוא בו כל סימן לקבר. המצבות כותתו וסוסים רועים שם. יוחנן שלנו נפל חלל ליד הבית ומיד לאחר הפוֹגרוֹם, שנמשך 15 יום, קברנוהו בכיכר העיר, יחד עם יהודים רבים, ביניהם רב העיר ונכבדי העדה שלא רצו להיות מובלים לפיאטידנה. עתה שוב אין להכיר את המקום. כל הכתובות והסימנים נלקחו. תארו לכם את אָשרי במצאי, לאחר שלושה שבועות של חיפושים, את קברו של יוחנן מכוסה עשב בר. שיחק לי המזל שבמקום פחית קטנה תקעתי לוח עמוק בקבר ולוח זה נשאר. עתה נקיתי את הקבר ושתלתי עליו פרחים, העמדתי על ידו ספסל וטוב לי שיכולה אני לבלות את מרבית יומי ליד בני האהוב.

הייתי רוצה לכתוב הרבה, אולם אני ממהרת כי מעט השרידים שנשארו לפליטה כבר מתאספים ללכת לפיאטידנה. זה יומיים שמחפשים טלית וסידור לתפילה ואין מוצאים. עכשיו

צא וחשוב כמה נעקרנו עם השורש. לאחר הפוגרום הראשון אמר אביך ע״ה: „אינני חושש מפני היטלר. אותי לא ישמיד, לי יש ב״ה ילדים בארץ־ישראל״. מי יתן ואשמע לפחות דבר מכם.

מרדכי מנדלבוים

ד״ר רוזנבוש ובנה

בשבת, פרשת נח, תש״ג (1943), פונו כל יהודי זמושץ׳ והועברו לאיזביצה. באותה שבת נכחד כל זכר יהודי מזמושץ׳, בית־הכנסת ובית־המדרש נהרסו עד היסוד ואתם יחד הקיץ הקץ גם על הארגונים היהודיים של עירנו וכל מה שהיה טבוע בחותם יהודי נמחק ולא יקום עוד לתחיה לעולמים.

אף אני הגעתי באותה שבת לאיזביצה ופגשתי שם יהודים רבים מזמושץ׳. ראיתי שם את יהושע פוקס, עזריאל שאפס, יצחק מנזיס, נח לוין ואליהו אפשטיין (שנשאר בחיים ונמצא עתה בזמושץ׳).

גם את הרופאה רוזנבוש וילדה ראיתי שם.

למחרת א׳ בשבוע, עדיין התהלכנו חפשים ורבו השמועות על הקמת גטו באיזביצה. מובן, שכדי לקבל זכות ישיבה בגטו יהיו דרושים כסף ופרוטקציה וכל מי שיחסר שני אלה — יהיה דינו „להישלח להיתוך״ — כנוסח הדיבור בימים ההם.

נקל לשער את מוראות היום ההוא, כי על כן מרובים היו העניים מבעלי האמצעים. אך השמועות הללו סופן היה להתבדות בדומה ל„תקוות״ האחרות של היהודים בתקופה ההיא. אפילו בכסף אי־אפשר היה להציל חיי יהודי.

ביום השני בשבוע, מיד עם השכמה כשהכוכבים עוד נוצצו ברקיע, הקיפו אנשי ס״ס את העיר ומיד לאחר מכן החל הטבח הגדול, שנמשך יומם ולילה במשך שלושה שבועות תמימים.

עוד באותו יום ניסתה הרופאה רוזנבוש להימלט מן העיר בדרכון הפולני שנמצא ברשותה. היא הלכה לתחנת הרכבת וקנתה כרטיס נסיעה לוַרשה. בהיכנסה לקרון הכירוה פולנים והסגירוה בידי המשטרה והיא נאסרה יחד עם ילדה. היא ידעה מה צפוי לה ולכן החליטה להתאבד יחד עם בנה בעודה כלואה אתו בתא האסירים. בארנק שלה היה שמור אתה בקבוק קטן והיא הגמיעה את בנה כמה טיפות מתוכו ואחר כך הרעיפה את הרעל גם לתוך פיה היא. — —

לאחר שעות אחדות פתחו השוטרים את תא האסירים, אך הרופאה ובנה כבר היו מוטלים שם ללא רוח חיים.

כך שבקה חיים אשה זו, שהצילה רבים ממוות ועד יומה האחרון ביקשה תמיד להיות יחד עם בני־עמה.

יהודי זמושץ׳, שכיבדוה והוקירוה בחייה, לא ישכחוה לעולם.

שרה שלאפרוק (ניצנים)

גורלם של אהרן ופישל

אחי, אהרן שלאפרוק, הביא את הציונות לתוך ביתנו. בילדותו למד בחדר, אך לא מצא סיפוק בלימודיו שם והחל להשתלם מעצמו; גם גילה ענין במדעי־הטבע, דבר שנערי ישראל בגולה לא התעניינו בו בדרך כלל. כל ימיו הצטער, שלא זכה להשכלה שיטתית, אך אם לא יכול לתקן לעצמו, ביקש לתקן בי: הכניסני לביה״ס העברי „קדימה״ ואף שכר מורה להכין אותי לבחינות בגימנסיה. הביא אותי לתנועת „הנוער הציוני״.

היה ישר־דרך ומכבד־אדם. אהוב על חבריו, בני כל החוגים וכל הזרמים, וביתנו שימש להם נקודת־מיפגש. פעיל בכל פעולה ציונית ותרבותית.

לתקופת פעולתו בועד הקהילה, שנעשה בימי הגרמנים ה„יודנראט״: אהרן עמד לעזוב את תפקידו שם, כי לא רצה לשתף פעולה עם המתבוללים־העשירים שדאגו, כידוע, רק לכיסיהם הם... אך הוחלט שהציונים יכנסו ל„יודנראט״, כדי למנוע מהמתבוללים להשתלט על חיי הקהילה. וכך נשאר לעבוד כפקיד ב„ועדת העבודה״ ונתידד עם פישל גרוסבוים. וזה היה תפקידה של „ועדת העבודה״: הגיסטאפו והס. ס. הגישו הזמנות לפועלים יהודים. אהרן ופישל הכינו את הרשימות וליוו את האנשים לעבודתם. עבודתו היתה קשה. אותה שעה הובאו לזמושץ׳ יהודי וולוצלווק, פראג ווינה. היו ימי־חורף קשים ושניהם השתדלו לקבל רשות להביא לבאים מזון ומים. הנאצים הטילו קונטריבוציה, והמציאו לשם כך את מחנה עבודת־הכפיה בביאלובז׳ג; מי שהיה כסף בידו, היה פודה עצמו ואחר נשלח במקומו. אינג׳ ברונשטין, מה„יודנראט״, דרש מאהרן את הרשימות והוא התנגד לתת לו ואמר: „אם אין ביכלתו של ה„יודנראט׳ לפעול לטובת היהודים — עליו להתפטר״. ברונשטין נעלב והיכה את אהרן וקרא: „כאן לא פלשתינה ולא הציונים שלך הם השולטים — אנו המפקדים!״ בהתערבות אחרים ביקש ברונשטין את סליחתו של אהרן. אך פישל לא נכנע ואמר את האמת בפניהם. אז הכין ה„יודנראט״ עצמו את הרשימות ומחנה ביאלובז׳ג נתקיים.

הרבה נתנו כופר־נפשם בזהב ובאבנים טובות שבחלקם הגדול ירדו לכיסי אנשים מן ה„יודנראט״; אינג׳ ברונשטין, ממיק גארפינקל ווילדר חיו חיי־הוללות, שעה שכל אנשי הקהילה נמקו ברעב, בצער ובאימה. ווילדר היה האחראי למחנה־עבודה; הס.ס. סיפקו קמח ותפוחי־אדמה בשביל עובדי המחנה, אבל ווילדר שלחם לוַרשה וקיבל כסף תועפות שירד לכיסו. גם התנהגותו של ממיק גארפינקל היתה אכזרית. בזמן הגירוש לגיטו בעיר החדשה, נצטוו שבע־מאות יהודים להתאסף ב„אומשלאַגפלאַץ״. חלק מאנשי ה„יודנראט״ (אמנם לא כולם) ליוו את הגרמנים מבית לבית. לכיכר באו אלף יהודים. וכאשר מפקד הגיסטאפו העיר לגארפינקל שהובאו 300 למעלה מהדרוש, לא ביקש לשחררם, אלא אמר: „עשה כרצונך״.

משפחתי גורשה עם ה„משלוח״ הראשון. דודתי ודודי היו חולים. אהרן פנה לשפס וטישברג, אנשי ה„יודנראט״, וביקש להרשות להובילם אל הכיכר בעגלה. שפס הביא כלי־רכב, אך לא הוציאם למגרש, אלא לסימטה צדדית — שהיתה מיועדת מלכתחילה, כנראה, להריגת זקנים וילדים — ושם נרצחו.

הורי והוריו של יעקב ניימרק ואמו של פישל גרוסבוים היו מוסתרים במשך שלושה שבועות במקום בטוח מחוץ לגיטו. אנשי ה„יודנראט״ דרשו מאהרן ופישל שימסרו אותם.

שניהם ענו: „הגיעה השעה שאַתם בעצמכם תלכו למחנה וניפטר מכם ומכל הצרות שאַתם מביאים עלינו״.

בזמן חיסול הגיטו יצאה הגזירה להתיצב שוב בכיכר. קבוצה של עשרים איש, בני משפחות ה„יודנראט״, הופרשו מן הצד, כנועדים להישאר בחיים. הלכתי והצטרפתי לקבוצה זו. שאל גארפינקל את טישברג: „מי זאת?״ — ענה טישברג: „אחותו של אהרן שלאפרוק״. צעק גארפינקל: „מי הרשה לך לעמוד פה?״ עניתי לו: „יש לי הרשות לחיות כמו לכם, ויותר מאשר לכם: אַתם מבוגרים וכבר חייתם ואני עודני צעירה״. גארפינקל תפס בצוארי ובעט בי. הוציאני מקבוצה זו והעמידני ליד הנדונים למוות. אך בדרך, ליד המחנה הצבאי, ברחתי והסתתרתי. כך ניצלתי.

זה מעט מהרבה. אהרן ופישל נהרגו. מי יודע כמה סודות לקחו עמם לקבר־הדמים?..

בנציון צאנין

במצבותיך ריצפו רחובותיך

א

בזמושץ׳ — עירו של פרץ

קהילה יהודית עתיקה ועשירה היתה בעיר המבצר זמושץ׳. עד פרוץ המלחמה חיו בה 16 אלף יהודים — הם היו גופה ונשמתה של קריה עתיקה ונאה זו. בית־הכנסת שבעיר היה אחד מגילויי הארכיטקטורה היהודית העתיקים ביותר בפולין. בבית הקברות הישן נטמנו עצמותיהם של גאונים, רבנים, חלוצים ולוחמים לרעיונות חדשים בישראל — לסוציאליסטים בישראל.

הנוצרי המלווה אותי בסיורי בעיר מסַפר לי, כיצד שלחה האוכלוסיה המקומית את ידה בביזה בבית־הכנסת. כשהוגלו יהודי זמושץ׳ לגטו, תקף בולמוס השוד את תושבי העיר. במשך שעות ספורות נותרו בבתי הכנסת רק קירות חשופים. אפילו ארונות הקודש והבימות נפרצו ונפרקו. אולם האגדה על הזהב היהודי לא נתנה מנוח. קשה היה לחפש בקירות, כיוון שהגרמנים הפכו את בית הכנסת למחסן תבואות. אולם משהתקרבו צבאות הסוביטים לעיר והגרמנים פינו את בית־הכנסת, יצאו התושבים עם קלשונים ומעדרים בידיהם לחפור את הזהב היהודי. עד עלות השחר עמלו החופרים עד שהגיעו למחילות תת־קרקעיות. נתברר, כי בימי קדם הוליכו מחילות תת־קרקעיות מארמון הנסיכים לבית זאמויסקי עד העיר קרסנוֹסטב, במרחק עשרות קילומטרים מזמושץ׳. בחפשם אחר הזהב האגדתי, נתקלו השודדים במחילות האלה ומצאו שם את כלי הכסף של בית־הכנסת, המנורות, כתרי תורה, נברשות, חנוכיות, ספרי תורה ותשמישי קדושה שונים. נראה, כי היהודים הטמינו כאן את הרכוש של כל בתי הכנסת ובתי המדרש שבעיר. הוגד לי, כי נמצאו חפצים בשפע, ומלחמה פרצה בין השודדים, אם כי בחלקו של כל אחד ואחד מהם נפל שלל רב. המערכה על הרכוש היהודי נמשכה גם בשעה שהצבא האדום חדר לעיר. הצבא האדום הוסיף לחפור במחילות אך לא נמצא עוד דבר, כי כל הרכוש היה כבר לבז. בעלית בית־הכנסת מתגוללים עד היום תלי ספרים, אשר השודדים תלשו את כריכות העור שלהם. דיירי הסביבה משתמשים בנייר של הספרים האלה לצרכיהם...

על הקירות החיצוניים של בית הכנסת נראות עדיין כמה כתובות ביידיש: „סוחרים ובעלי מלאכה, הצביעו בעד הרשימה מס׳ 8!״.

אכן, יש בו כדי לזעזע בכרוז בחירות אחרון זה בעיר שבה מסתתרים ש נ י י ה ו ד י ם, שרידי 16 אלפים נפש מישראל...

ואם אפשר עדיין למצוא בזמושץ׳ הנכרית והזרה ניצוץ אחד מכל אשר היה — יימחה גם הוא בעתיד הקרוב ביותר: עירית זמושץ׳ החליטה להפוך את בית־הכנסת היהודי למוזיאון עירוני, וכמובן, לא מוזיאון יהודי...

זמושץ׳ היא עיר יפה לתפארת והיא נראית כעיר אבירים עתיקה. אבות העיר דעכשיו מגלים חוש ליופי, ומטעמי־נוי החליטו להפוך את בית־הקברות היהודי הישן לגן טיולים לילדים.

את המצבות ניתצו הגרמנים, וראש העיר „הדמוקראטי״ פקד להוציא את עצמות המתים מקבריהם ולשרוף אותן. עצמות אבות אבותינו בזמושץ׳ שותפות היו לגורל הנכדים, אשר ניספו במשרפות מיידאנק ובטרבלינקה. למען האמת יש להודות, כי משנודע דבר הנבלה לשלטונות, פיטרו את ראש העיר הזריז, אך העובדה במקומה עומדת: לתושבי זמושץ׳ ניתנה ההזדמנות לראות בהישרף בפומבי עצמות יהודים...

גם על בית־הקברות החדש בזמושץ עברה הכוס. הקברים חוללו, המצבות פורקו וחלק גדול משטח בית־הקברות נזרע תפוחי אדמה. בימי ביקורי אספו את תפוחי האדמה הראשונים בבית־הקברות שנזרע בקהילה היהודית העתיקה — זמושץ׳.

רחובות העיר רוצפו באבני המצבות. האותיות זועקות מאבני רחוב אלה, ואני קורא בהן את שמותיהם של אלה, אשר להנצחת זכרם הוקמו המצבות: שרה טורבינאַר, מוז׳יביצקי, לקסנברג, זיסמן ורבים רבים אחרים. כאן פורח סחר־ומכר נתעב במצבות יהודים. מצבת־שיש יהודית נמכרת ב־6000 זלוטי. ממצבות יהודים מקימים מצבות בבתי קברות נוצרים, וכן מכינים אבני ליטוש לקרדומים וסכינים.

אלה הן עובדות כמות שהן על קהילה יהודית אחת בלבד, על עירו של **פרץ**. ובחלקי נפל לראות מאה ערים יהודיות כאלה!

ב

בעירם של גאוני איז׳ביצה

הנה, למשל, איז׳ביצה הקרובה. כאן לא דרכה עדיין רגל יהודית מאז גירוש יהודי המקום. זוהי קהילה תורנית עתיקה, אשר שמה הלך לפניה גם מעבר לתחומי פולין. דומני כי זוהי העיר היחידה בפולין שבה הוקם בית־הכנסת במרכז השוק. בדרך כלל היו מקימים שם את הכנסיה; אבל איז׳ביצה היתה עיר שכולה יהודים ולכנסיה לא היה מקום בתוכה. היום איז׳ביצה ריקה מיהודים. כשסיפרתי בלובלין, כי ביקרתי באיז׳ביצה, אמרו לי שעלי לברך ברכת „הגומל״, כי יורשי הרכוש היהודי במקום אינם סובלים פני יהודי. ואם חזרתי חי, הרי זה רק הודות ל„אנגלית״ שלי. תושבי איז׳ביצה, אלה שירשו את בתי היהודים, את חנויותיהם וסדנאותיהם, קוראים למקום הזה „בירת היהודים״, כי בחלקה של איז׳ביצה נפל לשמש מרכז הגירוש של יהודי העיירות והכפרים הסמוכים ומכאן בקעה זעקתם האחרונה.

עוד בטרם נכלאו היהודים בקרונות עמדו מחוץ לעיר איכרים, מוכנים לתפוס את בתי ישראל. הם רוקנו את בית הכנסת, אך שלא כמו במקומות אחרים בפולין, לא נגעו היורשים האלה בקירותיו ובגגו. מאז עברו על בית־הכנסת שני גלגולים: תחילה שימש בית־בושת ועתה — בית־כסא...

בית־הקברות באיז׳ביצה איננו קיים עוד; הקברים חוללו והמצבות — אבני יסוד לדירי חזירים ולמחסנים.

גילוי המצבה לזכר קדושי זמושץ׳

ביום א׳ בשבוע, עשרה בספטמבר 1950, נערך בבית־הקברות היהודי בזמושץ׳ טכס גילוי המצבה לזכר 14 אלף יהודי העיר, שנרצחו בידי הגרמנים בשנים 1939—1945.

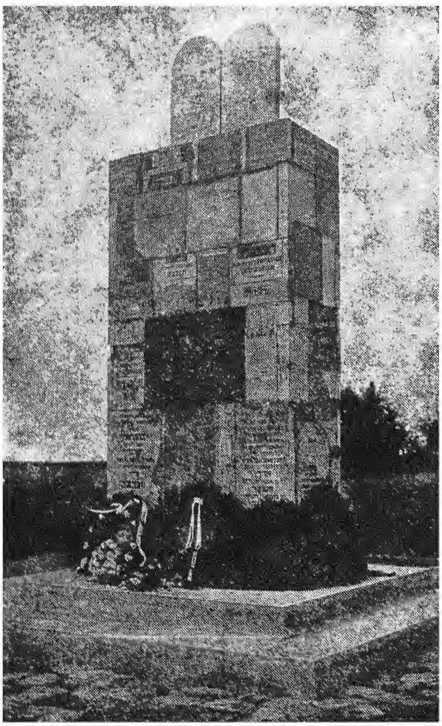
לרגל המאורע הזה באו לזמושץ׳ תושבי העיר לשעבר, המתגוררים כיום בוַרשה, שצ׳צ׳ין, דז׳רז׳ונייב, ורוצלב ועוד. היו נוכחים בטכס נציג הועד הראשי של יהודי פולין ושל האינסטיטוט ההיסטורי היהודי בוַרשה, המשורר וו. ה. איוואן ונציגי הועד המחוזי בלובלין, מ. אדלר ור. ספיאנלנדר.

עוד לפני השעה המיועדת נתאספו בבית־הקברות משלחות יהודיות ופולניות, שנשאו זרי פרחים.

היו״ר של הועד היהודי בלובלין, מ. אדלר, פתח את הטכס בדברי הספד קצרים. אחריו נאם בא־כוח הועד המחוזי של מפלגת הפועלים הפולנית המאוחדת בזמושץ׳, ז׳אלינסקי, שאמר בין השאר: „המצבה לזכר יהודי זמושץ׳, קרבנות ההיטלריזם — שלכבוד גילוייה נתאספנו פה, תשמש אות לדורות הבאים, למען ידעו מה היה הפאשיזם ומה עלולה לעולל שנאת גזעים. ה„רוטונדה״ בזמושץ׳, הוא מקום העינויים וההרג של כל האוכלוסיה המקומית, תישמר לעולם בתורת סמל האכזריות. עלינו להילחם בכל כוחותינו למען השלום, ששוב הוא נתון בסכנה״.

בשם הועד המרכזי של יהודי פולין ושל האינסטיטוט היהודי ההיסטורי אמר וו. ה. איוואן:

„אומרים שאבנים אינן דובבות, אבנים שותקות — אך שקר הדבר. אבני המצבה, המוקדשת לזכרם של 14 אלף קדושי זמושץ׳, זועקות בלי הרף — ומזהירות: העולם כולו חייב לשמוע זעקה זאת. כי לא מצבה דוממה היא זאת, אלא זעקת מאות שנות חיי־יהודים בזמושץ׳, שנכרתו בעצם לבלובם. זמושץ׳ היתה עריסתה של תנועת ההשכלה. עיר זו נתנה לנו את בוני הספרות האידישאית, את הסופרים הגדולים שלמה אֶטינגר וי. ל. פרץ. זמושץ׳ היא עיר מולדתה של המהפכנית הגדולה רוזה לוכסמבורג ושל הגיבורים שנפלו במלחמתם נגד הכובש האכזרי, לופקה הולץ, יוסף אֶפשטיין, חיים פראַנק ומאות אחרים שחייהם נמקו בבתי הסוהר של הריאקציה הפולנית במאבקם לעולם טוב יותר״.

נציג המועצה הלאומית בזמושץ׳, קובל, נתכבד בגילוי המצבה ואחר כך הונחו עליה זרי פרחים בשם: הועד היהודי המרכזי של יהודי פולין, האינ־סטיטוט ההיסטורי היהודי, הועד היהו־די המרכזי בלובלין, המועצה הלאומית, יוצאי זמושץ׳, הועד המחוזי של מפל־גת הפועלים המאוחדת ואיגוד לוחמי החופש והדימוקרטיה.

המצבה הוקמה ליד קברם של 95 יהודים, שנרצחו בשנים 1942—1943 בכפרים ובדרכים בסביבת זמושץ והובאו בזמן האחרון לקבורה בבית העלמין המקומי.

תיכּן והקים את המצבה — הארדיכל־המהנדס אָדם קלימק בשי־תוף פעולה הדוק ולפי הוראותי־הם של יהושע שטיין, חיים שפיז־אייזן, משה זיידל, יוסף שיפר מטעם הועדים של יוצאי זמושץ׳ בפולין ובתמיכתם הכספית של הועדים של יוצאי העיר בניו־יורק ובואֶנוֹס־איירס. לבנינה שימשו אבני מצבות שבורות של קברים מחוללים, אשר נאספו במקומות שונים בעיר.

צוהר הספרות:

ג. סוקולוב

יצחק ליבוש פרץ

בערב אחד של קיץ — תרל״ג או תרל״ד — נפגשו שם*, כאמור, שני צעירים — אחד כבר אברך וכבר פתח הסמדר ואחד כמעט עוד ילד. נזדרזו לבוא, לתפוס מקום על הספסל של השכלה. אחד, והוא הבכור, היה עושה ציצים ופרחים: ציונים זעירים לזכרון על פתקאות־נייר. השני, והוא הצעיר, היה מתבונן אליו, ומציץ מה זה רושם. השעה שעת רעָנָא דרעוין קודם לשקיעת החמה כשנשמתה של חמה יצאה בנשיקה. הרקיע לפאת מערב היה טבול בזהרי ורד. מרגע לרגע תימר אד קל שפרירי ולהבות קטנות, לשונות־אש התגלשו ונתגברה האדמימות העמוקה. עבים אדמדמים שמו סתר לשמש. שני הצעירים הסתכלו כלפי מעלה; אלומות־אור ורודות, כחולות וזהבהבות התחלפו זו בזו; צריכה היתה חמה להתבקע מתוך העבים ולא יכלה. הצעיר־הכותב רשם על כרטיסו: העננים האלה מתאדמים ככלות, מפני שהחתן — השמש — שלהן הולך ושוקע ויורד... והצעיר־הילד העיר: כן, זו היא תמונה מלאתי השראה, אבל אך לרגע כמימרא, כי הנה תוך כדי דבור, כבר הפכו העננים צהובים ותשבורת קוי־האור והשתקפות השמש שינו את צורתן — הלכה תמונתך, משורר!

שני הצעירים האלה היו: פרץ בעל הפתוס מזמושץ׳ — ואני — טרי מביהמ״ד של סבי מווישיגרוד, ומבתי המדרש של פלוצק, לויביטש, סומפולנא, קויל, קוטנא ועוד, וטירון להשכלה, וסייר סקרני קולט כל רושם, כל בת־אור וכל בת־קול.

פרץ היה אז, בבת אחת, גם „ילד השעשועים״ גם „ילד הנורא״ של אותה חבורה של משכילים. היו אומרים: „מוח נפלא״, ומיניה וביה: „פרא אדם״; אבל היו הוגים את השם „פרא אדם״, לא בהקפדה ובכונה של גנאי, כי אם להיפך, בהטעמה של חביבות, כמו שאומרים לפעמים על עילוי, שהוא משוגע קצת, לא לגדפו, כי אם, להיפך, לקיים בכל תוקף, שהוא באמת עילוי, מפני שעילוי זקוק להיות משוגע פורתא — חק ולא יעבור. (בזמושץ׳ היו הבריות מתלוצצים — ג״כ דרך חיבה: „דער משוגע׳נער לייבוש״).

זאת היתה תקופתו של פרץ, כשהיה עוד חתנו של גבריאל יודיל ליכטנפלד. קשה היה לצייר בדמיון — זיווג יותר מתאים מזיווגם של שני בנ״א הללו. גבריאל יודיל ליכטנפלד היה גם הוא יליד המקומות ההם, יליד עיר קטנה ועתיקה בחבל לובלין: אפטא. הוא בא לפני שנים רבות לוַרשה גם הוא כשואף. אף הוא היה בעל נפש חמה, מתרגשת; אך בקרבו רעדו האַקורדים של אוהב החיים התמימים והפשוטים בהקהילות היהודיות העתיקות; אף ממנו פכה מקור זמרה וחדוה, יחד עם פקחות והיתול, אף זה מוכשר היה להיות למשורר גדול, לולא ביזבז את כשרונותיו — לבלשנות, לספרות, לתלמוד, להנדסה ולידיעת המשפטים. אומרים עליהם, על הלומדים מעצמם, שאין משנתם סדורה, ושאיננה עמוקה כל־צרכה, כי אם מרוקעת ומרודדת על פני ענינים שונים. אולי יתכן הדבר הזה בנוגע אל רבים, אשר ר צ ו ללמוד, ולא למדו, אשר פתחו ולא סיימו; או אשר חשבו לצאת בכשרונם לבד

---

* בגן קרסינסקי בוַרשה — המע׳.

ידי חובת התמדה. בין הלומדים־מעצמם באמת, בדור הישן, נמצאו מלומדים, לא רק מסודרים ועמוקים, אך גם דייקנים ונקדנים יותר מחניכי האַסכּולות. אחד מאלה היה ליכטנפלד. רק הצחוק הנוח והבהיר, שהיה בו, היה מַמתיק את דיניו המלומדים; בעיקר היה ליכטנפלד מתימתיקן, איש אשר למד ושימש שנים רבות במתמתיקה, ובקי ביוריספרודנציה כיוריסטן זקן ורגיל. גם הוראַץ גם וירגיל היו שגורים בפיו, והיתה לו ידיעה הגונה בפולנית ובצרפתית. יתר על כל אלה, היה ליכטנפלד יהודי פיקח, נעים המזג, ענותן, מתלוצץ, אָמן מטבעו. גם הוא לא היה יהודי בעל־בית, שהולך לביהכ"נ יום יום ותיק הטלית עם התפילין תחת בית שחיו, או אשר יחבוש את כובע האיצטוונה המבריק לראשו, והולך לטייל בגן, דרך נימוס והדר — גם הוא היה מטבעו בן־חורין, קובל על הנמוסים, פורש מן הצבור, „קונדס־קצת", או כמו שהיו אומרים באידית: „א שטיפער", אלא שהזקין ונח ושקט מאונס. בנעוריו, ולפעמים גם אחרי־כן — היה כותב לא רק שירים פשוטים, אך גם — כלאחר יד, „כדי שלא להוציא את הנייר חָלק" — וכנוח עליו הרוח — שירי עגָבים נפלאים, ועטו היה לפעמים כחרבות צורים, בחברו מכתמים של רעל מר ותוסס ודק. צריך היה, מי שרוצה להבין באמת את תכונות נפשות הסופרים והמשוררים היהודים — להכיר את אותו הטיפוס של איש כליכטנפלד, או של איש כנטע'לי שפירא, שהיה גם הוא יליד אפטא. אילו היה לנו „רובע לטיני" יהודי, הייתי מושיב בו את האנשים האלה. זאת היתה Bohémi יהודית עיקרית: מקצתם היו מתפרנסים כמלמדים, מקצתם כמומחים פרטיים ליוריספרודנציה, ומקצתם לא היו מתפרנסים כלל, אלא עמדו למעלה משאֵלת הכלכלה בעולם האצילות ההשכלתית; שרויים בתענית־כרונית ופורחים באויר של רוחניות.

ואני מאמין, שיש איזה גדא־דאתרא או חן־מקום, וכשאני עומד על עיקרו של י. ל. פרץ, מחשבתי עפה־שבה, כצפור אל קנה, אל אותן העיירות והסמטות, שמשם באו ליכטנפלד ונטע'לי שפירא. וזמושץ'! זו היתה עיר מסויימת בטיבה. היו שם יהודים פיקחים ועליזים; היו שם משכּילים, שעל אודותיהם מסַפרים מופתים כמו על רביי החסידים; משם היה זה מכבר מוצאו של רבי דוד זמושץ', חברו של מנדלסון. משם יצא אייכנבוים; שם היה רייפמאן, מלמד בבית הגביר מרגליות; שם היו הגליבטרים, האלטברגים; כשהתסיסה רוח ההתבוללות הפולנית את זמושץ' היהודית, היו כותבים משם אל ה Jutrzenka דברים שנונים, כשהתפתחה תנועת ישוב היהודית בכפרים בפולניה יסדו שם, סמוך לעיר, קולוניה יהודית, ופייבל שיפר היה מתאר ברקיטים, זיקים ושעשועי אֵש של מליצותיו העבריות את „החורש המצל" ואת „ראשי הבכאים". שם, בזמושץ', יכול היית לפגוע בבני אדם בשוק, שהיו מדברים בחרוזים; היו שם מילי דבדיחותא פורחות באויר. היתה שם אותה ה„רוח הצפונית" המנשבת על כנורו של המשורר, והמזעזעת את נימיו. כלום אני יודע, אם כבר התחקה מי שיש לו הרגשה דקה וטעם מפותח בידיעת לשון — על שינויי הלשון האידית הגרעינית, בנוגע לגווני־סגנונה בגלילות שונים שבפולניה. אני בעצמי לא הרבה ביליתי בזמושץ'; אבל ידעתי אנשים רבים מילידיה, והיה לי שיח ושיג עמהם. היה בסגנונם היהודי איזה לחַ ועֲדנה, איזה ברק־זוהר מיוחד. לא כניתי בשם את צדרבוים, שבא גם הוא מזמושץ'. אינני מיחס לו שום כשרון ספרותי ראוי להתכבד, אבל בתור עסקן צבורי וגם ספרותי, היה גם זה לא מאלה שאתה רואה אותם על כל צעד בשוק. הנה, למשל, אינני יכול לצייר בדמיוני, שיבוא איש, למשל, מעיר מלאַווה — לאודיסה, ונכנס שם במשך שנים מעטות בעובי הקורה, והכה במהרה שרשים משתרגים וזוחלים בתוך הקרקע המקומי, והתכּרך והתלפף עם עניני דאתרא ויסד שם שני עתונים חדשים — לא משום שמלאַווה היא עיירה; וַרשה גדולה ממנה פי מאה; ובכל זאת אינני יכול לצייר לי אף איש מוַרשה, שיבוא לאודיסה, ויסד שם שני

עתונים, אבל יכול אני לצייר לי זאת באיש שבא מזמושץ׳, והלשד של זמושץ׳ תוסס בו, וביותר יכול אני לצייר לעצמי איש שבא מזמושץ׳, ומיסד את ה„קול מבשר״ באידית חדה. וצדרבוים זה, שהיה אדם זריז, ואם לא בעל כשרון, עכ״פ טיפוס נסמן ובולט, היה בנו של יהודי זמושצ׳י מאותם „סבי דבי אתונא״, שהיו גדולים באמת. צ״ב הזקן היה איש עניו ונסתר ומכלול המדעים, דוגמת ר׳ חיים ז״ק הז׳אגורי. שמעתי על אודותיו — מפי המנוח אלטברג ומפי הגביר המנוח ליאון מרגליות — שיחות ניצוציות ומגרות כטעם יין ישן, פתגמים אידיים מפוזים ומשתובבים שדוגמתם לא שמעתי בשום מקום אחר. לא זה המקום לפרוט את הסיבות הצנופות כפקעת של חוטים. כשאזכה לכתוב יותר ע״ד פולניה זו, שנפשי קשורה בה כל כך: פולניה של עירינו הקטנות, פולניה של השליאַכטא הישנה, גזע ישישים שלהם, ושל למדנינו ומשכילינו, אראלים וישישים שלנו, אז אולי אבאר, מה היה ה„דבר המיוחד״ של זמושץ׳, ומה — של פלוצק, ועוד. אין לך בעולם דבר שאין לו סיבה. יש סיבות מדיניות, כלכליות וכו׳, שאינן סגורות חותם צר בחיי היהודים בעצמם, אך מקומן בחיים הכלכליים. אבל תהיינה הסיבות מה שתהיינה, עובדה איננה זזה ממקומה: הנשמה הגדולה של זמושץ׳ נוססה גם בפרץ. אינני אומר זאת בשביל לקיים את מצותו של טן, למצוא דוקא בתנאי הסביבה של כל בעל כשרון את יסודי התפתחותו ונטיותיו וגנגיו; אני אומר זאת בלי שום שייכות לעיקרים ולכללים של בקורת; אני אומר זאת, יען כי לבי אמר לי ככה מן הרגע הראשון אשר בו ראיתי את פרץ פורח באביב החיים, ביפי זוהר הנעורים.

כשאנו מתבוננים אל המשורר הזה, אנו רגילים לראות אותו בתור איש מיוחד מאד במינו, ומצוין מאד בתכונה מ ק ו ר י ת, לפיכך אנו נכשלים בהעלמת עין מן המקורות, אשר משם נובעת, כביכול, מקוריות זו. בנוגע לשאלת מקוריות ואי־מקוריות, יש בלבול גדול של דעות. המקוריות, אם נבין אותה באמת, פירושה: היות יחיד ובודד ופרוש. יכול אני לצייר לי אחד קדוש, סגור בחדרו, חי עפ״י רוחו ונטיותיו, בודד מקורי! לי אני נראתה תמיד התביעה, שתובעים מאת סופר או משורר — להיות מקורי בהחלט, כתביעה אי־צבורית. מקוריות מוחלטת, כלומר, אי־צבוריות, אנו רואים רק — או אצל קדוש, או אצל אַנַרכיסטן. אבל אנשים, שמעינם נובע בספרות, היו תמיד אנשי צבור; ואפילו כשפרשו מן הצבור, היו תמיד מוקפים איזה מחנה; ואפילו כשחשבו את עצמם כיחידים ברשות הרבים, היו תמיד הולכים ומוסיפים על מה שקדם להם, ממשיכים מה שאחרים התחילו, מביעים בהברה חדשה, מה שאחרים כבר הביעו. אין לך דבר חדש בהחלט, והמקוריות המוחלטת היא בדותא־שבבדותא. האילנות אינם מוציאים בכל שנה פירות של צורה מפתיעה; לא! אותם הפירות בעצמם, באותה הצורה המדויקת, צומחים והולכים משנה לשנה, והעיקר — הרעננות, היופי, שפר הצורה ויקר התוכן.

ישנם סופרים ומשוררים, אשר לא בנקל נמצא את אלה שקדמו להם. אם יהיה אחד, שהשפעתו של סופר מפורסם מאד גברה עליו, נקל למצוא מקורו; אם ההשפעה, להפך, באה ממקומות לא מפורסמים, בקיאות יתירה דרושה, כדי למצוא אותה. אצל פרץ לא נקל לעמוד על האבות. מקורו העיקרי איננו מסוים כל כך: הרי הוא זמושץ׳. לא רבים יודעים מה שנכתב, מה שהושר ומה שנחלם בזמושץ׳ לשעבר. פרץ הוא מסיים תקופה ידועה. הרי זה כבעל קומה גבוהה שקומתו מכסה את כל אלה העומדים מאחוריו. ויתר על זה קשה לעמוד על המקורות עוד מטעם אחר: פרץ מוזג את החומר הישן בחומר כל כך חדש ומחודש, עד כדי שינוי התבנית.

מי זוכר עוד את הד״ר אטינגר הזמושצ׳י, בעל הכתבות וה„סערקעלע״? אינני יודע סגנון אידי אחר של אותה פשטות תמימה, של אותה חביבות ומתיקות, של אותה קלות

ופקחות ונעימות, של אותה עממיות אמיתית — שבו הצטיין אטינגר. זה לי סוד, מ פ נ י שהוא פשוט כל כך. אין אתה מוצא סוד בדברים מורכבים ומסובכים; מכיון שאתה יודע את חלקי הרכבתם, אתה יודע ג״כ, פחות או יותר, כיצד ע ו ש י ם אותם. אבל הדבר הפשוט — אין אתה יודע, כיצד הוא נעשה, ועל כן הוא סוד. כיצד לחשו לו לאטינגר הכרובים הסמויים מן העין של חדר־האָם, של החנות ושל רחוב־היהודים את אותן השיחות, אשר בהן נמצאה תמצית כל מה שהם מדברים וחושבים — זה הוא סוד; כיצד אדם מחקה כמוהו את לפונטין, את ביראנז׳ה, את קרסיצקי, כמעט כל מלה ומלה שאוּלָה, זרה, מתורגמת, ובכל זאת על כל מלה ומלה ניכר חותם העצמיות היהודית — זה הוא סוד, כלומר, ניצוץ טבעי, חסד אלהים, כשרון! לאטינגר זה לא היה משא רב. אשרי מי שמפליג בים הספרות באניה קלה, ואיננו טוען כבוּדה יתרה, מעט משקל, מעט צידה, המפרשׂ מתנַפנֵף, ורוח מצויה מסַייעת, מפליג בשלום ונכנס בשלום אל הנמל.

אטינגר עדיין לא היה „ס ו פ ר״; הוא היה „כ ו ת ב״ — כלאחר יד, היה הולך ומבקר חולים, והיה מתיז ניצוצות, כאן תלה מרגלית, ושם — טיפה של מרה, ומדי עברו ברחוב היה פוגע בצדרבוים או ברייפמן, או בישראל אלעזר מינץ, ועפו הזיקים והרשפים של שירה ולצון, של משל ושיחה, עד שהאויר מזומזם מהם. ממנו ועד פרץ רב הדרך מאד; אבל ההקדמות וההכנות של פרץ הזמוֹשצ׳י, בלי כל ספק, היו מצויות אצל זה, ואצל כל בני החבוּרה.

כי היה מטייל לו באותו שוק — פרץ הזקן, אביו של יצחק ליבוש דנן, יהודי משבט זמוֹשץ׳, יהודי לא־עשיר, יהודי לא עמוס בלימודים קשים, אבל חי וקל ושׂמח תמיד, יהודי רענן, חם, בלי בדיחות ודעות ומנהגים יוצאים מן הכלל, יהודי עפ״י הנוסח הישן עם קורטוב של משכיל ומדבר באותה האידית הדשנה המעורבת בין הבריות, ואחריו צמח פרץ הצעיר, ושר גם הוא, ולמד והגה, וחָלם כבר לפני בואו לוַרשה.

מדוע נתפרדה החבילה בין פרץ ובין גבריאל יודיל? אולי יען כי היו, במקצת, בעלי תכונות שוות, אבל — זקן וילד, מהנדס, שהיה מקצתו משורר, ומשורר גמור, שלא היה מהנדס כלל. התחיל פרץ כבר אז, בנסיונותיו המששנים, בסגנון שהיה שלו, התחיל בעברית, איזה שיר או שני שירים ב„השחר״ — סנדלפון, מטטרון — איזו מיתולוגיה יהודית. אך לא על זה נוסדו הדברים שהיו משכילי העת ההיא משׂיחים על דבר פרץ. זה היה ג״כ כלאחר יד: הדפיס, לא הדפיס, חטפו ממנו — לא זה העיקר. העיקר, כי זה היה מוח טוב מאד, אבל לא בעל רצון חזק. חסר היה את סגולת מידת ההתמדה — כמו שהיו אומרים. זה יכול היה להיות לאיש — חבל, שפרש מאת ליכטנפלד. ואוהבים אותו — חבר טוב, לב גלוי, אבל — סוער־בוער — אַח, אילו אפשר היה להשקיטו! — עדיין לא ידעו המשכילים ההם פרק הגון בפסיכולוגיה; לא ידעו, כי לב סוער ובוער צריך ומוכרח להיות סוער ובוער, ואין עצה ואין תחבולה להשקיטו.

*

חזיתי כבר אז את פרץ חזות־הכל, גלוי ומפולש בכל סגולותיו וגווני אופיו, אחת מהנה לא נעדרה; שרשיהן כבר אז יחד בו נפגשו, אחד באחד נגשו, ועוד הכל היה בלול יחד, כמו בסיר נפוח, עפר לא מוצק, מחפורת שלא נגע בה הדקר, מעין חתום. רק גידי זהב נוצצו למראה עין חודרת, ונטפים כאגלי טל נראו; אבל זה כבר היה פרץ! כבר עפו רעיוניו כשׂרפים, לא ייגעו, לא ייעפו, כבר זעם בעים רוחו, כבר היו ברקים חציו, וחזיזים מבטיו, כבר דרכה נפשו עוז, שאפה, נכספה, ודמו כבזק רצוא ושוב בקרבו. מה היה אז פרץ? לא חובש בית המדרש, ולא עילוי, לפי משפט הימים ההם, ואף לא משכיל מצוין;

ידיעותיו היו מלוא הכף, קרא מעט, ושנה מעט מן המעט, לא שקד על ספרים, אף לא ראה הרבה בחיים, לא חלק לו בדקדוק — ואז חוק היה למשכיל להתמחות בדקדוק! — ותלמוד כמעט לא למד, גם בלה לא בלה זמנו ללימוד שפות, ולקרוא ספרים הרבה — אבל הוא כבר היה אז יקר־המתת, הוא כבר היה אז — שרף, לפיד אש מתלקחת ושלהבת־יה. הוא היה איש, אשר אלהים אהבוֹ, ועלמות אהבוהו: בנות השיר נשקוהו, הוא היה אדם מ ר ג י ש. כן! אולי זאת היא המצויינת שבסגולות, אולי זה הוא חותם התכנית של נפש נפלאה: אדם מרגיש! כלום יש אדם שאיננו מרגיש? למה הדבר דומה? למי שאומר: פלוני פורט על פי נבל, או פלמוני מתאר בשרד — ולא אמר כלום. ראש דבר: איך פלוני פורט על פי נבל ואיך הוא מתאר. הכל מרגישים אבל לא הכל מרגישים באופן אחד. יש מי שמרגיש את זעזועי קיבתו, ויש מי שמרגיש גם את אנחות הפרחים ואת צער האזוב הנרמס; יש מי שמרגיש בעד עצמו, ויש מי שמרגיש בעד הדור כולו, אף בעד הדורות שעוד לא נולדו, וזה הוא המשורר!

היתה לו לפרץ התלהבות שאיננה עוממת, היו לו הגיגים מלאי רגש, דמוֹ וכל קרביו שוקו, רעשו, תבעו, קבלו — אם היתה ואם לא היתה סיבה מחוץ; הסיבה היתה בפנים; ככה ה י ה האיש! לא הלך לאט לאט דרכו בתבל הלזו, הרחק מגדולות ונפלאות, לפני כבודו ענוָה, וכל נתיבותיו שלום; אך ברעש ורוגז גמא ארץ, או הגביה עוף כבן־רשף; ככה היה האיש! יהודי זה היה לפעמים מלא עוז, כאלף כלי תותח, שצף קצף, רעם ונהם, בלהות שאוֹל, וחתחתי תפתה ובעותי לילה, לבת חשק, יקוד אש אהבים, ולפעמים רב חן ורב קסם כזמירת ילד, אך תפל ומורגל ומשעמם לא היה אף בתקופה אחת של ימי חייו, יום־יומי וחול לא היה אף רגע אחד ברגעי הניתוֹ הרוחנית. הוא היה פוזז ומתגלגל גלגולים בכשרונותיו ובחזיונותיו.

מבקר אשר ירקח לו את הבקורת על פי סממנים כסממני הקטורת, רקוּח ושקול בכף, ערוב ומזוג, עלול יהיה לשפוט: פרץ יכול היה להיות למשורר עברי גדול עוד הרבה יותר, למשורר יחיד ומיוחד. אך למען עלות אל הר מרום־הרים זה, אל הפרנַס זקוף הצלעות לא הספיק להצטייד ולהחמש כל צרכו. הוא היה משורר עברי מצוין מאד, אך למען תהי העטרה הולמת, דרושה עבודה רבה מאד, צריך להתמיד ולאסוף ולכנוס ולהקיף הרבה מקצועות, ולמשול בכל מכמני השפה; ואם יהי אותו המבקר גם בחינת מלמד ומגיד מישרים, עלול הוא לאמר עוד: חבל על אשר לא צמצם פרץ את שכינתו בשפה העברית, ויתן רוב חילו לשפה האידית; או: צר לנו, כי היה פרץ ממושך וממורט אל ארבע רוחות השמים, משורר והוגה, חוזה ומסַפר, ועוד ועוד.

אבל — ככה היה האיש, ורק ככה יכול היה להיות נאמן לעצמו, ו — כמו שאומר שקספיר — „רב החובל של נפשו, נהג ויולך יפה את אניתו". אַל תבקשו פרץ אחר! פרץ אחר היה מעוך וכתוּת, נקוד וברוד. טוב, כי אנו ראינו את פרץ כמו שהוא, כי רק כמו שהוא — היה חזיון נפלא ומושך את הלב.

שונה היה פרץ בשחרותוֹ ובערבוֹ. ישנם ביער מיני עצים ומיני צמחים, שעליהם ומחטיהם הם נחפים בירקרק חָרוּץ כל ימות השנה, בין בימות החמה, בין בימות הגשמים. לא רבים הם בני אדם כאלה, אבל ישנם: הם חזקים מן הזמן, הם חזקים מן העולם המבלה כל; רק המות יוכל להם, אך לגווע בחיים — אינם יכולים. אחד מן המעטים האלה היה פרץ.

נפרדנו ונלך איש לדרכו, רכים וצעירים, נעים ומשוטטים. הלך הוא לזמוֹשץ', שב כאוליסֶס, לאיתָקָה שלו. חשב ככל אחד מאתנו — להתכשר, להתקין עצמו ללימודים

גבוהים — מי יודע מה היה? הנוסף על מחנות הרופאים עוד רופא אחד? אל נא נהיה לבעלי מגיהים לספר־החיים! כך נדפס, ובלוח הטעויות אין משגיחים.

שב פרץ לזמושץ׳, רוחו הטובה נחתהו שמה. מועד מועדים איש אחיו לא ראינו, בלתי לעתים רחוקות מאד; שמחים היינו לשמועה באה מרחוק — וחי גבר. לא היתה חיבה יתירה בינינו, לא רק בגלל כמה הבדלי־המזג והחינוך, אך לא היתה בכלל מידת הדבקות האישית לשנים רבות ובמדרגה אחת ממידותיו של פרץ. הוא היה איש רעים להתרועע, אך מגע קצה כנף זבוב על חטמו דיו היה לזעזעו. נקהול נקהלו מסביב לו בני חדר מעין בני היכלא של חסידים, ואיש איש מהם האמין לתומו, כי פרץ כולו שלו, אבל הוא היה בכוונה רצויה מחליף לרוח היום את אשר מסביב לו — כמזלות חוזרים, והוא הגלגל הקבוע בתוכם, והיה כועס ומתפייס, מתפייס ושוב כועס. אמנם בכל אלה לא היה מדקדק דקדוקי עניות; עשיר היה פרץ בטבעו, רב החליפות והטעמים, אבל אחד. המון עשתונותיו דאו תמיד כצפרים עפות, מחשבות מרובבות עברו בתי נפשו רצות שבות, אלה באו ואלה כעוף התעופפו.

לפי חשבוני, ישב כחמש־עשרה שנה בזמושץ׳. בצלו לא הסתופפתי שם, אך את חייו ידעתי גם מפיו, וגם מפי אחרים. הוא היה שם לעורך־דין פרטי, אחרי עמדו על המבחן. אולי היתה בחירת אומנות זו מושפעת קצת מהשפעתו של ליכטנפלד. אבל שני תשמישים שונים שימשה אומנות זו לליכטנפלד הזקן בוַרשה, ולפרץ הצעיר בזמושץ׳. ליכטנפלד היה מומחה לדת ודין, לומד־מעצמו, ומומחה שהיו נמלכים בו — כאיטשלי רוזנבלאט בימיו, כיוסף רוזנטל אחרי־כן, כהר״ש אדלברג שידעתי בילדותי בפלוצק. זה היה טיפוס ברחוב היהודים. אנדרזיי ואלף, דומיניק ז׳ילינסקי — אילי תרשישים של מידת הדין הוַרשאית, הדבר הקשה — כך היו הבריות משיחין ברחוב היהודים — יביאו ל„קונסטלציה״ עם אותו היהודי, שהיה עוד מאריך שולי בגדו, אם לא עד הכרעים, עכ״פ עד הברכים, מדרגה עוברת ו„בין השמשות״, עם אותו ליכטנפלד. ואמנם ידע ליכטנפלד את ה„קאָרפוס יוריס״ לא ידיעת סטודנט אוניברסיטאי, אלא ידיעת מַתמיד בית־מדרשי, כאשר ידע הלמדן את חושן המשפט. אך לא לכך נוצר פרץ, ולא לכך נתכוון. היה לעורך־דין פרטי, ונתערב בין הבריות בתוך התלולית של נמלים ההיא. התעסק, טרד, נכנס לפני ולפנים לתוך חיי הרחוב, לתוך חנויות צמודות וצפופות וחדרי משפחה. בעיר הקטנה ההיא מצא עולם מלא חזיונות תוגה ויאוש, גיל וחיל, נועם וזעם, חדוָה ושעשועים. יום יום היו החנונים היהודים ובעלי המלאכות והנשים הזקנות הסורגות גרבים והיפהפיות של העיירה והטף עוברים דרך חוג־מבטו. יום יום היה כל עושר משלי העם וחידודיו פרוש לפניו כאוצר פתוח; טבול טבל במשך ימים ושנים באותו המעין המפכּה — והוא איש אשר שאַר רוח היה לו, והכל מצטלם במוחו, איש אשר עטו היה כמַטה הקסם אשר יגע באשמנים, ועלו וצצו נפשות. איש מן ההמון, לוא מאה שנים ישמש בעריכת דין, יאסף לו מעט הון ומעט נסיון במקצועו; אבל לאיש כפרץ היתה זאת הכנה רבה להיות לסופר עממי כביר מאד.

והיה פרץ בתקופה ההיא בזמושץ׳ כבר כמשפטו של הימים — מתעסק, מבריק, מתלהב, לא נשא נפשו אל שכרו, לא דאג לאחריתו, לא נזיר ולא פרוש מן החיים; להיפך, אוהב חיים, ניצוץ חשמלי מנתז, עליז, מצחק, מתגעש, מתענג, אבל לא קובץ על יד, לא אוהב הון ולא מחַשב חשבונות. במצער חַדרו שם כבר היה מעֵין בית־וַעד, היה מקדיש קרואיו הצעירים־המתחילים מכל המדרגות ומביאם תחת צל קורתו, ולא מנע מהם כל אשר שאלו, נפלאה היתה אהבתו לעובר אורח והלך, פתו אכלו אביונים, וערומים לבשו לבושו, לא דרך צדקה ותנועת נדבן, כי אם דרך חירות, יש — טול, בדליכא — שאני. יותר שהיה

זה בעל־בית, היה אָמן, היה כעין סטודנט זקן; לא היה חסיד, אבל נשמתו היתה גלגול החסידים; חיים, רגש, התפעלות, וחבריא; וכנהוג, בזרוח שמש עתו, רבים היו אוהביו, וכבוא השמש לא נמצאו עקבותיהם. אבל פרץ היה איש אשר ראשו לא כפף, וגבו לא שח, ורגליו לא כשלו.

ואמנם הוא היה יותר מעורך־דין פרטי אהוב לכל, מכניס אורחים, משפיע שפע וחסד, רב פעלים מקבצאל של סקירות חיי העם, מאזין ומקשיב לשיחתן של בריות. הוא גם קרא, גם למד. יש והוא כותב אלי לשלוח אליו את מיצקביטש, הוצאת פאריז, ויש והוא מבקש ממני את גרץ. הוא קרא אז הרבה בספרות הרוסית ובספרות הפולנית. הסוציולוגיה לקחה את לבו. יגזם מי שיאמר, כי זה היה סוציאליסטן מאושש ממַסד עד הטפחות, והבאי הוא ג״כ לאמר, כי היו לו דעות רדיקליות כמסמרות נטועים. הרדיקליות שבו, יותר שהיתה שיטה, היתה נטיה, ויותר שהיתה תורה שלמה, היתה התיחסות ידועה אל הבריות והענינים. אבל בלי צל גוזמא אפשר לאמר, כי לפי מזגו היה תמיד עממי וחפשי, היה תמיד כולו זעזוע ורטט, מחאה וסתירה ושנאת כל נושן ויבש, כל שלטון ועבדות, כל נלוז ונפתל, כל שבט הנוגש, ואהבתו היתה גדולה תמיד לכל מי ומה שהיה נלחץ ונחנק. היתה בו לא רק נטיה אל האמת; זאת היתה בו תאנה וכעין קנאות. אם קונסרוטיבית היא, לא רק כפירוש המלה: שמור כל דבר ישן, אך גם כפירוש הענין; היות שבע־רצון, שמח בחלקו, השקט במכונו — בפרץ לא היה אף זיק של מידה זו.

וידעתי אני, כי היה פרץ כותב כבר בזמושץ׳. שלח אלי מכתמים שנונים (המשקע שירד למטה מנסיונותיו עם הבריות), שהיו עוברים מיד ליד, וגורמים לו לפעמים הרפתקאות עם הפקידים (שהכירו בו סימני מרידה במַלכות); אבל כתב גם שירים, והם היו סגורים חותם צר, או נמסרים לחבורה קטנה מאותן הקהילות שהיה פרץ מקהיל בביתו, לפעמים גם לקרוא פרקים. וחשבתי אני על דבר פרץ לפני שלושים שנה, בהכיני את „האסיף״. היו אז בינינו אך מעטים, אשר זכרו עוד את פרץ; שמו לא בער מרחוק, בספרות העברית לא נודעו עקבותיו, וספרות אידית עוד כמעט לא היתה אז. החבורה הראשונה התפזרה. גבריאל יודיל מת בעוני, כדיוֹגנס, בין ספריו וכתביו, בעלית קיר קטנה בחצרו של קאשר או של ווילדר בהנלבקי. בספרות החל פרק חדש: לאומיות, סגנון חדש, סופרים רבים, ולא כמאז — קול המולה דקה והמית שבולת נהר, אך נחשול וקול ענות גבורה. כמדומני ש„האסיף״ היה הראשון לכל עצמה של תנועה זו. הצלחתו גרמה לחיקויים טובים וגם קלושים, וגם הם הצליחו. זאת היתה לפני העתונים היומיים, וזאת היתה סלילת הדרך להם. — —

י. אופאטושו

בזמושץ׳

שלג יבש, צורבני, נישא עם הרוח על פני רחובות וסימטאות, וניפנף כבמטאטא. פה חישף את האבנים ושם גיבב תלי־לובן וחתכם ערימות־ערימות, בדומה לקברים. היה יום שבת אחר־הצהרים, שעה שיהודים מתכנסים מתחת לכסתות ומתנמנמים להנאתם.

מחלונו של בית־מלון, בקומה הרביעית, השקיף דוד נרקיס וראה את כל העיירה. ברחובותיה הצרים ובסימטאותיה הצרות־מהם לא נראתה נפש חיה. הרוח בלבד, כשד משחת,

בא במשובה פעם בפעם אל טבורו של השוק והביא עמו גלי שלג שנתגלגלו ונסתחררו ונשארו רבוצים אי־שם בסימטאות צדדיות.

נרקיס הוזמן ובא לזמושץ׳ כדי להרצות שתי הרצאות. הערב, במוצאי־שבת, צריך היה לדבר על הרומן ההיסטורי, ולמחרת — על ספרות פרולטרית. הוא לא נתן דעתו על הסופה המשתוללת בחוץ עד שקשה להגיד אם יורד השלג מלמעלה או עולה הוא מלמטה ואולי עומד העולם להתכסות כולו פלומת־לובן. הוא אף לא שם אל לבו, שאיש לא יבוא להרצאתו בסערה כזאת.

בכל אשר יִפֶן ראשו — שלג, רוח, סופה. ובתוך השלג מכונס הישוב היהודי — בתי קומה אחת וקומתים שבהם מברכים עדיין על נרות־ערב־שבת, כשם שבירכו לפני שלוש מאות שנה, לפני חמש מאות, לפני שמונה מאות שנה. המקוה מוסק ומחומם כמאָז — ואמהות יולדות בלי חשבון. הנוער שואף לעבור לוַרשה, לפאריס, לארץ־ישראל, למוסקבה. והשלג? השלג מתרומם ויורד מעבר לחלון, נישא וחולף בפסים כחלחלים. הרוח משתוללת בחוץ, פורצת לתוך סדקים, מתחת לגגות, ומייללת בדומה ללהקת כלבים.

נרקיס תקע ידיו לתוך כיסי מכנסיו והתחיל מצעד בחדר. חמימות עלתה בקרבו. זה שנים מחפש הוא את „ספר המפואָר" לשלמה מולכו ולא מצאהו. ובכאן, בעיירה נידחת זו, יושב אחד מלמד תינוקות של בית רבן ובידו הספר. החמימות היתה לרעדה, משל לא בספר־קטן מדובר אלא באשה אהובה. הוא נצטער שמסַדר־ההרצאות, זה שעמד להוליכו לאותו מלמד, לא בא עדיין. מדוע לא בא? האומנם הונאת־דעת היתה בזה? ספקות אפפו את נרקיס. עלה בדעתו ביקורו של הרצל אצל מלך איטליה. הקרא על כך? היכן קרא זאת? לאחר שמלך איטליה שמע מפי ד"ר הרצל את תכניותיו לבנין מדינת־היהודים, אמר לו:

„אתה מעלה בי את זכרונו של שלמה מולכו, המשיח היהודי, שחלם חלומותיו בחוצותיה של רומי."

ד"ר הרצל שלא שמע מעודו על שלמה מולכו הסמיק מבושה.

נשמעה דפיקה על הדלת. נרקיס פתח. בחור מסומק ניער את השלג מכובע־הקרקול, מצוארון־הקרקול, ניערו גם מערדליו והכניס לחדרו של נרקיס את ריחם הרענן של תפוחי־חורף. הבחור אמר:

„אם הסופה לא תיפסק, לא יבוא קהל אל ההרצאה."

נרקיס, שהיה כבר נעול־ערדליו ולבוש אדרתו החרפית, לא השיב דבר להערתו של הצעיר. הוא פתח את הדלת, פינה דרך לצעיר, וכרוצה להינכח באמיתות הדבר, שאל:

„אנו הולכים אל המלמד?"

„וַדאי, אל המלמד."

השתוללות הרוח בחוץ הגיעה לשיאה. חטיבות שלג הורמו באויר, זורקו אל פניהם של ההולכים, הציתו להבהבות בעינים. הרחובות המושלגים נראו ארוכים יותר.

הם נתעכבו בסימטה צדדית. בית גבנוּני. השלג עלה עד החלונות הנמוכים. הם נכנסו לפרוזדור האפל. הצעיר לחץ על ידית ופתח דלת. תחילה נכנס ובא ענן לבן, אחריו — נרקיס. אחרי נרקיס — הצעיר וברכת־שבת רחבה בפיו. ריח של חמין ליפף את הבאים.

יהודי כבן חמישים, שישב לשולחן ועיין בספר, קם ממקומו. זה היה המלמד. קומתו לא גבוהה. זקנקנו השב — דליל. העינים הכחולות והזכות כעיני־נער הביעו תמיהה. המלמד חייך לעבר הצעיר, אחר־כך נתן שלום לנרקיס והקריב אצלו את הכסא היחידי והזמינו לישב עליו.

כל הדירה היתה — חדר מרוּוָח אחד שהתנור תפס כשליש שטחו. ליד התנור עמדו ספסלים ארוכים. מבעד למסך נראו מיטה ודרגש. מן הדרגש קפצה ראשונה וירדה נערה צעירה משולהבת־אודם כלפת־של־גזר. אחריה קמה וירדה שניה — שמנמונת, גוצה ופניה כפני תבשיל־חמין שנשתחם. הנערות נתייצבו שעונות אל התנור ושלחו מבטים מבויישים לעבר השולחן. המלמד התבונן בנרקיס, משל חפץ היה למצוא את הקירבה שבינו לבין האורח. הוא הביט בו ושאלו:

„אדוני הוא שבא לעיין ב,ספר המפוֹאר'?"

„כן, אנוכי" — האירו עיניו של נרקיס.

המלמד חיכך יד ביד, כדרך יהודים אדוקים לאחר נטילת־ידים. מתוך־מתון ניגש אל ארונית־הספרים, הוציא משם ספר קטן וישן ונתנו לידי נרקיס:

„הנה לפניו, ,ספר המפוֹאר'."

נעצרה נשימתו של נרקיס. בחטיפה לקח לידיו את הספר ולא פתחו. החזיקו בשתי כפות ידיו כמי שמחזיק צרור אבנים טובות. אחר־כך פתח את הספר, התבונן בעמוד־השער, קרא בעיניו — „ספר המפואר, נדפס בקראקע, בשנת ש"ל", והוסיף בקול: „בשנת 1570". לבו זע בקרבו ולא נרגע, ודמו, דם חם, עלה מרגליו ומידיו ונמסך לתוך לחָייו, לתוך מוחו.

„כמה ישהה מר בזמוֹשץ'?" — שאל המלמד בבדיחות־דעת את נרקיס.

„היום וגם מחר".

„אתן לו, איפוא, את הספר למשך יוֹמַים, בחפץ־לב אתנהו לו."

„למשך יוֹמים?" — נשתנה קולו של נרקיס, כאילו רצו להוציא ולקחת ממנו את הספר. — „ואם אתן לאדוני עשרים זהוב במחירו?"

המלמד ניענע בראשו לאות סירוב. נרקיס היה סבור שנקב סכום קטן מדי, והתחיל להוסיף ולהעלות:

„נוּ, ואם שלושים אתן, וארבעים, נוּ, ואם חמישים זהוב?"

נרקיס הביט על סביבו, על העוֹני שבבית, הוא התבונן בשתי הנערות שעמדו וחיממו עצמן ליד התנור, הסתכל בעיניו התמהות של המלמד. הוא חיכה לתשובה. המלמד התנצל, כמו נצטער על שאינו יכול למכור את הספר.

„יבין מר, מקובלני מבית־אבא לא למכור ספרים, כל ימי חיי לא מכרתי שום ספר מספרי. אוכל להשאילוֹ למר, ולא רק לשני ימים, אפילו לזמן ארוך יותר אַשאילו לו ובלבד שיבטיח לי מר להחזירו."

פניו של נרקיס חָורו. המלמד השגיח בו והקריב את הספסל הארוך שהיה ישוב עליו אל כסאו של נרקיס:

„יסלח לי אדוני הצעיר, מה ענין מיוחד לו בספר הזה? על שום מה ייאָבק כל־כך להשיגו? הן אין מר, כנראה, מובהק ביראת־שמים."

נרקיס קם מעל כסאו, עבר וישב על הספסל, אצל המלמד, ופתח בשיחה, בשיחה ארוכה:

„דורות. דורות. אי־שם במרחקים נולדה מחשבה רווית־כאֵב. די היה בדיבור אחד מפי שלמה מולכו והרגיש האדם בצער העולם. בלי אהבה, בלי מעשים־טובים אין קיום לעולם. מעשים־טובים פוחתים ומתמעטים וקרירות משתררת בעולם. ירבו נא מעשים־טובים, תגדל נא האהבה — קיומו של העולם הכרח."

מי הגיד זאת — שלמה מולכו, נרקיס, המלמד? הנערות אף הן עמדו כבר בפנים

משולהבות ליד השולחן. לאחר מכן הביטו בחדוה באביהן המלווה את נרקיס לפתח היציאה ופיו אינו פוסק לשנן:

„יקח מר את הספר, בבקשה ממר, לאחר שיחתנו אני נותנהו לו במתנה גמורה."

שלג, רוח, סופה. זמר עלה בקרבו של נרקיס, הזמר האיץ את צעדיו ברוח הכחולה, בשלג הכחול ממנה.

תירגם: ד. ב. מלכין

יוֹסֵף צֶ׳סְלֶר

***

הַתְּפִיסָה רְחוֹקַת הַשֵּׁנָה נוֹשֶׁמֶת נְשִׁימָה כְּבֵדָה.
חֲלוֹמוֹת זֹהַר אֲוְרִירִים דְּבֵקִים בִּכְתָלֵי הַטַּחַב
וּמְבַקְשִׁים תִּקּוּן.
רַק עַל הַכֹּתֶל מִנֶּגֶד מְפַזֶּזֶת מִשְׁבֶּצֶת חַמָּה בַּיְשָׁנִית, רוֹטֶטֶת
וּבְמִשְׁבֶּצֶת הַסּוֹגֵר מִתְלַבֵּט חֲלוֹמִי. טִפּוּחַ גְּדוּדֵי הַשֵּׁנָה.
עוֹד מְעַט וְהַפַּעֲמוֹן יְצַלְצֵל. זֶה פַּעֲמוֹן הַתְּפִיסָה הָעָז.
אַחֲרוֹנֵי קוּרֵי חֲשֵׁכָה יָגוֹזוּ;
עוֹד רֶגַע וְעִם פַּעֲמוֹן הַתְּפִיסָה יְצַלְצֵל גַּם פַּעֲמוֹן
הַמִּסְגָּד הַקָּרוֹב צְלִילֵי רַחֲמִים, צְלִילֵי אֵל...

השעון

זה רבות בשנים התנוסס ביפיו המגדל הגבוה אשר בעיירה ז. עם השעון הנהדר; גבוה הוא המגדל מאד, ובהרים איש את ראשו למעלה יראה את שיא גבהו, העטוף מפלשי עבים ובזרוח השמש בימי הקיץ הלוהטים והשתברו קרניה אל כיפת המגדל המוזהבת ואלפי קרנים מסנוורות עינַים יוצאות ומתפשטות שם.

עומד המגדל באמצע העיירה הבנויה כעין תיבה מרובעת. בגאָנה וגאון מסתכל השעון באלפי הבריות הרוחשות לרגליו. במנוחת־אבן אכזריה, מנוחת־לעג הוא משקיף מלמעלה על האנשים הנעים וזעים, הרצים ומשתוללים ממקום למקום נטולי מנוחה לעומת אצבעותיו

העבות הנעות לנצח בהעלם מעין רואים, שוחקות לכל רוח. דומה כאילו לא יד אדם הילכה אותן, אדם בן־תמותה, אדם בן־חלוף. הזמן הנצחי המשקיף על חיי בני אדם הוא הוא שהכניס בו רוח חיים. צלצוליו הם עבים, מתכתיים, שקולים ומדודים, יורדים כרעם על ראשי האנשים, הרצים־טסים, נדחקים ונלחמים, מתכופפים ומזדקפים... דומה צלצולי הזמן־הנצח הם: מבשרים הם את יום המוות הנורא שבוא יבוא, אף אם יאַחר. לא כדאי, איפוא, להתפתל בנפתולי החיים.

וחותם עין הזמן מוטבע על כל אנשי העיירה. דומים הם לחיילים זריזים הצועדים במהירות צעדי ברזל תחת פקודת שר צבאם, דומים הם לאסירים המטיילים את טיול הבוקר בחצר בית המאסר: הסובבים בעיגול צר בפעם האלף והאחת ועין הנוטר צופיה עליהם. יש חשק לכווץ את גופך, לזקוף צווארונך מעליך ולהיסתר מפני מהלומות הזמן. ואשר על כן שתקנים הם בני העיירה. אִם זעומה חיבקתם בזרועותיה המוצקות הקרות. ובהופיע צחוק על שפתותיהם, צחוק עליז, צחוק משובה, והמית אותו לעג השעון הזדוני. ובהתפרץ ילדים במשובה עליזה, ברצונם לכרכר ולפזז והיתה תנועתם כטרם באה לעולם — ושוב דממה. ומרגלא בפומא של כל ילד קטן שאלה מופנית לאבא: „מי עולה שמה להלך את השעון שלא פוסק מהלכו לנצח? אין זאת כי אם יד נסתרה היתה בו".

יש אשר מטר סוחף ניתך ארצה והתחמקו כל בני העיירה הביתה, כנסים מנוסת מלחמה. ונשאר עומד בחוץ השעון, אלפי טיפות גשם דבקות בו, רצונך לרכך אותו אולם פעלן הוא כאפס ואין. סלע נוקשה כזה אין דמעות, דמעות רחמים, פועלות עליו. דממה נוראה שלטת. נשמעת ברור כל דפיקת השעון, דפיקה אכזרית הולמת ובלילה בהליט השינה את כל העיירה ואור כסף הלבנה נשפך עליה, מראה המגדל כמראה ארמון קסם למכשפים שעוד מעט ויגיחו משם.

חושך. חלונות הבתים, אלה החורים השחורים, מעידים על חלומות המועקה שדבקו בכתלים והשעון, זה מלאך החלומות הֵער, דופק ומתקתק בלי הרף את תקתוקיו הפסקניים והפזיזים וגוזר על השתיקה.

עברו רבות בשנים ומלחמה באה לעולם. גלי־דם הציפו את העיירות הקטנות וגם עד העיירה הזאת הגיעו. יומם ולילה נוהרים מחנות צבא למערכות המלחמה. עגלות צידה מוצקות וכבדות טעונות סבל, פרשים רוכבי סוסים דוהרים ומשתוללים, קולות ורעש של חיילים המובלים לטבח, זיקי דם בעיניהם. מסתתרים בני העיירה, מגיפים תריסיהם ודלתותיהם, מתכנסים בחדרי חדרים מפני פחד החרב המתהפכת בחוץ. ריקים הרחובות ושוממים, מתרפקים על שרב היום ועל קור הלילה, מתגעגעים לפעמי בני אדם, נאנחים תחת פסיעות־המלחמה הכבדות.

אחד הוא השעון המסתכל מלמעלה בנחת קרה, בהענית סוד של מספריו הטמירים. ובין רעש התותחים, וקולות הפרא של המנצחים ואנקת חלושה של עשוקים בני־בלי־בית המבקשים את המות ואינו, נשמע קול דפיקת השעון. כל תקתוק — הוא בשורה רעה לעולם. כל צלצול — מעין בקשת תחנונים יש בו, כאילו חש את היום הרע שיבוא גם עליו. נשתולל האדם, נטרפה דעתו עליו. כּלָיה הוא גוזר על הכל ופוסע גסות גם על הזמן. זיק הפרא של האדם הקדמון בעינו האחת ובשניה ניצוץ של בקשת אלוהים.

ועם דממת הלילה, בהשתתק לרגע חית המלחמה, חרדים בני העיירה לכל תקתוק השעון, תקתוק פזיז, בהול, עצבן... אין זאת כי נכמרו רחמיו גם הוא על המוני הרעבים, דם הפרא בעיניהם, המשתרכים ברחובות השוממים וכל עצמותיהן תאמרנה: „לחם". אין זאת

כי רחם מרחם גם הוא את המוני השדודים, קרבן הפורעים, המשחיתים על ימין ועל שמאל. או אפשר מרגיש הוא בקצו הקרוב לבוא?

אמנם כן. בבוקר לא עבות אחד פגע כדור במגדל. הוא נהרס. השעון נפל והתפוצץ. הד נורא קם בלב בני העיירה. דבר ניתק בזמן. רגלי אדם עומדות בנצחון על מפלת השעון. שעה רעה ירדה לעולם.

זמושץ׳, 1919

רשויות

מוסכמה היא: יש חיכוך מתמיד בין הסופר והציבור, כלומר בין הספרות והמנגנון. ככל שהתקופה מטילה על הציבור יעוד ומצוקה, הולך החיכוך ומתגבר. ורבים הטינה, הרוגז והמרירות ביניהם. ואולם מוזר הדבר: בדין־ודברים חריף זה המדבר הוא תמיד צד אחד — הציבור. הוא התובע, הוא הטוען. דומה שהסופר הושב על ספסל־הנאשמים, בפני ערכאות החיים, ושומה עליו רק להצטדק, להתגונן. תמיד הוא נתבע למשהו, תמיד הוא חייב למישהו. מעולם לא יצדק לפני התקופה ואחריותה. כל בר־בי־רב בקי בכל הדו״ח הפרוטרוטי של משפט זה. כל ינוקא מפלגתי לובש תגא של קטיגור, מגיש עצומות, תביעות, דרישות.

*

ברגעי חולשה תוהה המשורר: מאַין יבוא הדי? מסביב הושלכה שתיקה, אפס הד. המשורר נדכא. הוא אינו רוצה ליישב עררותו זו בדוחק, לתלות את הקולר בראינוע, בעתון. הללו הם רק סרסורים תפלים למשהו שרשי יותר. לא סיבות, כי אם גורמים, תואנה ואמתלה. היוצר מתחיל מפשפש בו עצמו ובא לידי הרהור חשד: אפשר בו האָשם? אפשר לא הצליח להרטיט את הנימה הלבבית של הציבור? על חטא שחטא בנושא, בסטיתו מדרך־המלך? יתכן. צידוק־דין אכזרי על עצמו. הוא שואל: כלום נושא זה שבו הוא מטפל ביצירה, אינו כואב? והוא משיב: הוא כואב, אבל לא עכשיו. עכשיו יש נקודת־מוקד אחרת. רגע זה ממולא תוכן אחר, עד לבלתי שיור. וכן הוא בא לידי בעיה: הזיקה לאַקטואַליות. לא מצד דרישת־הציבור, הזולה, הגסה, הנוהגת זלזול ברטט־יצירה, התובעת מס מגונה של התמכּרות — מכירה עצמית. כי אם מצד דרישת־היוצר גופו. תוצאות פקפוקיו והיסוסו. המותר לשיר על „בת־אופה״, כש„עיר־ההרגה״ מתבּוססת בדם פצעיה? ענין זה הוא מחוץ לפולמוס הקלוקל, הדמגוגי, המתרעש מעל עמודי העתונות, ומעל במת כל אסיפה. שם הכל ברור מלכתחילה. סעיף פלוני בתורה אלמונית. כאן לא. כאן עדיין שרוי זה במזל הנפתולים, חשבון נפש, שקלא וטריא רצינית עם המצפון. היוצר מהרהר: אם מתחולל שינוי־ערכין, אם הוא עולה בקרבנות כה עצומים, ואם הוא מוסרי, פרי חלומותינו, מדוע באמת לא לפייטן? מדוע לא להמתיק בנטפי שירה את מרירות־הקרב לעומדים במערכה, ומדוע לא למשוך את האדישים בעבותות־הפיוט? האין בהסתלקות איסטניסית זו משום חטא פלילי של „והיה אם לא יגיד״?

הרחוב ותא־היוצר — מי מהם עדיף? איך לסדר יחסיהם בהדי הדדי? לסגור על שבעה מסגרים את חדר העבודה, להוריד את הוילונות ולטפל בערכין הנצחיים, באוצר־התכנים מדור־דור, שליחם לא נס לעולם, או לפתחו לרנָחה בפני העתון, הרדיו, המבשׂרים זעזוע והסתערות חדשים לרגעים, מדיניים, חברתיים, אידיאות, חיכוכים ויצרים בני־חלוף, עתירי קונפליקטים וטרגיות? להימלט אל הנצח ממתלאה אקטואַלית, או לכתוב רק על מתלאה זו? את הציבור המקשן־התבען אפשר לפטר בתרוץ: היוצר חפשי לרוחו ואין לכפות עליו נושא כגיגית. אולם אם הסופר גופו הוא הוא המקשן? יש, כמובן, מוצא קל מאד. בו נוקטים רבים ומרובים: מפברקים לפי רוח הזמן, היומיום, ולפי טעמו של הקורא הרגיל, רומנים אבנטוריים, בעתרת צפירות מכוניות, קורטוב קרימינליות, רעש־קרבות. העתק מוחלט, ללא העמקה. מטעמים לקטיגוריה הדימגוגית, שתמיד נכון בידה כתב־אשמה ופלסתר: ברי־קדות, לשכה מפלגתית, אסיפת־עם. בודאי מאושרים הם אנשי הודאי הקטנון הזה. אולם מה יעשה הסופר ישר־הלב, הספקן? אפילו אם הם מתרוממים רגע ממעל לתעמולה האַקטואַלית, ונפנים לערכי־העבר, אין להאמין להם. עדיין לא חדלו מהתלבט. אנדרה מורוֹאַ נשאל על־ידי שבועון צרפתי על יחסו אל החיים המדיניים דהאידנא. הוא ענה: „הם אינם משפיעים עלי במאום. שקוע אני ראשי ורובי בחקר דברי ימי אנגליה. והאמת ניתנה להיאָמר: תקנותיו של ווילהלם הכובש ידועות לי יותר מאשר תקנותיו של לאוואל שלנו". היש לקבוע מסמרות בגילוי־דעת אינטרוויואיי? הוא בורח. החיים רודפים אחריו, והספק חוזר למקומו. ימינו הבהולים דנים את הספקנות לכף חובה. המשבר הכלכלי, המדיני, הספרות המוזמנת מיסודה של הספקה סיטונית לכל דכפין, עם הארצות המתגנדרת, — כל אלה גזלו בזרוע את הקורא המעולה מהיוצר הספקן, והוא מרגיש עצמו תלוש, מוזר ומנוכר. אכול־ספקות וסובל מאד.

והיוצר מהרהר: מאידך גיסא, מה יהיה על ה„פכים הקטנים" של החיים? אל כל קונטרס דק מדחיקים היום המונים. כל שיר בן שתים, שלוש שורות נושא מדברותיו על מחנות. ובתעמולה הפומבית הזו אָבד לנו המוטיב האנושי הצנוע. אפשר דוקא בימים שכחי־יחיד אלה על הספרות לשמרו לשעת־געגועים חדשה? לרבים, בתור יש אדנותי, הרבה פרקליטים, עושי דברו. כל אסיפה קרתנית של מפלגה פעוטה היא סימפוניה קיבוצית. אולם מי יטפל בערכי־היחיד המוזנחים? היום הידים עסוקות בהצבעה, העינים מחטטות ברשימות־נבחרים, האזנים נחרשות מסאון תעמלנים, והרגלים למודות להלך בקצב רשמי. דוקא כעת יש להנציח את קול הדממה הדקה, שאין שומעים לה. את כל אותם המוטיבים הצנועים, שאין בהם משום בריאת עולמות והחרבתם, אולם לעומת זה יש בהם משום שלוה, חלום, בטחון ואמונה ביפה ונשׂגב. מה לי תרועת־המונים, אם אחד אומלל, דעוך, יושב אי־שם בפינה ובוכה, קובל על עיוות־דין? מה ערך למהפכה וגזירתה להשתמח, אם אחד אדם צופה עמוקות בשקיעת־החמה ובגורלו ומתעצב מאד?

לציבור אין פנאי, הוא לומד על בוריה את תורת הדילוג על מישהו, אפילו על עצמו. רק המשורר מהלך עדיין בעולם באשפות־הציבור ומלקט כעני לקט שכחה ופאה של ימינו — שיירי יופי ופיוט על שדמות־שממה. תינוק הנרדם מלכותית עם בין־ערבים — לגבי המהפכה אין זה חשוב כלל. אולם כמה יופי גנוז בזה. עמדתו של היחיד במצבים שונים: גיע וניד, אי־שביעת רצון. כעס ועצב מחוץ לתחום המהפכה, גם הם בנותן טעם אמנותי. המהפכה בשביל האדם, ולא האדם בשביל המהפכה.

יש בקונפליקט זה הד־מה לשאלת־הנצח של הלכה ומעשה בחיים. גדולים ורבים נתקלים בה ומתקשים להכריע לצד אחד. הרבה ראָיות כאובות מכריעות לצד המעשה.

הציבור והמפלגה שואלים היום למעשה. הם מנסחים חריפות: „הלנו אתה, אם לצרינו?!" אינם מסתפקים באהדה עמוקה, בהכרה תיאורית, במתן־סַמכות להלכה. הם הופכים מיד את התורה ל„שולחן ערוך" — לאורח חיים: דע מה שתעשה. בעקבות הבהלה תשגה החשדנות. הבדיקה מעולה שבעתים, ורשויות־בינים נמחקות, ועל הספקנים מוטבעת גושפנקא של לעז: מי שאיננו בעד, הוא כנגד. שעת־החירום נוטלת את מידת־האדיבות. מנצחת צרות־האופק. אין תימה, איפוא, אם שוללים מהספקנות אפילו את המוסריות הרכה שבה, את החיוביות הכמוסה של „יש פנים לכאן ולכאן", ומתרגמים אותה מיד לשפה המגושמה של „ריקוד בשתי חתונות", של השתמטות מחמת יראה וזיקה לטובת־הנאה אישית... כל חולשה אנושית היא כבר בגידה בחזית. בין הקורא ההגון והיוצר עמדת המפלגה ויתר הסרסורים הציבוריים. הם המחלקים כתבי־סמיכה ותעודות־פרסום. ומשורר, שאינו נכנס רשמית לתנועה מדינית או חברתית, הוא באמת מבודד, מחוץ למחנה. סביבו הס, אין מזכירים את שמו, מלבד, כמובן, אותם קנאי־האמנות, אחד מעיר ושנַים ממשפחה, השבלים הבודדות, העומדים עדיין בתומתם.

וסיומים עגומים גם למשוררים בבגדי־שרד, ל„חצרנים". גם להם. היתכן שגם הם מבודדים שם, בתוך ה„חצר" הסואנת, מקום שם הוקצתה בשבילם לשכת־כבוד? משהו כאן לא כשורה. דוקא אצל משוררים מסוג זה שכיחים מקרי־ההתאַבדות. ואם בפני כל התאַבדות אנו עומדים כבפני חידה, הרי את התאַבדותם של אלה מותר לנו לדרוש, עד כמה שדמיוננו מגיע, ולהסיק ממנו מסקנות. כל „חצר", אפילו מודרנית, סתומה וחתומה היא. אין להציל משם אפילו בדל־סוד. רק לעתיד־לבוא, כשיתגלו ארכיונים, הם יספרו על הנעשה שם, לפני ולפנים. וגם דרכי השירה ה„חצרנית" נסתרים לנו. ואַל נא נפשט כה את הענין. הוא מסובך מאד. יש לנו עסק עם משוררים חשובים, אלה שחזו את המהפכה הרוסית, חלמו עליה, סבלו בשבילה וזכו גם להסתופף בצלה. והנה — מַאיַאקוֹבסקי התאַבד. זה טפסר השירה המהפכנית בהכשר המנגנון. גם יסֶנין. גם סקריפניאַק. תיקו. והם הרי באו אל המהפכה כחסידים, כשלומי־אמוניה. ומדוע איפוא עשו מה שעשו? הגם עליהם העיקו בגדי־השרד? הרי דברים בגו: או שנבאשו בעיני המנגנון או שנבאשו בעיני עצמם והופקרו לחטטנות פנימית מלב־כולית שניתקה פתיל חייהם. סוף מעשה בלבטים תחילה. אם כה ואם כה — הרי זה סימן רע.

יוֹסֵף שְׁוַרְץ

שִׁיר הַנַּוָּד

שָׁלֹשׁ זְקֵנוֹת

שָׁלֹשׁ זְקֵנוֹת עִם פְּנֵי שַׁעֲוָה
מַבִּיטוֹת עַל כּוֹכָב יָרֹק שֶׁהִבְרִיק וְכָבָה.
אוֹמֶרֶת אַחַת וּמַצְבִּיעָה בְּצִפֹּרֶן שְׁחוֹרָה לָרָקִיעַ:
כָּל כָּךְ הַרְבֵּה כּוֹכָבִים וְרַעֲבוֹנַי לֹא יָדְעוּ לְהַשְׂבִּיעַ.
עוֹדֶנִּי זוֹכֶרֶת, לִפְנֵי הַרְבֵּה שָׁנִים, בְּאָבִי
אָמְרוּ: „כּוֹכָב נוֹפֵל הַרְבֵּה אֹשֶׁר מֵבִיא".

אוֹמֶרֶת הַשְּׁנִיָּה וּמַשְׁחִירָה שִׁנָּהּ:
כּוֹכָבִים הַרְבֵּה כְּפֶרַג בְּגִנָּה,
הַלְּבָנָה בְּאֹדֶם עָלֵינוּ הִיא שָׁחָה.
מִזְּמַן יָדוּעַ: „כּוֹכָב נוֹפֵל – לְמַזָּל וְלִבְרָכָה".

אוֹמֶרֶת הַשְּׁלִישִׁית וּמְתַקֶּנֶת אֶת הַפֵּאָה.
וְנוֹשֶׁמֶת טַבַּק חָרִיף בִּמְלֹא הָרֵאָה:
אֲהָהּ... הַכּוֹכָבִים הֵם נְשָׁמוֹת
שֶׁל בַּחוּרוֹת חֲצוּפוֹת הַבּוֹעֲרוֹת בָּעוֹלָמוֹת.

לוֹחֲשׁוֹת שְׁלָשְׁתָּן בְּיַחַד, בְּרוּרוֹת,
עַד הוּא הַקֶּבֶר חֲפָרוּהוּ חֲפַרְפָּרוֹת:
כּוֹכָבִים כְּאֲפוּנִים, כְּפֶרַג – כּוֹכְבֵי הָעַד
יִפְּלוּ לָהֶם, יִפְּלוּ, זֶה לָנוּ לֹא אִכְפַּת.

זְקֵנִים

בְּרֶדֶת בֵּין־עַרְבַּיִם יִסְתַּתְּרוּ בַּבָּתִּים.
בְּאֶצְבָּעוֹת קָרוֹת יְמַשְּׁשׁוּ גַּבֵּי תַּנּוּרִים חַמִּים.
יָרִיחוּ רֵיחַ טַבַּק חָרִיף (עוֹד נִשְׁאֲרוּ קְצָצִים מְעַטִּים)
וְיִכְמְהוּ אֶל יְדִידִים וּקְרוֹבִים מִשֶּׁכְּבָר הַיָּמִים.

מְאֻחָר בַּלַּיִל, רוּחַ נוֹהֵם. נִדְמֶה לָהֶם: קוֹרֵא הַגֶּבֶר.
בְּיָדַיִם מְרֻטְּטוֹת יְחַפְּשׂוּ אֶת הַבְּגָדִים הַמְּשֻׁמָּשִׁים.
יִתְאוֹנְנוּ עַל רַגְלֵיהֶם כִּי חָלְשׁוּ (אֲבוֹי לַשֶּׁבֶר!).
הַזִּקְנָה בְּכָל אֵיבְרֵיהֶם וּבְכָל חֲמֵשֶׁת הַחוּשִׁים

עִם בֹּקֶר בְּלַהַט הַחַמָּה. יֹאמְרוּ: קְצָת חָמִים.
וְדֶרֶךְ מִשְׁקָפַיִם יִתְבּוֹנְנוּ אֶל מִשְׂחֲקֵי יְלָדִים בָּרְחוֹב.
הֵם עוֹמְדִים אוֹבְדֵי עֵצוֹת וְאַחַר אֶת פְּנֵיהֶם שָׂמִים
אֶל בֵּיתָם. כָּל אֶחָד לְבַדּוֹ בַּאֲנָחָה יִסֹּב.

בְּבֵין־עַרְבַּיִם הָרְקִיעִים יִצָּבְעוּ בְּכָחֹל וְאָדֹם.
עַצְמוֹתֵיהֶם תִּכְאַבְנָה מִבַּטָּלָה וְשִׁעֲמוּם.
פִּתְאֹם יְאֻפְפֵם עִלָּפוֹן. וּבַחֲלוֹם יוֹפִיעַ אֲלֵיהֶם
אֲרוֹן מֵתִים וְאוֹר נֵרוֹת עָמוּם...

1939—1938

שִׁיר עַל נַוָּד

לוֹהֵט בְּלַהַב נְתִיב הַחוֹל וּמְלַקֵּק צַעֲדֵי הַנַּוָּד,
כְּסִרְטֵי אַרְגָּמָן בּוֹרְחוֹת הַדְּרָכִים לַמֶּרְחַקִּים
שִׁבֳּלִים מְלֵאוֹת מְפַלְּלוֹת בְּעִלָּפוֹן לַקָּצִיר
וְגַנִּים צְמֵאֵי הַגֶּשֶׁם פּוֹרְשִׂים יָדַיִם לַשְּׁחָקִים.

הַנַּוָּד צוֹעֵד – לְפָנָיו צִלּוֹ הוֹלֵךְ – עֲנָק לְמֵרָחוֹק.
מְלַוֵּהוּ כְּשׁוֹמֵר מֵאֲגֻדַּת יְלָדִים.
הַנְּחִירַיִם מְרִיחוֹת רֵיחוֹת בֹּשֶׂם מָתוֹק
מֵעֵצִים עֲמוּסֵי פְּרִי מְגָדִים.

לְאַט שׁוֹקֵעַ הַשֶּׁמֶשׁ בַּנַּחַל כְּנָזִיר הַיּוֹרֵד לִטְבֹּל.
בְּנוֹת הָאִכָּרִים עַל שְׂפָתוֹ רוֹחֲצוֹת רַגְלַיִם.
כְּיֶלֶד מִתְחַטֵּא רוֹמֵז מֵעַל כּוֹכָב כָּחֹל,
רוֹחֵשׁ לַנַּוָּד סוֹד מִמְּרוֹמֵי שָׁמַיִם.

עָיֵף כּוֹרֵעַ הַנָּוָד עַל יַד הַדֶּרֶךְ בִּתְעָלָה.
וּמְבָרֵךְ דְּרוֹר אַחֲרוֹן מְמַהֵר אֶל קִנּוֹ הַגָּמוּר.
אוֹר אֲדַמְדָּם בְּאֶשְׁנָב רָחוֹק עָלָה.
הֱיוּ בְּרוּכִים — אוֹר וּדְרוֹר אוֹרְחֵי נוֹדֵד גַּלְמוּד.

הַלַּיִל הָרַךְ עוֹצֵם בְּשֶׁקֶט אֶת עֵינֵי הַנָּוָד.
וְסַהַר תַּמּוּז מְצִיפֵהוּ בְּקַרְנֵי גַעְגּוּעִים.
אַךְ רַגְלָיו מוּכָנוֹת לְהִתְרוֹמֵם מִיָּד
עִם קֶרֶן אוֹר רִאשׁוֹנָה בְּפַאֲתֵי הָרְקִיעִים.

דצמבר 1938

שַׁחַר

קָרַע הַשַּׁחַר אֶת שְׁעָרָיו לִרְוָחָה,
עַל הָעוֹלָם הַמְטֻלָּל הִזְרִים אוֹר וָזִיו,
הַנּוֹדֵד הִתְעוֹרֵר כְּנוֹלָד מֵחָדָשׁ בִּבְרָכָה
וְגִיל הַזְּרִיחָה אֶת פָּנָיו הֵצִיף.

מִשֵּׁשׁ אֶת תַּרְמִילוֹ, אָחַז מַקְלוֹ בַּיָּד.
וְהִשְׁאִיר אֶת בִּרְכָתוֹ לַמָּקוֹם בּוֹ נָח.
רוּחַ צָעִיר כְּצִפּוֹר אֶל בֵּין בְּגָדוֹ יָרַד
וְשֶׁמֶשׁ בְּהִירָה מִבֵּין רִיסָיו זָרַח.

רַגְלָיו בָּאֲפָר כְּשִׁכּוֹרוֹת מִיַּיִן.
הַתְּבוּאוֹת וְהַצְּמָחִים הֵן כִּשְׂדֵה הַשַּׁחְמָט.
לְאָן? — אֵינוֹ יוֹדֵעַ, הוּא יָדַע רַק מֵ אַ יִ ן
וְכִי קָדוֹשׁ הוּא שְׁבִיל הַמַּעַשׂ לַנָּוָד.

הַמַּעַשׂ הַמַּמְרִיץ — לוֹ כָּל רְגָעָיו קוֹרְאִים,
הוּא זוֹעֵק בְּגוּפוֹ וְאֶת צְעָדָיו מַרְחִיב.
הוּא שׁוֹמֵעַ בִּיְעָרוֹת שִׁירַת הַמְּשׁוֹרְרִים
מְלֻוָּה בִקְרִיאָה עַלִּיזָה שֶׁל אָבִיב.

תירגם מאידיש ב. מרדכי

ש. רייכנשטיין

הוברמן ניגן

(הרהורי מאזין לקונצרט בעין־חרוד)

הסַלון — ים אורות. גברשות ארגמן, יהלום, כדכוד ואחלמה בורקים, משתבררים בגוני הקשת: אנדרטות. תמונות. רשרוש משי ומלמלה. קידות־חן ומחמאות־נדיבות. גבירות רבות זוהר, רוזנים, אצילים, חכמים ומשוררים. השולחן הערוך — מזבח גבוה. השיחה משתלהבת כנר אלוה. האמרות — פנינים ואבני־ברקת. שור! לא בן מנחם המצומק והגיבן הגחון על ספריו כעכביש, אלא סנה בוער. ריסי העיניים מתכווצות ושפע אור שופע ממנו. חכמתו מסנוורת — מנדלסון משוחח. שש — הנשימה נעצרת. דלתות האולם נפתחו והדר מלכות הופיע. כשני רעים אהובי נפש ישוחחו. הפתגמים, המשלים, האנקדוטות — פרחי בושם מגן מזרחי עתיק יומין. פני המסובים בהתלהבות עילאית. עיני הקטיפה השחורות בתוך חיורון הפנים הגזעיים של הגבירות — שזיפים משובחים עטויי טל שקרנה עליהם שמש בוקר. רוזן לאציל יביע אומר וחכם למשורר יחוה דעת: „מה עמוקה חכמת הגניוס היהודי ומה — מה מתוקות בנות ישראל הנאוות” — — —

חלונות הסַלון פתוחים לרוָחה. שמי אירופה הרכים המתחדשים, שזורים עננות צחור ענוגות, נשקפים לתוכו. ירח נוגה מחליק על צמרות עצי הגן השקוע בחלום. שלוה ושעת רצון.

אך מה זה, מה ההמיה העולה, האין גונח מישהו, האין קול חרחור חודר מבעד החלונות הגבוהים? ומה הצחוק הפרוע הלזה? הסערה ביערות טבטוניה, המרד הריינוס היפהפה והשאנן בחופי אלוניו? הוי, האין קול זעקה בוקע מתוך הבתים המצופפים והמגובבים זה על גבי זה ב„יודנגאסה” כעדת גולים מבוהלים? שזיפי עיניים נפערות בפחד והן יפות עתה ומשגעות שבעתיים. רוזן חיור פנים, מסולסל שפם וניב, חובק עדינות כתף מרטיטה, גוחן אל אוזן קטנה מעודנת כקונכיה ולוחש רכות: „לא כלום, גברתי הנעלה. „לאנדסקנאכט” הלום יין פרק עולו ומשתולל קמעה, עד ארגיעה ייכלא בידי שומרי החוק. האין גם דעתך הנעלה שיש להתיר העול המעיק — — הביטי נא כיצד נאחז הירח בצמרות העצים כראש אבשלום באלה” — — —

כל בני־האדם אחים הם.
באשר כנפה תמריא.

בירות אירופה המעטירה. היכלי תפארת. מפעלי תעשיה גיגנטיים. כנסיות מרהיבות עין. סינגוגות רמות עתירות קישוטי זהב ורפורמות, אמנות צרופה, שירה, מדע, פילוסופיה. מחנות מלוכדים צועדים לקראת המחר לאור תורה הגיונית, בהירה כאור יום לטוהר ולבטחון. רום עוז. העפלה. אור האדם הגיה בכל זהרו ותפארתו.

צאצאי מנדלסון זקופי קומה ופעורי עיניים חומדות עולם ומלואו. אין סימן ואין זכר לחטוטרת הסב ולזו האימה החבויה מאחורי ריסים מארכים. הצעד איתן, דורך על אדמת אדם. הראש נעוץ במרומים.

השמים והארץ מספרים כבוד אדם.

שרים, מושלים, מלכים מקשיבים לאדם המבשר פדות במיתרים וקשת. המונים כורעים לקוסם משדל, מפייס, מבטיח מלכות האדם. שמו לתפארת ולתהילה. האיש שכח כמעט מוצאו. ובאחת העיירות בתוך פולין המשועבדת יושבים נערים בליל־חורף על ש״ס ופוסקים ובין סוגיא לסוגיא מקשיבים לשיחו של ר׳ ברוך ניי בעל העיניים הרושפות אש והמצח הרם המצהיר כקלף ספר־תורה, המהלך בתוך ערוגות חכמתנו כאחד גנן אבהי ומהנה בבשמה הטוב נערי ישראל צמאי דעת. זחוחה דעתו של ר׳ ברוך ניי והוא מספר על גדולי זמושץ׳, חכמיה וסופריה. על אלה שנתנו מחילם לתורה, הרחיבו והעמיקו זרמנו העתיק, ועל אלה, אף הם מלאים וגדושים תורת יה, שיצאו וחזרו „מקוצצים״ ר״ל מלבר ומלגו. וגם על אלה שזנחו מקורם ושמו עצמם נוטרי כרמים זרים. משולהבות עיני המקשיבים, הגאוה גואה בלב והתקוה להיות ברבות הימים כאחד מאלה מרפרפת מעל הראש ככנף יונה זכה. תרות עיני הנערים, שכבר הספיקו „להציץ״, בעד חלונות בית המדרש אל עבר ז׳דנוב הסמוכה לעיירה, בה התהלך יוצר הקומדיה הראשונה ביידיש, אטינגר, מחבר „סאַרקלה״. והנה כאן ישב צדרבום, סופר ועורך בישראל. ופה, בבית המדרש הזה, התרוצץ העילוי בעל עיני היקוד שלא השאיר אף דוכן שלם ואביו של שלום שמש, יהודי זעום פנים ולמדן, שלא יכול שאת עוד תעלוליו, הרביץ בו מכות נאמנות. זה השובב הפרוע שהפליא בחריפותו ובקיאותו, שבהיותו עוד נער בית מדרש ידע על פה שירי היינה, שילר וגיתה במקורם „שנתפרסם במעשה־ביכלאַך שלו והוא — הוי — יכול היה להיות לנו גאון תורה כההוא מלובלין״. — — ר׳ ברוך ניי, שאהבתו המסותרת למחבר המעשה־ביכלאַך מבצבצת מתוך עיניו החיוניות, לא יכול לסלוח לו ליצחק לייביש (פרץ) את הזקן המגולח ואת הפאַלאַרינה העוטרת כתפיו מעשה שררה.

וכאן „אוֹיפן אַלטן מאַרק״ וב„פאַטשעניעס״ מימי־הבינַים התהלך ילד חולם מיטיב נגן כדוד המלך, שנתעה לבין אומות העולם וכמעט ששכח כבר מקור מחצבתו. „הוהו — היה ר׳ ברוך ניי גונח מלבו ועיניו שופעות בינה מתמלאות עצבות ישראלית — גלו בנים מקינם, מדעתם ומרצונם גלו, אך עתידים אלה לשוב אלינו, אל בית המדרש ישובו. על כרחם ישיבום אלינו״ — —

היה הנער, נכדו של ר׳ מנדיל קליגר, שהיה שותה את דברי ר׳ ברוך ניי, שברבות הימים נצטרף לשיירות המתרוננות ונטלטל שבועות בתוך אנית־משא שנשאתו אל החוף הנכסף, תועה בין שרידי המבצר של החראבּיא „האדון לעצמו״ אשר מסביב לזמושץ׳ החינַנית ומחפש אחרי צלילים והדים של אלה הגדולים שתעו כאן וחלמו חלומותיהם, מבקש מרוחם שריחפה כאן פתרון לספקותיו ולנהיותיו.

הנער המיטיב נגן נתבגר ונעשה לאיש ורחק מעיירתו, מאנשיה, מצרותיהם, מבזיונותיהם ומתקוותיהם. מאד רחק. בעולם אחר חי. עולם הצלילים הנעלה. אל פסגות עלה ואוירן נשם.

אך מה הומה שוב? מה יללה זו הבוקעת, מי טורף המיתרים? כאנדרטת חופש גאה ניצב האיש לפני שעה קלה. מעל פסגה רמה קרא, בישר. ראשו הגאה עם סנטר־האומץ הכפוף לפנים נצמד אל הכלי בבשורת גאולה, למה הושפל כאגמון — מה מפרפרת היד עלה וירוד כנאחזת בגלי זדון?

הכנף הממריאה חץ פגע בה, חץ שנון ומורעל. מעל שיאי השגב נידרדרה לעמקי שחת. מעפילי המגדל שראשו לשמים הגיע — בלבול אחוז. מתוך היכלי אירופה זינקה החיה צמאת הדם. ומשכנות ישראל בוערים.

הומה הכאב, הומה. נמתח המיתר בזעקה נואשת. עוד רגע ויתפקע. אך דלגה האצבע. רטטה. וקול רך מתחטא מבקש רחמים ופיוס, מתמשך עָרֵב ונוגה. הקול עולה, מתגבר. קרני שמש־אביב בוקעים חשרת העננים. הררי קרח נמסים. כבלי־שעבוד ניתקים לקול שירה אדירה. נחלי אור מגיהים תוך ענות האדם. בוקעת תפילת הודיה.

אור, אור. —

בין־ערביים בשווייץ ברוכת היופי. על פסגת אחד ההרים שני בני אדם. מרחוק מצחיר שיא המוֹנבלָן. קרני השמש השוקעת בוקעות עבי שלג עולמים. האור מופלא. רגשותיהם, מחשבותיהם של השנַים — הפה דל להביעם. אין הם נזקקים לדברי שפתים. נפש בתוך נפש טובלת. הרעיון שהגו כאן השנים, אחד רוזן לגויים ואחד אמן יהודי גאוני — כשגב הפסגות — פ ן א י ר ו פ ה — — —

— — מן המיצר קראתי יה —

האור דועך אפוף עשן שחור. הסלון ריק, מְשמים. מבוכה. בלבול. נערמו הררי נשף. אין דרך ואין שביל. חורף שנת תרצ״ו באשכנז. אולמי הקולטורבונד מלאים עדה מבוהלת מבולבלת. צלילי בטהובן, בּאַך, מנדלסון, הנדל ומוֹצארט תועים ערטילאים באולמים המפוֹארים. אין הד להם. אולמי הקולטור־בונד סוגרים על בני ברית. גטו מודרני. אחד פרופיסור, ק. ב., ממנהיגיו הרוחניים של הדור הצעיר, מתהלך בחדרו והומה כארי סגור בכלוב. לבו נקרע לגזרים: „וי וי — מה יהיה על תרבות המערב הנאצלה, מי יצילנה מצפרני הערפד — ורעיון נצנץ במוחו, רעיון יהודי חדש־ישן: על עדה מבוהלת זו להציל מאורות הגויים. הוא עושה נפשות וממון לרעיונו. על יהודי אשכנז להציל תרבות אשכנז. בפרגואי ובאורוגואי, בספרד ובפורטוגל, באַפריקה ובסין עליהם לשאת ברמה לפיד תרבות אשכנז עד יעבור זעם. ובהיכרת ראש הערפד והעם המושפל והנרעץ ישאף אויר ממדכאיו וממשעבדיו, יביאו הגולים, ה ח ו ז ר י ם מפרגואי וכו׳, שי לו — „הרי לכם אורכם הגנוז ששמרנו עליו מכל משמר״ — —

העדה המבוהלת לומדת ספרדית, פורטוגיזית, אנגלית וסינית ומתעתדת להגר לקצוי העולם כשהם נושאים עמם „ספרי התורה״ האשכנזיים המוצלים ממוקד — — ובסינַגוֹגה הרמה ה צ ו ֹ נ נ ת מטיף אחד רבינר בליל כל נדרי על „וכתתו״ ו„אור לגויים״ וכורך ביחד נביאים, גאונים, גיתה, מנדלסון. אותה שעה חודרות דרך חלונות הסינַגוֹגה הגוֹתיים הלמות מצעדיהם ושירתם של החומים והשחורים; חלק מהעדה המבוהלת נמלט מבירה לבירה. עוד רבות הבירות בעולם — — עוד רכבות ואניות מהלכות ומפליגות בכל הדרכים והימים — — וחלק מתכרבל בתוך עצמו, נושא צערו בשיניו ומצפה לאור כי יגיה, שמוכרח להגיה ולהצמית כוחות השחור — —

אך סגר מזח־הדם בעד העדה המבוהלת. הרעל והשמד ניתז אל עבר ארצות ומדינות. המיתרים מתמתחים. הצלילים הומים, מיללים, מתיפחים, נחנקים. אנוסי ספרד, מומרי אשכנז ומתבוללי אוסטריה מובלים למוקד. בוקעת זעקת „שמע ישראל״ עתיקה. קורעת זעקת השבר של רבבות תינוקות־דבית־רבן. גועש היער, סוער, מתערבל, משבר עציו, מעוצר כאב ורחמים לנפשות הרכות התועות בסכך אילניו.

אֵיכָה, התשבי, פטרון ילדי ישראל, המעבירם במרכבת אש אל מערה עמוקה שיצוקה כולה פז ומלמדם תורת יה? האָטמו אָזניך הזקנות משמוע — הנסגר לבך התשוש לזעקת ילדי ישראל התועים לאבדון? — איך שרה בת טובים המרחפת על פני שלגים ומביאה ישע ופדות ליתומים, האינך מרהיבה עוז לחדור ליערות טבטוניה? — —

בית־הכנסת מלא מפה אל פה. נתקבצו ובאו כולם, כולם. אף זה שנתעה לבין הגויים

חזר עתה ועומד שם עטוף קיטל וטלית ומתחטא לפני קונו. שליח הציבור מבקש על העדה. כל נדרי —

היתה דממת קודש באולם. עמדו לבבות מדפוק. דלקו עיניים נעוצות בכהן הגדול שנכנס לקדשי הקדשים —

הוברמן ניגן.

נראה חדר־האוכל בבית המדרש הגדול בזמושץ׳. היתה המסיבה, שנערכה לאחר הנגינה, כמשתה אצל הרדז׳ינאי או הבלזאי. נראו הגפירים בקולפאקים כחסידים מתחפשים בבגדי קוזאק. שר הקהל. התלכדה השירה ופרצה אל על. היתה זו שירת חדוה ממדרגה גבוהה. ואולי עוד למעלה מזה — —

וכשקם האיש והיורון פניו מוגה אור־יקרות ודבריו הרוטטים כהמשך רטט צלילי כל נדרי — אמר:

„הנגינה — האצלה וזיכוך. הנגינה מעלה את הדברים, מאצילה עליהם ונותנת בהם מהעיקר, מהטעם של חיי אדם. אך כשניגנתי הערב לפניכם, לאחר חדשי געגועים עליכם, לאחר שעבר עלי פגע תאונה וניתוחים, לאחר שעבר עליכם משך זמן זה פגעים ואסונות, חשתי הערב כי פועל ידיכם, מעשיכם הפשוטים ה ם־ה ם שהאצילו על הנגינה״.

אכן, נתקיימה נבואתו של ר׳ ברוך ניי. אלינו שב האיש. פועל כפיים, מעשים פשוטים, הדברים — האצילו, הצילו.

הוברמן, אמן ויהודי גדול, נכדי ר׳ ברוך ניי ור׳ מנדיל קליגר אלה שליווך ב„משוריין״ ואתה התרפקת עליהם וליטפת אותם, הנכדים האלה שדבקו באדמה יקרה זו לעבדה ולשמרה, ההולכים למערכה זה שנה שלישית בהוד גבורה ובזיו מסירות — יברכוך.

מרדכי מנדלבוים

עֲיָרָתִי

א.

גֹּרַשְׁתִּי מִמֵּךְ
בְּיוֹם סְתָו סַגְרִירִי;
אַתְּ, עֲרִיסַת דּוֹרוֹת,
הוֹי, עִירִי, עִירִי!

גֹּרַשְׁתִּי מִמֵּךְ בִּידֵי־רוֹצְחִים טְמֵאוֹת,
בְּכַבְלֵי גוֹלָה וָאֵבֶל.
שָׁלוֹם לָכֶן, חוֹמוֹת הַגֶּטוֹ,
סְפוּגוֹת עֹנִי וָסֵבֶל.

שָׁלוֹם לָךְ, זַמּוֹשְׁץ עִירִי,
הַכָּפָן כְּבָר לֹא יַפְחִידֵנוּ,
כִּי בְּמַיידַנֶק וּבְאוֹשְׁוֶנְצִ׳ים
מְחַכֶּה הַמָּוֶת לְקַבְּלֵנוּ.

נָשָׂא חֵן בְּעֵינֵי הַ„שְׁטוּרְמְפִירֶר״
וּלְשַׁלְּחֵנוּ לְבֶּלְזִ׳יץ הוּא דּוֹאֵג.
שָׁם קַל הוּא הַמָּוֶת —
רַק רֶבַע שָׁעָה לְהֵחָנֵק.

הָרָקִיעַ חִוֵּר הוּא וְיָקָר
וּבַלֵּב בּוֹכָה הַדִּמְעָה,
גַּם הַזָּקֵן וְגַם הַנַּעַר,
בִּתְפִלָּה עוֹמְדִים וְקִינָה.

לָמָּה זֶה תִּשְׁתֹּק בַּמְּרוֹמִים
וּמֵעַל לְסִבְלֵנוּ לֹא תוֹפִיעַ?
אִם כְּבָר הִגַּעְנוּ עַד הֵנָּה —
יָבוֹא נָא הַמָּשִׁיחַ!

איזביצה, חשון תש״ב

ב.

בָּתַּיִךְ מַצֵּבוֹת.
אֶת בָּנַיִךְ הַשּׂוֹנֵא שָׂרַף;
עֲיָרָתִי (הָהּ, שֶׁבֶר וָשֹׁד!)
אֵיךְ אַכִּירֵךְ וְחָרַבְתְּ?

הִשְׁאַרְתִּיךְ חֲדָרַי
עִם מַדְרֵגוֹתַיִךְ הַשְּׁבוּרִים;
בֵּית־הַכְּנֶסֶת — מְקוֹר תַּעֲנוּג
לִי הָיוּ פְּמוֹטֵי הָאוֹרִים.

בֵּית־הַמִּדְרָשׁ הַיָּשָׁן
עִם אֲרוֹנוֹת הַסְּפָרִים.
קִירוֹתַיִךְ לִבְּבוּ בַּחֲמִימוּת.
לִבִּי עָלַיִךְ שְׁבָרִים.

הִתְיַתַּמְתְּ, עֲיָרָתִי.
עִם קִירוֹת הַגֶּטוֹ בְּתוֹכֵךְ.
בָּנַיִךְ אַיָּם?
אֵי הֵקִימוּ אֹהֶל, וְאֵיךְ?

בָּתַּיִךְ מַצֵּבוֹת.
אֶת בָּנַיִךְ הַשּׂוֹנֵא שָׂרַף;
עֲיָרָתִי (הָהּ, שֶׁבֶר וָשֹׁד!)
אֵיךְ אַכִּירֵךְ וְחָרַבְתְּ?

בד גאסטיין (אוסטריה), ינואר 1947

תירגם מאידיש ב. מרדכי

אישים

סדר ה„אישים״ — לפי תאריכי־לידתם, במידה שנמצאו.

✶

הדברים שהועתקו מ„המליץ״, „המגיד״, „הצפירה״, „המודיע״ וכו׳ — ניתנו לפי הטרנסקריפציה שבמקור (ר׳ מקורות״ בסוף הספר).

✶

על ר׳ ישראל זמושץ׳ אלכסנדר צדרבוים (אר״ז) ויעקב רייפמאן — ר׳ במאמרו המפורט של ישראל לוין „לתולדות היהודים בזמושץ׳״, בספר זה.

ר׳ חיים חייקא

ב„משא זאמושטש״ מזכיר ד. שיפמן בין גדולי עיר מפוארה זו את „הרב הצדיק ר׳ חיים חייקא הנודע למשגב בביאורו על שער היחוד לרבנו בחיי הדיין״.

והנה ר׳ חיים חייקא זה חיבר ספר „צרור החיים״... חד״ת על הרמב״ם שנדפס בזלקיב בתקי״ג. בשער הספר כתובים משפטי מלים אלו מהמדבר: „אנכי תולעת ולא איש צעיר שב־תלמידים חיים חייקא בן הראש והקצין הנגיד התורני המנוח מוה״ר אהרן ז״ל מזאמאשט. חתן האלוף המרומם התורני הרבני המופלא ומופלג, הדיין המצוין מוה״ר נפתלי הירץ בהחסיד המופלא מוהר״ר אלחנן — חתן הרב המאור הגדול החסיד מוהר״ר יצחק זצוק״ל שהיה אב״ד ור״מ בק׳ אמסטובאווי ובק״ק לענטשנא״.

ר׳ חיים חייקא, בחברו ספרו זה היה עוד צעיר לימים ואף על פי כן מציינים הרבנים המסכימים על ספרו זה את גדלותו, ביניהם: רבי חיים הכהן רפופורט אב״ד לבוב והגליל, רבי אליעזר הכהן אב״ד וואידיסלאַב הכותב, שמכיר את ר׳ חיים חייקא עוד מזמן היותו עצמו דר בשכנותו בעיר זאמושט וידעו מהתמדתו בלימודו, החסיד המפורסם רבי יצחק אב״ד בעלזא, רבי אריה לייב הלוי מזאמושט החונה בסאַרניגרד „ונאמן בית ישראל בגליל אורדינ־צייא״, המציין אף הוא שהמחבר הוא יליד זאמושט והרב אברהם הכהן מזאמושט „נאמן בית ישראל בד׳ ארצות״ אב״ד ור״מ בק״ק טארלו, מיום א׳ ט״ו סיון תקי״ב (1752).

בראש ספר זה, „צרור החיים״, הקדמה גדו־לה ויקרה מהמחבר המכילה חקירה דתית לפי רוח המוסר והתוכחה.

הערה:

הסכמתו זו של ר׳ אריה לייב מזאמושט החונה בסאַרניגראַד על הספר „צרור החיים״ לר׳ חיים חייקא נעלמה מעיני ישראל היילפרין בעל המחבר ספר „פנקס ועד ארבע ארצות״ (וראה שם עמוד 530, הערת א. יערי).

מ. צינוביץ

המגיד מדובנא

א.

הרב הדרשן המפורסם, אבי המגידים, רבי יעקב קראנץ זצ״ל, הנודע בשם „המגיד מדובנא״ היה אחד האישים הנפלאים בדברי ימי גדולי ישראל העתידים כל כך בגאונים, שהאירו את שמי היהדות בתורתם וחכמתם; הוא היה דרשן גדול ועצום והפליא להשפיע בדרשותיו.

ר׳ יעקב קראנץ ז״ל היה הראשון מן המגי־דים ששימש בדרשותיו במשלים לקוחים מן החיים, באליגוריות ופבולות, להסביר על ידיהן כל הדברים הקשים והסתומים במקראי קודש ובדברי חכמינו ז״ל. כוח גדול היה לו להמציא משלים ודמיונות שבתכניתם החיצונה נראות הן כסיפורים יפים ופשוטים. אולם מוסר השכל עמוק מני ים טמון בהם לעורר את לב האדם מתרדמתו, לקרבו לאביו שבשמים ולהורותו את הדרך הנכונה, דרך ה׳ ותורתו אשר ילך בה.

המגיד מדובנא ז״ל היה משוש דורו ועמו; כל גדולי הדור קשרו לראשו כתר שם־טוב: „ראש הדרשנים ואבי מושלי משלים בישראל״, ועד היום הזה לא קם עוד בישראל דרשן גדיל כמוהו, כי בינה יתירה נתנה לו להבין דברי חכמים וחידותם ולישר אורחותם במשלים ומלי־צות יפות ופשוטות.

נולד בשנת ת״ק בעיירה זעטיל, הסמוכה לוילנא, לאביו הרב הגדול והצדיק מו״ה זאב ז״ל (אמו הצדקנית מרת הינדה היתה בת הגאון ר׳ נחום אבד״ק קוברין). ר׳ יעקב ז״ל חונן מאת ה׳ בכשרונות נעלים אשר הפליאו את עין כל. התמדתו בלימוד היתה גדולה מאד. הוגיע הרבה את עצמו שתהא תורת ה׳ שגורה בפיו. עוד בנעוריו היה יודע על פה מסכתות: בר־כות, ביצה, חגיגה, מועד קטן, יומא, סוכה, תענית, מגילה, חולין ועוד.

וכאשר באחרית ימיו נתאכסן המגיד ממז־ריטש בבית הגאון יעקב ז״ל שמע איך הוא חוזר בע״פ על מסכת חולין (א).

עוד בימי עלומיו התפתח כשרון הדרשן שלו באופן נפלא. והחל לדרוש ומשך אליו בדרשו־תיו שהיו מתובלות במשלים יפים וציוריים אר התענינותם של כל שומעיו. בהיותו בן 18, בשנת תקי״ח, בא למזריטש (כנראה נשא שם אשה) והמשיך את לימודיו בהתמדה גדולה ולריח שמנו הטוב נקבצו ובאו אליו כמה שוחרי מדע לשמוע חכמתו. וכאשר ראו יום יום מתוס־פים אנשים ואיש את אחיו ידחקון, ביקשו אותו שיעלה על הבימה וידרוש (ב). ר׳ יעקב ז״ל נעתר לבקשתם ודרש בשבת דרוש נחמד בבית המדרש דשם. כל שומעיו השתוממו עד מאד ותהום כל העיר בראותם כי בהיותו עוד רך בשנים בכל זאת הוא כבר דרשן נפלא. כזקן ורגיל, ונתמנה למגיד מישרים דשם.

במזריטש היה ר׳ יעקב מגיד שתי שנים ואחר כך נתקבל בעיר זאלקווא; משם נתקבל

בדובנא רבתי וכיהן שם שמונה עשרה שנה ועד היום הזה נודע בשם המגיד מדובנא. שמו הטוב כדרשן נפלא נתפרסם במהרה בכל עיר ועיירה. ובכל מקום בואו התאספו אנשים ונשים וטף לשמוע את דרשותיו הנעימות. כי הוא היה נואם מצוין, וכצייר אמן ומופלא היה מצייר את נושא המשל לכל פרטיו כאילו הם עומדים חיים לפני שומעיו וכל שומעי דבריו נמשכו בחבלי קסם. כשעלה המגיד ז״ל על הבימה לדרוש מעוטף בטליתו היו פניו מאירים בזיו־של־מעלה ומשפתח פיו בתוכחות ומוסר אחזו חיל ורעדה את כל שומעיו וגעו בבכי. הגאון הנודע ר׳ יעקב אורנשטין ז״ל סיפר לתלמידו של המגיד כי בהיותו עול ימים והיה סמוך על שולחן חותנו הגביר המפורסם ר׳ הירש וואהל ביערוסלאב בא המגיד פעם אחת ליערוסלאב והתאכסן בבית חותנו. יום יום דרש המגיד בבית המדרש. והוא, ר׳ יעקב אורנשטין, ביחד עם חברו שלמד עמו הגאון ר׳ הירשלי אבד״ק בוניהארד, הלכו בכל יום לשמוע את דרשותיו המלבבות. מלבד מה ששמעו מפיו המפיק מרג־ליות כל היום וכמעט כל הלילה. ויהי אחרי שנים־שלושה שבועות כשהיה בדעתו של המגיד לנסוע מיערוסלאב אמר להם: „היום אל תלכו לבית המדרש, טוב לכם להיות בבית תלמוד שלכם למה תבטלו שעורכם הקבוע?״ ויתפלאו מאוד על דבריו: מה יום מיומיים? אמר להם: „כך דעתי ועצתי שלא תלכו ולא תשמעו היום אשר אדרוש״. ויפצרו בו מאד שיאמר להם טעם הדבר הזה ובהכרח אמר להם: „דעו לכם כי מנהגי כשאני בדרך לדרוש דרשה אחרונה במוסר ותוכחה, יגעו השומעים בבכיה. ואתם, סיים המגיד את דבריו, „הלא רכי המזג ודואג אני עליכם שלא יגיעכם חלילה נזק בבר־יאות הגוף״. כאשר אמר להם המגיד את הדברים האלה מלאו פיהם שחוק ואמרו אליו: „אנחנו נלך — ולא נבכה״. בראות המגיד ז״ל כי מתאמצים הם ללכת ויחדל לדבר אליהם עוד בדבר הזה. וילכו לבית המדרש. אחרי תפילת מנחה, סיפר הלאה הרב יעקב אורנשטיין ז״ל, כשעלה המגיד ז״ל על הבימה אשר לפני ארון הקודש לדרוש, התחלתי לבכות תיכף בראותי אותו עולה. הבטתי בפניו ובתנועותיו ופחד ורעדה אחזוני ואֶבךְ גם בטרם פתח את פיו הקדוש. וחברי היה עומד אצלי כמתעקש והיה עומד כחצי שעה ולא בכה. אחר־כך, כאשר התחיל לבכות, בכה במר לב והיה חולה מזה כרבע שנה כי הוא היה איש רך וענוג וחלש מאד (ג).

את דרשותיו באו לשמוע לא רק אנשים פשוטים שהיו אהובים עליהם משליו הנחמדים וספוריו היפים המושכים את הלב, אלא גם רבנים ואבירי תורה שבדור ההוא. כולם נקבצו ובאו להשתעשע והיה להם למשיב נפש. ביחוד היה המגיד ז״ל יקר וחשוב מאד בעיני הגאון רבנו אליי ז״ל מוילנא ויהללהו מאד.

כשחלה הגאון מוילנא בשנת תקנ״א, שלח אל המגיד מדובנא לבוא אליו להחיות את נפשו בדרשותיו. במכתבו ששלח אליו הגאון כותב לו גם בנו מו״ה אברהם ז״ל בין השאר: „נפשי בשאלתי למלאות משאלות אדוננו מורנו, אבי הגאון, לרוות את נפשו העיפה דשן כי חברתו זורעת הוראה... לבי ומעי המו מדי דברי בו נפשי יצאה מדי זכרה אמריו כי נעמו גם אישים קדושים הצמאים מים נעים ונכנעים ולשאוב כירעים״.

כשבא המגיד לגאון מוילנא שאלו הגאון ז״ל: „איככה ישכיל כ״כ מהר להמשיל משל מתאים בטוב טעם ודעת על כל דבר הקשה בכתבי הקודש ובאגדות חז״ל?״ על זה השיב המגיד: „אמשול לכם משל בתוך משל: אחד מעשירי העם חשקה נפשו ללמד ידו להיות מירה בקשת לקלוע למטרה אל המרכז של העגול ובכן נסע לעיר החכמה ללמד את הדבר הזה ואחר רב עמלו בזה השכיל להצליח לירות כל פעם כמעט סמוך למרכז. אך אל המרכז ממש, אל הנקודה האמיתית לא יכול לקלוע. בנסעו לביתו שמח וטוב לב כי לא רבים יחכמו להשכיל את ידיהם לקלוע השערה כמוהו, עבר דרך כפר קטן וראה הנה דפי מטרות לפני ומקום החץ הוא המרכז האמתי ויתפלא האיש מאד ויאמר: הנמצא איש כזה בכפר שגם בעיר הגדולה לא נשמע כזאת — לקלוע תמיד אל המטרה? חיפש אחרי האיש ההוא ויראו לו איש כפרי פשוט, ויתפלא עליו מאד וביקש ממנו ללמד לו את הדבר הזה. השיב לו הכפרי: לרא־שונה אנכי מורה בקשתי ומקום שיפול החץ שם יהיה המטרה והמרכז ואחרי כן משרטט אנוכי עיגול מסביב למקום שנפל החץ. כן גם אנכי, סיים המגיד את דבריו: לראשונה הנני מבאר בדמיוני פשוטו של הכתוב או מאמר חז״ל ואח״כ הנני מתארו במשל מתאים לדבר זה. לראשונה הוא הנמשל ואח״כ המשל בא מאליו״ (ד).

בשנת תקנ״ו שלח הגאון מוילנא ז״ל פעם שנית למגיד לבוא אליו. במכתבו כתב לאמור: „שלום רב לאהובי ידידי ה״ה הרב המופלג דובר דרך מישרים כבוד מוה״ר ר׳ יעקב נ״י. אספרה נא לידידי כעל גמולות אשר גמלנו ד׳ ברב טובו חלץ נפשי מתחלואות קשות, הפליא

לעשות עמדי. יבוא ידידי לביתי ואל יאחרו פעמיו להשיב רוחי ולהשתעשע אתי כפעם בפעם. בראותו כתב זה יזרז נסיעתו אל יאחר. דברי אוהבו המצפה אל בואו לשלום אלי במהרש״ז זללה״ה״.

בנסעו מוילנא לביתו עבר דרך עיר ולדאווע ועכבוהו שם להיות להם למ״מ (מגיד מישרים), אבל לא היה שמה רק שנה אחת, אח״כ פרש לעיר חלם והיה שמה שתי שנים ולבסוף נתקבל למ״מ לעיר ז מ ו ש ץ׳.

ב.

העיר זמושץ׳ היתה אז אחת הקהילות היהודיות היותר חשובות ומצוינות אשר במדינת פולין, כאכסניה של תורה וחכמה בימים ההם. „קרית משוש מלאה חכמים וסופרים לא הי׳ על עפר משלה״ (ה). אור התורה זרח שמה במלוא זהרו והיתה מגדלת הרבה גאוני ארץ אשר שמם נודע בשערים עד היום הזה. ובצדק אמרו המושלים, כי ככלוב מלא עוף כן היתה עיר זמושץ׳ מלאה גדולי התורה והחכמה (ו).

ובכל זאת היה ר׳ יעקב ז״ל חשוב ונכבד בעיני כולם ומדי פעם בפעם באו לשמוע את דרשותיו. בעת שנתקבל ר׳ יעקב ז״ל למ״מ בעיר זמושץ׳, היה שם אב״ד ור״מ הגאון ר׳ יוסף היוכגעלערנטער ז״ל (ז) בעל „משנת חכמים״ על הרמב״ם (לבוב, תקנ״ו) וחזן דמתא — החזן המשובח והמפואר ר׳ שלמה הנודע בשם „קשטן חזן״. המגיד והחזן לא היתה דעתם נוחה זה מזה, כי פעם אחת דרש המגיד ושילב בדרשתו משל עם חזן ועשה אותו ללעג וקלס. והחזן קשטן מדמה היה, כי המגיד עשה זאת בכוונה לבזות אותו ואת אומנותו וחרה אפו עליו, ובכל עת אשר דרש המגיד בבית הכנסת יצא החזן משם ולא רצה לשמוע את דרשותיו; וכן להיפך: כאשר התפלל החזן לפני התיבה עזב המגיד את מקום התפילה ולא רצה להתפלל עמו ביחד ויצא את בית המדרש. הדבר הזה היה למורת־רוח מנהיגי הקהילה, ופעם ביום הושענא רבה נתנו פקודה כי החזן יתפלל לפני התיבה בבית הכנסת וקודם אמירת הושענות ידרוש המגיד לפני המתפללים דברי כיבושים ומוסר בענ״ד; והיו נאלצים נגד רצונם לשמוע פקודת ראש־העדה ולהתפלל יחד במקום אחד. על זה אמר אז הרב דמתא הגאון ר׳ יוסף היוכגעלערנטער ז״ל בהלצה: הלא בכל יום כשאומרים „מזמור לתודה״ אין אומרים „למנצח״, בשבת ויו״ט כשאומרים „למנצח״ אין אומרים „מזמור לתודה״. ומתי יזדמנו שניהם לפונדק אחד? זאת היא רק ביום הושענא רבה. כן הוא הדבר הזה: בזמן שהחזן מתפלל לפני התיבה אין המגיד בבית הכנסת ובזמן שהמגיד דורש אין החזן שמה, ורק ביום הושענא רבה יזדמנו שניהם למקום אחד (ח).

ר׳ יעקב ז״ל היה חכם גדול בחכמת התורה והראה כוחו וגבורתו בש״ס ופוסקים, ראשונים ואחרונים, כאחד מהגאונים המצוינים שבדור. הוא היה מחזיק ישיבה בעיר זמושץ׳ ולמד עם תלמידיו בשקידה נפלאה את ספרי הטורים והיה מחדש חידושים נפלאים בלימודי הגפ״ת (ט). ומה שמפליא ביותר הוא שפעמים רבות הסביר דבר קשה בש״ס ותוספות במשל נמרץ. ולא זו בלבד, אלא גם שאלה מסובכת בעניני עגונות שהרבה מגדולי הדור נשאו ונתנו בדבר זה, עלה בידי המגיד לפתור אותה ולהתיר את העגונה ע״י משל מתאים. ומענין הדבר שמספר לנו תלמידו ר׳ בעריש פלאם ז״ל. בשנת תקצ״ז כשהיה בעיר בוטשאטש סיפר לו הרה״ג מו״ה אביש מו״צ דשם, כי בהיותו צעיר לימים, היתה בין קרובותיו עגונה אחת אשר כבר היתה אצל כל גדולי הדור, אצל הגאון החסיד מו״ה ר׳ מרדכי זאב ז״ל אבד״ק לבוב ואצל הגאון מו״ה ר׳ מאיר אבד״ק בראד ושאר הגדולים והיה לה חבילות חבילות של כתבים בתשובות שכתב כל אחד ואחד. ובבוטשאטש היה אז האב״ד הגאון בעל „נטע שעשועים״, ובית דינו היו ג״כ גדולי הדור וה״ר ר׳ אביש ז״ל בעצמו היה ג״כ ביניהם. והעגונה הלכה בכל יום ויום לדפוק על דלתותיו להושיע לה בדבר מה. אולם הוא היה מוטרד מאד במסחרו ולא היה לו פנאי לדבר הזה. אבל היא לא הניחה לו, בכתה לפניו והפצירה בו, עד כי הבטיח לה שאחר השבת יתפנה לדבר עם הרב דמתא ולגמור הדבר.

אחר השבת בא המגיד מדובנא ר׳ יעקב ז״ל לבוטשאטש והתאכסן בבית הר׳ אביש. וכרגע נתמלא הבית מכל חשובי ויקירי הקהילה. והעגונה הזאת, בשמעה כי בא המגיד ז״ל ונתאכסן בבית דודה וכולם שמחים ומתעלסים רק בחברתו, אמרה: הפעם ישכח ר׳ אביש אשר הבטיח לי ותבוא בתוך הנאספים לראות את פני המגיד ז״ל והיא עומדת מרחוק ועיניה ירדו מים. ר׳ אביש דבר על לבה: אחת אמרתי ולא אשנה כי מחר תדעי את גמר הענין.

ויהי בסעודת הלילה סיפר הר׳ אביש למגיד את הדבר הזה אודות העגונה וכי הבטיח לה למחר לגמור את הענין. עתה, פנה ר׳ אביש למגיד, אחרי אשר זיכני ה׳ ומעכ״ת מסתופף בצל קורתי, אבקש לעשות עמנו את החסד לשבת אתנו יחד עם הבד״צ לדון בדבר הזה. המגיד

ז"ל לא יכול להשיב את פני ר' אביש ז"ל ריקם. הגם שמעולם משך המגיד ידו מלהורות הוראה — והבטיח לו. אחרי ברכת המזון הניח ר' אביש לפניו את כל התשובות אשר היו אתו ויקרא בהם המגיד בעיון נמרץ. בחצות הלילה הלך לביהמ"ד לתיקון חצות, ואחרי תפילת שחרית נתאספו לבית הרב הב"ד והמגיד ז"ל, ויהי כי הסבו לשולחן לקח כל אחד קונטרס מתוך חבילות התשובות אשר היו בענין זה והתחילו נושאים ונותנים בהם. „אני הייתי כמחריש", סיפר ר' אביש, „כי כבר נשאתי ונתתי עם כל אחד בפני עצמו ואין מגיד לי מה שיניח את דעתי והיו עיני נשואות רק על חכם זה (המגיד): אם הוא לא יושיעני, מהם ודאי לא אקוה דבר". והר' אביש היה צופה ומביט בפניו ובתנועותיו וראה איך הוא עוצם את עיניו וממשמש בזקנו ולרגעים אחרי כן פתח ואמר: רבותי שמעו נא נחקור נא למשל וכו' והוא אמר משל נפלא מתאים לשאלה זאת ותאורנה עיניהם: הדבר היה כל כך פשוט וברור, והתיר את העגונה וכולם חתמו על ההיתר.

ר' יעקב ז"ל תירץ הרבה פעמים בעזרת משל שאלות פילוסופיות עמוקות. דברים שגדולי חוקרינו הקדמונים עמלו ויגעו בהם הרבה, הוא מפרש ומשיב במשל מתאים, בסיפור יפה רב הציור, בעובדה לקוחה מהחיים היום־יומיים — והדבר נעשה כל כך פשוט ומובן לכל. מובן שאין כאן המקום להביא את כל המשלים שהמגיד ז"ל אמר בענינים כאלה. אביא רק דוגמה.

על הפסוק „אם בחוקותי תלכו ונתתי גשמיכם... אם שמוע — ונתתי מטר" — כותב: „כי אין להתפלא מאומה על שלא כתב בתורה הגמול הגדול והצלחה האמיתית כי אין מהצורך למלך גדול וקדוש כמוהו ית' לדבר על לב בו"ד נברא ומחודש מרצונו הטוב לאמור: אם תשמע לדברי ותקבל עצתי אַרבה לך מאד מוהר ומתן. כמו עשיר גדול שהיה לו כמה עיירות ביבשה וכמה ספינות בים והיתה לו בת יחידה. הלך לבקש חתן את אשר ייטב בעיניו למאד, לקחת אותו לתת לו את בתו היחידה. הכי מהצורך אליו להרבות בדברים עמו לדבר על לבו: אם תשמעני ותקח את בתי לאשה אתן לך כך וכך כסף, כך וכך תכשיטים. כך וכך מלבושים וכך וכך מזונות ז" — —

אולם יותר מהשהמגיד ז"ל היה חכם גדול בחכמת התורה, בנגלה ובנסתר והיה נאה דורש שאין כמוהו, היה גם נאה מקיים. צדקתו וחסידותו היתה נפלאה עד מאד; היה פרוש מכל עניני עולם הזה ורק בתורת ה' חפצו ובתורתו הגה יומם ולילה.

בכל חצות הלילה היה קם ומתגבר כארי, והולך לבית המדרש לתיקון חצות ובוכה מר על חורבן בית אלוקנו. אח"כ היה לומד עד קרוב לאור הבוקר והלך לטהר את עצמו במקוה וכשהאיר היום התעטף בטלית ותפילין והיה הולך בהם כל היום עד אחר תפילת המנחה. התפלל כמנהג גדולי צדיקים הראשונים כשהאיר המזרח. ובתפלתו הסב פניו אל הקיר וכפף א"ע אף כי היה בעל בשר ועמד כך כפוף עד שהשלים תפילתו, ולא הרים יד ולא הניע רגל, לא פנה ימין ושמאל, כעבד לפני רבו, והכסא שהיה נגד פניו בכותל המזרח היה תמיד רטוב מדמעות, כאילו פלג מים עבר עליו, וזה היה תמיד בכל יום ויום וגם בימי שבתות ויו"ט. אחר תפילת שחרית היה לומד שעור משניות וגמרא עד חצות היום ואח"כ היה הולך לטעום. והתפילין היו מכוסים עד בואו לביתו ושם היה מגלה אותם ואוכל סעודתו. אחר סעודתו חזר לבית המדרש ולמד עם בני הישיבה שעור בספרי הטורים (יא).

מנהגו של המגיד ז"ל היה בכל יום ויום: באמצע הלימוד הפסיק מעט ואמר בבכיה רבה תהילים ולא נודע מה זאת ועל מה זאת? וכאשר הסתלק המגיד ז"ל והלכו ללוות אותו אל בית עולמו, אמר השמש של ביהמ"ד הזמושצ'אי: „כמדומה שאני יודע מה היתה הבכיה הזאת בכל יום באמצע הלימוד, כי המגיד ז"ל ציווה עליו בסוד שיודיע לו מה שקרה בכל יום דבר מעציב או מקרה רע אצל אחד מתושבי העיר היהודים. והעיר זמושץ' — מסיים ר' בעריש פלאם ז"ל — הלא היא עיר רבת עם והיה מודיע לו השמש בכל יום מי חולה וכדומה מהמקרים המזדמנים ועל זה התפלל המגיד בבכיה רבה מאד" (יב).

קודם פטירתו העיד על עצמו אשר מיום היה בן י"ח שנה לא עבר עליו חצות לילה בשינה, ולא עבר עליו ב' וה' שלא יצום בהם וכאשר היה ב' וה' סמוך לער"ה התענה הפסקה של ב' ימים (יג).

את ספריו לא כתב המגיד ז"ל כמשפט מחבר ספר להוציאם לאור, כי כל עתיו ורגעיו היו כפורים לו ולא רצה לאַבד זמן על כתיבת חידושיו כפי הצורך לבאר בעד כל הקורא ולא רשם כ"א בעבור יהי למזכרת (יד). תלמידו ר' בעריש פלאם ובנו ר' יצחק קראנץ ז"ל לקטו את חידושיו אחד לאחד, סידרו אותם והוציאום לאור. רק את ספרו „ספר המידות" סידר המגיד ז"ל בעצמו לדפוס, כי ספרו זה היה יקר בעיניו מאד ובו הראה המגיד תקפו, גבורתו וחכמתו. ספרו היקר הזה הוא ביאור

עמוק בתורנות המידות של האדם על דרך בעל „חובת הלבבות" ז"ל בשמונה שערים: שער הדעת, שער היראה, שער אהבה, שער עבודת אלוקים, שער הבטחון, שער הגאווה, שער השנאה ושער התפילה. ותלמידו הוסיף עליו פירוש נחמד בשם „שיורי המידות".

כזכור שימש רבי יעקב ז"ל בשנותיו האחרונות בתור מגיד מישרים בעיר זמושץ' ובי"ז בטבת, תקס"ה, עלתה שם נשמתו הטהורה למקור מחצבתה, ושם הוא קבור בבית־החיים הישן. ואלה הטורים חרותים על לוח מצבתו: „נפטר בטו"ב בטבת. שנת יבא יעקב שלם פ. נ. הרב הדרשן הגדול המפורסם אשר שמעו הלך בכל המדינות לפניו לא הי' ולאחריו לא יהי' כמוהו איש אשר רוח אלקים דבר בו מ"ו יעקב מ"מ דפה במ"ו זאב ז"ל".

בכל מקום אשר דבר מותו מגיע אבל כבד מאד ליהודים, בכי ומספד תמרורים ויספדו אותו כל גדולי הדור ההוא.

יעקב דב מנדלבוים (ארה"ב)

הערות:

(א) ר' בעריש פלאם ז"ל בהקדמה ל„ספר המידות".

(ב) לשון תלמידו, שם.

(ג) שם.

(ד) עליות אליהו, דף 15. ועיין בספרו „אהל יעקב" על שמות מביא המגיד ז"ל מה שאמר לו הגאון מוילנא ביאור נחמד על הפסוק ישעיהו נ"ב, כי לא בחפזון תצאו ובמנוסה לא תלכון וכו'.

(ה) בהקדמה לס' מנחת זכרון על עירובין מהרה"ג ר' דובער שיף ז"ל מזמושץ'. ועיין שם בדף ח'.

(ו) ידידי הרה"ג והחכם ר' צבי הורביץ אבד"ק דרעזדין במכתבו אלי. וראה בספרו כתבי הגאונים בסופו. ובספרי „עיר זמושץ' וחכמיה" (בכ"י) כתבתי את תולדות כל אחד ואחד.

(ז) הוא היה בנו של הגאון ר' יעקב יצחק ז"ל ג"כ אבד"ק בזמושץ', בנו של הג"מ משה חיים ז"ל אבד"ק לבוב (ר' יוסף ז"ל נפטר בזמושץ ר"ח ניסן תקס"ז).

(ח) ידידי הנ"ל, במכתבו אלי.

(ט) תלמידו ר' בעריש פלאם בהקדמה לספר „אהל יעקב" על דברים.

(י) תלמידו הנ"ל, בהקדמה ל„ספר המדות".

(יא) שם.

(יב) שם.

(יג) שם.

(יד) שם.

ר' צבי הירש זמושץ'

רבי צבי הירש, יליד זמושץ' בשנת ת"ק (1740), הידוע בעולם הרבנים על שם עיר מולדתו בשם „ר' צ"ה זאמושט", היה מגאוני הדור הידועים בשעתו, האב"ד האחרון של קהלת אה"ו המפורסמת שבגרמניה, ובכלל מאחרוני גאוני פולין שפעלו עוד בתוככי קהלות ישראל בגרמניה ואירופה המערבית.

הוא היה בנו של הנכבד הזאמושצ'י רבי בנימין בישקא שזכה עוד לבן מפורסם בעולם ישראל רבי שלמה זלמן, אב"ד קראקא ותושב וארשה ואשר גם חתנו היה מהמפורסמים, הלא הוא הגאון רבי עזריאל הלוי הורוויץ אב"ד קראשניק ולובלין ואשר בגלל חריפותו נקרא היה בשם „ראש הברזל".

כבר בימי ילדותו נחשב היה ר' צבי הירש לעילוי. בספרו „תפארת צבי" (סימן ק') הוא מביא שבימי חרפו נשאלה שאלה בענין קטן שקידש אשה בעיר מולדתו ושאלו בבית־דין וגם אותו שהיה דן בזה וכשהשמיע חוות דעתו בזה ראו שהוא מדבר כאחד הגדולים המובהקים, הוא מתקדם הלאה בתורה וכבן י"ח מתחתן ר' צ"ה עם שרה, בתו של הגאון האב"ד בזמושץ' רבי יוסף הויכגלרנטר. מקודם הוא נהיה לאב"ד טישוביץ הסמוכה לזמושץ', נושא ונותן הוא בעניני גיטין עם שאר בשרו הגאון רבי יחזקאל לנדא אב"ד פראג. זה היה בשנת תקכ"ו. הוא שהה אז בברסלוי ורבי יחזקאל לנדא כותב עליו: „פאר הדור נזר ישראל הוא ראשון שבראשונים ואין למעלה הימנו (נודע ביהודה, מהדורא־בתרא סימן קל"ד). בשנת תקל"א הוא נהיה לאב"ד ברודי, בשנת תקמ"ח — לאב"ד גלאגוי, שבשלזיה הפרוסית, תופס שם ישיבה גדולה, שמעו מגיע למרחקים, בא בחליפות מכתבים עם גאונים ידועים, ביניהם שאר בשרו, הגאון רבי עקיבא איגר, וכשנפטר אב"ד אה"ו, רבי נח חיים צבי בערלינער, נתקבל הוא בשנת תקס"ב להיות אב"ד באותן שלוש קהילות מאוחדות שהן היו באותו זמן מהראשונות שבקהילות אירופה.

אף באה"ו תפס רבי צבי הירש זאמושט ישיבה גדולה והריצו אליו שאלות בעניני הוראה והלכה למעשה כמה מרבנים מפורסמים. ביניהם אפילו גאונים כאלה כרבי ישעיה פיק, ראב"ד ברסלוי, ר' משולם זלמן אב"ד פיורדה, רבי מאיר פוזנר, רב בדאנציג ואף הגאון הידוע רבי פנחס הורוויץ, אב"ד פראנקפורט דמיין. הוא התענין הרבה בענין החינוך לילדי בני ישראל שבמקומות רבנותו, בהשגחתו תוקן וסו־

דר בהרבה בית חינוך הנערים כתלמוד תורה ציבורי של עדתו בהמבורג לפי תכנית יפה מסודרת ובמידה ידועה אף בלימודי חול -- במשך הזמן נהפך בית חינוך זה למוסד מפואר לפי מגמה של תורה ודרך ארץ עד לקבלת תעודת בגרות. בבית חינוך זה למדו כמה אישי ישראל ידועים, ביניהם הרב שמשון ברבי רפאל הירש, רב עדת היראים בפד"מ.

4 שנים שימש רבי צבי הירש בעטרת רב־נות אה"ו. בשנת תקס"ז הוא נפטר ועל מצבתו חרתו מנהיגי הקהילה: „לא קם כמוהו ואחריו לא יהיה עוד". ובאמת כן היה: אחריו לא היו כבר שמה רבנים־ראשים מסוג חובשי בית־המדרש הישן לפי נוסח פולין, כי השתנה כבר לגמרי פרצופה הרוחני של יהדות גרמניה כולה ובתוכה ג' הקהילות המאוחדות אה"ו...

מר' צבי הירש זאמושט נדפס: „תפארת צבי", שו"ת על או"ח ויו"ד (וארשה, תקע"ו, לבוב תקפ"ח); „תפארת צבי", שו"ת אבן העזר שנדפס ע"י בנו ביוזעפוף, כמו כן חבר חד"ת על הש"ס, דרשות וחבור על חמשה חומ־שי תורה. כמה מתשובותיו נמצאות בספרי גאונים־מחברים בני־דורו כמו בה„נודע ביהו־דה", „בית שמואל אחרון", „בגדי כהונה", בשו"ת רבי עקיבא איגר ועוד. שני בניו, ר' משה באשקה ור' יהודה לייבוש, נשארו בפו־לין; הראשון — אב"ד טומאשוב הסמוכה לזמושץ' והשני בקאמארנע. בתו היתה נשואה להאב"ד בצילץ שבשלזיה רבי אליעזר ליפמן. רק בן אחד, ר' בנימין זאמושט, נשאר לגור בהאמבורג.

ר' משה עפשטיין

(דודו של י. ל. פרץ)

רבי משה עפשטיין, נולד בשנת תק"פ לא־ביו הגאון רבי שלמה אב"ד לעטשנא, בן הרב הגאון ר' יעקב שהיה אבד"ק לאמאז, בנו של הגאון הגדול רבי משה שהיה אב"ד קאברין במדינת ליטא. רבי יעקב הנ"ל היה חתנו של הגאון רבי ברוך בענדיט, אב"ד זאבלודובה (הסמוכה לביאליסטוק) מחבר הספר „נר תמיד" על מסכתות „כריתות" ו„תמיד". רבי שלמה, אבי ר' משה, הוא הגאון החסיד יהודה פסח כ"ץ שפירא שהיה אב"ד לענטשנא והשתייך למשפחת ר' נתן שפירא בעל „מגלה עמוקות". בשנת תקצ"ז והוא רק בן י"ז מת עליו אביו של ר' משה ובתקצ"ח התחתן עם לאה בת חותנו הרב המופלג שלמה צבי לעווין מנכבדי זמושץ' עיר חדש. חתנו השני של שלמה הירש לעווין, היה יהודה פרץ, אבי הסופר הידוע י. ל. פרץ.

„בביתי בתוך עיר זמושץ' קריה נאמנה" — כותב לנו רבי משה — „מצאתי מנוח להגות באמרי שפר, כי הוא (חמיו) נתן לי כמה שנים מזונות והספיק כל צרכי. אולם גם אחר כלתה לחם חוקי אצל חמי הנגיד נ"י, עמסה עליה זוגתי הרבנית עול מסחר, למען אוכל לישב השקט על התורה והעבודה" וניתנה לו ההזדמ־נות לחבר אז חיבורו על שולחן ערוך אבן העזר הלכות גיטין ובו חידושי דינים ופלפול הרבה; גם כתב הרבה שו"ת וחידושי סוגיות.

בשנת תר"ח זכה רבי משה להתחיל להדפיס חבורו „בית משה" (בדפוס זלקוב), על שולחן ערוך אבן העזר, הלכות פריה ורביה ואישות והשלימו בשנת תר"י, שאז כבר היה מוכתר בתואר „אב בית דין" של זמושץ' עיר־חדש. לחיבורו זה ישנה חשיבות מרובה, כי הוא נכ־תב בעומק הפלפול בש"ס בבלי וירושלמי השייכים לענינים והלכות הנ"ל.

המסכימים על ספרו זה הם הגאונים המפור־סמים **רבי שלמה קלוגר** (שהוא עצמו גדל וחונך **בזמושץ'**), **שני הגיסים רבי מרדכי זאב ורבי יוסף שאול נטנזון מלבוב, האב והבן רבי דוד בעריש אשכנזי ורבי יהושע השיל אשר, רבני לובלין והאב"ד דזאמושץ' רבי משה הלוי וואהל. רבי משה הלוי וואהל קורא על המחבר**: „רחימאי דנפשאי, לקחו כמטר יערוף המפורסם בעולם לשבח... וטעמתי ממתק דבשו בכמה קונטרסין, אשר שלח לידי צולל במים אדירים והעלה מרגניתא דלית לה טימי".

רבי משה עפשטיין מספר לנו בהקדמתו, שתחת ידו נמצאים כמה כתבי יד המצפים עוד להדפסתם, כמו „בית משה" על מסכת גיטין, „פתחי נידה" על שלחן ערוך יורה דעה, הלכות נידה, „גופי הלכות" — על מסכת נידה וספר שו"ת מהר"ם לוי המכיל שאלות ותשובות וחידושי סוגיות הש"ס. כמו כן מציין הוא עוד ספר אחד בכתב־יד המכיל דרשותיו שדרש.

בספרו זה „בית משה" נמצא כמו כן „קונט־רס עגונה דאיתתא", המכיל כמעט מחצית חיבורו זה, מוקדש הוא לסימנים י"ז־כ"ב שב־אבן העזר וגם בו שו"ת אחדות בעניני הוראה למעשה בענין זה.

בראש ספרו זה נותן הוא תודה ל„חמי הרב המופלג הנגיד נ"י ולחמותי הצנועה מ' חנה תחיה ולרעיתי הצנועה מ' לאה, ישרה מנשים תבורך אשר עמסה עליה עול מסחר ופרנסה ועל

ידי זה אוכל לשבת בבית ה' לעסוק בתורתו".

מברך הוא כמו־כן „את דודי זקני, הרבני המופלג, הגביר הנדיב, אשר ביתו פתוח לרוחה מו"ה יהושע מרגליות, בהרב החריף הצדיק המפורסם מו"ה נפתלי ז"ל וזוגתו הצנועה הגי־בורה מרת אסתר עטיל תחיה. שפיזרו סך רב בהיותי חולה על העינים ומלבד היטיבו עמדי בכמה טובות".

מברך הוא אותם ש„יהי נועם ה' עליהם ושמש הצלחה לא יסור מאתם עד עולם". (לפי הקדמתו לספרו „בית משה" הנ"ל).

על רבי יהושע מרגליות זה יודע לספר לנו גם ד. שיפמאן במאמרו הידוע „משא זאמושטש" שפירסם ב„המליץ" 1878 (גליון 21).

לפי דבריו התענין מאד נדיב זה בבית־החולים היהודי שבזאמושץ' ש„זה יותר ממאה שנים נוסד ביד ר' סענדר בן הד"ר המפואר ר' בעריש". ...וזה מספר שנים אשר שם הגביר הנדיב פאר עדתנו מ' יהושע מרגליות עינו לטובה על הבית הזה וירחיבהו ויכוננהו ברוב דעת כאחד מבתי החולים המפוארים. אחריו החרה־החזיק בנו הנדיב מ' נפתלי מרגליות, אשר ישגיח על כל תהלוכות הבית ועל החולים להמציאם כל מחסוריהם, וכאביו ירבה להתנדב לכל צרכי הבית".

הסופר הנכבד מברך אותו בגלל מעשיו הד־גולים האלה „שה' ישלם לו כפעלו ותהי נפש אביו צרורה בצרור החיים הנצחיים, בעד כל הטוב אשר עשה". לפי מאמר זה יודעים אנו כמו כן שאביו מת בר"ח אדר שנת תרל"ז (1877). על ד"ר בעריש הנזכר כאן כותב ד. שיפמאן ב„משא זאמושטש" שלו הנ"ל במלים אלה:

„עוד בסוף המאה שעברה התנוסס בזא־מושטש לתפארת הרופא המפואר הד"ר מ' בעריש המכונה מומחה לרבים, שהיה גדול בתורה ובחכמה וביראת שמים, חביב ונכבד לבריות, רופא חולים מפליא לעשות, אשר נפטר בלובלין ונקבר על יד קבר הרב הצדיק ר' שכנא".

ד"ר פיליפ ליובלסקי

ה' אר"ז, עורך ומו"ל „המליץ", כותב זכרונות על איש מענין שהיה יליד זמושץ' וכה דבריו:

„הד"ר ליובעלסקי נודע לי משחר ילדותי ותולדותיו שמעתי מאמי המנוחה ז"ל. הוא היה בבית אבי־זקני ר' נתן הכהן עוזר ומלמד אשר מפיו שמעו לקח אמי ואחותי הבכירה. וכאשר הלך א"ז לברלין לקח עמו את העגור הזה לשרת אותו. בבואו שמה עברה בו רוח ההשכלה אשר שלטה אז בקרב עדת ישראל ונפשו חשקה להשתלם בלימודים. הוא חלה פני א"ז לתת לו להישאר שמה וגם מילא חפצו ועוד המליץ עליו לפני הרב דשם ונכבדי העדה וחכמי הדור, אשר תמכוהו עד כי הצליח לגמור חוק לימודו בחכמת הרפואה בתור ד"ר (לא אזכור אם בברלין או בוויען).

עת מלחמה היתה אז ויהי לרופא הצבא (שטאַאבס־אַרצט) במחנה נפוליון וככלות ימי המלחמה שב לזמושץ' ויהי לרופא בבית החו־לים לצבאות הפולנים ויעל עד למעלת מאַיאָר (לייטענאַנט). כמעט בא לעיר מולדתי הלך לבקר את אמי המנוחה (אֵם ארז), אשר זכר אותה עוד בשם בעלה הראשון ר' אברהם עדעל ז"ל (בן הרב המגיד ר' יהודה לייב מסלאָ־נים, בעל „אפיקי יהודה" וכו'). ויבקש להיות רופא בביתנו שלא על מנת לקבל פרס, כי עשיר היה, וגם לא אבה לקחת מידי הורי כל מאומה זולת בשוה כסף ומתנות לעת מצוא.

בהיותי בשנת 1856 לראשונה בווארשה הלכתי לראות את הרופא אשר גדלתי על זרו־עותיו, כי הוגד לי, שהעתיק מושבו שמה. כמעט הגדתי לו מי אני, קם הישיש בעת ההיא מכסאו ויחַבקני וינשקני כנפשו שבעו ודמעות נראו על עפעפיו. הוא הרבה לדרוש מפי כל פרטי מקרי חיי וכל תהלוכות אבותי עד יום מותם וישביעני לבקרו כפעם בפעם וגם מילאתי רצונו. גם בשנות 1857, 1869, ביקר־תיו ויהי לו למשיב נפש".

ה' ארז הוסיף בשולי מאמרו זה עוד ידיעות על רופא זמושצ'אי זה. במכתב־העתי „איזראע־ליטה" היוצא לאור בווארשה, מצאתי דברי אזכרה להד"ר ליובעלסקי, המשלימים את החסר אצלי. הוא היה במלחמות רבות עם נאַפּוליאון הראשון (להושיט תרופה לנפצעים והולים). מעל חזהו התנוסס אות הכבוד של

officier du Legion d'honeur

וגם אות הכבוד לאנשי הצבא בפולין. גם בווארשה נודע לרופא מומחה ושרים ואצילים ביקשו עצתו, אך למעונות עניים סר לחלצם ממחלה חינם.

הוא חי כיהודי ונשמתו יצאה ב„שמע" על שפתיו.

לדברי ה„איזראעליטה" הלכו כמה אלפי אנשים אחרי מיטתו וימַלאו את הרחובות המו־

ליכים לשדה קברות היהודים, ביניהם היו אדירי החכמה ומכל מפלגות העם".

נולד 1778 בזמושץ׳; מת בורשה בפברואר 1879.

אר״ז

ד״ר שלמה אטינגר

מספרים על רבי פנחס׳ל, מחבר הספר „הפלאה", כי בתקופה שהיה רב בעיירה הקטנה בוואהלין, יאמפולה, — לפני שהוזמן לשבת על כסא הרבנות בפרנקפורט שעל־נהר־מיין — הוזמן פעם לבוררות בעיר גדולה. כל בני המקום יצאו להקביל את פניו והכניסוהו ברוב כבוד העירה. שאל השמש את ר׳ פנחס׳ל: „הכיצד, רבי?! בעיירה שלנו אתה רב כבר שנים רבות והבריות אינן מתבטלות לפניך ואילו דוקא בנכר חולקים לך כבוד רב והאנשים יוצאים ממש מכליהם?"

ענה לו רבי פנחס׳ל: „זה מנהגן של הבריות מאז ומתמיד. הן תדע את פרשת פנחס שבתורה. בשבת שקוראים בה סדרה זו מחלקים את העליות לבעלי בתים פשוטים מבלי שינדבו אפילו פרוטה אחת. ואילו כשקוראים את פרשת פנחס ביום חג עולים לתורה בעלי הבתים המכובדים ביותר וקוראים לפניהם פסוקים אחדים בלבד והם מרבים בנדרים לטובת בית־הכנסת ותלמוד־תורה. בשבתו בביתו אדם רגיל הוא פנחס ואילו בנכר הוא נעשה ליחסן גדול!..."

והוא הדין בכל יהודי בעל שיעור קומה: כשהוא יושב בעירו ועוסק ביצירה אין הבריות נותנים דעתם עליו ורק לאחר זמן, כשהוא כבר הסתלק מן העולם, הם תופסים מה גדול היה האיש ומה רבה האבידה במותו.

ד״ר שלמה אטינגר היה סופר פורה והניח אחריו הרבה כתבים. אך בעודו בחיים לא ידעו עליו הרבה ורק עשרות שנים לאחר מותו, פקדו את מצבת קברו בזמושץ׳, אספו כתביו, כדי לפרסמם ברבים. רק בימינו אלה הכירו בו שהיה גאון והראשון לספרות האידית בפולין, שדיברה לעם בלשון העם. כשם שמנדלי מוכר ספרים היה מייסדה של הספרות האידית באוקראינה ורוסיה כך מותר להגיד, כי ד״ר אטינגר היה מראשוני המייסדים של הספרות האידית בפולין.

אחדים מזקני זמושץ׳ זוכרים עדיין את ד״ר אטינגר. מספרים עליו, כי היה בעל מזג טוב ואדם שופע עליצות. כשביקר אצל חולה חיזק את רוחו בהלצות ובדיחות, שהיו שגורות בפיו. היה רגיל להגיד: לפעמים מסוגל יותר הרופא לעזור לחולה בפיו מאשר בעטו.

מספרים כי לאחר שהשתקע בזמושץ׳ לא ניתן לו הרשיון לעסוק ברפואה משום שאת חוק לימודיו גמר בלבוב, שהיתה אז שייכת לאוסטריה. משום כך נתחייב לעמוד בבחינות ולקבל תעודה מאת „המועצה הרפואית" בלובלין. אך תעודה כזו לא ניתן להשיגה בקלות. ידידו של ד״ר אטינגר, ר׳ יהושע מרגליות, תושב זמושץ׳ שהיה מכובד מאד בעיני הפולנים והרוסים, נסע ללובלין, השיג למענו את התעודה הדרושה. ד״ר אטינגר התלוצץ תמיד, כי ר׳ יהושע מרגליות עמד בבחינות במקומו.

עבודה לא חסרה לו לד״ר אטינגר, אך שכרו היה מועט. ראשית, משום שבימים ההם היה שכר הרופאים זעום ביותר ושנית — מכיון שהיה יהודי, התירו לעצמם הנזקקים לו לקפחו והוא אף לא היה דורש יותר ממה שנתן לו. לרבים מן החולים, שטיפל בהם, הביא את כתביו, וסיפורו „סרק׳לה" נדד מבית לבית.

אורח־חייו של ד״ר אטינגר היה יהודי כמו של שאר בעלי־הבתים בעיר. הוא היה לועג ליהודים שחיקו מנהגי אשכנז; מתבוללים ממש לא היו עוד בנמצא באותה התקופה.

בשבתות ובחגים מתפלל היה בבית־המדרש. בין המתפללים שם היה כוהן, שרגיל היה לבכות בעת ברכת־הכוהנים. כששאלו את אטינגר מה דעתו על יהודי בכיין זה, אמר: „כל ימות השנה אין יהודי זה נוטל את ידיו ואינו מברך כשהוא יושב לאכול ואילו בבית־המדרש הוא נוטל את ידיו ומברך ואוכל אינו ניתן לו — למה איפוא לא יבכה?..."

בשמו של ד״ר אטינגר מספרים גם את הבדיחה הבאה: „פעם אחת באו לפמליה של מעלה: התורה, העבודה וגמילות־החסדים וטענה בפיהן: „כל העולם עומד עלינו ולבסוף אין אדם שילמד תורה ובמקום להתפלל בבית הכנסת משיחים שם שיחת־חולין וגמילות חסד אי־אפשר לקבל אפילו פרוטה אחת".

„השיבו לה לתורה: ‚עסוקים הם היהודים ואין שעתם פנויה לתלמוד תורה ולכן הם מחזיקים רב, שישב וילמד במקומם; ולעבודה השיבו: היהודים מטופלים בדאגות־פרנסה ומשום כך אינם יכולים להתפלל בכוונה. מאותה הסיבה הם מחזיקים חזן שיתפלל במקומם. ולגמילות חסדים השיבו: ‚צדקת, קמצנים הם בני־האדם ואינם מלוים כסף לנצרך אעפי״כ מתהלך לו השמש בבית־הכנסת עם

הכתובת שעל מצבת קברו של ד״ר שלמה אֶטינגר :

מות

„את חרבך עלי שלפת

אכזר האלן גוי טרפת

אבל נפשי נצח תלעג עליו

כי פינת תחיה לעומת עיניו״.

קופסת הטאבאק בידו ופותחה לפני כל אדם הרוצה להריח׳. נצטעקה גמילות החסדים: ,חמס! האפשר לצאת ידי חובת גמילות חס־דים בהרחת טבק בלבד?׳ ענו לה לגמילות חסדים: ,הרחת הטבק, של השמש שווה יותר מתלמודו של הרב ותפילתו של החזן׳...״

אשה רעה וקנטרנית היתה לו לד״ר אֶטינ־גר, גולדה׳לה, שהציקה לו תמיד וירדה לחייו. פעם, בחורף, חזר מביקור אצל חולה כשהוא רועד מקור ואשתו החלה להציק לו, כדרכה תמיד. אמר לה אֶטינגר: „שמעי בקולי, גולדה׳לה, אם תאכלי אותי כשאני קופא מקור, תקלקלי לך את הקיבה...

בכל מצב ידע להשמיע את הבדיחה הקול־עת למטרה; כמעט כל שיריו וכתביו, ואפילו אלה שתכנם רציני, שזורים דברי חידודים מבדחים. בשירתו „ויטאלה״ מתוארת אשה צדקנית ההולכת פעמיים ביום לבית־הכנסת עם הסידור „קרבן מנחה״ תחת בית־שחיה. אך כשעני מבקש נדבה ממנה, היא מקמצת את ידה באמתלה שחלילה לה להמרות את פי אלוהים ואם הוא יתברך גזר על פלוני שיהיה עני, יש לקיים את מצוותו....

ד״ר אֶטינגר מת בהיותו במלוא הכרתו. הוא הניח אחריו נוסח עברי של הכתובת, אשר ציווה לחרות על מצבת קברו.

שמואל אשכנזי

ירושתו הספרותית של ד״ר שלמה אטינגר

מקובלת הדעה, כי ירושתו הספרותית של אֶטינגר מכילה רק את הדרמה „סרק׳לה״ ו„ספר המשלים והכתבות״, שנדפסו בשעתו בפטרבורג. **אך בזמן האחרון נמצא בלודז׳,** אצל נכדו של אֶטינגר, ד״ר נתן שפירא, צרור מכתבים חדשים (מכתבים, רשימות וכו׳), שעד היום לא היו ידועים לציבור. בין הכתבים גם קטע של דרמה.

כתבי־יד אלו זורעים אור חדש על חיי אֶטינגר ויצירותיו.

החומר החדש נמסר לד״ר מ. ויינרייך, הכו־תב מבוא למחזהו של אֶטינגר „סרק׳לה״ בשביל הוצאת הספרים „קולטור ליגע״.

(לפי „ליטעראַרישע בלעטער״)

ר׳ משה יהושע העשיל וואהל

על פטירת האב״ד בזמושץ׳, ר׳ משה יהושע העשיל וואהל (י״ג ניסן תרל״ג, 1873), כותב הרב החכם יעקב רייפמאן ב„המגיד״ אותה שנה (גליון 19) מאמר מיוחד הנושא את הכותרת: „קול נהי נשמע מזמושץ״.

הוא מתאר את הנפטר, שהכירו פנים אל פנים כ„הרב המאור הגדול החריף והשנון, המושל בכל מכמני דת ודין, הצדיק בדרכיו, החסיד במעשיו והנודע בשערים״. לפי מקור זה אנו יודעים כמו כן, שאבי הנפטר היה רב בטורבין והוא בעצמו היה תלמידו של הגאון הידוע רבי משולם יעקב אורנשטיין בעל „ישועות יעקב״ האב״ד דלבוב. עד כמה ידעה זאמושץ׳ להוקיר את ערך רבה זה ועל גודל האבידה בפטירתו מספר יעקב רייפמאן:

„לכן תזעק העיר זמושץ׳ מר, על רועה הנא־מן אשר הלך אל בית עולמו: מי מביא לנו תמורתו? סוגה בענוה ושפל־רוח — מאין תמ־צא? מי ימציא אלי איש כמוהו. אשר נקבצו באו בו כל המעלות וכל המידות הנחוצות לקצין עם ומורה משפט ותורה לעדה כבודה?״ על מעלותיו ומידותיו של הנפטר מספר הנ״ל במלים אלה: „היה ירא אלקים. איש אמת ושונא בצע, מפזר ונותן לאביונים גם לעתות אשר צר מצאוהו ולכל נדכה היה הוא הראשון. וענוו ושפל־רוחו עד קצה האחרון. ציווה לפני מותו לבלתי יספידוהו ולבלתי יכתבו לו על מצבת קבורתו כל תואר וכל תהלה״ — ומשום כך כותב הוא: „זה יאַלצני להמעיט תשבחו־תיו״.

כמו כן הוא מציין גם של„הנפטר היתה מעלת היחש. כי היה חוטר מגזע אנשי־שם ותופשי התורה ותעודה בימינם ועושר וכבוד בשמאלם. ונצר ממשפחה רבתי תפארת וגדולה היא משפחת וואהל, אשר יקרתה נודע מספר „גדולת שאול״. (הכוונה על רבי ש א ו ל וואהל, המסופר עליו שהיה מלך פולין ללילה אחד).

יעקב רייפמאן מסיים מאמרו זה במלים אלה:

„אנה אמצא עוד איש מעולף ספירים כאלה? הה, עטרת זהב גדולה נפלה מראשי! ומי ישי־בנה לי? אנא, רחום וחנון! חוסה נא על אניה אשר מנהיגה חלף הלך לו ונטשה בדד בין גלים ומשברים סוערים״.

פייבל הכהן גליבטר

אביו של פייבל — צבי הירש געליבטער, היה נצר ממשפחת לומדים, סופרים ומושלמים במעלות, הקדיש נעוריו לתלמוד ופוסקים. יליד זמושץ׳ ומגזע חכמים, שקד על התנ״ך ועיין בספרי מליצה קדמונים ובספרי מחקר שנמצאו בבית־המדרש. נתעורר בקרבו הרצון להשתלם בלימודים והתחיל לבקר את בית יוסף צדרבוים (אבי אר״ז עורך „המליץ״) שהיה בית ועד לחכמים: ר׳ שמשון בלוך, אחיו ר׳ שלמה וואלף ואחרים. הוא התרועע עם בני גילו: יעקב אייכענבוים, ד״ר עטינגער, סג״ל (שיצא לברודי), י. לעווינזאהן ואחרים. גם למד לשונות אשכנז ופולנית.

הוא נהיה למלמד ומזה התפרנס; אבל לא היה המלמד הטיפוסי הידוע לנו בימים ההם, הוא אהב את הפשט ההגיוני בגמרא ולא את הכלפול הבנוי על קורי עכביש. מלבד לימוד הגמרא הורה לתלמידיו את התנ״ך עם ה„ביאור״ (של משה מנדלסון) וגם את כללי הדקדוק; על כן היה רצוי רק לאבות שהריחו מעט בהשכלה ויבינו את נחיצותה — והמה היו מעטים בעת ההיא.

לא ארכו הימים וקנאים פגעו בו באמרם כי „הציץ ונפגע״, נהיה למשכיל ההוגה בספרים חיצוניים של ה„ברלינטשיקעס״, לומד בשפות לועזיות וקורא בספריהם. בגלל רדיפות הקנאים היה מוכרח לעזוב את המלמדות, ויהי ל„מורה־שעות״ בעברית, אשכנזית, פולנית וחשבון. כמו כן היה כותב בקשות ומכתבים אחרים בשפת המדינה כסופר מהיר. לר׳ צבי היו שלושה בנים: פייבל, יעקב ושמחה ובת אחת. כולם היו בעלי כשרון, אבל עלה עליהם פייבל. לו היה מקבל חינוך פדאגוגי מסודר היה יכול עם רוחב בינתו והמצאותיו הנפלאות להעשיר את החכמה ומלאכת המחשבת. אבל אביו, שטרוד היה בעסקי פרנסתו זו, „מורה־שעות״, לכלכל את בני־ביתו בצמצום, לא יכול היה להתמסר כראוי לחינוך מסודר לבנו זה. בפרוזדור הדעת, בכדי שיוכל אחר כך לעשות בה חיל. נוסף לזה הרי לא היה אז בזמושץ׳ בית ספר למתחילים למען ילדי ישראל; ולשלחו לבית־ספר כללי אי אפשר היה, בגלל רדיפות ופגיעות ואף חרם ונידוי; ככה בילה פייבל את מבחר שנות נעוריו בלימוד תלמוד ובפוסקים, בראשונה מפי מלמדים בחדרים ואחר כך בכתלי בית המדרש המקומי, ששם היו ספרים לרוב: ש״ס ונושאי כליהם, שו״ת, פירושים שונים לתנ״ך ומדרשים ואף כמה ספרי מדע, הנדסה, חכמת השעור, מדידה ותכונה, קבלה וגם מליצה ושיר. פייבל הצעיר החל לעיין ולהתרכז בספרי מדע אלה שהתגלגלו בבית־המדרש, שקד על ספרים כאלה מסוגי „כליל החשבון״, „מלאכת מחשבת״ וכדומה. בנטייתו למתמטיקה ולגיאומטריה בלע את כל זו כבכורה בטרם קיץ. עוד לא הספיק להשתלב באיזה לימוד קראו עליו מועד לשבור תורותיו, כמנהג הימים ההם, התחתן ואכל לחם על שולחן חותנו (האופה), איש לא אמיד. פייבל מוכרח היה לפתוח חנות מכולת ולשבת בה כל היום להביא טרף לביתו. רק בעתות הפנאי היה לומד לבדו הרבה חכמה, בחנותו, בביתו ובבית המדרש ובעיקר בלילות. הוא היה מתבודד ולא בא בסוד החכמים והנבונים המעטים אשר היו בעיר. למד אז שפות אשכנז ופולין ואחר כך גם רומית וצרפתית, וזה לא לעשותן קרדום לחפור בהן, או להתרגל לכתוב בהן צחות או לדבר בהן, כי אם למען יוכל להבין כל ספרי חכמות השעור והמדידה בשפות אלה. לראשונה העמיק בעקלידו (אקלידיוס), ואחר כך למד את איילער, וואלף ודורמיהם וכבור סוד שאינו מאבד טיפה, באו כל הלימודים האלה אל קרבו ויעש חיל לא רק בעיון כי אם גם הלכה למעשה. כמתבודד לא שמו לב אליו בני עירו ולא ידעו, ששוהם זה נמצא בקרבם, עוד לעגו לו למראה גליונות הנייר אשר ארז בהם חמאה, דבש או פלפלין ושהיו מלאים במספרי ושרטוטי חשבון והנדסה.

בהיסח דעת נגלה כבודו, כי חכם גדול הוא ויהי לשיחה בפי בני העיר. ה׳ אר״ז מספר בזכרונותיו על מקרה התפרסמו זה במלים אלה: „פעם אחת הלך הוא וחבריו הנערים לטייל באחד הערבים בין חומות המבצר, הצטרף אליהם גם פייבל געליבטער זה. הם התקרבו לפני מצודה חדשה שהיתה בעצם בנייתה. פייבל התעכב בדרכו, עמד מלכת, השקיף על אופן הבנייה, פנה אל העומד ומפקח על עושי המלאכה, מטעם הקבלן היהודי ר׳ הירץ קראסנופולסקי ואמר לו, שלפי חשבונו יש משגה במקום אחד אשר הראה לו באצבע: כל השומעים מלאו פיהם שחוק, אבל המפקח על העבודה הגיד למחרת להארדיכל ענגברעכט (בדרגת שר־אלף) ראש בוני המבצר. מה מאוד התפלאו ונכלמו הלועגים עליו, כשראו, איך שהארדיכל נתן פקודה לסתור את הנבנה ולהכינו מחדש כפי אשר הורה געליבטער היהודי״. בגלל תנאי מצבו, זמנו ומקומו לא התעורר בעצמו וגם לא עודדוהו אחרים ללכת למקום חכמה ללמוד את סדר המדידה

המעשית ותורת הבנין והטכניקה. הוא המשיך הלאה בדרכי חייו השגרתיים, לשבת בחנותו, להעמיק בספרים ולהרבות דעת לשמה. ואף על פי כן משהו נשאר מחכמתו לתועלת לאחרים; הוא שם לבו להמציא חדשות במלאכת המח־שבת וימצא תנועה חדשה מיכאַנית לריחיים. על פרטי המצאתו זו כתב פעם לאלכסנדר צדרבוים; כמו כן נודע לצדרבוים כעבור זמן שמצא לו פייבל געליבטער זה איש בווארשה להכינה ולהפיצה ברבים. הוא המציא עוד מכו־נות אחרות מבלי שיוודע לו לצדרבוים אם אמנם הצליח להכינן לתשמישן. אברהם ליאן יליד זמושץ' ותושב קישינוב משנת תר"ח ואילך (1848) — כתב על פייוויל געליבטער ברשימה בעתון „כראַנ. וואָסכאָדא" (1888). שכמה תלמידים תאבי־דעת מבני הנעורים היו באים לחנותו לשמוע לקח מפיו, וגם בבית־המדרש היה פותר לבחורים את שאלותיהם בהנדסה וחכמת השעור. כמו כן היה מורה למעוניינים — תשבורת מתמטיק, מכניקה ופי־זיקה. אף בא בכתובים עם כמה פרופיסורים בעניני שאלות קשות במתמטיקה העיונית והמעשית וכי בשאלות חמורות בבנין המבצר פנו אליו הארדיכלים. כן חיבר, לפי דבריו, ספר בחכמת הגיאומטריה בעברית. ורק ענוות־נותו עצרה בעדו לבלי הוציאו לאור.

ה' אר"ז מסיים מאמרו עליו במלים אלה: „כה ספו תמו חיי איש מצויין בכשרונותיו הנפלאים, אשר ירדו עמו קבר ולא הביאו תו־עלת רבה לו ולעולם מחסרון חינוך ישר!"

כמו כן יודעים אנו לפי אר"ז, שהוא בעצמו למד תורה מפי אביו צ"ה ג. בהיותו בן שבע בשנת תרכ"ט ביקר אר"ז את זמושץ' עיר־מולדתו ויתראה עם פייבל געליבטער שהיה קשיש ממנו בערך בעשר שנים וישתעשע בחב־רת אוהביו שבעיר.

מת בן 80, תרמ"ח (11 במרץ 1888).

פייבל שיפר

המשכיל הזמושצ'אי, פייבל שיפר (1809—1871) ידע יפה את רנ"ק ואָרטר ואף הוא הטיף לרעיון של הכשרת היהודים לעבודת האדמה. הוא עשה זאת באידיליות מליציות וכן עזר ליישב יהודים על אדמה בסביבות זמושץ'.

בשנת 1835 השתקע בואַרשה ופתח שם בית־ספר פרטי לילדים יהודים. שיפר הצליח לעניין בתכניותיו החקלאיות את פסקיביץ' וקיבל תמיכה כספית מקרן הסופר, שהיתה ברשותו. לאות תודה כתב שיפר את תולדות חייו של המַצביא פסקיביץ' והוציאן לאור בספר „דבר גבורות" בשנת 1845.

את השיבותה וערכה של עבודת האדמה תיאר שיפר כאידיליה כתובה פרוזה פיוטית בשם „מטע לשם", שהוציאה על חשבון פסקי־ביץ' בשנת 1843.

שיפר היה סופר עברי ידוע ופורה; בין השאר כתב ביוגרפיה של נאפוליאון וספר נ־מוסים בשם „מהלכים עם אנשים" וכן ספרים אחרים.

(ראה „געשיכטע פון יידען אין ווארשע" מאת ד"ר יעקב שצקי, כרך ב', הוצאת יוו"א, ניו־יורק 1948. המקורות בהם השתמש שצקי הם: הספד בעתון „Izraelita" 1871, חיבוריו של שיפר ותעודות שנמצאו בארכיונו של פסקיביץ').

בראניש הוברמן

„העילוי הגדול במלאכת הניגון בראניש האבערמאן. הוא בן יליד עיר זמושץ. עליו אמרו הז"ל: „הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה". כי גם אביו בנעוריו, אף כי נולד בבית עני — יתרון הכשר חכמה היה לו, ויהי הראשון לבקר את בית הספר בעל ד' מחלקות בהפתחו בשנת 1872. בני זמושץ קראו אחריו „צא טמא" וה־ביטו אחריו כעל עוזב דתו, והנער הזה עשה חיל בלימודים. למרות עיני שונאיו ומנדיו, ולמרות העוני והמחסור אשר אפפוהו, כילה הוק לימודיו בואַרשה, ויעשה למורה בבית־הספר אשר בבענדין, ועתה הוא עורך דין בעיר ואַרשה. אשרי האב שככה לו. ולזמושץ ייאמר „איש ואיש יולד בה".

דוד שיפמאן

בריש מרגלית

„מתן בסתר"

חותני ר' מנדיל איילבום (מנדיל טומאַשוואַר) ז"ל, שהיה מלמד אצל אהרון פפר ז"ל את בנו בייצי, לפני חמישים שנה, התאונן פעם לפני ר' בריש מרגלית על מצבו הרע, שאין לו אפש־רות להתקיים. אמר לו ר' בריש: „אל תדאג מנדלי, השלך על השם יהבך והוא יכלכלך.

תן לי קמיצה של טבק". הוציא חותני את קופסת הטבק והגיש לו. ר' בריש לקח קמיצה, אמר עוד: „השם יעזור" והלך לדרכו. בבוא חותני הביתה ופתח את הקופסה להרחת הטבק, מצא בה 3 מטבעות זהב של 15 רובל כל אחד. בס"ה 45 רובל. שמחתו לא היתה לשער, ובעד הכסף הזה, שכר לו חנות אצל קלבינסקי ליד בית הקברות העתיק ועד סוף ימיו מצא לו שם פרנסתו בריוח.

זוהי רק חוליה אחת ממעשי הצדקה של שרשרת הזהב הנקראת ר' בריש מרגלית מזמושץ'. מעשים טובים כאלה, ישנם לאלפים ולרבבות אבל אין בכוחי כעת לכתוב הרבה. אם עלי לשמור את נפשי, מחויב אני להתרחק עד כמה שאפשר מכתיבה רבה.

חיפה

קלמן מלאכי (אנגלשטיין)

שבתי הוללעש

על מות אחד מנכבדי חברי „בני ציון" בזמושץ' שבתי הוללעש בגיל הכ"ה מוצאים אנו ב„הצפירה" 1901 (גליון 84), תחת השם „אלון בכות", רשימת הערכה זו:

„המנוח פעל ועשה הרבה להתפתחות הרעיון הציוני בעירנו, כי היה אחד מראשי המייסדים של אגודת „בני ציון" בעירנו ובגלל אמון רוחו ויושר לבבו נבחר לגזבר. את משרתו זו מילא בהשכל ודעת, כי לבו היה מלא רגשי קודש לעמו להיות לו לעזר מעט. בעודנו ילד מת עליו אביו והוא נשאר עם אמו בעוני ובחוסר כל, ומאז ועד עתה סבל מצוקות רבות אשר דכאו לארץ נפשו, ובכל זאת לא התרעם על מר גורלו וימצא נוחם ברעיון הציוני אשר היה נתון אליו בכל לבבו ונפשו, ואך בו חזה את תקוות עמו והצלחתו לימים יוצרו. משוש חפצו ומבחר הגיגו היו אך ב„האוצר העברי" („קא־לאניאל באַנק") אשר בעינים כלות קיוה לפ־תיחתו בפועל, ושעות אחדות לפני מותו בעת אשר המחלה האנושה תקפתהו בכל עצמה, ציוה את אחותו כי תפדה את המניה שלו, וגם מצבם הרע של הפועלים בארה"ק אשר עורר בקרבו רגש יגון עמוק לא עצר כוח להביא יאוש בלבבו ולפון אף רגע בהצלחת התנועה משאת נפשו, כי בכל חום לבבו האמין בכוח עמו ובסגולותיו הנעלות, כי עוד ימצא די או־נים בידו להסיר את המכשולים החוסמים את דרכו.

הוא היה אמון על ברכי התורה והחכמה. התשוקה למדעים כה גברה בלבו עד כי פעמים רבות חפץ לעזוב את ארץ מגוריו להרחיק נדוד לארץ נכריה אשר שם יוכל להשביע את נפשו השוקקה ללימודים, אך סיבות ידועות הניאוהו מהוציא חפצו זה.

השמועה הנוראה על אבדן הנפש היקרה הזאת החרידה את כל תושבי עירנו. המונים, המונים נהרו אחרי מטתו לגמול לו את החסד האחרון ועינים רבות זלגו דמעה.

יוסף אלטנברג

על יוסף אלטנברג, תורני ונאור, תושב זמושץ' שנפטר שם בשנת תרס"א מוצאים אנו ב„הצפירה" 1901 (גל. 121) מתחת לכותרת „ציון לנפש יקרה" רשימה זו:

„הוא היה אחד משרידי הדור העבר אשר הבין לאַחד את התורה והדעת, ספרות של שם עם ספרותו של יפת, ומנהגי ישראל עם נימוסי העמים.

בעודנו נער יצא שמו לתהילה, כי חריף ובקי היה בספרות התלמודית, ובשם „עלוי" נקרא, וגם התעתד להיות מורה הוראה בישראל באחת מערי התחום, כחפץ חותנו אשר לקחהו אחר כבוד לעיר זמושץ', משידלאווצא עיר מולדתו. אמנם אחרי כן בחלה נפשו לעשות את תורתו קרדום לחפור בו, וישם אל המסחר פניו למען התפרנס מיגיע כפו. בכל זאת לא הפסיק את לימודו. בשקידה נפלאה הגה כל ימיו בתורה, ויעש חיל גם בשפות וידיעות זרות וביותר הצטיין בידיעת שפת עבר ושפת המדינה.

כאשר נראו ניצני ההשכלה בארצנו והשחר עלה במדינתנו ("Jutrzenka") היה המנוח אחד מן המצוינים, אשר במאמריהם נגעו בשאר־לות שונות עומדות ברומו של עולמנו, וכאשר תפש ה„איזראעליטא" את מקום השחר, היה גם הוא אחד מעוזריו.

מלבד ידיעתו הרבה בחכמת ישראל וחכמה לועזית, הצטיין המנוח במידות ובמעלות רבות וטובות, אשר רכשו לו אוהבים רבים. הוא היה אוהב תורה ושומר מצוה, סבלן ועניו מאין כמוהו ונפשו היתה קשורה באומתו ובחכמתה. ה' ינחם את בניו ואת משפחתו".

ד"ר ש. מינץ

דוד שיפמן

א.

ב„המליץ״ 1903 (49) נמצא מאמר הערכה זה על דוד שיפמאן:

„הוא היה אחד משרידי הדור הישן ואחד המשכילים הראשונים בפולין. הרבה עשה בחייו, הרבה עמל והרבה יגע. התהלך כרע וכאח עם משכילי זאמושץ, עם אר״ז ז״ל (עורך „המליץ״), עם יעקב אייכנבוים ז״ל (ב„לוח אחיאסף״ לשנת תרנ״ז הדפיס שירים אחדים מאת הר״י אייכנבוים שנמצאו אצלו) והיה מתל־מידי הר״י רייפמאנן. הספירה (החברתית) שבה נמצא המנוח פעלה עליו לטובה! הוא שאף לאיזה תכלית בחיים וחוג רעיו שהיו סופרים עברים — פעלו גם עליו להיות סופר עברי. נפשו של רבי דוד שיפמאנן לא היתה פיוטית — רק חקרנית; ולהיות חוקר — הלא צריכים לחקור את הכל, להתבונן בכל ולדעת את הכל. ולפני ששים שנה (תר״ג) בפולין, כשיצא אחד מחובשי בית המדרש ל„תרבות רעה״ — בלמדו השכלה — — —

מיום שנוסד „המליץ״ ע״י אר״ז בשנים הראשונות וגם בהאחרונות לקח הרד״ש חלק בו כסופר תמידי ויכתוב הרבה לפעמים בשמו ולפעמים בעילום שם. הוא ידע היטב את השפה העברית וספרותה העתיקה וגם החדשה. בשנים האחרונות עמל הרבה לסדר את ספריו, שעסק בהם שנים רבות והוא: פירוש על אבן־עזרא ובקורת כל הפירושים שפירשוהו. בקורת על ספר אחד הדפיס שיפמאנן ב„מאסף״ שהו־פיע מטעם „המליץ״ וגדולי החוקרים העברים היו לעזרתו בזה.

החיים החמריים של הרד״ש היו די טובים. הוא לא היה לעת זקנותו באותו המצב העגום כמשורר נתן נטע שפירא ז״ל (איש אֶפֶס), שקי־בתו היתה ריקה והוא אומר שירה... או כהמשכילים האלה שבאהל התורה אשר גם כסא לשבת לא היה להם... הרד״ש היה תמיד שמח וגם שבע! במותו (מת כ״ח שבט תרס״ג, 1903, בזאמושץ עיר מולדתו) אבדה לזאמושץ אבידה גדולה, בפרט לצעירים־המתלמדים, שביתו היה פתוח לפניהם וינחם בדרך הטובה ויתן להם ספרים ועתונים לקרוא״.

צבי בן רמליהו (חעלים)

ב.

ב„הצפירה״, אותה שנה (גליון 63) כותב איש זמושץ׳ פישל צדרבוים רשימה קצרה על מותו של דוד שיפמאנן במלים אלה:

ביום כ״ח לחודש שבט ש. ז. גווע ויאסף אל עמיו בעירנו זאמושץ, הסופר הנודע והנכבד ר׳ דוד שיפמאן ז״ל. נדמה כי קוראי מכה״ע העברים ידעו להעריך חיך־ערך האבידה הגדולה הזאת. בכל ימי חייו הדלים והרעים לא הניח ר׳ דוד ש. עטו מידו ויעבוד במקצועות התורה והחכמה... עדים מאמריו יקרי־ערך המפוזרים ומפורדים בכתבי העתים לישראל, המלאים רעיונות נעלים על כל דבר הנוגע בנחלת ישר־אל; ומבלעדי זה הקריב דמו וחלבו על מזבח החקירה והדרישה בביאורי הראב״ע ז״ל, עד כי כמעט לא הסיח דעתו מהעבודה הזאת יומם ולילה, וכל שיחו והגיונו היו תמיד הראב״ע ז״ל וביאורו.

אבל גדול יתאבלו עליו כל בניו ובנותיו שידעו להוקיר תמיד את אביהם הנעלה הזה בחיים חיתו, בידעם כי עטרת תפארת הוא לראשם על ידי חכמתו הנעלה. וכמוהם יתאבלו כל יודעיו ומכיריו, מקרוב ומרחוק.

אריה לייב ניימנוביץ

על אחד ממשכילי מחוז זמושץ׳, אריה לייב הכהן ניימאנאוויטש, שמת בוארשה בשנת תרנ״ב (1891) מובא ב„הצפירה״ 1892 (גליון 238) במלים אלה:

ביום ב׳ דרה״ש גווע ויאסף אל עמיו בעירנו הר׳ אריה לייב אנשיל הכהן ניימאנאוויטש נ״ע בשנת נ״ט לימי חייו, איש משכיל ונאמן רוח. הוא היה אחד ממתי מספר העומדים בין הדור הישן והחדש, ידע לכתוב צחות בלשון הקודש, גם היו ידיו רב לו בידיעת שפת רוסית, פולנית ואשכנזית. הוא היה איש רעים להתרו־עע ואהוב ונחמד בחברת מיודעים. לפני שנים שפרה נחלתו בהיותו בעל נכסים ואחוזת קרק־עות במחוז זאמושטש, ויהי משגב לנדכאים לעתות בצרה. עד יומו האחרון נשא ונתן באמו־נה ויהי למחסה בעצות טובות ובהשתדלויות לבני משפחתו ולכל נפש עגומה. כל מכיריו ומיודעיו אהבוהו ויכבדוהו מאד, ויתאספו בסך לגמול עמו החסד האחרון.

נפתלי ניימנוביץ

השותק מצ׳ורטקוב

מספרים על השותק ז״ל, שכששאלו אותו למה אינך אומר תורה כדרך שאר הצדיקים, שתק.

וכשהיתה שעת רצון והפצירו בו, צחק ואמר:

— העולם מתפלא עלי שאינני אומר תורה; ואני מתפלא עליהם: היאך הם יכולים לומר תורה? היאך הם יכולים להתחיל את תורה ולגמור את התורה? והתורה אין לה לא התחלה ולא גמר, כי אין סוף היא...

(י. ל. פרץ, חסידות, כרך שני, עמ׳ ק״א)

השותק נפטר בשנת 1929 בעיר צ׳ורטקוב, בפולין, בגיל 83 שנה. האיש שתק כ־40 שנה. הייתי רופאו עד סוף ימי חייו. יממה לאחר מותו פרצו „לחדרו במרתף״ ומצאו אותו מונח על הרצפה — ובגופו לא נגעו העכברים אף על פי שבזמן חייו שרצו ב„מעונו״; בעיני ראיתי את גופו ברגע זה.

לא רק בעיר צ׳ורטקוב ובסביבתה יצאו לו מוניטין בתור שותק אלא אפילו במרחקים. לא פסק לעסוק בתורה ובתפילה יומם ולילה. כשהיה זקוק לדבר מה היה משתמש ברמיזות. בתנועת ידיו, בנהימות „נוּ, עֶ, אֵי, אָ״, וכאשר סוף סוף לא תפשו את רמיזותיו כתב על פתקא את בקשותיו. ידעו שהשותק שלט בארבע שפות: באידיש, עברית, פולנית ורוסית. חסידי צ׳ורטקוב העריצו אותו מאד ואנשי צ׳ורטקיב (אפילו מהנוצרים) התייחסו אליו ביראת כבוד ובהערצה רבה בראותם את התנהגותו ודבקותו בעבודת הבורא.

לפני המלחמה הראשונה התבודד השותק לגמרי והסתגר בחדרו המיוחד „ד׳ על ד׳״ שבחורבת ארמון הרבי ולא נתן לשום איש לגשת אליו, רק ליחידי סגולה היתה דריסת הרגל. הוא הסתגף בסיגופים שונים ואפילו ל„מקוה״ לא הלך. איש אחד היה רגיל לבוא אליו בכל ערב שבת ויצק על גופו שבעה דליים מים וזה שימש לו בתור „מקוה״. בזמן המלחמה הראשונה שימש אותו נוצרי אחד בשם „ניסטורקו״. בשעה ארבע אחר הצהרים סעד את לבו ועד שעה שתים־עשרה בלילה התעסק בעבודת הבורא. לא שכב במיטה, ישב על יד שולחנו וראשו נתמך על ידו וככה ישן. בשעה שלוש בבוקר התעורר יום יום וערך „חצות״ והוריד דמעות על חורבן בית המקדש ועל גלות השכינה.

על שולחנו היה עומד בקבוק מים גדול ובתוכו שטו דגים קטנים ובכל ראש השנה שימשו לו המים הללו לעריכת תפילת „תשליך״. בשר אכל פעם בשבוע. בשבת — רבע עוף שבישל בעצמו. כל ימי המלחמה הראשונה פירנס אותו משה ליב אורבך ע״ה ונשים אחדות שהביאו את המזון על ידי ניסן טורקו השמש.

לו היה השותק פותח את דלתו לרווחה היו נוהרים אליו חסידים מכל קצווי הארץ והיו מביאים לו „פדיונות״. בזמן המלחמה אחרי חורבן ארמון הרבי, הביאו למרתפו נוצרים וגם חיילים רוסיים עצים להסקה ומזון ברווחה אף על פי שמצב יתר היהודים בעיר היה קשה מאד לעתים.

„השותק״ — ר׳ שמואל בן ר׳ מאיר פרומקין, או פרומר, נולד בשנת 1846 בכפר סלאווצין, מחוז זמושץ׳. אמו ילדה אותו בהיותה בת 50. הוריו היו אנשים פשוטים „ישובניקעס״ ולא נתנו לבניהם חינוך עברי, אך כשגדל ה„שותק״ והצטיין במוחו העילויי, מסר אותו אביו להרבי מגענשעוו, ועסק בש״ס, בפוסקים ולמד אצלו עד חתונתו וממנו קיבל סמיכת רבנות, ברם ר׳ שמואל לא רצה להשתמש בכתר של רב אלא עסק במסחר מתכת, נחושת, עופרת, ואבק שריפה.

את החומר הזה החזיק במרתפו בסודי סודות ואפילו לבני משפחתו, אשתו ושלושת בנותיו לא היה שום מושג על דבר מסחרו זה. וכאן מתחילה טרגדיה שלו השמורה באגדות שונות, ברם האגדה העיקרית שהיתה רווחת בימים הללו היא כדלקמן:

פעם נתגלע איזה סכסוך בינו ובין אשתו ור׳ שמואל קילל אותה קללה נמרצה — שתשרף. וכך הווה. אשתו ירדה פעם בלי ידיעתו למרתף לחפש דבר מה ובידה נר דולק שנפל וכדור אבק שריפה התפוצץ ובעטיה של ההתפוצצות נהרגו אשתו ושתי בנותיו. בתו השלישית ניצלה בדרך נס. ר׳ שמואל הצטער מאד, כי סבר שבגלל קללתו נגרמה התאונה האיומה הזאת. ר׳ שמואל ארז את חפציו, לקח אתו 90 רובל, הנדוניה שהכין בשביל בתו השלישית ונסע לרבי הצ׳ורטקובאי, ר׳ דוד משה פרידמן, בנו של הריז׳נאי ע״ה, להוציא „תשובה״ ממנו. כשסיפר לרבי את כל המעשה הנורא הזה, אמר הצדיק כהאי לישנא: „אַ זאַ צונג דאַרף שווייגען״. מן היום ההוא והלאה קיבל עליו ר׳ שמואל דברי הצדיק ושתק עד יום מותו.

על מצבתו שעמדה עוד באביב 1944 אחרי

חורבן כל הישוב היהודי ובית העלמין, היה כתוב:

„ר' שמואל בן מאיר השותק"...

נכדתו שושנה פלמה חיה בקיבוץ אשדות יעקב בעמק הירדן.

ד"ר ישראל שור

יצחק ליבוש פרץ

א.
שנות הילדות של פרץ

בשנת 1864 שכרו הורי פרץ והורי אני את ר' אברהם יהושע טמפלדינר — הדיין לשעבר בזמושץ', יהודי בקי אם גם לא חריף — להיות מלמד לבניהם. אולם פרץ גילה עוד בשנות ילדותו סימני חריפות מובהקים.

עד כמה שאני זוכר, למדנו אז מסכת „נדרים"; שיטת לימודו של טמפלדינר לא עלתה על זו של מלמדים אחרים ולא היה בה כדי לעורר ענין בתלמידים. מכל מקום, מאותו הזמן מתחילים חיפושיו של פרץ. מתחילה השקיע עצמו ב„אורים ותומים", אך כעבור שבוע ימים נוכח לדעת, כי אף בספר זה אין יותר מזון רוחני למענו, מאשר בדף גמרא — ופרץ המשיך בחיפושיו...

קרה מקרה אופייני: עברו ימים אחדים ופרץ לא מצא עוד בארון הספרים את „האורים ותומים". מאחר שלמדנו בביתם של הורי פרץ, כן הנמנע היה שאירע מעשה גניבה ופרץ הבין שמישהו היה מעונין להסתיר את הספר מעיניו. בהיותו ער ופעלתני מטבעו, התחיל מיד לחפש במרץ רב את הספר, טיפס ועלה על התנור — אך הספר לא נמצא. לבסוף נתגלה, כי אביו ר' יהודה הוא שהצפין את הספר, אך עד היום לא נודעה סיבת הדבר. רק פעם אחת העיר ר' יהודה, כי אין זה ספר בשביל נערים בני ארבע־עשרה, אך טעמו הודאי של הדבר נעלם ממני עד היום הזה.

בהזדמנות זו עלי לציין, כי ר' יהודה פרץ לא ידע כלל את טיבו האמיתי של בנו ובשנים שלאחר מכן נתחזקתי בדעתי זאת. כרוב היהודים לא הירבה גם ר' יהודה לטפל בחינוך ילדיו ובמידה שעשה כן, הרי רק באורח שגרתי בלבד.

והנה דוגמה אחת: בנסעו פעם לדנציג (בימים ההם קיים ר' יהודה קשרי מסחר עם דנציג) בקשני בנוכחות בנו שאלמדו לעבור על סדרת השבוע לפי טעמי המקרא; מובן שנעניתי לו. אך זכורני, שבה בשעה חשבו זי בלבי: „לא מצא ענין אחר בשביל לייבלה, אלא ללמוד סימני הטעמים..." מאליו מובן, שלאחר שני שעורים אמר לי חברי: „הניחני לנפשי!"

כעבור זמן מה השיג אי־מזה את „מלות ההגיון" להרמב"ם. היה זה ב„בין הזמנים" ופרץ לא למד בחדר, אלא בבית המדרש. בשבתו שם ליד הכותל הדרומי (במקום שבו ישב אחרי־כן ר' אריה לוין) פתח בפעם הראשונה את הספר הזה.

מיד לאחר שקרא את העמוד הראשון אורו עיניו... המושגים „נושא המאמר", „נשוא המאמר", „כמות", „איכות" ואף ההוכחה, שהר־איל וכל הברואים הם בני תמותה — כל אלה חדרו כקרני אור למוחו ועוררוהו לחפש אחרי מזון רוחני בפילוסופיה.

אגב, „מלות ההגיון" היה הספר הראשון, ואף האחרון, שפרץ למדו מראשיתו ועד סופו. אחרי ספר זה הסתפק רק בידיעת תכנם של הספרים האחרים וביחוד שם לבו לשירי ההקדשה של מחבריהם ואילו התענינותו האמיתית הופנתה לאפיק אחר. ודבר זה היה גם מובן. בהיותו מחונן בחוש אינטואיציה בלתי רגיל לא מצא ענין בפרטים והללו אף מיותרים היו בשבילו.

כאמור, פנה פרץ לפילוסופיה. לאחר שלמד פרקים אחדים של „חובות הלבבות" עבר ל„משנה־תורה" להרמב"ם וחיבור זה הטביע בו רושם עז. פרץ התלהב מן השפה הברורה וההרצאה השיטתית. כשהגיע להלכות דרך ארץ הרגיש פרץ, כי לא מלמד הוא המדבר אליו. אלא אדם המעלה ובעל שאר רוח. עברו שנים־

שלושה שבועות ופרץ היה למעריצו של הרמב"ם; נפשו של פרץ סלדה מ„השגות הראב"ד" ולא מפאת תכנן, אלא מפאת נעימתן, המעידה על המגמה להמעיט בערכו של הרמב"ם ועל שמץ של צרות־עין וקנאה אישית של המחבר.

לאחר „משנה תורה" שיקע עצמו פרץ ב„מורה נבוכים", אולם לא בבית המדרש ואף לא בביתו, משום שבימים ההם היה מקובל, כי רק יהודי שעבר את גיל ארבעים מותר לו לעיין בספר זה... אגב, בבית המדרש אף לא נמצא „מורה נבוכים" להרמב"ם. פרץ עיין בו בבית זרים והוא הגיע עד למחציתו.

לאחר מכן הצטרף פרץ ללומדים בבית־המדרש כל ליל ששי בשבוע עד אור הבוקר ולמד ב„ספר העיקרים". מישהו הציע לפנות לקבלה ולפתוח ב„רזיאל המלאך". אולם ספר זה לא עורר בו כל ענין ומיד הניחו מידיו.

באותו הזמן נכנסתי לגימנסיה ולא נזדמן לי עוד להיפגש לעתים קרובות עם פרץ. לרוב ראיתיו בבית המדרש, ביום שבת לפני תפילת מעריב. בשעת חשיכה זו רגילים היו נערים לספר סיפורי נפלאות על צדיקים. כנראה שב־אותה תקופה הכיר פרץ את החסידות. סיפורים אלה, שעיקרם הדמיון החפשי, ודאי הטביעו רושם עז בפרץ, שהיה משורר מלידה.

ד"ר יצחק גליבטר

ב.

פרץ — איש העם

לפרץ התוודעתי בשנת 1872 בנסיבות הבאות: לאחר חתונתי באתי לזמושץ' ותחילה הכרתי את אביו, ר' יהודה פרץ שהיה אדם משכיל וטוב־לב. לאחר פטירתו של אביו ציווה פרץ לחרות על מצבת קברו: „איזו דרך טובה שידבק בה אדם? רבי אליעזר אומר: לב טוב".

ואמנם כתובת זו הגדירה יפה את תכונות נפשו של ר' יהודה פרץ. את הלב הטוב ירש, איפוא, יצחק לייבוש מאת אביו.

כעבור זמן מה נסעתי, לרגל עסקי, לוארשה ובהפרדי מר' יהודה פרץ אמר לי: „אשכנזי, כשתהיה בוארשה, הכנס אצל לייבוש שלי. בטוחני שתתיידד אתו ותשבע נחת ממני". ואמנם, לאחר שהגעתי לוארשה ביקרתי אצל פרץ, ששמו לא היה מפורסם עדיין, אעפ"י שכבר חיבר יצירות חשובות, שהעידו על כשרונו הרב. פרץ התפרנס בוארשה ממתן שעורים בעברית. בליתי בחברתו ימים אחדים והוא הראה לי הרבה שירים עבריים. הרושם שעשה בי היה של סופר גאוני.

מתגאה אני בכך, שהייתי מן הראשונים שעמדו על טיבו של פרץ. זכורני, שלאחר שובי לזמושץ' פגשתי את ר' יהודה פרץ בעת עמדו ברחוב בחברת אנשים אחדים. הוא הושיט לי את ידו לשלום ושאלני: „הראית את לייבוש? המצא חן בעיניך?" עניתי לו: „הוא יגדל ויהיה להיינה שני". העומדים מסביב צחקו לדברי מתוך קנאה. אך אני לא טעיתי בהערכתי זאת, שכן ביצירותיו של פרץ יש מן המיוחד להיינה והן מצויינות בחריפות ושנינות, שאין למצוא דוגמתן אצל משוררים אחרים.

פרץ עצמו אף ראה את היינה כגדול המשוררים וכתביו היו מונחים תמיד על שולחן עבודתו, יחד עם התנ"ך, ומשניהם שאב נושאים ליצירותיו. זכורני שפעם אחת בדברי על יצירותיו של היינה אמר לי פרץ: „היינה היה משורר אמיתי, ברוך־אלוהים ולא משורר מלאכותי מסוגו של שילר ודומיו, שאינם משוררים, אלא כותבי חרוזים סתם".

שנים אחדות לאחר פגישתנו זאת חזר פרץ לזמושץ' לשם ישיבת קבע. בפקודת הממשלה הונהגו באותו הזמן בפולין „בתי דין לשלום". ללא שהיות כלשהן שיקע עצמו פרץ בלימוד ספר החוקים הרוסי ולאחר זמן קצר עמד בבחינות והוסמך כעורך־דין.

גם כפרקליט התגלה פרץ כעילוי ולקוחותיו רבו. הדברים הגיעו לידי כך, שאפילו הנהלת האחוזה של זאמויסקי הפקידה בידיו את ניהול המשפטים שלה ופרץ אף השכיל להביאם לידי סיום מוצלח. אך אפילו בימי התעסקותו המקצועית הזאת התמסר יותר לעניני ספרות מאשר לפרקליטות. יצר היצירה שבו לא נתן לו מנוח. הוא אף כתב בקלות, ללא כל התאמצות. פעם אחת נכנסתי אצלו בענין עירעור שבקשתי להגיש לבית הדין המחוזי. פרץ ישב מיד לחבר את כתב העירעור. התנ"ך שהיה מונח על שולחנו היה פתוח בפרק י"ג של ספר יחזקאל. הוא העיף עין על המקום הפתוח ואמר לי: „רואה אתה, מר אשכנזי, זהו פרק מצוין". מיד הניח מידו את כתב העירעור ושירטט בעפרוני במשך דקות אחדות. כשגמר הקריא לפני מה שכתב, — תרגום אידי של אותו פרק.

התפלאתי לחדירתו העמוקה לתוך סגנונו של הנביא ולמהירות הגדולה ולקלות בהן עשה את מלאכת התרגום כאילו היה „מנערו מתוך שרוולו". פרץ קרא את התרגום בהתלהבות רבה ומדי הזכרי בכך, מצלצל עוד באזני קולו הנרגש.

דעתו של פרץ היתה נתונה תמיד לעניני ספרות וכוח יצירתו דמה למעיין, המקר מימיו ללא הפוגות. כל התמונות שכתב בזמושץ׳ תכנן שאוב מן הרחוב והן מלאות חיות וטבעיות כאילו הן מתרחשות לעיני הקורא. כשם שמספרים על ציירים גאוניים שבשעת ציירם ענבים עטו הצפרים על התמונות, כדי לאכול את הפרי, כך מצטיינות יצירותיו אלו של פרץ בבליטותן, שאפילו קורא רגיל רואה בהן את בבואתו.

פעם הייתי נוכח בבית אחד בעת קריאת ציורים אלה של פרץ. אשה פשוטה אחת, שהיתה בין המאזינים, לא משלה ברוחה והעירה בקול: „הרי זהו ר׳ דוד! הביטו וראו עד כמה הוא מתואר לדיוקו!״

ואמנם בזה היה כוחו של פרץ, שכל דמויותיו מרטטות כחיות. משום כך חיבבוהו אפילו החסידים, שהיו ממתנגדיו החריפים ביותר, משום שבעיניהם היה אפיקורס. אף על פי כן פנו גם הם אליו בעניני הערכאות שלהם ומסרו לו את ניהול משפטיהם. „הלא הוא אדם הגון ובעל לב טוב״ — אמרו עליו.

בזמושץ׳ נמצא חסיד קנאי אחד של הרבי מגור, שהיה רגיל להיכנס לביתו של פרץ, לשתות כוס תה ולהתווכח אתו בעניני אמונות ודעות. „אפשר למצוא לשון משותפת עם פרץ — היה אומר אותו חסיד — הוא אינו מגיע לידי כעס ולפעמים אפשר לשמוע מפיו דבר בעתו והבל שהוא סר מדרך הישר...״

ואמנם, פרץ הקביל תמיד את החסיד הקנאי הזה בסבר פנים יפות והיה מתדיין עמו בענינים שונים.

פרץ היה אוהב ישראל אמיתי; על אף היותו באותה תקופה שקוע ראשו ורובו בעניני ספרות ופרקליטות, נתן דעתו על עניני היהודים בעירו וביחוד — היו קרובים ללבו השכבות העניות והפועלים. בשיחותיו אתי רגיל היה להגיד: מחובשי בתי המדרש, השקועים בתלמוד וכן גם מן הבורגנים אין לנו לצפות לגדולות. אותם אי־אפשר עוד לשנות, אולם ההמון הפשוט ומעמד הפועלים — זהו שדה עבודה נרחב. אוצרות גדולים צפונים בהם והם זקוקים ליד מחנכת. העם הוזנח ויש לדבר אליו בלשונו הוא ולעוררו לחשוב; זהו חומר מצוין, שיש לעבדו. משום כך אני כותב עתה בלשון העם וברצוני ליצור ספרות יהודית ולכתוב בשביל העם ולדבר אליו בלשונו הפשוטה״.

באותה תקופה הגה פרץ את הרעיון לארגן שעורי ערב לפועלים. הוא שכר דירה וריכז סביבו עוזרים מתנדבים, שילמדו את הפועלים קרוא וכתוב ואף — חשבון. כן נהג בכל יום שבת אחר הצהרים לקרוא שעורים בהיסטוריה היהודית. משכיל זקן, ר׳ פייבל גליבטר, הורה פרקי אבות ואני הרציתי בכל שבת על גדולי התנאים ועל אנשי־מדע יהודים מפורסמים. שהיו בעלי־מלאכה ועם זאת — גם מלומדים גדולים, שעסקו בהפצת ההשכלה בקרב העם.

בשעורי הערב ביקרו הרבה פועלים, ואפילו בעלי־מלאכה זקנים באו ללמוד קרוא וכתוב וחשבון. שומעי ההרצאות רבו במידה כזאת שהם הצטופפו אפילו ליד החלונות הפתוחים בבתים שבאותו הרחוב, ביניהם נמצאו גם הרבה חסידים, שהתכוונו לעמוד על טיבן של ההרצאות האפיקורסיות...

אולם החסידים הקנאים הקימו רעש: „פרץ מעביר יהודים על דתם!״. הם ביקשו עזרה מאת הרביים שלהם והללו שיגרו מכתבים ועוררו את עדת מרעיתם לפעולה ולמעשים. ואמנם העיר היתה כמרקחה, אך לריק; — ההרצאות ושעורי הערב נמשכו כסדרם. החסידים לא נמנעו אפילו מ„השתדלויות״ אצל „השררה״. אך נציגיה המקומיים, שהיו מעורים בחיי העיר, התיחסו לפעולה תרבותית זו בסובלנות.

הפעולה נמשכה קיץ שלם. מרובים היו הפועלים שלמדו בפרק זמן זה קרוא וכתוב וחשבון — וההרצאות פקחו עיניהם. אך הצד שכנגד לא נח ולא שקט. בסופו של דבר התחילה כת החסידים להשתמש ב„אמצעים אחרים״. הם פנו לשלטונות הגבוהים ואף העירו את תשומת לב המשטרה על ריח הסוציאליזם, הנודף מפעולות אלו...

בתנאי המשטר של הימים ההם היה זה „אמצעי״ בדוק להשגת המטרה המבוקשת על־ידי החסידים. ואמנם שעורי הערב נסגרו, ההרצאות נפסקו ונוסף על כך הלשינה המשטרה על פרץ לפני השלטונות בפטרסבורג והמיניסטריון למשפטים החרים את תעודת העו״ד שלו. בדרך זו נהרס מקור פרנסתו של פרץ, כי הרי כסף לא צבר אפילו בימי השפע שלו וכל מה שהרויח — הוציא וחילק לאחרים. כזה היה דרכו תמיד; לכסף לא היה כל ערך בעיניו.

לאחר שנשאר ללא אמצעי־קיום (כתביו עוד לא הכניסו לו מאומה) החליט להעתיק את מקום מושבו לוארשה ובהשתדלותו של תושב זמושצ׳אי אחד קיבל משרה בקהילה היהודית שם.

כל הסופרים היהודיים שחיו בוארשה נתלקטו סביב פרץ והוא עצמו נתעלה. יצירותיו עשו רושם רב בעולם הספרות ולא עבר זמן רב והוא היה למייסדה של הספרות האידית החדשה.

כל פעם שנזדמנתי לוארשה בליתי כמעט את כל הערבים בחברתו של פרץ, שדירתו הפכה לבית־ועד לחכמים, וסופרים צעירים, שהיו בראשית דרכם, הסתופפו בו. פרץ היה להם למחנך ומדריך.

זכורני שערב אחד נשמע צילצול ליד הדלת וכשפתח אותה פרץ עמד לפניו אדם צעיר לבוש בהידור רב ושאל ברוסית אם מותר לו לעבור את סף הדלת. פרץ הזמינו פנימה והאורח הציג את עצמו — לוינסקי. הלה פירסם באותה תקופה מאמר בקורת חריף על פרץ.

פרץ הצטחק ואמר: „לא איכפת לי אם מבקרים אותי, העיקר שיקראו ויבינו אותי". פרץ הציגני לפני לוינסקי ואמר לו: „התדע מה אמר עליך אשכנזי? זהו פליטוניסט יהודי כדוגמת הפליטוניסט הפולני בולסלב פרוס — ואני הסכמתי לדעתו זו".

זוהי דוגמה אופיינית ליחסו הלבבי של פרץ לסופרים יהודים צעירים.

פרץ נמשך תמיד לזמושץ׳ ולעתים קרובות היה בא לשם להרצאות ותמיד שמח על המצאו בעיר מולדתו. תושבי זמושץ׳ כיבדו מאד את פרץ והעריכוהו כראוי לו, משום שבזמושץ׳ הובן יותר מאשר בכל מקום אחר, כמאמר [illegible] לעירו".

בשנים האחרונות כשבא פרץ לזמושץ׳ נתקבל בתשואות ובנקטים נערכים לכבודו. זמושץ׳ התגאתה בבנה הגדול.

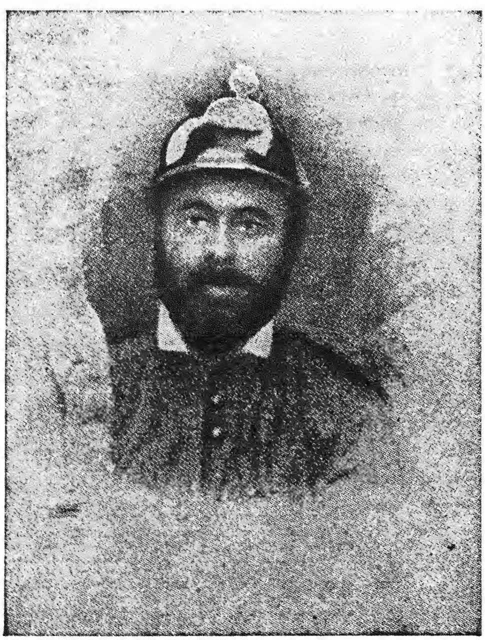
בפעם האחרונה בא לזמושץ׳ כדי לראות את אמו הזקנה, שהיתה אשה אדוקה, אך עם זאת אם סובלנית. היא כבר היתה למעלה מבת שמונים ושכלה נתרופף במקצת. כדי לגרום לה נחת רוח עשה פרץ אפילו קידוש בשבת והוא התרעם על אחיו הצעיר י. י. פרץ, על שאינו מבקר אצל אמו בשבת ואינו עושה קידוש... בביקורו האחרון הזה אמר לי:

„רואה אתה, אשכנזי? לא טוב הדבר כשהראש מקדים למות מן הגוף. רצוני למות כשראשי פועל עד לרגע האחרון. אני אמות ממחלת לב". ואמנם נתקיים רצונו זה. ראשו היה צלול עד הרגע האחרון ורק לבו נשבר בלא־עת מרוב רחמים לעם היהודי.

וזוהי דרך חייהם ומותם של אנשים גדולים, וכבר אמרו חז"ל: „משה לא מת".

גם פרץ לא מת, כי הוא חי בתוך העם היהודי ויוסיף לחיות לעולמים.

שמואל אשכנזי

י. ל. פרץ — מכבה־אש בזמושץ׳

ד"ר יצחק גליבטר

נולד כ"ה סיון תרי"ב (13 ליוני 1852)
נפטר כ"ד אייר תרצ"א (11 למאי 1931)

עם מותו של הד"ר יצחק גליבטר שבק לנו חיים אחד משרידי התקופה אשר הוד של יופי פנימי שפוך עליה. תקופה זו שעדיין היא קרובה לנו, אמנם עברה, כנראה, לבלתי שוב עוד. המנוח לא היה איש מבני דורנו, המלא תנועה ותנודה, אכול תאוות, שקוע ברדיפות אחרי ההבל ובקרבות אין קצה למו. עם הד"ר גליבטר ירד שאולה אולי האחרון שבין הרומנטיקנים מן הטיפוס הישן. שהרי רומנטיקן היה האיש הצנוע הזה אשר היה נוח לבריות במעשיו ובהליכותיו עד הרגע האחרון בחייו עלי אדמות.

לפני שנים אחדות הכרתי את הד"ר גליבטר פנים אל פנים, אבל קראתי על אודותיו שנים רבות מקודם. קראתי ומצאתי עליו בספר הזכרונות של י. ל. פרץ, הוא הראש והראשון בספרות היהודית החדשה שבזמננו אנו, הוא שהקדיש הרבה עמודים לידידו הנאמן מימי נעוריו: „אל החבר החביב איציק..." האמנם היה גליבטר כאשר תיאר אותו פרץ האמן? או אפשר נתן לנו פרץ תמונה אידיאלית והוסיף משלו כיד סגנונו הטובה עליו? אחרי שנפגשתי פנים אל פנים בד"ר גליבטר ושוחחנו ארוכות וקצרות ושערי נשמתו של ה„ישיש הצעיר" הזה נפתחו לפני, ראיתי בעליל דבר אחד: שפרץ לא הפריז כלל וכלל. ד"ר גליבטר היה באמת כמו שהשיג אותו פרץ ונשאר בעינו עד יום מותו: בן נאמן לעיר זמושץ' היהודית מימי הד"ר שלמה אטינגר, יעקב רייפמן, האחים שמשון ושלמה בלוך, צדרבוים והרבה עסקנים וסופרים של העיר הזאת אשר שמותיהם ככוכבי הרקיע מזהירים בספרי תולדות ימי עמנו.

אכן, מה נפלאה זמושץ' היהודית במחצית המאה התשע־עשרה אשר בחומותיה גדל ופרח הד"ר גליבטר, מי שהיה עתיד להיות „משכיל" ועסקן ציבורי! פרץ קורא לעיר זו „פריס זוטא" ומוסיף לאמור: „עיר של מתנגדים. בעלי דעה צלולה, ממלכת יהודים היודעים את ערכם, החכמים והנבונים". ובאמת לא היתה זמושץ' מעולם קן לקנאי הדת ועד היום הזה מרחף עדיין קסם מיוחד על יהודי העיר הזאת. רק בזמושץ' הנהדרה, במקום שבתו של דוכס זמויסקי הגדול, אשר בה מתנשאים בהדרם הבתים בסגנון תקופת הרנסנס והעיר מצטיינת ביפעת שוקה ובגוניה המיוחדים במינם, רק במקום זה המוקף שדמות פוריות היה יכול להיוצר טיפוס יהודי מצויין שעלה בשלימות נפשו על הטיפוס הרגיל של יהודי פולין, המוח היהודי והלב היהודי נתמזגו כאן לחטיבה אחת. מותר לומר, כי רק כאן בקרקעה של זמושץ' יכול לגדול טיפוס של יהודי חסיד ומשכיל כאחד. כן היו כולם: ד"ר אטינגר, ד"ר וולף־בער שיף, רייפמן, פרץ ולאחרונה ד"ר גליבטר שנפטר זה לא כבר. אלה הם חסידים ומשכילים שהתמזגו למזיגה ממדרגה עליונה.

הנה פרשת חיי אביו של ד"ר גליבטר — ר' פייבל גליבטר. מהלכות עליו אגדות שונות ואחדות מהן נרשמו בספר הזכרונות של פרץ: בעל הון ונכסים, משכיל מתעמק בספר „מורה הנבוכים" של הרמב"ם, מקשיב ומאזין לקול היוצא מכינורה של ההשכלה „בת השמים". „אפיקורס" אשר אומרים עליו בעיר. שחייו בעולם הבא ערכם כקליפת השום... ואף על פי כן — הנהו חסיד לכל משפטיו ודקדוקיו! בהיותו כבר איש בא בימים יצא מזמושץ' למסעיו למרחקים ברגלים יחפות ונעליו תלויות על מקלו כמנהג האיכר הפשוט. איכר בעל השכלה ובעל מוח, איכר המרגיש את עצמו כחלק מן הבריאה כולה. הוא היה אומר: „היהודי חייב לדעת את הרמב"ם ולהיות בריא כאיכר..."

אדם ממין זה היה אביו של הד"ר גליבטר

עה"ש. בנו ירש את מוחו ואת לבו, לב איגר פשוט, את השכלתו ואת בריאותו. הוא היה אחד בין הצעירים היהודים הראשונים בזמושץ' אשר נכנסו בשערי הגימנסיה אחרי גמרם את החדר ואת הישיבה. בעיר אחרת היה דבר כזה גורם ל„מהפכה", ואיש שנועז לעשות כזאת אחת דתו להיסקל ככופר בעיקר. בזמושץ' אין פוצה פה ומצפצף... כה משונה ונפלאה היתה זמושץ' היהודית. פרץ מספר: „כאשר ידידי איציקל (כלומר ד"ר גליבטר) נרשם לגימנסיה, לא היתה כל התקוממות נגד ההשכלה. „בת השמים" נולדה כאן בלי חבלי לידה".

בשנת 1874 בערך בא גליבטר לוארשה אחרי שגמר את חוק לימודיו בגימנסיה. כאן למד שנים אחדות רפואה באוניברסיטה.

אחרי שובו מוארשה לזמושץ' ודפלום הרופא בידו, עבד במקצוע הרפואה בעיר מולדתו כחמישים שנה, תמיד היה מוכן ומזומן להחיש עזרה ולהקדיש את מיטב כוחותיו לטובת הבריות. תושבי עירו התפארו בו והוא היה נחמתם בצרתם ועוזר דלים בעניים. „דוקטור גליבטר שלנו" קראו לו. כן: ש ל נ ו!

היה צנוע בחייו, מצרף פרוטה לפרוטה, כאילו לא לו היה ההון אשר חשך במשך חייו הארוכים, המלאים עמל. את כספו הקדיש למטרה... מטרה זו מהי? מתחילה לא ידע בעצמו. רק דבר אחד היה ברור לו, שכספו אינו שייך לא לו ולא ליורשיו. אך לימי זקנתו ניצבה המטרה בבהירות נגד עיניו. התפשטו שמועות על ארץ־ישראל, ההולכת ונבנית. השמועות עשו על גליבטר רושם כביר וקיים, בנין המולדת! יהודי בריא! יהודי איכר! ובכן משכיל ואיכר ממש, כאבא ר' פייבל! נמצאה איפוא מטרה לחייו, ועבודתו לא עלתה בתוהו! לרעיון הקדוש הזה מתמכר תיכף ומיד הרופא היהודי מזמושץ'. עוד לפני המלחמה החליט להוריש את הונו למטרות בנין הארץ. אך נוסדה „קרן היסוד" והנה הד"ר גליבטר נוסע שנה שנה מזמושץ' לוארשה, למרות הדרך הקשה לאיש בעל שיבה כמוהו. בנסעו הוא לוקח עמו את הפנקסים אשר בהם נרשמו כל ההכנסות, הן מעבודת הרפואה והן מן הבית היפה שגליבטר קנה לו בעיר מולדתו. בבואו לוארשה הנהו מופיע לפני אחד הפקידים של „קרן היסוד" ומבקש לבקר את הפנקסים לשם תשלום המעשר... זאת היתה דרכו של אותו האיש הנפלא בתום נפשו והמצטיין כאחד בחכמתו הרבה. הוא אהב את המקרא ואת ארץ המקרא — ארץ ישראל. מדי שנה בשנה תרם את תרומתו והקריב את קרבנו על מזבח אהבתו הגדולה. הוי אומר: חסיד לכל משפטו וחוקתו!

הרבה דברים נשגבים התרחשו בארץ־ישראל. הרעיון הנעלה אשר עליו חלם הרופא הצנוע בעומק נשמתו הלך הלוך והתגשם: על הר הצופים נבנתה אוניברסיטה עברית, עוד מעט ומירושלים תצא תורה וחכמה לכל אפסי

הבית (משמאל), שהוריש ד"ר יצחק גליבטר לאוניברסיטה העברית בירושלים

ארץ. וטרם נפתחו שערי בית המדרש על הר הצופים קנה ד״ר גליבטר מדמי חסכונו מיקרוסקופים, אחד לשנה, ונתן שנה שנה ביטוי חדש לגעגועיו הרבים על הגשמת המפעל הנשגב. וכאשר נפוצה בכל העולם היהודי בשורת הפתיחה החגיגית של האוניברסיטה בירושלים, בא גליבטר לוארשה לפני מייסדה ונשיאה הראשון של „חברת דורשי האוניברסיטה העברית בירושלים", לפני עו"ד בוריס סטבסקי ע"ה, והודיע לו כי גמר אומר בנפשו להוריש את כל הינו לטובת האוניברסיטה העברית!

אחרי עשותו זאת הרגיש גליבטר בנפשו כוח עלומים כביכול, נדמה לו, ששוב היה לסטודנט, אולם הפעם לסטודנט ששואב את יפעתו ממעין החכמה בהר־הצופים. את מכתביו אשר שלח ל„חברת דורשי האוניברסיטה העברית בירושלים" אשר בוארשה, היה מסיים תמיד „בברכת המכללה". הגע בנפשך: סבל של שבעים שנה ויותר נשא האיש המופלא הזה על שכמו הכפוף במקצת, והנה נפשו כה צעירה, כה רעננה, כנפש סטודנט צעיר!

ראוי גם להזכיר שהרופא מזמושץ׳ נשא את נפשו עוד לאידיאל אחד אשר אליו נתקשר בעבותות אהבה. הוא היה מעריצה של שפת אספרנטו והיה אומר לי: הדרך המובילה ללבות בני אדם ולשלום נצח בעולם הזה — היא אספרנטו. בשפה זו שלט שליטה גמורה ובה כתב את חיבוריו על הנחיצות לבטל את עונש המוות, על רעיון השלום וכיוצא בהם. היה מן האספרנטיסטים המפורסמים בפולין ונסע לקונגרסים של חובבי אספרנטו בחשבו אותם לבמת האנושות כולה.

בשעת הצורך ידע גליבטר גם להגן בקרב על הצדק ועל היושר. במשך שנים רבות היה נשיא הקהילה בזמושץ׳ וגם המליץ על היהודים כלפי חוץ. לעולם לא תמוש מזכרוני תמונת הישיש אשר היה מטפס ועולה בכבדות על הבמה בימים הקשים של הבחירות אל הסיים בשנת 1922 ואחרי כן בשנת 1928, והכריז בקול גדול ובהתלהבות הראויה לאיש צעיר את הסיסמה של היהדות הלאומית.

כזה היה הרופא הטוב הזה, רופא הגוף והנפש! כזה היה האיש אשר נתנה לנו זמושץ׳ של אֶטינגר, צדרבוים ופרץ, היא זמושץ׳ אשר בה מצאו מקלט היהודים מגורשי ספרד שהזמין אותם אל העיר הזאת הדוכס הפולני הגדול.

אציל רוח וצנוע כאחד, נדיב־לב, אשר נפשו קשורה בעם ישראל. זכר צדיק לברכה.

ד״ר יצחק שיפר

(תירגם לעברית — ד״ר מנחם שטיין)

ר׳ מרדכי הלוי הורביץ (שטרנפלד)

א.

הרב ר׳ מרדכי הלוי הורביץ, המכונה שטרנפלד, שכיהן ב„עיר החדשה", היה תלמיד חכם ומכובד מאד על בני קהילתו שהרוב מהם לא היו בקיאים באותיות הקטנות; רבים מהם בעלי־עגלה, סנדלרים, סבלים ושואבי מים, — „עמך". הוא היה נצר מגזע הרב מלובלין „החוזה" והרב מראוסטר שהיה בר־פלוגתא לחוזה ר׳ עזריאל מלובלין.

ביתו של ר׳ מרדכי היה פתוח לרווחה וכל עובר ושב מתעכב לרגע, נכנס פנימה ויושב; זה לשמוע דברי תורה וחכמה, וזה — שיחת־חולין. בפיקחות היה מקרב את הכל, ויהודים היו יושבים אצלו שעות רבות, בקיץ ובחורף, בעיקר בערבים. הוא הטיף מוסר לגבירים בעניני צדקה לעניים, והיה אומר: „העשירים נותנים צדקה בפה, ונושקים את ספר התורה ביד..." וכשבעלי־בתים יצאו לאסוף נדבות והביאו את הכסף להרב לשם חלוקה, — באו מקבלי התמיכה; הכסף אזל עד מהרה, ויהודים נצרכים הוסיפו לבוא, לקח הרב מכספו בתורת הלוואה והוסיף לחַלק. פעמים היה רושם בפנקסו כמה הילווה לצדקה, ועל פי רוב שכח ולא תבע מאיש פרעון.

כשבאו יהודים להתדיין עמדו שני הצדדים בטענותיהם ודיברו בקולי קולות, כל צד עמד על שלו, ואנשים רבים עומדים בפנים ובחוץ,

היה הרב נוהג להזמין לשולחן כמה אנשים — ודוקא מפשוטי־העם — שיעזרו על ידו להוציא פסק־דין; בכלל היה מדבר בלשון העם, שהכל יבינו את דבריו, בפרט כשהיה נואם בפני הציבור. כאשר נודע בעיר, שהרב עומד לשאת דברו בבית־הכנסת, היו סוגרים במוקדם את החנויות ונוהרים לבית־הכנסת שהיה מתמלא מפה אל פה.

בנו של הרב נשא אשה מעיירה סמוכה לקיוב שברוסיה עוד בזמן מלחמת־העולם הראשונה ועבר לגור שם. אחרי המלחמה, בימי שלטון הקומוניסטים, רצה הרב מאד להביא אליו את בנו ולמסור לו את כסא הרבנות, אבל אין יוצא משם ואין בא. הוא הצטער על כך צער רב וחיפש עצה וכתב בקשות — וללא הועיל. כשהיה מדבר על כך עמדו דמעות בעיניו (עתה נמצא הבן הזה בצרפת ותופס מקום בין מנהיגי „האגודה").

אנשי העיר החדשה היו מתגאים בהרב שלהם זצ"ל ורוחשים לו חיבה ויקר.

שלמה שורצברג

ב.

מבין הדמויות המאירות של עירנו ברצוני להעלות את זכרו של הרב בעיר החדשה — מרדכי הלוי שטרנפלד זצ"ל, שהיה הרב היחי־די שנשאר בזמושץ' בתקופת הכיבוש הנאצי. הוא היה אהוב על תושבי שני חלקי העיר, ללא הבדל מפלגה ומעמד. סיפרו עליו, שפסקי־הדין שלו היו תמיד לרצון שני הצדדים גם יחד. בעל מידות נאות, השתתף בפעולתם של כל מוסדות הצדקה ועל אף גיל־השיבה שלו השת־דל למען נצרכים וחזר בעצמו על פתחי בתיהם של העשירים לאסוף נדבות בשבילם. ואכן, אף הקמצנים העקשים ביותר נכנעו לו ושקלו על ידיו את תרומתם בסבר פנים יפות.

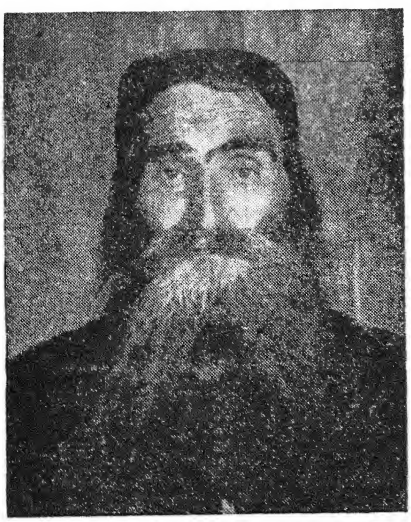
כנדיג הבונדאים בזמושץ', ירחמיאל ברנדוויין ז"ל, סיפר לי את העובדה הבאה:

כידוע הופצצה זמושץ' מן האויר ערב כני־סתם של הגרמנים לעיר. בהפצצה זו ניספו תושבים רבים ובתוכם — גם אחיו של ברנד־וויין. האזעקות התכופות גרמו לשיתוק פעול־תם של המוסדות היהודיים ובכללם גם של ה„חברה קדישא". עברו יומיים עד שאנשי „חברה קדישא", עם רבה של העיר החדשה בראשם, אספו את גוויות הקדושים והובילון לבית הקברות החדש. בינתיים החשיך ומאחר שהקבורה עמדה להסתיים בשעה מאוחרת בלי־לה החליטו אנשי החברה קדישא לדחותה עד למחרת היום, כדי להימנע מן הסכנה לחזור העירה בחשכת הלילה. אולם דעתו של הרב היתה אחרת והוא קם ואמר:

„רבותי, כל עוד בעלי הבתים של העיר, שעל כסא הרבנות שלה אני כבר יושב קרוב לחמישים שנה, לא הובאו לקבר ישראל, אני גוזר עליכם בגזירת רב שאיש מכם לא יעזוב את המקום ולא ילך הביתה, אם אפילו הקבורה תימשך כל הלילה. בעתות בעתה אלו, המשיך הרב, אין כל ערובה בידינו שאכן נוכל לחזור לכאן למחרת היום ובזכות החסד האחרון שנג־מול לקרבנות היקרים שלנו נגיע בשלום לבתינו, כי שלוחי מצווה אינם ניזוקים".

השומעים נרעשו מדברי הרב. כולם נשארו במקום והתעסקו בקבורת המתים.

חיפה יחיאל גולדואג

ר' יוסף שלמה שבתי הורוויץ

א.

אבי מורי, ר' יוסף שלמה שבתי הלוי הורוויץ היה מכובד מאד על כל האוכלוסים בזמושץ', יהודים ולא־יהודים. נוסף על כהונת הרבנות התמסר לעסקנות ציבורית והרביץ תורה ברבים. תודות לידיעתו את השפה הרו־סית, מילא גם תפקיד של הרב־מטעם בימי שלטון הצאר.

בשעת ביקורו של הארכיבישוף יבלוֹנְה בזמושץ׳, התרשם לטובה מהרב יש״ש ומסר לידו מכתב־המלצה, אשר סייע לו לא אחת להשתדל לטובת היהודים בעיר. עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, ב־1914, כאשר צב־אות רוסיה חזרו לעיר אחרי נסיגתם הקודמת, בא לזמושץ׳ מפקד החזית שהיה שונא ישראל; הפולנים העירוניים הלשינו לפני המפקד, שהיהודים קיבלו את פני האוסטרים בהת־להבות, ולא רצה לקבל את המשלחת היהודית; פירוש הדבר היה — נקמה ביהודים. התיצב לפניו הרב ואמר: „הארכיבשוף יבלוֹנְה התיי־חס אלי בכבוד — ואתה אינך מאמין לדברי, אלא לדברי מלשינים מתחנפים?!״ השר נתרכך וקיבל את המשלחת היהודית למורת רוּחם של הפולנים.

בשנת 1915, כאשר רוב בני־העיר עזב את זמושץ׳ בשל המלחמה ונדדו לפנים רוסיה, הלך גם הרב עמהם. שלוש שנים שהה ביקט־רינוסלב ושמו הלך לפניו. כאן ראוי להזכיר את אשתו הנאמנה שהצטיינה במידותיה הטו־בות ובפיקחותה. בדרך בין פסטוב לבילו־צרקוב השגיחה אמי הרבנית, כי חסרה אחת המזוו־דות, שנשכחה מתוך חפזון בתחנה קודמת. במזוודה היו כלי־הכסף של בית־הכנסת ובית־המדרש. היא שמה נפשה בכפה וחזרה לתחנת פסטוב ומתוך מסירות־נפש החזירה עמה את תשמישי־הקדושה. כשנשאלה לסיבת מעשה זה, ענתה: אילו היתה המזוודה משלה לא היתה מסַכנת את עצמה, אבל משום שכלי־הקודש היו של הקהילה, חששה שמא ילעיזו על הרב כי במצוקתו מכר את הכלים... ואכן שמרה על הכלים בכל הנדודים והם הוחזרו בשלמוּת לביהכ״נ עם תום המלחמה.

ב־1920 הגיע לעיר החדשה גדוד קוזאקים אוקראיניים בפיקודו של הגנרל בלכוֹביץ והחלו לפרוע ביהודים. הרב הלך למפקד־העיר והראה לו את מכתב הארכיבישוף. אחרי שהמפקד ראה את המכתב שינה את יחסו לטובה וביקש מן הרב את שעונו עם אותיות הא״ב למזכרת, הבטיח לו שגדודו לא יפרע ביהודים וכך ניצלו הרבה יהודים מפרעות.

ראוי להזכיר מקרה מופלא אחד של חייל יהודי בצבא הרוסי שנתגלגלה לו זכות תודות לרב יש״ש: אותו חייל שמר על בית־הנשק בזמושץ׳, נרדם על משמרתו והועמד בעוונו זה לפני בית־דין צבאי. הרב הוזמן לביה״ד להשביע את העדים, ורצה בכל לבו לעזור לנדון. פנה לשופטים בהצעה שימסרו את החייל לבדיקה רפואית, כי יתכן שחלה במחלת הנפילה; כשהוכנס החייל, שלא היה חולה במחלת הנפילה, תקפו הפחד וחלה מיד באותה מחלה וכך ניצל. כאשר בא החייל להודות לרב, נזף בו הרב ואמר: מחובתו של אדם למלא את המוטל עליו. ולמקורביו אמר: אין דבר זה חוץ מגדר הטבע; אם רוצים בלב שלם לעזור ליהודי, מוצאים את הדרך...

עם הדלקת הנר הראשון של חנוכה תש״ג נסתלק האיש הטהור. אָבל כבד עטף את קהי־לתו, כי עמו נסתם הגולל על שרשרת־הרבנים רבת־התפארת של זמושץ׳.

יהודה הלוי הורוויץ

ב.

על ייסוד ישיבה בזמושץ׳ בהתחלת שנת תרע״ג (1912) אנו מוצאים בעתון העברי החר־די „המודיע״ תרע״ג (1913) גליון 48 קורספונ־דנציה זו:

„זמאשץ׳. עירנו הנודע(ת) בקורות דברי ימי ישראל, היתה עיר מלאה חכמים וסופרים. ובשו״ת „בית אפרים״ ו„דברי חיים״ גם כן זכורים לטוב חכמי עיר זמאשץ׳ איך שהיו גדו־לי תורה מאד ומבניה היו לרבנים בערים הגדולות, לבוב, אובן־ישן (הכוונה לרבי צבי הירש העללער „חריף״) וכדומה. זקנינו יספרו לנו כי בית המדרש הגדול כה צר היה מהכיל את מרבית הלומדים עד שהיו צריכים לשבת על גבי מעלות שאצל ארון הקודש ואוצר ספרים גדול שבבית המדרש הזה גם כן יעיד כי אמנם היו מחות עסקנים למו.

אבל ברבות הימים, לדאבון לב כל אוהבי תורה והוגיה, ירדה עירנו עשר מעלות אחורנית ולאט־לאט היו פוחתים והולכים הלומדים שבה, עד שכמעט אמרנו: „נגזרנו, חלילה״.

אולם מאז ישב הרב גאון האמיתי שלשלת היוחסין מוהר״ר יוסף שלמה שבתי הורוויץ שליטא על כסא הרבנות דפה שם לבו למנות את החסרון ולהחזיר עטרת תפארתנו לישנה; ואם כי נסיונות אחדים לא עלו בידו לא נפל רוחו בקרבו ויאזור כגבר חלציו לנסות הלאה. בקבצו לאחרונה כששים נערים שיסד למענם ישיבה בשם „יגדיל תורה״ ויחלקם לשלוש מדר־גות (כיתות). במדרגה הראשונה לומדים במשך השבוע אצל מורם הרב המו״צ ר׳ חיים גאלד־שמיד נ״י עשרה דפים גמרא עם רש״י והרא״ש וכן בשאר שתי המדרגות לומדים אצל מוריהם כפי כוחם וכשרונותיהם כפי שמסדר לפניהם

מרן הגאב"ד שליט"א. והמורים משגיחים על תלמידיהם שישננו ויחזרו על לימודיהם עד שתהא משנתם שגורה בפיהם. ביום השבת יבוא רבנו לבית המדרש לבחון את התלמידים, אם הם זוכרים את גירסתם כדבעי וינסם בחידות עמוקות ובשאלות שונות למען דעת אם ישיבו כמבינים דבר מתוך דבר. ועוד יותר הגדיל לעשות בקבעו עתים לתורה עם תלמידי הישי־בה מדי יום ביומו. בבואו לבית המדרש יערוך לפני המעולים שביניהם פלפולי דאורייתא, איהו מותיב ואיהו מפרק מענין לענין ומסוגיא לסוגיא. כדי לחדדם ולשננם בפירושים וחידו־שים שונים לאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא. ת"ל, התלמידים רואים ברכה בעמלם. ואמנם, המדרגה (הכיתה) הראשונה הפליאה את כל בני עירנו, כי מאז נפתחה הישיבה בחורף העבר עד כ"ג אדר א׳ גמרו מסכת כתובות ומאז ועד ר"ח תמוז סיימו מסכת גיטין, ושני הסיומים נעשו במעמד רבים מבני העיר וראשיה ולומ־דיה, ורבים מהם בחנו את התלמידים ונמצאו תלמודם בידם על צד היותר טוב. מרן הגאב"ד דרש לפניהם הדרנים נפלאים בפלפול עמוק ויעורר את לב בני העיר להניח יסוד לבנין בית להישיבה, למען הרים קרן התורה והוגיה".

הכותב מודיע: „יש תקוה, כי במהרה בקרוב אמנם תצא לפועל גם מחשבתו הטובה הזאת וברכות שמים על ראש כל העוזרים ומסייעים תבואנה".

א. מ. פ.

*

בספר הביוגראַפי של רבנים „אהלי שם" (פינסק תרע"ב: ש. נ. גאטליעב) נמצאת גם תולדה קצרה של הרב רבי יוסף שלמה שבתי הורוויץ. נולד בשנת תרכ"א בוולודאַווה, מקום שם היה אביו יהודה הלוי אב"ד, בן רבי יעקב יצחק בן הרב משולם זושא (חתן הרב יהודה לייב בעל המחבר ספר „ליקוטי מהרי"ל), בן הרב ר׳ ישראל, בנו של הרב הצדיק המפור־סם ר׳ יעקב יצחק הלוי הורוויץ הידוע בשם „החוזה מלובלין" מגזע השל"ה. רבי יוסף שלמה שבתי הורוויץ נסמך להוראה בידי רבי אלעזר חיים וואקס, אב"ד קאליש ומהרב צבי הירש תאומים אב"ד וולודאווה. בשנת תרמ"א נתקבל לרב בזמושץ׳.

רוזה לוקסמבורג

נולדה בזמושץ׳ ב־5 במאי 1870. בת לפרנס הקהילה, אברהם או אדוארד לוקסמבורג ולנה לבית לבנשטין.

בהיותה בת 3 עברו הוריה לגור בורשה.

הוגה־דעות סוציאליסטית ועתונאית מצויינת. בימי המאבק נגד השלטון הצארי נלחמה בצד מפלגת הפועלים הפולנית (פ. פ. ס.) והושמה במאסר.

לפני מלחמת־העולם הראשונה עברה לגרמ־ניה, שם היתה במשך שנים בין הלוחמים והעומדים בראש תנועת הפועלים הסוציאל־דמוקרטית ועם מיגורו של השלטון הקיסרי היתה הדמות המרכזית באגודות המקצועיות.

בינואר 1919 נרצחה יחד עם קארל ליבקנכט.

יששכר בר פלקינזון

נולד בזמושץ׳ בשנת 1746. בנעוריו עסק במסחר ועל־ידי כך בא במגע עם גרמניה.

ספר השירים שלו „געדיכטע פאָן איינעם פאָלנישען יודען" בשפה הגרמנית שהופיע בשנת 1771 עורר את תשומת לב המשוררים גיתה, הרצר ווילנד. בגרמניה של הימים ההם יצאו לו מוניטין כמשורר בעל כשרון. תודות לר׳ ישראל זמושץ׳ בן עירו נצטרף לחוג המנדלסונים.

למד רפואה באוניברסיטות הללה וקניגסברג וכאשר קיבל תואר דוקטור למדיצינה חזר לפולין.

נרדף על־ידי בני עדתו בשל החשש כי ימיר את דתו. עסק ברפואה בהזנפוט (קורלנדיה) ואח"כ עבר למוהילוב ע"נ דניאֶפר.

מת בהזנפוט בשנת 1781.

אברהם גרסון

משנכנסת לבנק היהודי בזמושץ׳, נתקל מבטך בפנים נבונים ונאים שנשקפו אליך מהתמונה הגדולה התלויה באמצע הקיר, בין תמונות של גדולי המדינה. אם נכרי האיש וישאל על הדמות הזאת, והוגד לו שהיתה של אברהם גרסון, איש זמושץ׳, שחייו נרקמו כמו אגדה יפה בחיי יהדות זמושץ׳, גאו עם עליתם ושקעו עם שקיעתם.

אברהם היה בן להורים עניים. אמו היתה מפרנסת את ביתה בלחם צר ממכירת מלח ב„אבול (פאטשענע) הארוך". שנים רבות היתה האשה חשוכת־בנים; אלו שנולדו לה מתו זה אחר זה. נסעה האשה לרבי, שאמר לה לקרוא לילד שיולד בשם תנ"כי ויחיה ויאריך ימים. וכך הווה.

עוד בגיל הילדות היה אברהם הקטן חדור שאיפה לקנות דעת. הילד לא הסתפק בלימודי ה„חדר". הוא החליט ללמוד גם בגימנסיה העירונית. ולא קל היה הדבר. היהדות החרדה של זמושץ׳ ראתה בלימודי החול דרך המובילה לשמד. בחשאי, בגניבה, הלך אברהם הקטן בכל בוקר לגימנסיה הרוסית, שנמצאה בבנין של אוניברסיטה עתיקת ימים. אצל מכר אחד, שגר בקרבת המקום, היה מחליף את בגדיו המסורתיים בבגדי־השרד, ובנשימה עצורה רץ לבית הספר בל יראוהו איש מבני עדתו.

לא הרבה זמן בילה אברהם בין כתלי הגימנסיה. לא עברו שנתיים והוא הצטרך להפסיק את לימודיו מחוסר אמצעים כספיים. אבל השנתיים הללו הספיקו כדי להניח יסוד להמשך לימודיו על ידי עבודה עצמית ובאופן מקיף יותר ויסודי יותר. אברהם התמיד בלימודיו גם בזמן שרבצה על שכמו דאגת הפרנסה למשפחתו, שהלכה וגדלה משנה לשנה.

הוא עמד בבחינות וקיבל תואר של עורך דין. מאז היה לפה לאחיו לפני הרשות. עני נענה אצלו חינם, אין כסף.

במהרה נתפרסם אברהם גרסון כעורך־דין; גם הרשות נאלצה להודות בכשרונותיו הבלתי שכיחים ולאות הוקרה קיבל שלוש מדליות זהב.

ספוג תרבות אירופית, מקובל ומעורב בחוגי האינטליגנציה הרוסית והפולנית ובחוגי השלטון. בכל זאת היה רחוק מהתבוללות. נימים חזקות קשרוהו לעמו. היה גא להיות יהודי.

לעיני רבים מבני דורו היה נראה כמתבולל עקב תפיסת עולמו המודרנית והתנהגותו החפשית. את האנושי העדיף מעל פני הכל וחיי אדם היו לו כדבר קדוש.

פעם הזדמן לורשה וראה כיצד התנפלו ברחוב שונאי ישראל על עגלון יהודי והשוטר שהתערב עמד לצד המתנפלים. אברהם גרסון הלך לתחנת המשטרה הקרובה כדי להעיד עדות צדק. עדותו לא היתה לפי טעמם. „מי אתה?" שאלוהו, „אני אדם" היתה תשובתו הגאה.

בזמן מלחמת העולם הראשונה, כאשר זמושץ׳ נמצאה בכיבוש הגרמנים, החליטו הכובשים למנותו לראש העיריה. דרך משונה בחרו להם כדי לבצע מינוי זה.

יצאו שליחי הרשות לרחוב הומה אנשים ושאלו את הראשון שהזדמן להם: „מי הוא האיש הישר ביותר בין בני העיר?" תשובתו היתה: „אברהם גרסון". אז באו לביתו וביקשוהו שיכהן בתפקיד זה. והוא שימש ראש העיריה כל תקופת הכיבוש הגרמני.

עם שחרורה של פולין, נשכחה מהר התקופה של המאבק „בעד חופש שלנו ושלכם"; השלטון האנטישמי חיפש לעצמו תחבולות לדחוק את רגלי היהודים מכל העמדות החשובות. באמתלה קלת ערך נשללה מגרסון הזכות להופיע בבתי המשפט. למרות זה הוא המשיך לעמוד על המשמר של הצדק והיושר. המונים נהרו ללשכתו הקטנה לבקש ממנו עצה ותחבולה נגד האי־צדק והקיפוח שהלך וגדל משנה לשנה.

הוא היה גם מייסדו של הבנק היהודי בזמושץ׳, שפעל לטובת בני העיר שנים רבות גם אחרי מותו.

גדול היה האבל בעיר עם מותו, ארונו הוכ־

נס לחצר בית הכנסת, אם כי חפשי בדעותיו היה האיש.

על המצבה שעל קברו היו חקוקות מלים אלו:

„קשה לכעוס ונוח לרצות — ולגו היה למגן".

בעצם הפסוק הזה מתבטאת כל אישיותו.

טוב לב וחכמה — אלו היו הקוים הבולטים באפיו.

על כגון אלה נאמר — „חבל על דאבדין ולא משתכחין".

שושנה הרמן־ריכמן

הירש הנדלסמן

אבי, הירש הנדלסמן, היה סוחר, אבל עסקיו לא מנעו ממנו מלהקדיש את זמנו ומרצו לטובת הציבור, שלא על מנת לקבל פרס. עם היותו איש המסורת היה בעל השקפות ליברליות, ולא נמנע מללכת לפעמים נגד הזרם ולבצע את פעולותיו הציבוריות והציוניות בהתמדה ובעקשנות. בדרשו חינוך מודרני עברי לנוער, התמסר לייסוד „חדר מתוקן" בעירנו, דוגמת אלה שצצו ברוסיה בראשית המאה הזאת; בזה היה נאמן להחלטת הקונגרס הציוני הששי, לייסד גם בפולין חדרים מתוקנים. כדי להכיר מקרוב מה טיבו של חדר כזה, נסע אבי במיוחד לברדיצ׳ב, מקום שם היה כבר חדר מתוקן, והיה אורחו של הרב־מטעם יעקב ברמן.

לא על נקלה עלה בידי אבי לפתוח חדר מתוקן בזמושץ׳; האדוקים, כבכל מקום אחר, ראו ב„חדר" כזה מקור למינות והטילו עליו חרם. מארגני ה„חדר המתוקן" — הירש הנדלסמן, חיים ברנר, זושיה פולק, מרדכי בכר ואליהו וויינריב — היו מתאספים בבית אבי ומטכסים עצה להתגבר על המכשולים; היו מכתתים רגליהם מבית לבית ומדברים על לב ההורים שישלחו את ילדיהם ל„חדר המתוקן" שעמד להיפתח. המארגנים הצליחו במאמץ רב לפתור גם את שאלת התקציב, והקימו בי"ס מודרני בדירה נאה ומסודרת. את המורים המועמדים להוראה איכסן אבי בביתנו לכמה שבועות כדי לתהות על קנקנם אם ראויים הם לשמש בתפקידם.

כעבור שנה הזמין הרבי מבלז את אבי לבוא אליו. אבי נסע לרבי בלווית חיים ברנר. הרבי נזף בהם על פתחם את בית־הספר, ואסר עליהם להמשיך לעסוק בו. אמי, שהיתה אדוקה, צידדה בזכות הרבי וטענה: בין כה ובין כה נמצא בננו באמריקה, למה איפוא יעסוק אבא בעניני בי"ס לבנים זרים? כדי להניח את דעתה של אמי, יסדו כיתה לבנות, מקום שם למדנו אני ואחותי. הלימודים התנהלו בערבים, ובשבתות היינו שומעים הרצאות על ארץ־ישראל מפי הרש־חיים גליבטר, מזמן לזמן סודרו נשפים על נושאים תנ"כיים.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, ב־1914, נסגר החדר. אבל עבודתו הציבורית של אבי לא פסקה. הרוסים, שפלשו לגליציה, עשו שמות ביהודי המקום, ויהודי רוסיה באו לעזרתם. כשליח ועד העזרה מאודיסה בא לעירנו א. דרויאנוב ועשה בה כחודש ימים. דרויאנוב יחד עם אבי, שהיה בועד העזרה בזמושץ׳, והמזכיר סטאך הוברמן, היו נוסעים יום יום אל גבול גליציה (לגליציה גופה היתה הכניסה אסורה), ונפגשו על הגבול עם יהודי גליציה בעניני העזרה. כעבור זמן מה בא לזמושץ׳ גליקסון, מטעם ועד העזרה בקיוב.

עם התקרב החזית לעירנו, בשנת 1915, עזבה משפחתנו, עם רבים אחרים, את זמושץ׳ ונסעה לברדיצ׳ב. אבי הביא עמו לברדיצ׳ב עשרת אלפים רובל, שקיבל מועד העזרה בקיוב ולא הספיק להוציאם למטרתם. גם בברדיצ׳ב היה אבי פעיל בועד העזרה לפליטים ובמפלגה הציונית. אחרי מהפכת 1917, כשנוסדו ברוסיה הקהילות היהודיות העצמאיות, נבחר אבי כחבר ועד הקהילה בברדיצ׳ב. אבי לא זכה לשוב לזמושץ׳, הוא נשאר בברדיצ׳ב ומת שם בשנת 1921, בן 57 שנה.

תל־אביב — טובה בורגר

שלום ויינר

א.

...לא קלה היתה דרך חייו של שלום ויינר ז"ל, אך מלאת תפארת היתה. הוא היה אחד האלמונים אשר „תפארתם — עצם היותם" ושהאצילו מרוחם ואורם על סביבתם בשקט ובצניעות, אך מתוך התמדה ועקשנות. יהודי גדול היה ואדם גדול; שאב את יניקתו מן השתין, ממעינות בראשית של האומה ושום דבר אנושי לא היה זר לו.

ראשית דרכו בחיים היתה בבין השמשות של תקופות ההשכלה והתחיה. גיל הנוער עבר עליו בקלויז של חסידים; שם התבסם מהיין התוסס של החסידות ולמד תורה הרבה. אחר כך יצא לעולם הרחב, העמיק והרחיב את ידי־עותיו בכל שטחי המדע וביחוד בשטח המחש־בות והדעות. הודות לאפיו המחושל שהיה בו מן הסלעי, והודות לשכלו הבהיר שעמד לו להוציא יקר מזולל — ידע לצאת בשלום ממבוכת הדור של „ילידי ביניים, ביודעים ובלא יודעים, לפני שתי הרשויות גם יחד משתחוים ומודים". הוא מיצה את הטוב מהכל: צירף לתסיסה החסידית את בהירות ההשכלה וחריפותה ומזג את שתיהן בחזון התחיה ושירתה.

הרבה למד וחקר, אך לא הסתפק בזה. הוא קיים צו קדמונים והעמיד תלמידים הרבה. דהיבה הנודעת לו מאת מאות תלמידיו תעיד, עד כמה עשה האיש את מלאכת ההוראה בשלמות מקצועית ובמסירות נלהבת. יפה אמרו קדמונינו: „כל המלמד את בן חברו תורה מעלה עליו הכתוב כאילו ילדו". הוא דאג לשלימות הנפש של תלמידיו כדאוג אב לבניו. וחינך את כולם — כמו את בניו הוא — לתורה, לארץ ישראל, לעבודה ולכפר.

הוא הדליק את נר השפה העברית בזמושץ' החסידית־מתנגדית־משכילית־מתבוללת. בקרקע טרשים זו חרש חריש עמוק שעשה פרי לתפ־ארת. במשך שלושים שנה עמד על משמר החינוך וההוראה, כמנהלו של בית הספר העברי „קדימה". הרבה תלמידים העמיד ונטע בתוכם את כל היפה והטהור שביהדות. את אהבת העברית נתן בלבם ואת האהבה העזה לציון, ותהי להם תורתו כבית היוצר לנשמה עברית בריאה ששאר רוח לה וחזון התחיה מפעם אותה.

ועל הכל — כוח קסם מיוחד היה לו להחיות את שורות התנ"ך בלבות הילדים־התלמידים. כי התנ"ך היה חלק מישותו; הוא אהבו אהבת נפש. את שירתו הנשגבה ואת רעיונותיו הנעלים ספג לתוך נשמתו והתמזג אתם להויה אחת, בה ראה חזות הכל. ובהערותו את נפשו בשעורי התנ"ך שלו או בשיחותיו על הספר הזה, היקנה לשומעיו את ההרגשה, כי בתנ"ך היופי האמיתי והאמת הצרופה, — תפארת עם ותפארת אדם.

האם מקרה הוא כי מכל ספרי התנ"ך הגה ביותר בספר איוב, זה ספר המרד הגדול נגד המקובל והקיים, זה האגרוף הראשון המכוון כלפי מעלה? ההאזינה נשמתו בין דפיו ושורו־תיו הד לרחשי לבו הוא?

הוא היה גם מחנך במובן הרחב. הוא היוה את חוט השדרה של החוג התרבותי־לאומי בזמושץ'; היה מרצה לפני מבוגרים ונוער וכולם שתו בצמא את דבריו. וכשנתארגן בשנת תרצ"ג הסניף של ההסתדרות הציונית הכללית וניגש לסדר שורה של הרצאות על נושאים שונים, היה שוב ש. ויינר ז"ל התל שכל הפיות פונים אליו.

בהזדמנויות אלה נתגלה בבהירות יתרה מה שהיה ידוע לקרוביו מכבר: נשמה קוסמית שכנה באיש הזה: הוא ספג את היפה בכל מקום שמצאו. היה ציוני וסוציאליסט, משכיל ובעל רגש דתי. הרצאותיו על הגאון מוילנא ועל משה מנדלסון, על ר' יוסף קארו וקרל מארכס, על הבעש"ט וברוך שפינוזה וכו' העידו כי כל אלה הגיעו בו למזיגה אחת, ללא שום סתירה; כי שירת החסידות של הלב ושירת ההגיון של המוח בשניהם אמת, בשניהם יופי. וכך העלה מכל וכל את ניצוצות האור ומסרם כלפיד מאיר ומחמם לתלמידיו וחבריו.

מאות רבות מתלמידיו וחבריו מפוזרים בכל

רחבי עולם, רבים מהם בארץ ישראל. בלבותיהם מוסיפה להאיר האש הקדושה שהדליק. הוא חי בהם ובכמיהתם לטוב וליפה. שאיפתם לזריחת שמש חדשה בעולם — משלו וממנו היא.

בארץ עבר עליו משבר חמרי ורוחני חמור. הוא בא לכאן מלא מרץ וחדות יצירה. אך למורת רוחו היתה ההתדפקות הממושכת על „פתחי נדיבים" במסדרונות המשרדים, וההתחנפות אל היושבים לכסאות. הוא בחר, על כן, בלחם העוני של ההוראה הפרטית, אך בלבו לא השלים אף לרגע עם מראות נגעים אלו אשר פשו בחיינו הציבוריים, ושהפכו למציאות קשה ואכזרית שאינה „מחוייבת המציאות" כלל. וכך שמר על קומתו הזקופה תוך חיי עוני וסבל ועושר נפשי פנימי עד יומו האחרון כשאופנוע צבאי זנק עליו ושם קץ לחייו רבי המעש והתפארת. חבל על דאבדין ולא משתכחין. תנצב"ה.

יעקב לוין

ב.

חלם היתה השער לעולם המסחרי, הגשמי וזמושץ' — האשנב לעולם החזון והדעת. זמושץ', או זמישץ' (מם חרוקה), לפי הקרי השגור, רחוקה גם היא מהרובישוב כ־70 ק"מ והיתה ידועה כעיר בעלת מסורת של השכלה. בה נולד אלכסנדר צדרבוים, עורכו של „המליץ", היא עיר מולדתו של י. ל. פרץ. בעיירה שברשין הסמוכה לה חי ופעל החוקר המשכיל יעקב רייפמן. בזמושץ' היה קיים חוג משכילים שדגל בפרוגרס, ואלה בהרובישוב החסידית אשר שאפו לשינוי אורח חייהם הביטו לעבר זמושץ' המשכילית וצפו להשראה ולהדרכה משם. בנות ישראל אשר בזמושץ' היו מפורסמות ביופין ובטוב טעמן. כאשר צעירה יהודית מזמושץ' היתה באה לבקר בעירנו, היו כולם מסתכלים ביופיה ומתפעלים מתלבשתה האלגנטית.

החסידים הביטו בעין רעה על הנהייה אחרי זמושץ'. בעיניהם היתה זמושץ' עיר של פורקי עול ודרשו: „זמישץ'", בגימטריה „אפקורס". בחוגי החסידים היתה מהלכת מעשיה זו:

— מעשה בשלושה משכילים בזמושץ', אחד סופר, אחד רופא ואחד סתם משכיל שישבו ביום הכפורים שחל להיות בשבת ואכלו סעודה שמנה. כשגמרו לאכול שאל הרופא:

— האם חובה היא אמירת „יעלה ויבוא" בברכת המזון של היום, כדין ברכת מזון לאחר סעודת חג?

ענה הסופר ואמר:

— סעודת יום הכפורים פטורה מברכת „יעלה ויבוא" ושני טעמים בדבר. א. משום „לא תוסיפו" וב. שב ואל תעשה עדיף.

נטלו ידיהם במים אחרונים וברכו ברכת המזון „במזומן". כשסיימו פתח הסופר ואמר:

— הנה ברוך השם אכלנו, שתינו וברכנו כדת וכדין ובכן — מה עביד קודשא בריך הוא בהאי שעתא? (מה עושה הקדוש ברוך הוא בשעה זו?)

ענו חבריו ואמרו:

— קא יתיב (יושב) ואומר נצחוני בני.

חדר מתוקן בשיטת עברית בעברית

בערב סוכות אחד עם חשכה הודבקה מודעה קטנה על דלת ה„שטיבל" ובה מודיעים ששלום ויינר פותח חדר מתוקן לילדי ישראל אשר בו ילמדו כל הלימודים בשיטת עברית בעברית. קראו המתפללים ותמהו:

— חדר מתוקן מה פירושו? וכי החדר שלנו שבו למדנו אנחנו ואבותינו זקוק לתיקון? הליצנים אמרו: — אל תקרא „חדר מתוקן" אלא „חדר מסוכן". והקנאים שבין החסידים רתחו: — צלם בהיכל: מי זה העיז לתלות מודעה כזו ב„שטיבל" שלנו?

אך את הנעשה אין להשיב, המודעה דבוקה לדלת בדבק ואין לקרעה משום קדושת החג. מיד לאחר חג הסוכות נפתח ה„חדר המתוקן" בהרובישוב. התלמידים הראשונים ב„חדר המתוקן" היו ילדים אשר למדו בהרבה „חדרים" ומחוסר רצון ללמודים לא נקלטו בשום „חדר". התפקיד הראשון שהעמיד לעצמו המורה הצעיר היה: להחדיר בלבות התלמידים את האמונה בכוחות עצמם וכי אם רק יתמסרו ללימודים יצליחו לא פחות מילדים אחרים בני גילם. יום הלימודים ב„חדר המתוקן" התחיל בשירה או בקריאה בציבור. שרו וקראו פרקי תהילים ושירים עבריים משירת ימי הביניים והשירה העברית החדשה. השירים נפוצו בעיר ותלמידי ה„חדרים" בקשו את חבריהם ב„חדר המתוקן" ללמד אותם את השירים שמשכו את הלב בחידושם. ב„חדר המתוקן" לא היה לימוד החומש תלוי בסדרת הפרשה שקראו בתורה בשבת, אלא למדו את פרשיות התורה כסדרן, ולא עברו לפרשה חדשה כל עוד לא ידעו התלמידים ידיעה מספקת את הפרשה הקודמת. המורה הצעיר השקיע את כשרון ההסברה שלו בלימוד הנביאים והשפה העברית. התלמידים פליטי ה„חדרים" השונים שקדו על לימודיהם וההורים היו מאושרים. המורה הצעיר

הנהיג כינוסי הורים שבהם מסרו ההורים פרטים על התנהגות הילדים בבית, והמורה הדריך את ההורים איך להתנהג עם ילדיהם. בכל אלה היה משום חידוש וה„חדר המתוקן" נתפרסם לשבח. תלמידיו הלכו ורבו ומורה אחד לא הספיק, אז לקח לו שלום ויינר לעזור בהוראה את אחיו הצעיר אברהם דוב ז"ל שהיה בעל נפש פיוטית עדינה (נהרג מכדור תועה בסוף מלחמת העולם הקודמת). שני האחים מצאו את עולמם בעבודת ההוראה לילדים. יחד עם זה המשיכו להפיץ את ידיעת השפה העברית וספרותה בין הבחורים ב„שטיבלך".

ישיבת קבע בזמושץ' וביקורי־ידידות בהרובישוב

בשנת 1908 הוזמן שלום ויינר לזמושץ' לנהל בית־ספר עברי „קדימה". הזמנה זו הרנינה והעציבה לב רבים בעירנו כאחד. הרנינה ההרגשה שזמושץ' עיר המשכילים מבקשת תורה לבניה מפי מורה מהרובישוב, חניך השטיבל. יחד עם זה קשתה עלינו פרידתו של חבר יקר. הרגשנו את עצמנו כמיותמים, וביום צאתו את העיר, התהלכנו כאבלים. שלום ויינר הבטיח לנו שגם בשבתו בזמושץ' ימשיך את קשריו אתנו ואמנם את הבטחתו קיים. היה כותב לנו מכתבים ארוכים שבהם דן בהרחבה על כל השאלות שהיו מנסרות אז בעולמנו העברי. מזמן לזמן היה סר לעירנו לשבת לביקור בבית אחיו המורה. חבריו ותלמידיו היו מתאספים אז בבית אחיו, קראו בצוותא שיר או ספור עברי, עברו לשיחה על שאלה זו או אחרת, וסיימו על פי רוב בשירה עברית שהשרתה רוח חברית על הנאספים. בזמן בקורו של שלום ויינר בעירנו הפך בית אחיו לתל־תלפיות שהכל פונים אליו. שלום ויינר היה אהוב ומכובד על חוגים רחבים בהרובישוב.

פעם קרה שהשיחה אשר התחילה במצב רוח עליז, נגעה במפתיע בחביון יסורי ילדות נשכחים והשרתה על הנאספים עצבות ודכאון. זה היה בשנת 1912 או 1913. באחד הביקורים של שלום ויינר בעירנו התאספנו אז בבית אחיו כשלושים איש, חברים וידידים. בין הנאספים היו גם חברים למפלגת ה„בונד", חניכי ה„חדר המתוקן" לפנים אשר שמרו על יחסים ידידותיים עם מורם העברי ובאו לבקרו. כמעט כל הנוכחים ידעו עברית. מי שהוא הציע לקרוא שיר עברי. היה אתנו צעיר עדין אהוב על כלנו ושמו יעקב רויטר שהיה מחונן בקול ענוג ולבבי. יעקב רויטר קם וקרא מתוך הספר את שירו של ביאליק „על השחיטה". קרא את השיר בהטעמה וברגש. ולמרות זאת לא ניכרה התרגשות בפני המסובים. המלים לא זעזעו. גמר לקרוא את השיר והקהל היה מאוכזב. אחריו קם צעיר, חבר מפלגת ה„בונד", וקרא את ספורו של סגלוביץ „רייזעלע דעם שוחט'ס".

מיד עם התחלת הקריאה גברה התעוררות בין הנאספים, ההקשבה היתה גדולה, והקריאה מצאה הד, הצעיר קרא את הסיפור עד תומו וזכה למחיאות כפים מעודדות. מועקה כבדה העיקה על לבות „העברים" שבין הנאספים. הנה קרא אחד מהחברים משירי הזעם של ביאליק וקהל השומעים לא נע ולא זע, ולקריאת סיפור בינוני באידיש נפתחו הלבבות.

שלום ויינר העיר:

ראינו ונוכחנו שקריאת סיפורו של סגלוביץ הצליחה יותר מאשר קריאת שירו של ביאליק ושתי סיבות לכך:

א) השפה העברית אינה חיה בפינו. לא גודלנו על צליל ניביה והד מלותיה אינו מעורר בדמנו. אנו מאמינים שבארץ־ישראל יחיה העם העברי חיים טבעיים ושמה תהיה גם שפתנו העברית שפה חיה. ב) תכנו של השיר „על השחיטה" הוא עמוק ונשגב, זהו שוועת אין אונים על אימת מצבנו בין הגויים. ובכדי לדלות את דברי המשורר לכל עומקם צריך שיהא הקורא שרוי במצב של „איתערותא דלעילא" שלאו כל אדם משלנו זוכה לה. אנו מצליחים להשפיע על השומעים רק אז כשאנו משמיעים דברים הקשורים בהויתנו ובפנימיות נפשנו, דוגמת הסיפור העממי של סגלוביץ שהוקרא לפנינו. אחר כך פתח שלום ויינר אחת מחוברות הירחון לנוער „השחר" שהופיע אז בוארשה, וביקש את הנוכחים להעתיק מתוך החוברת את השיר דלהלן:

תוך רעש יום ודממת ליל
קול בכיה רך אקשיבה.
הכל חרד יעמיד דום
לבכיה הנעצבה.
אבוי לבן שעלתה לו
לעזוב שולחן אביו.
גם רחמי אב גם כעס אב
לשוא יבקש סביב.

אחר כך קם לקרוא את השיר. הוא קרא בקול חרישי כאדם הקורא לעצמו. היתה זאת קריאה של תפלה זכה רווית יגונים. וכאשר קרא את החרוזים: „גם רחמי אב גם כעס אב לשוא יבקש סביב" שוטטו עיניו בתהייה וארשת פניו כארשת פני אדם שאבד לו היקר מכל.

כשגמר לקרוא השתררה דומית אלם בחדר. שלום ויינר התיישב במקומו, השעין ראשו בכפות ידיו ושקע בהרהורים. היו אלה הרהורים

על ימי עוני ובדידות של נער עברי צמא אהבה אשר נפשו יוצאת אל אביו והוא, האב, רחוק ממנו מאד, על סעודות שבת שנעשו חול באין אב שיקדש על הכוס וישרה על השולחן מקדושת היום. במעמקי הלב „השחרע״ פצע שלא הגליד ועם קריאת השיר נעור הכאב מחדש. שלום ויינר הוקיר חיי משפחה שלמים מעל הכל. מכאן מסירותו הגדולה למשפחתו. מסירות שהתמיד בה עד יומו הטראגי האחרון בארץ־ישראל.

ב. ינובר

שלמה רייכנשטיין

שברשין, עיירה קטנה במדינת פולין, היא עיר מולדתו של שלמה. חג שבועות תרס״ב (1902) יום הולדתו. בן חדשים אחדים הובא לזמושץ׳. עיר עתיקת יומין וחן וצביון מיוחד לה. שרידי בניניה, אשר חלונותיהם צרים וגבוהים, מקצתם הפכו למנזרים וכנסיות ומקצתם לקסרקטיני צבא; סביבתה תלי־תלים ומחילות אפלות בתוכם. ניכר מעשי ידי אדם הם, מקומות נפלאים למחבואים, משחקים לילדי העיר; חפירות־תעלות עמוקות המפרידות ביניהם העידו כי עיר בצורה היתה לפנים וכי עבר סוער לה. ברובע היהודי (שרידי גטו נשמרו בו) עמד בית כנסת ישן ובכל שעות היום עלו משם קולות של לומדי תורה. בטבורה של העיר התנוסס בית. מדרגות רחבות חצובות אבן בכניסתו ושעון בכיפתו המתחדדת ומזהיבה מול השמש. עם בוקר וערב נישאו מעל העיר תקיעות חצוצרה של צופה המקדם את זריחת החמה ומבשר שקיעתה. אלה הסיחו לרגע את דעת יושבי העיר מענינים השוטפים ולבעלי דמיון ער הזכירו את ימי הבינים, צלצול שרשרות של גשרים מורמים עם רדת יום וכובשים נועזים בשערי עיר.

בבית זה גדל שלמה והוא בן יחיד למשפחה שירדה מנכסיה וחיתה בחדר צר ואפל חיי מחסור ודחקות. בדמות אביו המוזג כוס יי״ש לערל ובדמות אמו החולנית, לשעבר יפת־תואר, המגישה כוס חמין דרך האשנב מחמת צניעות, ראה את שכינת עמו המושפלת. את זעמו על כך הוציא בתגרות עם ילדי הערלים הנערכות מהוצה לעיר והמתחדשות עם כל פגישה ופגישה. ההורים ראו בבנם היחיד רב בעתיד. שמרו שלא יצא לתרבות זרה וכמעט מנעו ממנו כל השכלה חילונית. אף על פי שאמצעיהם היו דלים נתנו לו מלמדים מעולים, יהודים יראי שמים ותופסי תורה אשר העיר התברכה בהם. והוא, כרבים, החזיק ספר השכלה מתחת לגמרא ושקע בו בכל רגע של אפשרות.

מלחמת 1914 טילטלה את משפחתו לאחת מערי רוסיה ושמה קץ להמשך של חינוך כל שהוא. במצבם הנואש כפליטי מלחמה השכיר את עצמו כפועל בבית חרושת והיה המפרנס העיקרי. בשובם לעיר מגוריהם ולמסלול החיים הקודמים לא מצא לו שום אחיזה ושום המשך. עיקר חייו היה הספר. מחברי הספרים נראו לו כיצורים טהורים, נקיים מכל פגם. חלם להיות אחד מהם. נסיונות כתיבה ראשונים עשה אז באידיש, והללו שימשו לו אחר כך לבדיחות דעת. תיקון לחיי האומה המושפלים ולחיי בטלה ראה בעבודה בארץ ובבנינה. היה בין הראשונים שהגיעו אליה בתום המלחמה, בן י״ז. שנתים עבד בביתניה, חות פיק״א. הן לא הניחו דעתו. בעמק מצא את מקומו. השתתף בעליה על קרקע של תל־יוסף — עדת הבחורים והבחורות המתנהלת אחר עגלות טעונות אהלים וכלי עבודה, תל שומם הנזרע בשעות אחדות עשרות אהלים צחורים, ההופך בן רגע אי שוקק חיים, אורח חיים המיוחד הקם בו כמאליו — היה בזה משהו מאגדה. היה בין הראשונים שנעץ את המחרשה בקרקע בתולה של העמק והעביר בה תלם ארוך וישר. חיי אדם עשויים רגעים, רגעים. אשרי הזוכה ברגע גדול, לו גם אחד בחייו. חרישה, זריעה, צפיה לגשם, לנבט היו עתה חייו. הספר נדחה לקרן זוית, ומשאלת לבו

היתה, כי כאלה יארכו הימים. המחלוקת שפרצה על התל גרמה לו שיעבור עם עוד חברים רבים למשק השכן, לעין־חרוד, בה ישב עד יומו האחרון, כ׳ שנים. היא גם הורידה אותו ממרומי מרומים של עלם הוזה והעמידה אותו על החיים, שהם חג וחולין כאחד, ועל טבעו של אדם, העשוי אורות וצללים.

חזר לספר בצמאון־משנה. גם התחיל לחפש ביטוי בכתיבה. עוד לא עמדה לו היכולת לגבש יצירה רחבה ומקיפה, מה שעשה בסוף ימיו, ונתן אך פרקים אחדים מחיי התל. ימים נעלים (והם היו לו הכרח) היו לו ימי הכתיבה, ואם כי הכתיבה היתה לו לחג, היתה גם כאורח בבית צר ידחוק, אמנם רצוי מאד, ומקבלים פניו בשמחה, אך מרוצים כשהוא יוצא לדרכו. אדם שעמל־כפים היו לו מעקרונות חייו, היכן יקח לו ימים לכתיבה? אלה היו רגעים חטופים, גזולים ממנוחה ומשינה, גנובים מילד המצפה ללטיפת אב. ושגור היה בפיו בית משירו של ריכרד דהמל:

נישן במיטתנו,
גם ילד יש לנו,
אשתי!
גם עבודה יש, עבודה לשנינו,
ושמש יש לנו, ורוח, וגשם —
ויחסר לנו אך דבר זעיר מדי,
אך פנאי!

כל מה שהוציא מתחת ידו זכה להדפסה. אך קשה היתה לו השתיקה שליוותה את כתיבתו, זו המלוה לא אחד כמוהו. רגעי קורת רוח בודדים היו לו שיחה חטופה עם בחור פלוני באוטובוס, או פגישה ארעית עם בחור אלמוני בבית החולים, שכתיבתו מצאה הד בלבם.

בבתי החולים בילה לא מעט, כי חולה אולקוס היה מגיל צעיר מאד. מחלה זו גם עקרה אותו מן הפלחה. לא יכול לעבוד את האדמה, שמר את יבול שדותיה, פרי גניה וכרמיה שנים רצופות ברגל וברכיבה על סוסה אהובה, שצהלה לשמע צעדיו מרחוק. קיוה כי יבוא יום, המחלה תרפה ממנו וישוב להשכים כאחד זורע או כורם. לא אחת התלוצץ על חשבונו, כי ראה את עצמו מוכה שתי מחלות — אולקוס ומחלת כתיבה. ושתיהן החזיקו בו וטרפו את גופו. בשעה שאחת היתה מטילה אותו למיטה ביסורי גוף קשים, היתה השניה מקימתו, משיבה אותו אל השולחן ופוקדת: כתוב!

כתיבת רומן היתה לו לעצמו הפתעה. ובאחד משולי מחברתו רשומה שורה, המעידה כי מהסס ונפעם היה לבוא מחשבה זו. תחילת המחשבה היתה כתיבת סיפור אשר הנושא שלו: הקבוצה בימינו. ובטרם ניגש לפרשה זו היתה לו הכרחית התהיה על ראשית ימי הקבוצה. ונכתב: „ראשית". פקד מקומות שאהב, העלה דמויות יקרות, שם לחיות רגעי אושר של נעורים. כל ימיו דאג כי לתקופה ההיא, שלפי דבריו תקופת עליית אדם גדולה היתה, לא קם גואל בספרות. לא חלם כי הוא יהיה הגואל. הסיפור נכתב בתוכו בלא יודעים במשך שנים רבות, ופתאום קמה היריעה פרושה לנגד עיניו ולא היה לו אלא להעתיקה. והוא שמעולם לא ידע לסדר את יומו עשה את סידורו קבע. והעבודה והכתיבה, שהיו לו כשתי יריבות קנאיות, השלימו ביניהן בתקופה זו של חייו. סדר יומו היה: משמונה בבוקר עד אחת בצהרים לכתיבה ומשתים עד שעה אחת־עשרה בערב לעבודת המטבח. בחדר האוכל הגדול ההומה ורועש כבית חרושת ענקי לא הכירו בבחור זה, הדוחף את עגלת האוכל ומטפל בדוד לספק רותחין גם לאחרים, כי מוחו טרוד לא אך באלה. רק מבט בודד שחרג לפעמים מעל הסועדים ותעה אי־שם אל ראשי ההרים הנראים דרך החלונות המרובים, גילה כי רחוק, רחוק הוא מכאן.

גופו הנגוע חולי לא עמד בסדר יום כה מיגע. התקפות כאב חזרו ונשנו. ואחר היסוסים רבים שמע בעצת הרופאים והחליט להינתח. קיוה כי את ספרו השני יכתוב כשהוא בריא, משוחרר ממכאובים. חלם על עבודה בשדה. אולי ישובו אליו הימים ההם, ששמר להם חסד כל ימיו. בבוקר אביב נוהר נקרא לבית־החולים ונותח. סבל יסורים מטרפי דעת. פרקים היה מדמדם ותועה בין שלגים צחורים בלוית שועל כסף קטן. אחר נתוח שני — שמונה ימים אחר הראשון — שכב שלוב ידים על חזהו, ומלמל ורק מלה אחת עוד כמעט ברורה — מ־מ־מ־מעלה... מ־מ־מ־מעלה... והיה כעולה בסולם בלתי נראה שלב אחר שלב עד אשר עבר לעולמות, אשר למתהלכים לפי שעה כאן אין שם כל דריסת רגל.

טובה שטרן

יונה שפר

נולד בזמושץ׳ בערך בשנת 1895. אביו יהודי למדן ומשכיל, דודנו של י. ל. פרץ, היה עוסק בעסקי יער. י. שפר נתחנך חינוך יהודי מסורתי וכללי. גמר בית ספר למסחר ועם פרוץ המלחמה העולמית הראשונה יצא עם הו־ריו ליקטרינוסלב, שבאוקראינה. אחרי המהפ־כה הרוסית חזר לפולין ולמד באוניברסיטה של קרקוב. ב־1920 התגורר בוילנה.

חבר במערכת „נייער מארגען״ בוילנה בשנת 1921 ואחר כך מורה לספרות פולנית בבתי־הספר היהודים בוילנה ושוינציאנו. מזמן לזמן השתתף במאמרי ביקורת ספרותיים ב„לעבען״ של מ. שאליט וב„טאג״ הוילנאי. ב„מאמענט״ הורשאי וכו׳. בעצמו הוציא לאור שבועון באידיש „די וואך״ (הופיעו ממנו רק שלושה גליונות).

ב־1927 התיישב הוא בלודז בתפקיד יועץ לענינים יהודים, בגליל לודז. מתרגומיו הופי־עו באידיש: הרומן של הנריק סינקביץ׳ „די משפחה פאלאנעצקי״ (הוצאת בזשאזה. וורשה 1926); שני הרומנים של ק. טעטמייער „דער מלאך המות״ (קלצקין, 1925) ו„אומקום״ (שם); הרומן של בערענט וואצלאוו „פרוכנע״ (שם); „די געשיכטע פון אליכט (שם) לפאראדיי; „קאליא ברעניאן״ לראמען ראלאן (הוצאת „טאמאר״, ווילנע 1927; „די געשיכטע זין דער פאריזער קאמונע״ לליסאגארי (שם); ו„די געשיכטע פון דער פראנצויזישער רע־וואליוציע״ לפ. קראפאטקין („טאמאר״).

כן תירגם קטעים מהאפופיאה של אדם מיצקביץ׳ „פן תדיאוש״, נדפס ב„ווילנער טאג״ וחזר ונדפס בספר־הלימוד של ש. באסטאמסקי וז. רייזן ב„דאס לעבעדיקע ווארט״, ושירים ממשוררים פולנים מודרניים.

מוסדות וחיים ציבוריים

חנא אידלסברג

קינה על זמושץ׳

נפש לעדת ישראל בזמושץ׳ שהושמדה על־ידי
חית־אדם בשנים התש״ב — תש״ג הי״ד.

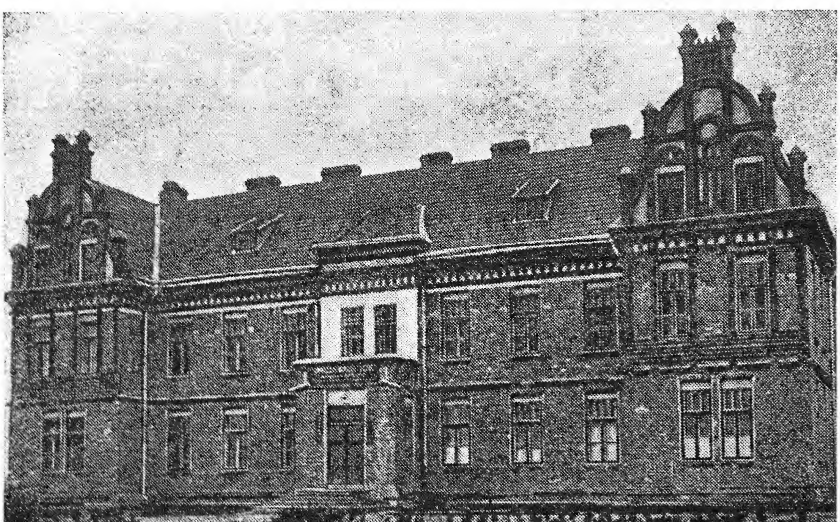
לבי לבי לך עיר מולדתי ומולדת אבותי זה שנות מאות! בך קשורים זכרונותי במשך שבעים שנות חיי עלי אדמות.

עיר ואם בישראל היית. תורה והשכלה חוברו בך יחד. גדולי התורה, מאורות הגולה ישבו לכסא לך; אשר שמם הלך לפניהם בכל התפוצות היו רבניך, ור׳ יעקב מדובנא, המגיד העממי המפורסם איוה אותך למושב לו ובתוכך השמיע את דרשותיו הנפלאות ואת משליו המחוכמים.

בית הכנסת הגדול שלך המתנוסס לתפארת בנוי לתלפיות. במגדל עוז זה התבצרו בהצלחה אבותינו בשנות ת״ח ות״ט בפני הצורר בוגדן חמלניצקי ימ״ש. אז קצרה ידו של האויב — ויסוג אחור.

בית מדרשך הגדול אשר עשרת אלפים ספרים — יצירות אנשי הרוח בישראל שבכל הדורות — קישטו את קירותיו, מלא היה יומם ולילה יהודים למדנים, בעלי מוחין בקיאים וחריפים, סיני ועוקרי הרים. רק לפני דור אחד צר היה המקום בשביל כל הצמאים לדבר ה׳, ומשמרות הלומדים התחלפו ביום ובלילה. המדרגות שלפני הבימה וארון הקודש היו תפוסות בידי הלומדים שלמדו בכל יום את שעורם במקרא, משנה, תלמוד ופוסקים.

גם משכיליך אשר יצאו להן מוניטין בישראל ובעמים, ממעיינך שתו ומאוירך נתבשמו: ר׳ ישראל זמושץ׳ רבו של מנדלסון; החכם ר׳ יעקב איכנבוים; אלכסנדר צדרבוים, „הארז״, עורך „המליץ״; והסופר־המשורר י. ל. פרץ וכיוצא בהם, כולם חותם בית מדרשך טבוע עליהם, בו קיבלו את חינוכם הראשון ובו ספגו לתוכם את האהבה הגדולה ואת המסירות הנאמנה להמוני העם, ספרותו ותרבותו.

הגימנסיה היהודית

בית הספר העברי „קדימה" היה בית היוצר לנשמת הדור הצעיר שלך. בו רכשו אלפי ילדים את ידיעת התורה ולימודים כלליים, ידיעת השפה העברית, דברי ימי ישראל ואהבה עזה לכל קניני האומה בהנהלתו הנאמנה של המורה — המנהל ר' שלום וינר ז"ל שבמשך 30 שנה עמד בראש המוסד החינוכי הזה ושירת אותו באמונה.

הגימנסיה של הקהילה העברית שלך העניקה חינוך תיכוני למאות תלמידים אשר לא יכלו או לא חפצו לדפוק על דלתות הגימנסיה הממשלתית, שבדרך כלל לא היתה פתוחה לרווחה בפני תלמידים מישראל. מי שנפשו חשקה בלימודים נתקבל ברצון, ולא ניכר תלמיד עשיר לפני תלמיד עני, שקיבל הנחה משכר הלימוד או שלא שילם שכר לימוד כלל.

חברת „גמילות חסד" שלך הושיטה עזרה קונסטרוקטיבית לכל מי שמטה ידו: סוחר זעיר שנסתבך בעסקיו או כרע תחת נטל מסיו הכבדים; בעל מלאכה או פועל אשר עקב מחלה או סיבה אחרת בא בין המצרים — כולם מצאו בה אוזן קשבת ויד תומכת בצורת הלוואה בלי רבית, בתשלומים קטנים לשעורין, כדי לעודד את הכושל ולהקימו על רגליו.

חברת „לינת הצדק" שלך ידה היתה פשוטה להושיט עזרה רפואית חינם לכל עני מישראל; כל מי שפנה לעזרה — נענה. לחולים רציניים נשלחו רופאים הביתה. תרופות ניתנו בכל בתי המרקחת שבעיר בהנחה ניכרת ובהרבה מקרים קיבלו החולים את הרפואות חינם, מלבד מכשירי־רפואה שאין יד העני משגת לקנותם. ממש תפקידי קופת־חולים בלי מס חבר והכל בכספי־נדבה ועבודת־נדבה.

יזכרו לטובה גם הבנק לקרדיט גומלין שהיה מרכז מרוץ הדם הפיננסי לעורקי המסחר הזעיר היהודי שבך, הבנק לסוחרים.

יצוינו גם מרכזי התרבות, כגון הספריה היהודית ע"ש י. ל. פ ר ץ והספריה העברית ע"ש ד. פ ר י ש מ ן.

גם לתנועת התחיה הלאומית תרמת את תרומתך. מלבד בית הספר העברי והספריה העברית הצבורית הנ"ל, נעשתה בך עבודה רבה למען הקרנות הלאומיות ובשטחים חלוציים שונים. תצוין במיוחד תרומתו של הד"ר יצחק גליבטר, אשר נדב את ביתו הגדול לטובת האוניברסיטה העברית בירושלים.

הוד של אצילות היה חופף עליך, זמושץ' היקרה שלי; מסורת של תורה וחכמה. חסידות ולמדנות, השכלה ועסקנות ציבורית ענפה.

כאם רחמניה היית גם לבנותיך עיירותיך אשר סבבוך: שריפה כי תהיה בעיירה ומרבית בתיה־צריפיה יהיו למאכולת אש; שטפון כי יהיה; מסים כבדים כי יוטלו על ידי המלכות; כל צרה וכל אסון — בך מצאו עצה ועזרה. כנסיכה עטורת הוד ושופעת נדיבות שכנת בתוכן, על כולן השפעת את שפע חסדך וצדקתך ועליך היתה גאונתן.

היחסים עם השכנים הנוצרים היו תמיד תקינים. בעת צרה לפולנים בשנת המרד 1863, הושיטו תושביך היהודים ללוחמים הפולנים, כמו בכל המדינה, את כל העזרה האפשרית חרף סכנת הנפשות שהיתה כרוכה בעזרה זו. לא עמדה זכות זו ליהודי פולין ובעת צרתם לא נקפו הגויים אף אצבע לעזרתם. ולא עוד אלא שעזרו להכרית את פליטינו בהסגרתם לאויב, ויתנו את הילד בבקבוק יי"ש ואת הילדה — בעבור נעלים.

בילע האויב ולא חמל את נאות יעקב בפולין המדינה. לא נשא פני זקן ועל עולל לא חסה עינו. גם עליך, קהילת הקודש בזמושץ', עברה הכוס: כלה עשה בך האויב לבלי השאיר לך שריד. אפילו בתי הקברות — בהם מצאו אבותי במשך דורות מנוחת עולמים — שדה נחרשו.

כי אזכור את כל אשר עוללו לנו רשעי הגויים, נפשי עלי תשתוחח ולבבי סף דמעה; והיו השורות האלה לציון ולמצבת זכרון לעדת ישראל של זמושץ' למען לא תישכח מלבותינו ומלבב זרענו לדור דורים.

תירגם מאידיש י ע ק ב ל ו י ן

א

התנועה הציונית בזמושץ׳

התנועה הציונית בזמושץ׳ החלה עוד בימי „חיבת ציון" והתגברה ביחוד בזמן התהוות הציונות המדינית בשנת 1900.

אוהדי הרעיון הציוני התרכזו בעיקר בין מתפללי בית־המדרש. בזמן השלטון הצארי בארץ פולין היתה התנועה בלתי־ליגלית, בכל זאת הורגשה בעירנו פעולה ציונית, שבאה לידי ביטוי בצורות שונות. אז ביקרו בזמושץ׳ מטיפים לרעיון הציוני, כמו הרב ניסנבוים, קויוטקין ועוד, שעודדו את הציבור לפעולה למען ישוב ארץ ישראל. העבודה הציונית מצאה את ביטויה בהפצת שקלים ומניות הבנק הקולוניאלי, ואוסף תרומות למען הקרן הקיימת לישראל. בין העסקנים התבלטו ד"ר יצחק גליבטר, אלקנה גליבטר, צבי הנדלסמן, יעקב יוסף שניאורסון, גדליה הופמן; מבין הנוער — יצחק פרנקל, אהרן נדלר, שמואל גרויסבוים, יהושע פרוכטגרטן, עזריאל שפיר, חיים יוסף גבט ואחרים.

משנת 1905, התגברה התנועה בחדירתה לשדרות הנוער חובשי־בית־המדרש ולחוגים רחבים של משכילים. בין הנוער פעל הרבה צבי חיים גליבטר שחזר בזמן הזה מא"י כחניך הגימנסיה העברית ביפו. הגבירו את העבודה למען הפצת השפה העברית ביסדם בשנת 1909 בית ספר עברי ציבורי בשם „חדר מתוקן", מקום שם חונכו התלמידים ברוח התרבות העברית המתחדשת. כשפרצה המלחמה בשנת 1914, נשתתקה הפעולה בעיקר מחמת עזיבת הרבה עסקנים ציונים את זמושץ׳ שנדדו לרחבי רוסיה (ביניהם העסקן הירש הנדלסמן שהיה פעיל אחרי כן בתנועה ברוסיה, בברדיצ׳ב).

עם הכיבוש האוסטרי, בשנת 1915, התגלו אפשרויות לארגון תנועה ליגלית. בביתו של צבי חיים גליבטר התקיימו כמה אסיפות־נוער למען ייסוד הסתדרות נוער ציונית. מוַרשה הגיעו ידיעות על התארגנותה של תנועת „צעירי ציון", שרכשה לה הרבה אוהדים בקרב הנוער בעירנו. שכרו אולם והכריזו על תקומתה של הסת׳ „צעירי ציון" בזמושץ׳. אז היתה פולין מחולקת בין הכיבוש הגרמני והכיבוש האוסטרי, והואיל ובכיבוש האוסטרי לא היה תקנון לקיום הסת׳ „צעירי ציון", היתה ההס־תדרות בזמושץ׳ באופן רשמי מסונפת למרכז התנועה הציונית בוינה בשם „קדימה", שמשם קיבלה את הליגליזציה. הועד הראשון של הסתדרות „צעירי ציון" בזמושץ׳ הורכב מהח"ח צבי חיים גליבטר, צבי גבט, ישראל רוסט, יחיאל גולדוג, שלמה ציפל, שמעון פינקמן, טובה שטרן, ריזיל גולדברג־רוסט, שפרה לוינסון־זגן, נחמיה פילר ואחרים.

ההסתדרות ריכזה סביבה כמעט את כל הנוער היהודי בזמושץ׳, אספו תרומות למען הקהק"ל, הפיצו שקלים, ניהלו עבודת הסברה מקיפה, אירגנו שיעורי ערב עבריים וקיימו להקה דרמטית. את השיעורים ניהל צבי חיים גליבטר יחד עם המורה יוסף צ׳סלר שבא מפינסק. ההסתדרות בזמושץ׳ שימשה כועד מחוזי לעיירות הסמוכות. צבי חיים גליבטר ביקר בכל העיירות הסמוכות לזמושץ׳ ועורר את הנוער לפעולה ציונית, ותודות לזה נוסדו בסביבה רשת שלמה של הסתדרויות ציוניות. בשנת 1917 התקיים בזמושץ׳ כינוס מחוזי של כל ההסתדרויות הציוניות

הסת׳ „צעירי־ציון" בעירנו פתחה במשך הזמן סניפים בפרברי העיר, הקימה סניף ב„עיר החדשה". פעילי הסניף הזה היו: שמחה צוירן, יעקב פיגנבוים, א. רוזנמן, שטרן ואחרים.

הפעולה בקרב הנוער השפיעה גם על החוגים האזרחיים בעיר ובשנת 1917 נוסדה הסתדרות „מזרחי" בעירנו. בין מיסדיה: מרדכי יוסף ברונפלד, מרדכי וגשול, דוד קופרשטין, ברוך סובול, ישראל רוזן ואחרים. ביזמת ה„מזרחי" נפתח בית הספר „יבנה", בהנהלתו של מר אנשל סובול. המורים היו ויטלין, וינשטין ואחרים. על יד בית הספר הזה התקיימו גם שיעורי ערב לעברית, למתחילים ומשתלמים.

עם הצהרת בלפור, בשנת 1917, התחזקה העבודה וההשפעה הציונית היתה ניכרת בכל המוסדות הציבוריים בעיר. בשנת 1918 כשהכריזו על „קרן הגאולה" נתקבלה ההכרזה בהתלהבות ע"י רוב האוכלוסיה היהודית. נאסף סכום ניכר של כסף במזומנים, חפצים יקרים כמו תכשיטי זהב וכסף ואבנים יקרות. באמצע שנת 1918 נסגרה ההסתדרות הציונית תחת שלטון הכיבוש האוסטרי מסיבת חשד לשיתוף פעולה עם האנגלים, ואז ירדה התנועה לזמן קצר למחתרת, אבל פעולתה לא נפסקה ומצאה דרכים שונים לעבודה. באותה שנה, עם פתיחת הגבול הרוסי, חזרו הרבה פליטי מלחמה יהודים לעיר, ביניהם יצחק פונט (שעבר אחרי זמן לעבודה במוסדות המרכזיים של התנועה בוַרשה) ועוד

חברים אחרים מבין הנוער שהיו מושפעים מהאידיאולוגיה של תנועת „צעירי ציון" שהתפתחה ברוסיה. י. פונט עזר בהרבה לגיבוש הרעיון הציוני הסוציאליסטי בהסת׳ „צעירי ציון" בעיר וניהל את הויכוח האידיאולוגי עם יריבי הציונות בשכבות הפועלים „בונד" והקומוניסטים.

בסוף 1918, כשהשלטון עבר מהכיבוש האוסטרי לידי השלטון החדש של פולין, ובראשית התבססותו של השלטון החדש היתה נשקפת סכנה לאוכלוסיה היהודית מצד האלמנטים האנטישמיים — התארגנה ע״י „צעירי ציון" קבוצת הגנה שברשותה נמצאה כמות מסויימת של נשק. ב־1920, בזמן מלחמת פולין והבולשביקים, שהה זמן קצר בזמושץ׳ האטמן פטלורה, שעל מצפונו היו הרבה קרבנות יהודים שנרצחו ע״י חייליו באוקראינה. התקיימה אז פגישה בינו ובין המפקד העליון של הצבא הפולני פילסודסקי, למען כריתת חוזה לעזרה הדדית בין הצבאות הפולנים והקוזקים האוקראינים. בין חברי הסת׳ „צעירי ציון" היתה תסיסה לירות ברוצח פטלורה ולנקום את דם היהודים שנשפך ע״י הקוזקים האוקראינים. לביצוע התנקשות זו התנדב הח׳ אברהם הרץ, אבל משום שיקול דעת רציני, שצעד כזה יכול לגרור אחריו גל של פרעות באוכלוסיה היהודית שהיתה בזמן הזה נרדפת ע״י השלטון הפולני, שחשד ביהודים באהדה לצד הבולשביקים — מנע ועד הסת׳ „צעירי ציון" בזמושץ׳ את הוצאתה לפועל של ההתנקשות הזאת.

בשנת 1921 התקיימו הבחירות הראשונות הדימוקרטיות למועצת העיר בזמושץ׳. „צעירי ציון" בזמושץ׳ ניהלו מלחמת תנופה ביריבים משמאל ומימין, המתבוללים והשתדלנים למיניהם. הסת׳ „צעירי־ציון" העבירה אז שלושה נציגים למועצת העיר: צבי חיים גליבטר, ישראל רוסט ושטרן. בפעם הראשונה נשמעה בין כתלי העיריה בזמושץ׳ ההצהרה הפרוגרמטית של „צעירי ציון", שנקראה ע״י ישראל רוסט למורת רוחם של הנציגים האנטישמיים האנדקים. נשמעו דרישות של זכויות לאומיות למיעוט היהודי, כמו בתי־ספר לילדי היהודים בעברית ואידיש ושלטון עצמי אוטונומי בענינים הפנימיים של היהודים.

גם בתנועה המקצועית של הפועלים היהודים היתה השפעה להסת׳ „צעירי ציון" והאגודה המקצועית של עוזרי בתי־המסחר הוקמה על ידה והיתה כולה תחת השפעתה.

בשנת 1921 נוסדה בזמושץ׳ אגודה לספורט „מכבי", שמילאה תפקיד חשוב בהתפתחות הספורט בין הנוער היהודי בעירנו ואשר רבים מחבריה גילו פעילות בשטחים שונים של העבודה הציונית

חוג „חובבי שפת עבר", 1921

בעירנו. בין פעיליה התבלטו: משה לוקסנבורג, שמחה גליבטר, יעקב ביצמן, שלמה ליסטנברג, יעקב שהויר, שלמה סוכנשנידר ואחרים.

עם עלית פעילי הסת' „צעירי ציון" לארץ, נחלשה במידת־מה הפעולה הציונית ומספר חברי הסת' „צעירי ציון" ירד עם פרישתם של האלמנטים שלא היו מושרשים בתנועה והסתפחו למפלגות הפועלים היהודים מבין מתנגדי הציונות כמו „בונד" ו„קומוניסטים". בזמן הזה נתעורר הרעיון לייסד הסתדרות נוער ציונית א־פוליטית למען עבודה ציונית מעשית כמו: אוסף כספים למען הקרנות, הפצת שקלים ועבודה תרבותית ברוח הציונות בין הנוער. בשנת 1921 נוסדה הסת' נוער ציונית בשם „ציונים צעירים". בין מיסדיה: משה רובינשטיין, שמואל דולכר, אברהם פכר, מרדכי לסטיקזון, שמואל שמורק, שלמה וליצקר, יעקב לנגבוים, לייב ברונדוין, בנימין רוזן ואחרים. ההסתדרות הזאת ריכזה את כל הנוער הציוני על כל זרמיו והצטיינה בפעילותה הממשית לאורך כל החזית הציונית בעירנו; על ידה נוסד חוג עברי „חובבי שפת עבר", שיסד את הספריה העברית הציבורית הראשונה בזמושץ' ופעל הרבה למען הקרנות הציוניות. בתוך ההסתדרות היה חוג רב השפעה שאהד את רעיון „ארץ־ישראל העובדת" והשתתף באוסף כספים לטובת המוסדות הכספיים של פועלי ארץ־ישראל „פ. א: פ." והפיץ מניות של בנק הפועלים.

בשנת 1922, עם הבחירות לסיים הפולני, יסד יצחק גרינבוים, יו"ר ההסתדרות הציונית בפולין את גוש המיעוטים הלאומיים שהציגו את רשימתם המאוחדת לבחירות האלו. היתה זאת תשובה לחוק הבחירות שנוצר ע"י האנדקים האנטישמיים עם מגמה למעט את נציגותם היחסית של היהודים ויתר המיעוטים הלאומיים בסיים הפולני. רעיון זה של מלחמה לשיווי זכויות של האזרחים היהודים בפולין היכה גלים בין הנוער ועורר אותו לפעילות מיוחדת. חברי הסת' „ציונים צעירים" התמסרו לעבודה זו וצעדו בראש מלחמת הבחירות בעירנו. רשימת גוש המיעוטים הלאומיים במחוז זמושץ' נחל אז נצחון והעביר שני צירים לסיים: אוקראיני והשני — ד"ר יצחק שיפר.

בשנת 1924 התחילו להתגבש בין חברי „ציונים צעירים" נטיות להגדרה מפלגתית מכל האידי־אולוגיות שהיו קיימות בתוך התנועה הציונית. הסתדרות „ציונים צעירים" התפזרה וכל אחד פרש למפלגתו הקרובה לו ברוחה. אברהם פכר, יעקב נימרק, מרדכי לסטיקזון, לייב ברונדוין, שמואל שמורק יסדו סניף מפלגה ציונית סוציאליסטית „דרור" ונדמה, שמרכז תנועת „דרור" נמצא אז בורשה והיו לו סניפים ספורים בפולין והסניף הראשון שנתארגן בזמן הזה היה בזמושץ'. יוחנן מורגנשטרן (שעבר אחרי זמן לפעולה במוסדות המרכזיים של התנועה) יסד סניף „צעירי ציון" צ.־ס. שפתח אולם ב„עיר החדשה"; עזרו על ידו: גרשון צוקר, לוי רוזנמן, יעקב קלכשטיין, יצחק אונטרכט ואחרים. שמואל הכטמן, משה שלם, מאיר גולדהאר, בנימין רוזן, יסדו סניף של מפלגת העבודה הציונית „התאחדות". שלמה וליצקר, יהודה קלינבליט, יסדו סניף של ציונים רביזיוניסטים. קמה הסתדרות ציונית כללית ובין פעיליה: צבי חיים גליבטר, שלום וינר, ישראל רוסט, לייביש לוין, מרדכי וגשול ואחרים.

בזמן הזה חידשה הסתדרות „החלוץ" את עבודתה בקרב הנוער בעיר. עם פעיליה נמנו אז: יעקב נימרק, מנחם זילברשטין, שמואל דולכר, שמואל הכטמן, מנחם זינגרמן, יהודה וגנר, משה שלם, יוסף סובול, דוד וינטרויב, יצחק אונטרכט ואחרים. ההסתדרות ניהלה עבודת הכשרה תרבותית וגופנית והקיפה הרבה נוער. על יד ההסתדרות קמו חוגים שלמדו את תולדות התנועה הציונית ותנועת הפועלים בארץ, את בעיות תנועת „החלוץ" והכשירו את עצמם לקראת תפקידים חלוציים בארץ. טיפחו את המעבר לעבודה פרודוקטיבית, יסדו פלוגות לחטיבת עצים ומאפיה לאפית מצות. עם צבירת סכום ניכר מהכנסות של העבודות האלו ניגשו לייסד משק חקלאי. הודות לנדבנותו של אביגדור אינלנדר שהכיר להסת' „החלוץ" כעשרים דונם אדמה בסביבת זמושץ', מבלי לקבל תשלום, קם המשק להכ־שרה חקלאית „אביגדוריה". המשק לא התקיים זמן רב בגלל חוסר נסיון של החברים שעבדו בו. כן התארגנה הסת' „החלוץ הצעיר". בין פעיליה היו: יהודה איזנפלד, חייקה פונס, רחל זוברמן, משה הורנפלד, זאב קיפר, שמחה פינקשטין, יצחק זינגרמן ואחרים.

עם האיחוד של פועלי ציון (ימין) עם צעירי ציון צ.־ס. שנסתפחו להם גם חברי „דרור" נוצרה בזמושץ' מפלגה חזקה של פועלי ציון צ.־ס. שהשפעתה היתה ניכרת בכל המוסדות הציבוריים בעיר. השתתפה בכל הבחירות למועצת העיר והקהילה היהודית. נציגיה במוסדות האלו היו: משה הרמן, לוי רוזנמן (בעיריה), מאיר פקלר, יהודה וגנר (בקהילה). בין פעילי הסת' הנוער „פרייהייט" — ליפא ארליך, ישראל צ. גולדברג, ניסן וגשול, איסר רוזן, שמחה פלוג, בנימין שטיין, הרשקה ארליך, ליבר וקס, יצחק רויזנר, שמואל מנדלבוים, פייבל הורנפלד ואהרים. חברי פוע"צ בזמושץ' הוציאו את השבועון היחידי בשפה היהודית „זאמאשטשער שטימע". היוזם היה יוחנן מורגנשטרן ואחריו המשיך

בהוצאת העתון ליבצי גולדגרבר. המפלגה הזו היתה פעילה למען הקרנות הציוניות, והיתה לה השפעה ניכרת בתנועה המקצועית של הפועלים היהודים; היא יסדה אגודה מקצועית של פועלי העור בהנהלתו של יהודה וגנר. חברי סניף „פועלי ציון" בעירנו הפעילו את הליגה למען ארץ־ישראל העובדת שהקיפה מלבד חברי המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות גם בלתי מפלגתיים אוהדי רעיון ארץ־ישראל העובדת. ביחוד גילה פעילות בשטח זה מזכיר הליגה מרדכי לסטיקזון. בשנים האחרונות 1933—1938 הפיצה הליגה יותר מאלף שקלים ובמערכת הבחירות לקונגרסים הציוניים לפני המלחמה השיגה נצחון מלא. ע"י הליגה התארגנה גם כן אגודה להתעמלות גופנית „הפועל". הפעילים: צלר, פלשלר, ביגרזון ואחרים.

סניף מפלגת העבודה הציונית „התאחדות" בזמושץ', עם היווסדו בשנת 1924, הראה פעילות יתירה בכל שטחי הפעולה הציונית בעיר ורכש לעצמו הישגים ניכרים בשטח ההסברה. יסד את האוני־ברסיטה העממית הראשונה בעיר שבה הרצו על נושאים פופולריים ציוניים וכלליים מורי הגימנסיה היהודית ובי"ס עברי „קדימה". בין המרצים היו: וגמיסטר, ויינר, זידמן, מנהים, ואחרים ועוררו ענין רב בין הנוער בעיר שביקרו בהרצאות במספר רב. ע"י הסניף היתה קיימת הסתדרות נוער חלוצית עממית „גורדוניה". הסתדרות „גורדוניה" סבלה בשנים האחרונות מחתירה של אֶלמנטים קומוניסטיים שחדרו במזיד לתוכה אבל בכל זאת הרבה מבין הסתדרות זו הלכו בדרך ההגשמה החלוצית. ביניהם חיים קרפ, ברנצויג ואחרים. בשנים האחרונות ירד מספר החברים המאורגנים בסניף „התאחדות" בעיר מסיבות שונות אבל תמיד היה קיים גרעין חברים פעילים בכל ענפי העבודה הציונית. העסקנים האלה היו פעילים לטובת הקרנות הציוניות, הליגה למען ארץ ישראל העובדת, הסתדרות „החלוץ" ובית ספר „תרבות" בעיר. את מערכת הבחירות לסיים הפולני בשנים 1928—1932 בזמן הנגישות מצד ה„סאנאציה" הפאשיסטית (הרבה עסקנים ציונים נסוגו מפעילותם), ניהלו עסקני „התאַחדות" את הבחירות בכוחותיהם הם. וגם השתתפו בבחירות למועצת העיר והקהילה היהודית.

לשתי המפלגות „פועלי ציון צ. ס." ו„התאַחדות" היה שטח פעולה משותף ב„החלוץ" ובליגה למען ארץ־ישראל העובדת. בשנת 1938 הלכו ברשימה מאוחדת לבחירות למועצת העיר ורכשו את המנדט הציוני היחידי בעיר.

תנועת־הנוער „השומר הצעיר"

ההסתדרות הציונית הכללית שהתארגנה בשנת 1923, לא הקיפה במובן הארגוני הרבה חברים. בכל זאת היו עסקניה תמיד בראש הפעולה הציונית בעיר, כמו מגביות לטובת קרן־היסוד, קרן־הקיימת, ועזרה לבתי הספר העבריים „קדימה" ו„תרבות". בשנת 1929 חיזקה את עבודתה ביסדה הסת' „הנוער הציוני" שבין פעיליה התבלטו שרה שלפרוק, איזנשטט, אשר זגן, שמואל ברגר, ליפא לוין ואחרים.

עם המשברים שפרצו בארץ אחרי כל עליה, ירדו גם גלי התנועה הציונית בין הנוער בעיר. עם התרוקנות ההסתדרויות הציוניות מאֶלמנטים כאלה נשארו תמיד יחידים נאמנים לתנועה ונשאו על שכמם את כל עול העבודה הציונית בעיר.

עם העסקנים האלו נמנו מכל המפלגות הציוניות בעיר על כל זרמיה וכדאי להזכיר את שמות העסקנים שנכרתו ע"י הרוצחים ההיטלריסטיים ולא זכו לראות את הגשמת משאת נפשם, את תקומת המדינה היהודית בזמננו: ד"ר רוזנבוש, מרדכי יוסף קרונפלד, מרדכי וגשול, ישראל רוסט, משה רובינשטין, בנימין רוזן, אהרן שלפרוק, יעקב גולדגרבר, אהרן שמואל ניימרק, חיים דיקלר, דוד דולכר, משה זוברמן, שמואל לרמן, גב' פוקס, לייבצי גולדגרבר, שמואל ולייבל שמורק, אברהם פכר, גרשון צוקר, שינדל הכסקופף, ויוחנן מורגנשטרן. יהא זכרם ברוך!

ב

התנועה העברית בזמושץ'

בזמושץ' נמצאו תמיד בכל הזמנים הרבה יהודים חובבי עברית, שהצטיינו בידיעותיהם בה ופעלו למען שגשוגה.

כידוע, עורך „המליץ" צדרבוים נולד בזמושץ' וי. ל. פרץ כתב את יצירותיו הראשונות בעברית. זמושץ' כעיר ההשׂכלה היתה נודעת בכל רחבי ארץ פולין; העובדה שנחום סוקולוב שלח את בנו ללמוד בגימנסיה הממשלתית בזמושץ' וללמוד עברית אצל המשכיל הידוע חודק (שעבר לאחר זמן לורשה והיה הצנזור הרשמי מטעם הממשלה לספרות עברית ויידיש) — מעידה על עצמה. נמצאו תמיד יחידים שהקימו חדרים מודרניים פרטיים כמו המלמדים המודרניים: גודיל, חיים בריסקר ואחרים, שלימדו את תלמידיהם תנ"ך, דקדוק, היסטוריה יהודית. החדרים האלו היו הסנוניות הראשונות בתנאי זמנם במערכת החינוך המודרני, עד שבשנת 1909 נוסד בי"ס ציבורי בשם „חדר מתוקן" שבתכניתו: לימוד השפה לפי שיטת „עברית בעברית" וגם חלק ניכר של לימודי הול. בין המחזיקים של בית־ספר זה היו: צבי הנדלסמן, צבי חיים גליבטר, יעקב יוסף שניאורסון, זושה פולק, גדליה הופמן ואחרים. המורים הראשונים היו: שלום וינר, צבי חיים גליבטר, אנשין, רוזנבלום, קלמן אנגלשטין ואחרים. לחדר הזה היו הרבה מתנגדים מבין האדוקים שהכריזו מלחמת־מצוה באפיקורסים, ובכל זאת החזיק מעמד, התפתח וגידל את הדור לעברית והקנה ערכי התרבות העברית המתחדשת לנוער בעירנו. עם פרוץ המלחמה העולמית הראשונה בשנת 1914 נסגר בית הספר, כי המורים, יחד עם פליטים רבים מעירנו, היגרו לרחבי רוסיה.

בשנת 1916 הוקמו ע"י הסת' „צעירי ציון" שיעורי ערב לעברית עם כיתות למתחילים ומשתלמים ובשנת 1917 התקיימו שיעורי־ערב עבריים גם ע"י הסתדרות ה„מזרחי". מורי השיעורים היו יוסף צ'סלר, צבי חיים גליבטר, וינשטיין, ויטלין, אנשל סובול ואחרים.

בשנת 1917 נוסד ע"י ה„מזרחי", ביזמתו של מרדכי־יוסף ברונפלד, בי"ס דתי־לאומי „יבנה" שבו חונכו הרבה מהנוער היהודי בעירנו ברוח התרבות העברית המסורתית והמתחדשת. בי"ס זה נתקיים עד שנת 1923.

בשנת 1918 חזר מרוסיה שלום וינר ובהדרכתו ובעזרת הסת' „צעירי ציון" נפתח בי"ס עברי „קדימה", שהרבה מבין חברי התנועה הציונית בעירנו לכל זרמיה קיבלו בו את הכשרתם העברית והלאומית.

בזמן הזה התנהלה עבודה תרבותית מסועפת ע"י מורי שיעורי־הערב ובתי־הספר העבריים: שלום וינר, יוסף צ'סלר, צבי חיים גליבטר. נערכו כל מיני הופעות בשפה העברית כמו: הרצאות, נשפי תרבות, משפטים ספרותיים שהשפיעו בהרבה לקירוב הלבבות של הדור הצעיר לשפה העברית וספרותה.

בשנת 1922 נוסדה בעירנו ביזמת קבוצת נוער ע"י הסת' הנוער הציונית „ציונים צעירים" אגודת „חובבי שפת עבר" שפתחה את הספריה העברית הציבורית הראשונה בעירנו.

בין היוזמים היו: אברהם פכר, שמואל הכטמן, מרדכי לסטיקזון, שמואל שמורק, משה רובינשטיין, אהרן יוסף ואהל, ברל אידלסברג, חיים פרידמן, יוסף קסטנברג, שמואל דולכר, אהרן מילר, אהרן קופלמן, אברהם וכטר ואחרים.

הספריה הזאת, פרי פעליהם של נערים בגיל 16—18, התפתחה משנה לשנה וריכזה סביבה את כל הנוער הצמא לספר עברי, ערכה נשפים עבריים, שהטביעו את חותמם על התפתחות התנועה העברית בעירנו. הספריה הגיעה לשיא התפתחותה בשנים 1924—1926 כאשר הועד החדש בהרכב הח"ח שמואל הכטמן, מנחם זילברשטיין, משה שלם, צבי אלבוים, מלכה רוך, אברהם פכר, יעקב מנדלאיל, ניגש לפעולה מאומצת רבת היקף והצליח להגדיל את מספר הספרים עד יותר מאלף. בזמן הזה השיגו את הרשיון הרשמי מטעם השלטון תחת השם „ספריה עברית ציבורית ע"ש דוד פרישמן" שנתן להם את האפשרות להרחבת האמצעים הכספיים של הספריה. ערכו נשפים, הגרלות, ימי פרח, והפעילו הרבה מבין הנוער הציוני לעבודה להגדלת הכנסותיה של הספריה. אז נרכשו ספרים מההוצאות החדשות כמו כל הספרים שהופיעו בהוצאת „שטיבל" וכו'. בחדר הקריאה של הספריה נמצאו כל כתבי העת העבריים, שבועונים, ירחונים, כמו „השלוח", „התקופה" ועוד. על יד הספריה נוצר חוג עברי שהתכנס כל שבוע לשיחות על נושאים שונים בשפה העברית.

עם קוראי הספריה נמנו הרבה משכילים אפילו ממתנגדי הציונות.

בשנים האחרונות צומצם חוג הפעילים סביב הספריה, ירד מספר הקוראים, נתדלדלו אמצעיה הכספיים והספריה נטלטלה מדירה לדירה עד שמצאה את תיקונה בבנין החדש שהוקם לבית ספר „תרבות" בעירנו.

בית ספר „קדימה" התפתח משנה לשנה והכיל 7 כיתות מלאות, בהשיגו זכויות ממשלתיות. משנת 1930 ניכרה בו ירידה באשמת ההורים שהתחילו להתנכר לחינוך העברי בהסתגלם לרוח „התכליתיות המדומה": לשלוח את ילדיהם לבתי־ספר זרים. הורים רבים התחילו לדרוש לימוד כמה מקצועות בשפה הפולנית. מספר התלמידים ירד ובית־הספר נאבק עם קשיים כספיים גדולים. אולם הוסיף להתקיים רק תודות למאמציו של המנהל שלום וינר ובעזרת העסקנים הציונים לייביש לוין ומרדכי וגשול.

העובדה שלבית הספר הזה היה צביון מקומי, מבלי להישען על הארגונים המרכזיים של התנועה העברית בפולין, היה גם למכשול בדרך התפתחותו בשנים האחרונות.

בשנת 1936 התרכזו סביב בית הספר עסקנים מחוגי הסתדרות „הציונים הכלליים" ומפלגת העבודה הציונית „התאחדות" והכניסו את בית הספר לרשת בתי הספר העבריים „תרבות" בפולין. בית־הספר הזה, שסבל בשנים האחרונות מחוסר תכנית עברית מוסכמת והיה נתון ללחצם של חלק מהורי התלמידים שרצו למעט את דמותו העברית, קיבל את תכנית הלימודים של כל בתי הספר מיסודה של „תרבות" ויצא לדרך־המלך של מעוף והתפתחות.

בין העסקנים שהקדישו את מרצם למען קיום בית ספר עברי „תרבות" בעירנו החל משנת 1935 נמנו: מרדכי וגשול, אהרן שלפרוק, דוד דולכר, זימרמן, שמואל ברגר, משה שלם, איתמר ארליך, אשר זגן, יוסף דיקלר, ירוזלימסקה ואחרים. המנהלים האחרונים של בי"ס „תרבות" היו רובינס וקפלן.

במגרש של הקהילה היהודית, שעליו הוקם, הודות לנדבנותו של הנדבן יצחק מרגלית, בנין לגמנסיה היהודית (עם שפת הלימודים הפולנית) — הוקצה הודות למלחמתם העקשנית של העסקנים הציונים גם מקום בשביל בי"ס „תרבות". בשנת 1938 ניגשו להרחיב את הבנין ולהוסיף קומה עליונה למען קליטת התלמידים החדשים שנתוספו משנה לשנה לבי"ס „תרבות" בעירנו.

גל־הדמים שעבר על יהודי פולין החל משנת 1939 שם קץ למאמצים להשלמת הבנין לבית־ספר „תרבות" בזמושץ'.

צבי גבת

הספריה הציבורית לפני מלחמת העולם הראשונה

בבואי לסַפר על ייסוד הספריה הציבורית היחידה שהתקיימה בעירנו זמושץ׳, אינני יכול לפסוח על המצב שהיה קיים אז בעיר. קודם כל לא היו קוראים, בחוגים גדולים או קטנים. בעיקר בשפות אידיש ועברית, למרות שכבר היו סופרים וספרות בשפות הללו. הדור הצעיר למד תחילה בחדר, אחר כך — בבית המדרש, ואלה שלא נזקקו לבית מדרש — מעטים היו כאלה — הלכו לגימנסיה הרוסית וקראו את הספרות הרוסית או הפולנית ובדרך כלל לא חשבו אז כלל את שפת האידיש לשפה תרבותית. לא היו קוראים כלל לשפה זו ולצעיר אינטליגנטי — לא היה נאה לדבר ולקרוא בשפה זו. אבל חוץ מהאינטליגנציה — היו גם „עמך״ בעיר, שלא למדו בבתי הספר הכלליים ולא ידעו רוסית או פולנית — ושפת דיבורם היתה אך ורק אידיש; חלק קטן מאד קראו עתונים באידיש „דער פריינט״, „היינט״ וכו׳.

ספרים ראשונים שהגיעו העירה — באו בדרך בלתי רגילה היום. אז היו באים יהודים שהיו קוראים להם „פאקנטרעגער״, ובאמת סחבו על גבם חבילה כבדה של ספרים. אלה היו בעיקר כתבי רומ״ל — סידורים, מחזורים, צאינה וראינה, שבט־מוסר וכד׳. היהודים הללו היו באים, בעיקר, לפני ה„ימים הנוראים״ ומסדרים תערוכת ספרים ב„פלוש״, בכניסה לבית הכנסת. ובזמנים ההם שלפני 1905 — התחילו להביא גם ספרים אחרים, — אמנם בצנעה, לא סידרו אותם ליד הסידורים והמחזורים בתערוכה, כי־אם החזיקו אותם בשק ורמזו לכל צעיר — כי יש להם „מעשה־ביכלעך״, אלה היו בעיקר רוֹמַנים של שמ״ר, שנקביץ ועוד. אמנם, היו רומנים גדולים כתובים אידיש, אבל הגיבורים עצמם היו לא מהחיים היהודיים, כי אם מהזרים, שם הופיעו נסיכים ושודדים, מלכים ושרים, הכל בא מעולם רחוק. בכל זאת היו מעטים שידם השיגה לקנות את הספרים הללו, ונמצא יהודי כורך־ספרים, דוד פכר, שקנה ספרים כאלה ונתן אותם בהשאָלה לקוראים.

נמצא חוג קוראים לספרות הזאת שקראו ביחידות ובקבוצות. בקבוצות היו קוראים בעיקר בשבתות — בגני העיר, בשדות — מחוץ לעיר, ליד הנהר וכו׳. זכורני, איך היינו מתאספים קבוצת נערים על גבעה אחת ליד הכנסיה הפרבוסלבית, ואחד היה קורא בקול לפני החברה; גמרנו חלק אחד — שלחנו תיכף להחליפו בחלק השני ושעות רבות שכבנו על הארץ והפלגנו בדמיוננו למרחקים — בארמונות וביערות ובעולם התוהו.

עד שקמו מפלגות הפועלים ב־1905, ה„בונד״ וצ״ס, שהתחילו גם בפעולה תרבותית. קודם כל שעורים לכתיבה ולקריאה. החלו להפיץ עתונים וספרות מפלגתית, הגיעו גם עתונים חדשים באידיש. הסופרים שכתבו אידיש — נתרבו והרחיבו את הספרות. התקיימה אז גם ועידת צ׳רנוביץ שהכריזה על שפת אידיש — כעל שפת־אם, ושם בועידה הזו השתתפו שמנה וסלתה של הסופרים שכתבו בשפה זו. קמה גם בעירנו תנועה של קנאים שהיו לועגים לכל צעיר או צעירה שדיברו בשפות אחרות: אנחנו יהודים וצריכים לדבר אידיש, ובאמת היו מעטים שדיברו בשפות אחרות בפרהסיה.

בתקופה ההיא כבר היו רבים מהדור הצעיר, שהיו להם ספרים רבים מהמבחר בספרות אידיש ואינני זוכר מי היה היוזם לייסד ספריה ציבורית, אבל זה בא כדבר בזמנו ושכרו חדר אצל גדליהו הופמן, בקומה ג׳, וצעירים וצעירות יצאו לאסוף תרומות — בספרים ובכסף — למטרה זו. רובו של הדור הצעיר השתתף במפעל זה ובזמן קצר קמה הספריה, אמנם בחדר קטן, אבל עם רכוש של ספרים וחוג גדול של קוראים נלהבים, וחוג מתנדבים לנהל את הספריה האהובה על רבים ואלה עשו את עבודתם — כעבודת קודש, בכל נפשם ובכל מאודם.

מזה התפתח מפעל יפה למדי. כעבור שנים שמו המפלגות את כפן על המפעל — קודם ה„בונד״ ואחרי זה אחרות, והענין הביא עד להתערבות המשטרה.

חיים שפיזאייזן

מ„חדר מתוקן" — לספריה

מראה העיר זמושץ' על השוק ובתיו, הארמון וגן המהנדסים, בית הכנסת ובית־המדרש והפלוש שלו — כולם מתוארים בזכרונותיו של י. ל. פרץ; גם על מלחמת החסידים והמתנגדים ותנועת ההשכלה מסופר בהם. דמויות וטיפוסים מכל המינים עוברים בסך בזכרונות אלה ואפילו מספר תושבי העיר מפורט בהם על תכונותיהם וסגולותיהם, שבזכותן לא הפכה ההשכלה בזמושץ' לגורם של התבוללות.

אופייה היהודי של זמושץ' נשתמר בה עד לחורבנה, שהחל בשנת 1939. אותות המאבק בזמושץ' שבין החסידים והמתנגדים מצד אחד והשפעתה של תנועת ההשכלה מצד שני — היו ניכרים. ברצוני לכן להעלות על הנייר פרט אחד ששמעתיו בנעורי ושאינו מובא בזכרונותיו של י. ל. פרץ. זמנו היה בערך בתחילת שנות השמונים של המאה שעברה.

ביזמתו — או בהשפעתו — של י. ל. פרץ נוסד בזמושץ' מעין „חדר מתוקן" ובעלי מלאכה אף למדו בבית־המדרש פרשת חומש לאחר השינה בשבתות.

הדבר לא נשא חן בעיני החסידים והם הקימו צעקה: היהדות בסכנה! אש המריבה התלקחה ושני הצדדים נלחמו ביניהם אפילו בתיגרות ידים. החסידים הבהילו לעזרתם את הרביים שלהם, שהתיישבו לתקופה מסויימת בעיירות הסמוכות לזמושץ' ומשם כיוונו את מלחמת המצווה של הסרים למשמעתם. החסידים נטשו את המנינים שלהם והלכו להתפלל בבית־המדרש שבו ניתנו השעורים לבעלי המלאכה.

ממאבק זה יצאו החסידים כשידם על העליונה; החדר המתוקן נסגר ולימוד פרשת השבוע נתבטל. מאותו זמן ואילך נשארו בבית־המדרש של המתנגדים שני חסידים מכל „שטיבל" שתפקידם היה לשמור „על הכשרות". חלק של בעלי הבתים עזב את בית־המדרש ויסד את „המנין הפולני" בדירתו של גודל מלמד.

אך נצחון החסידים היה למראית עין בלבד. הצמאון ללימודי חול והשאיפה ליציאה מד' אַמות של בית־המדרש לא נחנקו. בין מאות חובשי הספסלים בבית־המדרש נמצאו רבים שלא הסתפקו עוד בהוויות של אביי ורבא והם התחילו ללמוד תנ"ך, עברית ושפות המדינה (רוסית ופולנית). התנועה הציונית, שנולדה באותה התקופה, מצאה בין הצעירים הללו את תומכיה הראשונים. הם יסדו אגודה ושמותיהם של כמה ממייסדיה עדיין שמורים בזכרוני (אני עצמי עברתי אז מן החדר לבית־המדרש). ואלה הם: אהרן נאדלר (אהרן מייטש'ס), יהושע בנו של שמעון פרוכטגרטן, מרדכי ויוצ'ה בכר, עזריאל שפיר, יצחק פרנקל ועוד.

כעבור זמן מה נפתח בביתו של קאסירר, בקומה השלישית, אולם תה וקריאה בהנהלתו של שמואל'קה גרוסבוים, חתנו של דוד וואָווס. שם אפשר היה לקרוא עתונים ולשחק בשחמט. גם אני נמניתי עם באי אולם הקריאה (בהשאי). שם הכרתי את הסטודנט נחמיה רוזן ממינסק, שהיה — במרוצת הימים — מורי. לאחר מכן נמצאה ספריה בחדר הלימודים של האחים בכר ומשם קיבלתי את הספרים האידיים הראשונים של פרץ, דינזון ואחרים וקראתי בהם ליד הגמרא הפתוחה בלילות, אור ליום ששי בשבוע. ספריה זו נוסדה על־ידי ראשוני הסוציאליסטים בזמושץ' ותלמידי האוניברסיטה שבאו לימי החופשה הביתה, כמו ליאון הוברמן, נפתלי מרגליות ואחרים. ספריה קטנה זו הפכה לאחר גלגולים רבים לספריה הגדולה ואולם־הקריאה ע"ש י. ל. פרץ.

הספריה ע"ש י. ל. פרץ

לזמושץ' יצאו מוניטין כעיר של לומדים ומשכילים. ומכאן — אוספי הספרים הגדולים שהיו מצויים בה אצל יחידים ומוסדות.

לומדי התורה הסתפקו בעקד הספרים של בית־הכנסת הגדול, ואילו המשכילים שבתקופה ההיא — שנות התשעים של המאה שעברה, — שהיו להוטים אחר ספר חילוני — מצאו את מבוקשם בחנות הספרים של דוד שיפמן, או אצל גודל מלמד, שבדירתו התפלל „המנין הפולני" (בשם זה נקרא המנין של לובשי בגדים קצרים) ואף נמצאו בה ספריה, שהכילה ספרים עבריים, וכן עתון עברי.

באותם הימים נתרבה גם הביקוש לספר האידי והכורך בנימינצ׳ה פרוכטמן (כיום באמריקה) הוא שדאג להספקתו; במחיר של פרוטות אחדות השאיל ספרים אידיים לקריאה.

בשלהי שנות התשעים נמצאה ספריה ראויה לשמה (חשאית) בדירת האחים מרדכי ויוצ׳ה בכר, והדעת נותנת, שהנוער המתלמד המהפכני־סוציאליסטי הוא שהקימה. (בספריה זאת קראתי לראשונה את יצירותיהם של י. ל. פרץ, י. דינזון ומנדלי מוכר ספרים).

באותו זמן נפתח בביתו של קאסירר, בקומה השלישית, אולם־תה קטן, בו אפשר היה לקרוא עתון עברי (עתונים באידית לא היו עוד בנמצא בתקופה ההיא) ולשחק בשחמט. מנהל האולם היה שמואלקה גרוסבוים, חתנו של דוד וואַוס (נמניתי עם באי המקום הזה — בצנעה). כנראה שהציונים, שהחלו בימים ההם להתארגן, הם שיסדו מקום מיפגש זה.

מכל מקום בתקופה ההיא כבר נמצאו חוגים מהפכניים־סוציאליסטיים חשאיים בזמושץ׳ והדרישה לספרים רציניים הלכה וגברה.

סוף סוף נפתחה באורח חוקי ספריה על שמו של אדם פרטי — גדליהו הופמן, חתנו של חייט בזמושץ׳. בספריה זו רוכזו כל הספרים של הספריות החשאיות והיא התקיימה עד שנת 1905.

עם התגברותה של הריאקציה לאחר שנת 1905 וירידתה מחדש של התנועה המהפכנית למחתרת, גדל הצורך במקום מיפגש חוקי; והיות ובאותו הזמן נמצאה חברה ספרותית בפטרבורג, שפתחה סניפים בערי השדה, נעשו הכנות לפתיחת סניף כזה בזמושץ׳. לאחר שהושג הרשיון הדרוש, נסגרה החברה הזאת על כל סניפיה בפקודת השלטון הצארי. מחוסר ברירה הוגשה לרשות בקשה, בצירוף תקנון, לשם ייסוד חברה מקומית בשם „ספריה ואולם קריאה״.

עשרה אזרחים נכבדים ומשכילים חתמו על התקנון וביניהם נמצאו יונה יהושע פרץ, שמואל אשכנזי, יהונתן אייבשיץ, שנייאורסון (שני האחרונים היו חתניו של שמואל לייביש לוין), ב. פפר ואחרים. במחיר הוצאות מרובות ומאמצים שנמשכו שנה שלמה נתקבל בקיץ 1912 הרשיון המבוקש. אולם עדיין לא היה סוף לטרדות המרובות, שכן כבוד המקום חייב לשוות לספריה, שעמדה להפתח בזמושץ׳, צורה חיצונית נאה ודבר זה היה, כמובן, כרוך בהוצאות מרובות נוספות.

למילוי משימה זו נחלץ הנוער היהודי. הפעילים ביותר היו שוב הפעם ב. פפר, מ. בכר, י. ברנדויין, דוד כהן, כותב הטורים האלה ורבים אחרים. נשכרה דירה בת ארבעה חדרים שרוהטו בשולחנות, ספסלים וכסאות. הוזמנו עתונים רוסיים, פולניים, עבריים ואידיים ו„הספריה ואולם הקריאה״ נפתחו.

ההצלחה היתה למעלה מן המשוער. בבת אחת נרשמו למעלה משלוש מאות חברים ודמי החבר שעלו לשלושה רובלים בשנה הבטיחו את תקציב החברה. הספריה היתה פתוחה משעה 6 עד 9 בערב ואולם הקריאה — עד 11 בלילה. הספריה הפכה מיד למקום המיפגש של כל אלה אשר בית־המדרש, או ה„שטיבל״, נעשה צר בשבילם וכן — של פועלים משכילים.

בתקופת הכיבוש האוסטרי, בשנים 1915—1916, הועברו הספריה ואולם־הקריאה למרכז העיר — לביתו של אביגדור אינלנדר.

בשנת 1922, השנה שבה הגיעה התנועה המהפכנית לשיגשוג רב, השתמשו הפועלים במוסד בתור מקום מיפגש שלהם — למורת רוחם של השלטונות הפולניים. ואמנם בשנת 1924 נגזר דינה של הספריה ובפקודת השלטונות נסגרה ללא זכות עירעור על החלטה זו.

הספרים והרהיטים נמסרו לרשותה של ועדת־חיסול.

ועדת־החיסול חיפשה דרכים לפתיחתה מחדש של הספריה. מאחר שאי־אפשר היה לערער על צו־הסגירה הוגש לאישור תקנון חדש, צנוע ומוגבל בהרבה מן הקודם ואזרחים נאמנים על השלטונות חתמו עליו.

על אף המאמצים המרובים, שנמשכו שנה שלמה והוצאות הכסף הגדולות, סירבו השלטונות הפולניים לאַשר את התקנון החדש. לא הועילו גם ההשתדלויות מצדדים שונים.

הגיעו ימים קשים לספריה. ועדת החיסול נתלבטה קשה, מאחר שבהעדר הכנסות סדירות נבצר ממנה לשלם את שכר הדירה לאינלנדר. הלה אף איים בפינוי הספריה מביתו.

שוב ביקשנו עזרה מן החוץ וועדת החיסול החליטה לפתוח את הספריה בתור סניף של חברה מרכזית מתאימה. לרוע מזלנו לא נכלל בתקנון של החברות המרכזיות „קולטור ליגע״ ו„צישא״ סעיף לפתיחת ספריות בערי־השדה, ואילו חברות אחרות, שסעיף כזה נכלל בתקנון שלהן, כגון החברה „אָוונט קורסן״ (שיעורי ערב), סירבו להתקשר אתנו. לאחר יגיעות מרובות הצלחנו, בהמלצתו של הסופר ליאון פינקלשטיין, להניע את המזכירות של „הליגה להשכלת העם״ (יידישע

פאלקס־בילדונגס ליגע), שתסכים למסור לרשותנו את סניפה הבלתי פעיל שבזמושץ׳. לאותה החברה היתה הרשות לייסד ספריות ואולמי־קריאה בערי המדינה ואמנם לאחר שהושלמו הסידורים הפורמליים הדרושים נפתחה הספריה מחדש בינואר 1926.

ליו״ר של סניף הליגה בזמושץ׳ נתמנה משה לווין ולספרן האחראי כלפי השלטונות, ב. פפר.

שוב הגיעו ימי שיגשוג ופריחה לספריה. באולם הקריאה הותקן מקלט רדיו והמוסד הפך לפינת התרבות והנופש של מַרבית הנוער היהודי במקום.

אולם גם תקופה מבורכת זו בתולדות הספריה הגיעה לאחר שנים ספורות לקצה. באביב 1931 פיזרו השלטונות את „הליגה היהודית להשכלת העם״ וכל סניפיה נסגרו; מאליו מובן, שאף הספריה שלנו לא נמלטה מגזור־דין זה.

כעבור חדשים אחדים, כששוב פתחה את שעריה, הכביד עליה עולו הכבד של גרעון גדול ובעל־הבית אינלנדר איים מחדש בצו פינוי.

הגרעון של הספריה הלך וגדל וכעבור זמן־מה נסגרה שוב ע״י השלטונות.

כמעט שנה שלמה עברה עד שאפשר היה לפתוח מחדש את הספריה בתור סניף של ה„קולטור ליגע״ (ליגה לתרבות), שבתקופה ההיא כבר היתה רשאית לפתוח סניפים בערי השדה.

בינתיים הצטבר חוב גדול בשל הפיגורים בתשלום שכר הדירה והכרח היה למסור חדר אחד לבעל־הבית אינלנדר ולחסל את אולם הקריאה.

מאז נתקיימה הספריה עד כניסת הנאצים לזמושץ׳ ב־1939.

בית הספר ע״ש י. ל. פרץ

עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה ושחרורה של פולין משלטון זרים, נוסדו בהרבה ערים בתי־ספר אידישאיים חילוניים. בתקופה ההיא כבר פעלה ההסתדרות למען בתי־ספר אידישאיים, „ציש״א״, והיא עסקה בהגשת עזרה חומרית לבתי־הספר המסונפים לה, כיוונה את פעולתם החינוכית והמציאה להם מורים וספרי לימוד.

לא כן בזמושץ׳, שבה לא נמצאו אז בעלי יוזמה שיתעוררו להקים בעיר בית־ספר יהודי חילוני. המפנה חל רק בקיץ 1924 כאשר מלך ראוויטש בא לביקור בעירנו ותודות למרצו הרב נוסדה קבוצה יוזמת של ידידי בית־הספר היהודי החילוני בעיר.

ההנהלה אף יסדה חוג דרמתי, שהציג לעתים תכופות מחזות של סופרים יהודים.

בעיקר שקדה ההנהלה על עריכת הרצאות פומביות של סופרים, שהוזמנו מוארשה באמצעות אגודת הסופרים היהודים. הרצאות אלו, מלבד תועלתן החינוכית המרובה, היוו גם מקור הכנסות חשוב.

ההצגות וההרצאות הפומביות נערכו עתה לעתים קרובות, וכן יצא החוג הדרמתי לסיבוב בערים הסמוכות והציג גם שם הצגות. בדרך זו גדלה הקרן, שנועדה לפתיחת בית־הספר.

אך לא קל היה למצוא בזמושץ׳ משכן מתאים בשביל בית־הספר. בתקופה ההיא גדולה היתה מצוקת הדיור בעיר. קושי מיוחד גרם גם פיזור האוכלוסיה בשלושת חלקיה הנפרדים של העיר. ההנהלה ניסתה לשכן את בית־הספר בשטח הפנוי (בין העיר הישנה והעיר החדשה), אך עמלה היה לריק. בסופו של דבר נמצאה דירה מתאימה רק בחלקה הקטן של העיר, בפרבר הלובלינאי.

בסתיו 1925 נפתח בית־הספר ומלבד ילדי הפרבר למדו בו גם ילדים מחלקי העיר האחרים. בית־הספר זכה להתפתחות רבה וכל שנה נוספה בו כיתה חדשה, גבוהה יותר.

אך ההנהלה לא ויתרה על פתיחת בית־ספר גם בעיר החדשה ואמנם לשנת הלימוד 30—1929 נפתח גם שם בית־ספר אידישאי חילוני, לאחר מלחמה קשה ביהודים החרדים שם.

למרבה הצער לא נועדו חיים ארוכים לבית־ספר זה. ההכנסות במקום הלכו והצטמקו ומועצת העיר הימנית הפסיקה את התמיכה הכספית שנתנה קודם. באותן השנים צמצמה גם ציש״א את עזרתה החומרית וגם מאיגוד בני זמושץ׳ בארה״ב נתקבל כסף ברווחי־זמן ארוכים. בסופו של דבר נצטבר חוב גדול ולשנת הלימודים 32—1931 אי־אפשר היה להזמין מורים ולכסות את ההוצאות השוטפות ושערי בית־ספר לא נפתחו עוד.

שמחה צוירן

הספריה ע״ש ד״ר אטינגר

הנוער היהודי של העיר החדשה, צעירים שהיו צמאים לדבר תרבות, נהרו בערבים לעיר הישנה על מנת לשאול שם ספר, או להחליפו, בספריה ע״ש פרץ, ולקרוא עתונים, כתבי־עת וספרי־מדע, שלא ניתנו להשאלה ואפשר היה לעיין בהם רק באולם הקריאה.

לא כן המשכילים מבין הנוער החסידי של העיר החדשה. אף הם צמאו לספר חילוני, אך נבצר מהם מלהשתתף ב„ביקורים״ ההמוניים של יתר הנוער בעיר הישנה מחמת הפומבי שבדבר.

כך הגיעה קבוצת נוער בעיר החדשה לידי הרעיון לחולל מעין מהפכה קטנה ולמרוד בשלטונה הרוחני־תרבותי של העיר הישנה. בתחילת 1922 נתכנסו הללו לאסיפה והחליטו לייסד בעיר החדשה ספריה ולפתוח לידה אולם־קריאה.

פעולתנו הראשונה היתה לאסוף ספרים ולרכוש חברים. הוצאו אגרות חוב על סכומים קטנים, שרוכשיהן היו רשאים לנכותם מדמי החבר שלהם למען הספריה ואולם הקריאה; היוזמים פנו גם ל„ארבעטער רינג״ בארה״ב וקיבלו תמיכה חד־פעמית של 100—150 דולר. נשכרה דירה בת 3 חדרים במרכזה של העיר החדשה ומיד כונסה אסיפת היסוד, בה השתתפו מאת החברים הראשונים.

האסיפה בחרה בהנהלה והיא החליטה להפוך את הספריה ואולם הקריאה למרכז תרבותי בלתי מפלגתי של תושבי העיר החדשה על כל חוגיהם.

החלטה זו קוימה ובזכות זו הובטח קיומה של הספריה. האנטישמיים הפולנים זממו בהזדמנויות שונות להתנכל לספריה ולהביאה לידי חיסול. לצורך זה השתמשו בכל מיני נימוקים פוליטיים, אך העלו חרס.

הספריה נקראה ע״ש ד״ר אטינגר, שחי ופעל בזמושץ׳.

בנשף פרץ הראשון, שנערך באולם הספריה בשנת 1922, השתתפו: יונה יהושע פרץ, אחיו של המשורר הדגול, אשכנזי, חבר נעוריו של י. ל. פרץ וירחמיאל ברנדוויין. בחלק האמנותי של הערב הוצג המחזה „שלוש התופרות״ מאת י. ל. פרץ.

כדאי להזכיר את א. ח. נירנברג, מראשוני המייסדים של הספריה (החי כיום בישראל), שפעם אחת נאסר על ידי השלטונות ערב האחד במאי יחד עם חשודים פוליטיים אחרים. „חטאו״ היחיד של נירנברג היה, ששימש יו״ר הספריה.

„טאָז" בזאמושץ׳

אורח החיים של תושבי הערים הגדולות גורם להחלשת כושר התנגדותם למחלות. אך מצויות ערים ששפרה נחלתן — הן בנויות על רמות המתנשאות מעל פני הים ובמשך מרבית חדשי השנה הן שטופות קרני שמש, או שהן מוקפות יערות והרים, הסוככים עליהן מפני סערות ורוחות.

עירנו זמושץ׳ לא היתה מחוננת בסגולות אלו, מפני שהיא בנויה באדמת שפלה, המוקפת מים עומדים; לכן היא מופקרת לרטיבות ולסערות.

ולא בלבד תנאי האקלים ירודים בזמושץ׳, אלא גם מבנה העיר משמש גורם לריבוי תחלואים; עיקרה של העיר מהווים שני מרכזי מגורים צפופים עד לאימה ובסך הכל נמצאו בה רק שני רחובות מרווחים וארוכים.

אין תימה, שתנאי החיים בעיר זו היו בבחינת חתירה מתמדת תחת בריאות התושבים, והם נעשו חלשים בגוף ואיבדו את כושר ההתנגדות למחלות; להיפך: יש לתמוה שעל אף קרבנות התחלואה המרובים של האוכלוסיה המקומית לא נעשתה הפעולה הדרושה לביעור מקור הרע.

התושבים היהודים העניים, שלרוב התגוררו במרתפים ובעליות־גג, היו, כמובן, הקרבנות הראשונים של כל מחלה מדבקת ומגפה. מאותה הסיבה נענתה זמושץ׳, הראשונה מבין כל ערי המחוז, לפנייתה של מחלקת „טאָז" בלובלין, בקיץ 1926, בדבר הקמת חברה לשמירה על ההיגיינה — זמושץ׳ כאילו ציפתה מזמן לקריאה מעין זו.

תפקידו העיקרי של סניף „טאָז", שנוסד בעירנו בנובמבר 1926, היה לחזק את כושר ההתנגדות של תושבי המקום למחלות בדרך של שיפור מצבה ההיגייני של האוכלוסיה היהודית. כי לא די לרפא חולה כשהמחלה כבר מחלחלת בגופו! יש לנקוט בעוד מועד באמצעי־הזהירות הדרושים כדי שהמחלה לא תקנה שביתה בגוף האדם; שומה להגביר את כוח התנגדותו, כדי שבמלחמה במחלתו תהא ידו על העליונה.

מאחר שמן הנמנע היה לבצע מיד את כל התכניות הדרושות התרכזה תחילה חברת „טאָז" בטיפול בילד שבגיל בית־הספר על־ידי העמדתו תחת השגחה רפואית וחיזוק בריאותו בכל הדרכים האפשריות.

עסקני „טאָז" וילדים מחלימים (1927)

לשם־כך הקימה „טאז" בעיר החדשה מעין קיטנה, שבה יכלו ילדים בגיל בית־הספר העממי לשחק ולהתעמל באויר צח ואור השמש. לילדים אלה סופקו שלוש ארוחות מזינות ביום.

ואמנם נוכחנו, כי הרבה ילדים נתרפאו ממחלות ממושכות ללא כל עזרה רפואית ורק בהשפעת האויר הצח וקרני השמש. מקרים קשים יותר סודרו למשך חדשי הקיץ במוסדות ההחלמה זקליקוב, אוטבוצק ודרוסקניק, מקום שם ניתן להם טיפול רפואי על־ידי רופאים.

סניף „טאז" בזמושץ' נטל עליו את התפקיד למגר את מחלת הגזזת, שהיתה הנפוצה בין יהודים. הנגועים במחלה זו הובאו על חשבון „טאז" ללובלין ושם נתרפאו בעזרת קרני רנטגן. שלבי הריפוי הנוספים בוצעו אף הם בפיקוחם של הרופאים שם.

תושבי זמושץ' היו חייבים להודיע לסניף „טאז" על כל מקרה כזה, כי רק בדרך שיתוף פעולה אפשר לבער נגע זה ולשחרר את האוכלוסיה היהודית מפגיעתו הרעה.

ילדיהם של הורים עניים, — שעל פי הרוב היה עליהם לעמול קשה על פרנסתם הרחק מביתם — היו מחוסרי השגחה והתגוללו באבק הרחוב ובאשפה, כשהם מוזנחים, מלוכלכים ורעבים ללחם. משהגיעו ילדים אלה לגיל מבוגר, היו רגישים מאד לכל מיני מחלות, כגון: אנמיה ושחפת.

במטרה למנוע, עד כמה שאפשר, התפשטותן של מחלות אלו — הקימה „טאז" בית־ילדים שבו למדו ילדים את עיקרי ההיגיינה בפיקוחה של הנהלה פדגוגית מוסמכת. בית הילדים שימש לילדים מוזנחים תחליף גם לבית הורים.

אך „טאז" לא הסתפקה בטיפול בילד בלבד, אלא עשתה גם למען הקניית אמצעי השמירה על הבריאות לציבור היהודי כולו, לחזק את כוח ההתנגדות שלו מפני מחלות ולחסן את הדור הצעיר.

לא תמיד גילו תושבי זמושץ' את ההבנה הדרושה למאמצי „טאז", אך מאמצים אלה לא נפסקו כל עוד ניתן הדבר.

ראוי להזכיר, שהסניף המקומי של „טאז" קיבל תמיכה מאת העיריה וכן ממרכז „טאז" ורק ועד הקהילה בזמושץ' נמנע — על כל פנים עד 1928 — מלתמוך ב„טאז" על אף העובדה, כי טובת הצבור דרשה זאת.

מעון הילדים „טאז"

נוף והווי

ב. גלאזמן

בעקבותיו של י. ל. פרץ

אני מצוי בזמושץ׳, עיר מולדתו של י. ל. פרץ. טיול קצר ברחובותיה מחזק הרגשתי, כי בעיר בעלת ייחוד „אישי" משלה אני מתהלך... לא לחינם היתה זמושץ׳ מאז ומתמיד, עוד לפני פרץ, עיר של משכילים, לומדים ואפיקורסים ומין „פאריס קטנה" בתוך תוכה של פולין השקועה ראשה ורובה בתקופת ימי־הביניים. אך אין ברצוני להקדיש את תשומת־לבי לעיר; היא מעוררת בי ענין במידה שביכלתי למצוא בה את עקבותיו של פרץ. היכן עלי לחפשם? — ברור, שבאותם הרחובות בהם אני מטייל עתה; בחצר בית־הכנסת הסמוכה ותחת קמרוני האַבּוּלים הללו חי וחלם את חלומותיו הספרותיים י. ל. פרץ בשנות צעירותו — תקופת החלומות העשירה ביותר של כל סופר. אך הרחובות, שבהם אני מטייל, הם עדים אלמים ואני מחפש זכרונות חיים. משום־כך עולה לראשונה במחשבתי אחיו של המשורר — יונה־יהושע פרץ — ואני שם את צעדי לעבר ביתו הנמצא בקרן הרחוב, במרכז העיר.

יונה יהושע פרץ
(אחיו של י. ל. פרץ)

מצאתיו במשרדו — בחדר הקדמי של דירתו. כאחיו הגדול במחצית חייו הראשונה, כך גם הוא עורך־דין, העוסק בעניני ערכאות ומשפטים; אף שער ראשו הקצר, העבות והמכסיף דומה לשל אחיו. וזה הכל.

הדבר הראשון שאתה מבחין בו, או מגלה שהוא חסר אותו: אין לו העינים הגדולות והרושפות אש של פרץ... עיניו של יונה־יהושע קטנות הן, ממצמצות וקצרות־ראות. אף־על־פי שחיוכו מלבב, צחוקו קולני ומלא חיות, כל כולו יבש הוא במקצת... כנראה שהפרקליטות, בה הוא כבר עוסק זמן רב — הוא למעלה מבן ששים — הזיקה לו יותר מאשר לאחיו המפורסם... שום דבר חדש על פרץ איני יכול להציל מפיו. הוא חוזר על דברין הידועים לי ממאמריו ההיוהדים, שמזמן רב נתפרסמו בעתון אידי. ואמנם הוא מוציא מיד את צרור מאמריו אלה. לא בלי גאוה הוא שולף מתוך ארכיונו הפרטי תיק, שבו שמורים בסדר מופתי גזרי עתונים — להשמיעך, שאף הוא סופר־למחצה...

ברור לי מיד, שמשיחתי אתו לא ידבק מאומה בזכרוני ואני ממהר להיפרד ממנו. ולעצם הענין: למה אני מאוכזב? הן תופעה רגילה ומודעת היא: גאון כי יוולד בהכרח שימצוץ את לשדם של שאר בני המשפחה...

— התוכל להגיד לי היכן גר ד"ר גליבטר?

— בעונג רב... — הוא מוסר לי את כתובת חברו של פרץ משנות ילדותו וידידו במשך כל ימי חייו — אך ממנו לא יוודע לך מאומה... זקן ועובר־בטל הוא ותמהוני.

„אם תמהוני הוא", אני מהרהר, „סימן שקרוב הוא לפרץ יותר מאחיו, שהנו אדם בריא, רגיל..." אך עדיין השעה מוקדמת לבקר אצל ד"ר גליבטר משום שעתה (כך נאמר לי) הוא נם לו את תנומתו שלאחר־הצהרים.

ושוב אני יוצא לשוט בעיר ופתאום אני מוצא עצמי עומד לפני חצר בית־כנסת ישן, שקירותיו המסויידים מתרפטים ומתקלפים. שער בית־הכנסת סגור, ואני מציץ פנימה מבעד לשבכת ברזל. בינתים מתלקטים לידי צעירים הולכי־בטל.

— חצר בית־הכנסת הונצחה בפואימה הדרמאתית של פרץ „בפלוש על השלשלת"...

מסתבר, איפוא, שאחד הצעירים כבר ניחש מה מעניין אותי בעיר זו והוא אף מוסיף, כי בימים עברו עמד בפלוש ה„קונא".

— אילו יכולת למצוא את השמש שיפתח לך את בית־הכנסת הייתי מראה לך גם את המקום שאליו היתה מרותקת השלשלת הארוכה... נשמרו סימנים ברורים עד היום הזה...

— רצונך אראה לך את השוק הישן, שפרץ הנציחו במחזהו „בלילה בשוק הישן" — מוכן צעיר שני לשרתני — ואולי מוטב שאביאך לבית־העלמין? תראה שם את קברו של אטינגר...

יתכן שגם שם אפשר למצוא עקבות מחוקים של פרץ, אך אני מעונין בעקבות חיים. אגב, כבר הגיעה השעה לביקורי אצל ד"ר גליבטר.

חדר־ההמתנה של רופא. אני יושב שם שעה ארוכה ומלבדי אין איש... ארכה עלי ההמתנה ואני פותח בעצמי את הדלת לחדר השני ורואה לפני איש נמוך ורחב כתפיים, לבוש חלוק לבן, יושב כפוף ליד שולחן.

— יעזור אלוהים! — אני מברך אותו.

אין תשובה. כנראה שהוא מנמנם. אני מגביר את קולי וחוזר על ברכתי וללא הועיל. אני משתמש באמצעי הישן והבדוק במקרה כזה ומשתעל, רוקע ברגלי, פותח שנית את הדלת וסוגרה בדפיקה — לשוא... כשמבוכתי מגיעה לשיאה — מתרומם לאטו מעל השולחן ראש גדול, כמעט מרובע, והפנים המגולחים, הפונים אלי, אינם כלל של אדם מנומנם. העינים גדולות, בולטות ומעליהן מקושתות גבות עבותות, כמברשות. מתוך האזניים הבדלות פורצות קווצות שער לבנות. חוסם בשרני בולט מעל שפתים עבות, רחבות ובשרניות אף הן ומנוקדות כתמי דם מיובש.

— מה תבקש ממני? — והוא קם ועומד ממולי. הוא מכיר מיד שאינני חולה, שבא לדרוש בעצתו. אני מסביר לו את מטרת ביקורי, אך הוא עונה לי בקול חזק, אך מעומעם: „באת לבקש ממני כסף? לך לך לשלום, לך..."

אני מופתע וחוזר על דברי הקודמים, אך הוא מצביע על אזניו הגדולות, הבדלות והמגודלות שער.

— הגבר את קולך, אני חרש — הוא אומר לי ושפתותיו העבות מתפשקות תוך־כדי חיוך — אני חרש ואף קצת למעלה מזה...

סוף סוף עולה בידי להסביר לו את מטרת ביקורי אצלו. עלי לצעוק, כדי שישמעני, כי אמנם חרש הוא „ואף למעלה מזה..." מיד נתברר לי, כי צעקתי מיותרת, שכן מרגע שהבין את מטרת ביקורי הייתי פטור מלהשמיע אפילו מלה נוספת אחת במשך כל שיחתנו. הוא לא חדל מלדבר בתשוקת הדברנות של זקן, הממהר להעלות את כל השקוע עמוק בזכרונו...

— ודאי, הכל באים אלי — הוא אומר בעשנו סיגריה אחר סיגריה — כדי לגלות משהו חדש על לייבוש. לא מזמן ביקר אצלי הסופר, איני זוכר את שמו, כן, אברהם רייזנר... הא? ודאי, אברהם רייזמן. (אני מסיק מדבריו שהוא נתכוון, כנראה, למשורר אברהם רייזן). סיפרתי לו כהנה וכהנה והוא הבטיח להעלות הכל על הנייר... כל הפיות מלאים עכשיו שמו של פרץ, הכל... כיום הם נאבקים עליו וכל אחד מושך אותו לעברו הוא... היכן היו כל אותם הציונים, הבונדאים, הקומוניסטים בעוד פרץ בחיים? כיום הם קוראים בשמו כל מיני בתי־ספר וספריות. אפילו פה, בזמושץ', מצויה ספריה על־שם פרץ. ואילו ספרים נמצאים בספריה זו? גדול חילול השם וגדולה השערוריה הנעשים בידי כל מיני נערים וארחי־פרחי... אילו קם פרץ מקברו היה מת בפעם שניה מרוב בושה, למראה כל אלה המתהדרים עתה בשמו... מה להם — לאותם הנערים, לאותם הבונדאים — וליהודים הנעלים, טיפוחי חלומו של פרץ?.. מה לאלה הכותבים „שאבעס" במקום „שבת" ו„עמעס" במקום „אמת" — ולפרץ?..

לשוא אני משתדל להעמידו על טעותו שהוא מערבב בונדאים בקומוניסטים. הוא אינו שומע וממשיך בחד־שיח שלו. הוא מוכרח לדבר. אך אינו ממצה נושא אחד, אלא קופץ מענין לענין, עשרות שנים אחורה ועשרות שנים קדימה. אני מצטער על שדבריו המהירים, הקולחים בשצף מפיו החסר שינים, מטושטשים ועל אף התאמצותי הרבה איני תופס את משמעותם של רבים מהם.

את שיריו העבריים הראשונים רגיל היה פרץ לקרוא לפני ידיד נעוריו, ד"ר גליבטר. שנים לאחר מכן שלח גליבטר את שיריו הוא לפרץ, שישב אז בורשה; אך פרץ לא נשא פנים אפילו לידיד נעורים ונמנע מלהדפיסם.

אולם לד"ר גליבטר דעה אחרת על עצמו — עד היום הזה — והוא אף מתחיל מיד לקרוא לפני את שיריו... תוך כדי קריאתו תוקפו שיעול, פניו מסמיקים ועיניו בולטות כעומדות לפרוץ

מחוריהן... הישיש משתיק את שיעולו בדרך מקורית ביותר: הוא מוציא סיגריה חדשה מתיבת הסיגריות הגדולה המונחת לפניו על שולחנו וממהר להדליקה.

— פרץ רגיל היה לשאול לדעתי על יצירותיו לעתים קרובות מאד... פעם ביקש לשמוע את חוות דעתי על מחזהו „בלילה בשוק הישן" ואני אמרתי לו: „הבצק לא נלוש כדבעי, לייבוש. הרבה תמונות, אך העין רואה מעט..." המבין אתה? יותר מכל יצירה אחרת אהב פרץ את מחזהו זה ולא חדל מלעבדו מחדש. אך כזה היה לייבוש; מה שעיבד מחדש פעמים אחדות לא עלה יפה...

בעד הדלת הפתוחה שמעתי צעדים וחשבתי שחולה הוא זה, שבא אצל הרופא.

— חוששני שאני מפריע אותך? — צעקתי לתוך אזנו של ד"ר גליבטר.

— זה לא אלי, אלא בעניני משק הבית... אני פנוי עשרים וארבע שעות ביממה... — מחייך הוא בשפתיים העבות — היו זמנים וחולים צבאו על דלתי וחיכו לי — כיום אני מחכה להם... ובכלל חולים קשים אינני מקבל, שכן נבצר ממני לקלוט את מרי שיחם... המבין אתה? בוחן אני אותם ומקשיב לדבריהם, אך אינני קולט את משמעותם, משום שחוש השמיעה וחוש הראיה שלי לקו.

מניה וביה הוא שוקע שוב בסיפורי זכרונות ומדלג על עשרים שנים. בחפץ־משנה הוא מאריך את הדיבור על אשתו של פרץ ואני נמצא למד, שלא חיבבה ביותר, ביחוד בתקופת ורשה.

מסתבר שגם היא היתה אישיות.

— הלנה רצתה לבלוע אותו... בתור רווק זקן יכולתי להבחין בכך — אומר ד"ר גליבטר הישיש וכמעט שהוא מתגנדר בכך — אלא מאי? קשה היה לבלוע את פרץ, ששפע מרץ ואונים עד בלי די... ואם תמצא לומר שקנאת אשה היתה זאת — אינך אלא טועה. אך מדוע לא קינאה את בעלה בזמושץ'? מכל מקום לא קנאה פשוטה היתה זאת. יתכן שתהילתו ההולכת וגדלה של פרץ היא שעוררה בה את הקנאה. מי יבין ללב אשה... הן ודאי ידוע לך מה שקרה לטולסטוי. בהיותו כבר בן גילי נאלץ היה לברוח מפני אשתו! אנשים גדולים תמיד סובלים מנשיהם, עוד מימי סוקרטס...

לפרט זה בסיפורו של ד"ר גליבטר אני מתייחס בספקנות, משום שנדמה כי ד"ר גליבטר לא נטה חסד לנשים מעולם ונשאר רווק עד סוף ימיו... אפשר הוא עצמו קינא את חבר נעוריו, את לייבוש שלו? אני מפסיקו ושואלו:

— בן כמה אתה, ד"ר גליבטר?

— ידידי מנסים לשכנעני שאני מופלג בזיקנה... אך אני מיטיב לדעת מהם את מספר שנותי ולפני ימים מועטים מלאו לי 82 שנה, אך אינני מוותר על התעסקותי הרפואית, שכל יום אני מצפה לבואם של חולים.

מתברר, כי אף את פרץ בדק פעמים אחדות לאחר שחלה בפעם הראשונה בהתקפת לב. מעשה רופא נאמן ביקשהו ד"ר גליבטר שיחדל מלעסוק בשירה, משום שוודאי היא שגרמה לו את התקפת הלב...

כנראה שלפרץ נזדמן לשמוע, כשעל פניו מרחפת בת־צחוקו הפקחית, כל מיני טענות מאת חבר נעוריו וידידו עד סוף ימיו, כיון שד"ר גליבטר הירבה לבקר אצלו וכל פעם שנקלע לורשה התאכסן בדירתו של „לייבוש".

פתאום נזכר הישיש באחד מביקוריו אצל פרץ הגדול...

— זכורני, פעם... אותה השחקנית קאמינסקה היה לה נשף משלה בתיאטרון... כיצד קוראים לזה? האבונמנט שלה (הכוונה לבניפיס). פרץ העריץ אותה וכיבדה במתנה יפה... הוא נתן לי כרטיס לאותו ערב למען אלך לראותה... בחיי לא נזדמן לי לבקר הרבה בתיאטרון היהודי. הערב ההוא נחרת עמוק בלבי ואני זוכר אפילו את השיר ששרו אז.

והזקן, בן ה־82, מתחיל לשיר „ומלאך השינה מרדימני" מ„בר־כוכבא"... אך בעודו שר שוקע ראשו הגדול והשב — ראש פרץ אמיתי — מטה־מטה עד שהוא נח על לוח השולחן כפי שראיתיו בעת היכנסי לחדר. אכן, מלאך השינה מרדים אותו ואני קם כדי לצאת.

מאחר שברצוני להפרד ממנו במלת־נחמה אני אומר לו:

— בורשה עומד להופיע ספר על פרץ וודאי יסופר בו גם עליך... אגיד למו"ל שישלח לך את הספר...

— אין צורך בכך — ומלאך השינה, אולי של השינה שאין לה סוף, מכופף עוד יותר את הראש גדל־המידות והעקשני של הזקן החסון — בין כך ובין כך אינני קורא עוד בספרים... הן תראה שאני כמעט עובר־בטל... לא כן? בודאי, עובר־בטל... — —

יעקב נעמן (ניימרק)

אם העיירות

„הרוצה להכיר את המשורר
ילך לארצו ולמולדתו".
שילר

לפני זמן קצר בא לביקור בזמושץ' אחד המשוררים היהודים החביבים והמקובלים ביותר על קהל הקוראים.

„לפני חמש־עשרה שנה, בקיץ 1913, נפגשתי עם י. ל. פרץ, שישאר תמיד גדול המשוררים היהודים, בקזימייז' הציורית, שכה הרבו המשוררים לשיר עליה והציירים לציירה. כשעמדנו יחד, מתפלאים לנופה הנפלא של קזימייז', שאלני פרץ בנימה ערגונית: „האם כבר ראית את זמושץ'?" קשתה עלי התשובה השלילית לשאלה זו, אך פרץ לא אבה לסלוח לי עד שלא הבטחתי לו לבקר בעיר מולדתו. חלפו שנים, שנות דמים והרס, עד שהגעתי ליום הזה".

דברים אלה סיפר לי ז. סגלוביץ בעת טיילו בעיר המבצר הישנה, בעריסת תנועת ההשכלה, בין החומות של סימטאות הגטו הצרות של זמושץ'.

*

המקום היפה ביותר בעיר הוא מרכזה, ככר השוק המרובעת, הדומה לבמת תיאטרון מקושטת בתפאורה ההדורה של בנין העיריה ומגדל השעון, המתנשא מעליו וקורע שחקים. כמעט כל הבתים שבככר השוק בנויים בסגנון הרנסאנס האיטלקי לפי תכניתו של הארדיכל המפורסם בזמנו ברנרדינו מוראנדי מפדואה, איטליה. על רבים מקירות הבתים נשתיירו עוד קישוטי

בית העיריה

האריות, הצמחים והקדושים הנוצריים — במתכונת סגנון הבארוק, שהיו לו מהלכים באותה תקופה.

מייסדה של זמושץ׳, ההטמן והקנצלר יאן זאמויסקי, התכוון לבנות מבצר סביב לעיר. לאחר שהושלמו ההכנות הדרושות נורתה בשנת 1580, אבן־הפינה של העיר זמושץ׳, שנתפרסמה מאד בזמנה. מייסדה של העיר כתב במגילת היסוד של העיר: „רק קתולים יורשו לשבת בעיר המבצר״.

אך ההיסטוריה מספרת לנו, כי שמונה שנים לאחר מכן ניתנה הרשות לארמנים וליוונים להתיישב בעיר ומניחים כי גם ליהודים הוענקה זכות זאת. היהודים היו 44 אחוז, בערך, ממספר תושביה של זמושץ׳.

בית־הכנסת בזמושץ׳ הוקם לפני 300 שנה בערך. במונוגראפיה בשם „זמושץ׳״ של הפרופסור הפולני מיכאל פיישקה, אין כמעט זכר לכל מה שיש לו שייכות לישוב היהודים בעיר זו ולחלקם הרב בהתפתחותה. על כותבי המונוגראפיות היהודים, שהם בני זמושץ׳, הוטלה החובה למלא את החסר במונוגראפיה הפולנית הנ״ל.

באותה מונוגראפיה אנו קוראים, כי במאה השמונה־עשרה נמצאו בזמושץ׳ תשע כנסיות נוצריות; בית־הכנסת הישן, העומד מלפני מאות בשנים, אינו נזכר שם כלל.

בשנים הראשונות להיווסדה הפכה זמושץ׳ מיד לעיר מסחר חשובה ושלוש פעמים בשנה נערכו בה „ירידים״ בינלאומיים. זמושץ׳ קיימה קשרי מסחר עם פדואה שבאיטליה ושימשה צומת־מפגש לסוחרים מגרמניה, אנגליה, רוסיה, תורכיה, יון, פרס, ארמניה, וכמובן — גם לסוחרים יהודים. לסוחרים היהודים העשירים, שהתישבו בעיר, העניקו מלכי פולין זכויות גדולות. מכאן בתי הקומות האחדים בזמושץ׳, המקושטים בקישוטי פאר. לתושבי זמושץ׳ ניתנה הרשות להקים כנסיות ומנזרים, אך במרוצת הזמן פורקו הללו, או נהפכו לבתי מגורים, או מקום משכן למוסדות. כך, למשל, נהפכה הכנסיה הפרנציסקאנית הישנה לבית־קולנוע („סטילובי״). הכנסיה נבנתה בסגנון יווני ואילו הבית שממול, „החצרון״, שהיה שייך ליהודי ובו התגוררו כששים משפחות, שימש פעם מנזר פרנציסקאני. גם ברחוב באזיליאני עומד בית השייך ליהודי ופעם שימש כנסיה יוונית.

בשנת 1601 ציווה יאן זאמויסקי להקים בנין גדול, ששימש משכן לאוניברסיטה. הבנין אף נקרא בשם „האקדמיה בזמושץ׳״. מתחילה היו בה שלוש פקולטות: לפילוסופיה, רפואה ומשפטים. אולם הכובשים הזרים המרובים שהשתלטו על פולין — השוודים, הרוסים והאוסטרים — גרמו לבישולה של האוניברסיטה. לאחר מכן שוכנו בבנין האוניברסיטה לשעבר: שתי גימנסיות ממשלתיות, מדרשה למורות, מכינה למדרשה ומוסדות חינוך אחרים.

מן המבצר הישן, שלרגליו התפתל פעם אפיק מים עמוקים, נשארו רק החלקים שבהם זרמו המים ואף הללו הולכים ונסתמים. כן שרדו חלקות מן החומה ליד שלושת שערי המבצר: שער לובלין, שער לבוב ושער שברשין. בתקופה שהמבצר עמד על תלו נפתחו כל בוקר שלושת השערים בעזרת שלשלאות ברזל עבות והוטל גשר על פני שוחת המים ולעת ערב הורמו הגשרים והשערים הוגפו.

אין ספק, כי זמושץ׳ היהודית הגיעה למעמדה הנכבד בתנועת ההשכלה בפולין בזכותם של הסוחרים היהודים, שהגיעו אליה ממרכזי יהדות אשכנז, איטליה וכו׳. כשם שאודיסה היתה עריסת ההשכלה של יהדות רוסיה ואוקראינה, ווילנה של יהודי ליטא ובאלורוסיה — כך היתה זמושץ׳ מרכז ההשכלה של יהדות פולין הקונגרסאית.

כעדות לכך יכולים לשמש ראשוני המשכילים שנולדו בזמושץ׳, או פעלו בעיר זו ואלה הם:

ר׳ ישראל זמושץ׳, רבו של הפילוסוף היהודי המפורסם משה מנדלסון; העתונאי והמו״ל של העתונים היהודיים הראשונים בפטרבורג, אלכסנדר צדרבוים (אר״ז); המשורר העברי יעקב אייכנבוים, הוגה הדעות הידוע יעקב רייפמן (נולד בשברשין); המשורר היהודי העממי והדרמטורג ד״ר שלמה אטינגר היה תושב זמושץ׳; לייביש לווינזון, מחבר הספר היהודי „צרורות נשים״ (ווייבערישע קניפלעך) ועל כולם י. ל. פרץ הגדול — פארה של זמושץ׳ היהודית.

ב„פאריס הקטנה״ — כפי שמכנה י. ל. פרץ בזכרונותיו את זמושץ׳ — חלה ראשית יצירתו של משורר זה והפואימה הנהדרת „מאניש״ הורתה ולידתה בעיר זו. על פרץ קשתה מאד הפרידה מעיר מולדתו בה היה קשור בכל נימי נפשו. הוא אף לא שכחה ורקם במסכת יצירתו פרקי הווי שלמים מעירו ואף נוסחי דיבור מקומיים. מותר לומר שבכל אחת מיצירותיו מבצבצת ועולה דמותה של זמושץ׳.

השוק הישן, מגדל השעון המתנשא מעל לבנין העיריה, בית־הכנסת, בית־המדרש, הפלוש,

המבצר, חומות העיר ואפיק המים שהתפתל פעם לרגליהן ואפילו חריקת השרשרות בעת הרמת הגשרים לעת ערב, השדות, היערות, כרי המרעה שבסביבתה, בית־הקברות היהודי ועל אחת כמה וכמה — תושבי העיר החיים על שלל טיפוסיהם השונים — כל אלה שזורים וטוויים במטווה יצירותיו של י. ל. פרץ.

שמו של פאר יצירתו של י. ל. פרץ, „בלילה בשוק הישן", כבר מעיד על עצמו. השוק הישן, שהוא הרקע והנושא העיקרי של המחזה, נשתמר בשלמותו עד היום הזה ועומד כתפאורה חיה במרכז העיר.

בתנאי מצבנו היום יראה רעיוני כדמיוני, אך בזמנים כתיקונם ודאי שראוי היה להציג את מחזהו זה של פרץ בזמושץ׳, בשוק הישן על רקעו התפאורתי הטבעי, תחת כיפת הרקיע.

•

בסיומו של הטיול העיר לי ז. סגלוביץ׳: אין פלא שמעיר זו יצא משורר, שנועד להביא חזון לעמו... אם „שיר השירים" הוא הנשגב בשירים הרי זמושץ׳ היא „עיירת העיירות — אֵם העיירות".

שלמה שורצברג

טיפוסים מ„העיר החדשה"

א. מנדל בן הרב

ב„עיר החדשה" בזמושץ׳ גרו למעלה מאלף משפחות יהודיות ולה רב משלה, הריהו הרב ר׳ מרדכי הלוי שטרנפלד־הורביץ ז"ל (נרצח בידי הפולנים בתחילת המלחמה). בעל יוחסין ומצאצאי החוזה מלובלין ו„ראש הברזל", הוא ר׳ עזריאל הלובלינאי.

הרב שטרנפלד־הורביץ, תורה וחכמה חוברו בו יחדיו, היה למדן מופלג ובקיא בהוויות העולם, ישב קרוב לחמישים שנה על כסא הרבנות של „העיר החדשה". הוא עמד בקשרים עם העו"ד המפורסם סליוזברג, המלומד פרופ׳ מנדלשטאם בקיוב וכן עם אישים דגולים אחרים בזמנו, יהודים ולא־יהודים.

הרב שטרנפלד־הורביץ הצטיין גם במעלת עסקן פעיל ואיש המעשים בעסקי ציבור. כשסייר פרץ במחוז טומשוב (ראה „ציורי המסע" שלו), סר גם לזמושץ׳ וביקר אצל הרב שלנו, שהוקירו עד למאד.

יוסלה, בנו בכורו של הרב, היה מושלם במעלות: יפה תואר, בקיא גדול בש"ס ופוסקים, יודע נגן בכינור וידו אמונה בפיתוחי־עץ ובגילוף מנורות וכלי חפץ אחרים. הוא גם שהקדים להתקין רשת חשמל בעיר.

יוסלה קרא רומנים בשפות שונות וידע רוסית על בוריה, היה ציוני פעיל ואף ירא־שמים.

בנו השני של הרב, מנדל, היה צעיר שקט וצנוע. אף הוא קרא הרבה ופעל רבות למען ה„בונד" — בצנעה. כשנשקפה פעם הסכנה, שהבלשים יגלו את ספריית „בונד" קם מנדל והעביר את כל הספרים לחדרו ואחר כך החביאם בארובות הבית; זה היה מעשה נועז ומסוכן עד למאד.

באותו קיץ — ערכו שוטרים רוסים, בליל הסליחות הראשון, חיפוש בביתו של הרב ואסרו את מנדל; בו בלילה נאסרו גם צעירים אחרים וכולם נכלאו בבית־הסוהר הידוע באותם הימים בשם „יאנובקה".

בראש־השנה, לאחר תפילת שחרית, יצאתי עם יוסלה, בנו בכורו של הרב ועוד חבר להביא אוכל למנדל. מלבד השומרים הרגילים מצאנו ליד השער גם שני זקיפים רוסים. לאחר שהללו נטלו מידינו את הסל עם תבשילי החג, נטפלו הזקיפים הרוסים ליוסלה והפריחו זלזולים וגידופים:

היתכן, שבנו של רב יהיה מהפכן? הנשמע כדבר הזה, שבנו של רב יהיה מעורב בפעולת חתירה תחת המלכות?

יוסלה לא נבהל וענה להם בניחותה וברוסית צחה:

אָכן, מן הדברים השכיחים הוא שבני טובים נתפסים לפעולות מסוג זה. כך הם פני הדברים גם אצל העם הרוסי — ומריה ספירידונובה ווירה פיגנר ורבים אחרים יוכיחו. כך הוא הדבר, אדונים נכבדים, יש ודווקא ממשפחות שמרניות יוצאים המהפכנים הגדולים ביותר.

לאחר שחרורו לא השתהה מנדל בן הרב זמן רב בזמושץ׳ והיגר לאמריקה.

מאז נעלמו עקבותיו.

אביו של הניך, משולם זיצר, נקרא בפי הבריות בשם „משולם העיוור", משום שהיה סתום־עין.
יהודי הסיד זה היה סוחר תבואות זעיר ואביון גדול. אשתו הראשונה מתה עליו והניחה לו ילדים אחדים והוא נשא אשה שניה. בנו הניך הצטיין עוד בנעוריו בכשרונותיו ואדיר חפצו היה ללמוד ולהשתלם. בגיל 15—16 יצא לוארשה, ובזמושץ' היו מרננים אחריו שהוא „ציציליסט". בוארשה שלח ידו בכל מיני עבודות ולבסוף התמחה בעשיית מיטות ברזל ונעשה „מטלובייץ", כלומר: עובד מתכת.

נקפו שנים והניך נתעלה למעלת עסקן פעיל ב„בונד", נושא הרצאות בחוגי המפלגה בוארשה ובערי השדה ומרבה בנסיעות כתעמלן.

הניך נתגלה כמארגן כשרוני ונואם המוני. לעתים רחוקות סר גם לזמושץ' — כמובן, בסודיות גמורה — ואז התכנס עם חברים ועסק בארגון הסניף המקומי של ה„בונד", כינס להתיעצויות את נציגי ה„בונד" המקומיים ומסר להם הוראות בשם המוסדות העליונים של המפלגה.

מדי בואו לזמושץ' הודיעני על כך ואני הלכתי מיד לראותו. רגיל היה להתאכסן בבית אביו ופעמים רבות מצאתיו מניח תפילין ומתפלל, כי רק בתנאי זה הגישה לו אמו־חורגתו את ארוחת־הבוקר.

בפגישותינו הרבינו להתווכח על „דברים העומדים ברומו של עולם" — לפי דעתו הוא. האמת היא כי נהניתי מאד לגלגל עמו שיחה, משום שהיה ידען גדול ובקיא בספרות. ביחוד הרבה לספר לי על י. ל. פרץ, שהיה מבאי ביתו בוארשה. כמו כן ייחד את הדיבור על אישים חשובים אחרים ועל מנהיגי־המפלגה השונים.

לעתים תכופות היה בא לזמושץ', התפלל ואכל בבית אביו. משם נסע לטומשוב, „גנב" את הגבול שהיה מרוחק 6 קילומטרים מן העיר, ועבר לגליציה. שם רגיל היה להיפגש עם מנהיגים סוציאליסטיים, יהודים ולא־יהודים, פעל למען ה„בונד", חזר לוארשה והוסיף לעסוק בפעולתו המפלגתית כמקודם.

כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה נקרא להתגייס לצבא, וקיבל „כרטיס אדום", אולם גם בשרתו בצבא (לחזית לא נשלח אף פעם) אירגן חוגים סוציאליסטיים בערים ובעיירות. כאשר שוחרר מן הצבא חזר לוארשה. הניך היה שוב ל„מטלובייץ", אף על פי שבפועל ממש עבד במקצועו רק לעתים רחוקות.

בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה בא לזמושץ', כינס אסיפת פועלים ואירגן מחדש את סניף „בונד", שהגיע למצב של התפוררות. אכן, הוא היה מארגן מובהק.

והנה קרה שבחורה מוארשה התאהבה בהניך. אנו, חבריו בזמושץ', שכרנו דירה קטנה בעירנו בשביל הזוג הצעיר וריהטנו אותה במקצת ואחר כך הכנסנו אותם להופה.

הניך התיישב בזמושץ' וחי חיי־משפחה. אשתו שלחה ידה בעסקי הברחה; הובילה סוכר לוארשה והביאה משם כל מיני סחורות. אולם הניך הפך להולך בטל טיפוסי. לא נקף אצבע לפרנס את משפחתו ורק פעל למען ה„חוגים" שלו. כלומר: היה נותן שיעורים מבלי שביקש שכר כלשהו, ואנו אף לא מיהרנו לשלם לו כגמולו. רק לעתים רחוקות נתגלגלה פרוטה עלובה לידו.

הניך הרצה לפנינו על ספרות, היסטוריוסופיה, פילוסופיה וכו'. משיעורים אלה הפקנו תועלת רבה, אך לא שילמנו מאומה תמורתם.

הניך לא נתן את דעתו על ענייני פרנסה והיא אף לא נמצאה לו. עוד שנים מקודם הוכתר בכינוי „הולך בטל" ותואר זה דבק בו.

בינתיים נשתבשו עסקי ההברחה של אשתו; היא נתפסה פעמים אחדות, סחורתה הוחרמה וכספה אזל. אותו זמן אף הרתה ללדת והמצב החומרי של הזוג היה בכל רע. „השומעים החפשים" של שיעוריו מלאו גם עתה את ההדר הדל עד אפס מקום ולפעמים ישבו אפילו על עריסת התינוק.

אסתר אשתו חזרה למקצועה הקודם והיתה לתופרת ואילו הניך עזר לה לפעמים בשליחויות קטנות, אך לרוב התבטל כמקודם.

בשנת 1920 בערך, התפשטה השמועה, כי הניך זיצר היה בימי שלטון הצאר סוכן חרש ופרובוקטור.

הניך! הניך שלנו סוכן חרש ופרובוקטור? היאמן הדבר?

אך הרינון היה ל„קלא דלא פסיק" ולא יצא זמן רב ובכתב־העת „לעבנס פראגן" — בטאון ה„בונד" באותה התקופה — אפשר היה לקרוא את הגילויים המרעישים הבאים:

„הניך זיצר, המכונה „הולך בטל", „מטלוֹבייץ" לפי מקצועו, שירת במשך שנים ב„אוכרנה" (שם הבולשת בימי שלטון הצאר) בתפקיד של סוכן, מרגל ופרובוקטור והסגיר את טובי חבריו וידידיו במפלגה וכו'".

היינו כהמומי רעם. התחלנו לחקור בדבר והעלינו את הפרטים הבאים:

אירע לו להניך, שפעם נאסר והושם בתא מבודד במצודת ווארשה, בביתן העשירי הידוע. הוא היה צפוי לעונש קשה, אך החוקר הראשי הציע לו „משרה" ב„אוכרנה" כסוכן חרש ופרובוקטור והניך נאות לקבל את „המשרה" במשכורת החדשית של 25 רובל, מלבד „מתנות" בעד „פעולות מוצלחות"...

כתום המלחמה נפתח הארכיון, שנשאר מימי שלטון הצאר, ושמו של הניך נמצא ברשימת הסוכנים של ה„אוכרנה".

שוב לא היה ספק בדבר...

הניך ניסה עוד לבוא לספריה ולהמשיך בשיעוריו כמקודם, אך הדבר לא עלה בידיו ופעם בשבת לפני הצהריים הושלך מחדר הספריה והחוגים, שהוא אירגן ושבהם התרכז חלק ניכר מן הנוער המקומי, נתבטלו לאט לאט.

שנים אחדות לפני מלחמת העולם השניה היגר הניך לקולומביה ואשתו ובתו שנשארו בזמושץ' קיבלו ממנו מכתבים (שתיהן ניספו בזמושץ' ובן אחד נמלט לרוסיה הסובייטית ונשאר שם).

לפי הידיעות שהגיעו אלינו ניסה גם בקולומביה לארגן חוגים, להקים ועדים ולפתח פעולה ציבורית ומדינית. אך גם ליהודים שם נודע עברו בפולין והם התרחקו ממנו.

ל י י ב ג ו ל ד ג ר אַ ב ר

יהודי הָאֲבוּלִים *

(מיניאטורה)

השוק הישן היה מחותל באפרורית הבוקר והשמש הסתתרה עדיין מאחורי העיר. דממה אידילית שלטה מסביב. אפילו העגלונים שעמדו משני עברי העיריה, הנוצרים משמאלו והיהודים מימינו, נמנמו עדיין על דוכניהם. הערפל הכבד, ששיווה ללילה את חשכותו הקהה, התרומם לאטו, התפזר ונעלם לחלוטין.

מיד לאחר מכן פרץ היום החדש. פאתי המזרח הזדהרו ומאחורי הבתים הזדחלה שמש מנומנמת. ענן קל לָטַף אותה, רחץ את עיניה ואורה נתבהר כהלכה. בלאט ובשקט, כדי לא להעיר את העיר הישנה, התגנב ובא היום החדש.

ואף מתוך האַבולים החלה לנוס דממת הלילה ואי־שם יצא לרחוב אופה מקומח, מחה בשרוולו את הזיעה מעל פניו החיוורים, השתעל קמעה, העיף מבט על שעון־העיר — ונעלם. מרחוק הידס לו יהודי זקן עם שק התפילין מתחת לבית־שחיו; לעומתו רץ משוגע העיר טעון ערימת ניירות. לרגע נעמד, הציץ בעינים בוהות ולבסוף החשיף את ראשו המדובלל וליווה את היהודי הזקן בדרשה כזאת:

— הכביכול דורש בשלומך. הוא קם מכסאו ופסק שיש לבטל את תפילת ראש חודש ואחר כך צנח — — —

היהודי הזקן הוסיף ללכת כשהמשוגע מלווהו עד לקצה האַבול. משם פנה הזקן לסימטת בית־המדרש ונעלם. המשוגע שב ופרש את ניירותיו על האדמה, הוציא מכיסו „שמות". אחר כך התרוצץ ואסף את אשפת הרחוב וצרפה לערימת הניירות שלו. לבסוף התכופף כשידו האחת שלוחה מול הרקיע והחל להעיר את תושבי העיר בניגון של תפילות ראש־השנה.

---

* יהודי האבולים — הכוונה ליהודים שחיו מתחת לקימורי הבתים שבשוק הישן בזמושץ'.

אַבול — „פאַטשעָנע" — מקורו בביטוי הפולני "Podcienia" (Passage, voûte), כלומר: „מתחת לצל".

בהתרוצצו מסביב נעמד לרגע לפני שער ישן, נגע באצבע אחת במזוזה חבויה במשקופו, קירב את האצבע לפיו ולבסוף הוציא עוד „שמ׳ה" אחת מכיס חזהו, נשקה וזרקה לאדמה. מיד הזדרז ורץ לרחוב שני, כדי לחזור שם על הטקס הזה מתחילתו ועד סופו. לרגע שוב כבשה הדממה את חללה של העיר.

לאט לאט נראו העוברים ושבים הראשונים; אשה רצה נושמת כבדות וסל בידה · כנראה, שהיא ממהרת לשוק, כדי שתזכה הראשונה ב„מציאה". נערה מהדסת בדרדסים שחוקי עקבים. שדיה הממוסמסים תלויים לה מאחורי חלוק לילה מלוכלך והיא נושאת בשתי ידיה לחמניות ומיני־מאפה טריים אחרים.

לבסוף יוצא לרחוב פרקמטוטר רחב־גרם כשבידו האחת הוא מחזיק צרור מפתחות ובשניה משפשף את עיניו. הוא יורק יריקה של ממש ופורש את ידיו הארוכות כלפי שמים, גונח אַ־אַ־אַ. מתמתח לעברים שונים ונעמד לו מהורהר.

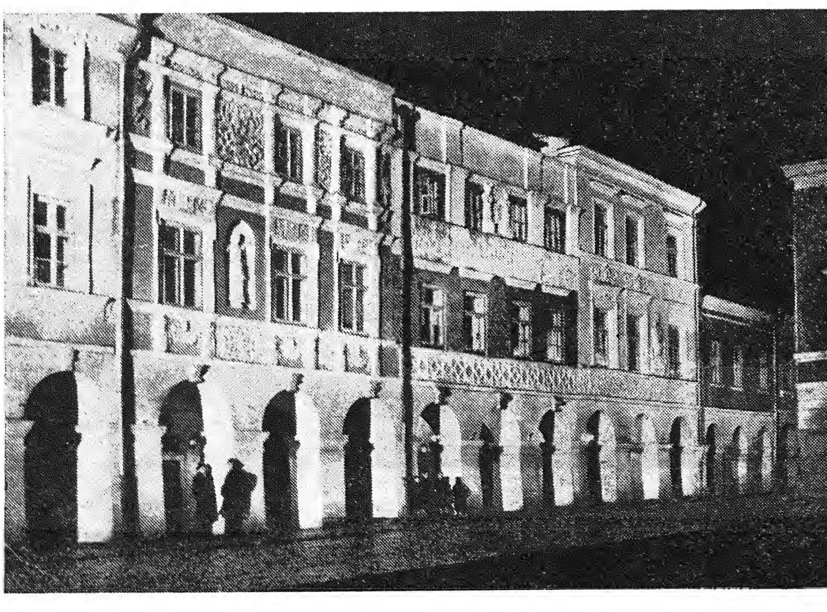
ברחוב גוברת התנועה. מגיע תור החנוונים. מתחילה נראה אחד מהם ואחר כך שני ושלישי ובידי כולם צרורות של מפתחות כבדים. ניכר בהם שעוד לא סעדו את ארוחת הבוקר. אחד מהם מטיל לתוך החלל פיהוק רשלני והשני מגדיל לעשות — פוער את פיו ומתפהק גם הוא...

המפתחות מצלצלים ומעל פתחי החנויות מסולקים המנעולים. לאחר מכן מסולקים הבריחים ולאט לאט מתפערות הדלתות המפורזלות הכבדות של החנות הראשונה, השניה וכן של יתר החנויות למלוא אָרכו של הרחוב.

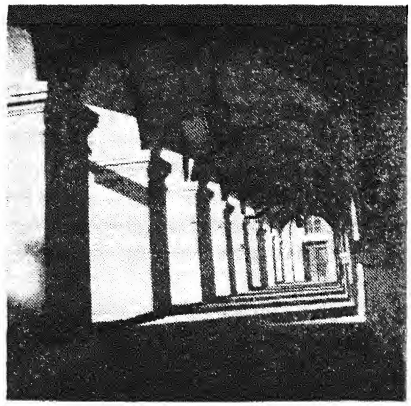
על הארגזים והשרפרפים הנעמדים לפני פתחי החנויות מתישבים חנוונים וחנווניות. הם מוסיפים נמנום חטוף על שנת הלילה שלהם וראשיהם מתכופפים ומזדקפים חליפות כאותן השבלים בשדה, הנכנעות למגעה של רוח קלה.

תגרית אחת משפשפת את עיניה, מתגרדת במקום צנוע, ומוציאה מכיס מעילה חבילה קטנה בה צרורה צידתה. היא מפרישה ממנה ארוחת בוקר בשבילה ובשביל בעלה ואת היתר היא צוררת מחדש בשביל סעודה שניה.

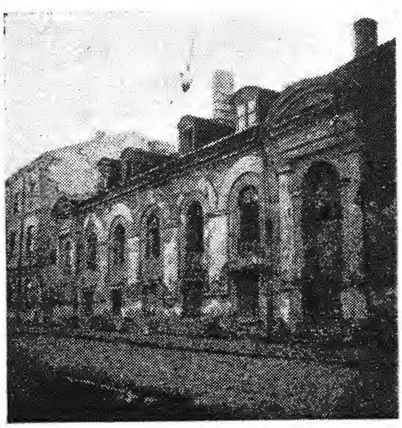
שעת ההמולה המסחרית לא הגיעה עדיין והחנוונים נעמדים להם בעיגול ומגלגלים שיחה בעניני פוליטיקה.

האַבּוּלים בלילה

האַבּוּלים

מושב הזקנים

א

אלפי נרות-נשמה

משפחת וו כ ט ר היתה ידועה בזמושץ׳ בזיקתה לרפואה. ראש המשפחה, משה רופא, מילא תפקיד חשוב בעיר אף על פי שלא הוסמך כדוקטור, כי אם היה „פאֶלדשאֶר״; בתקופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה היו בזמושץ׳ רק שלושה רופאים: ד״ר גליבטר ושני רופאים פולנים. האוכלוסיה היהודית וגם האיכרים הפולנים נמצאו בטיפולו של משה רופא וידיו היו מלאות עבודה. שכר־טירחה שקיבל היה מועט ובמקרים רבים סירב לקבל שכר אצל עניים.

הוא היה אדם עדין נפש, לא התבולל והיה מעורב עם הבריות; וכמותו — כל בני המשפחה הזאת. בן אחד, ד״ר שלמה ווכטר בא יום אחד לזמושץ׳ מפטרבורג לבוש מדים של רופא צבאי. דבר זה עשה רושם על כל בני העיר (הוא ואחיו לייב חיים עמנו בישראל).

הבן שירש מקומו של משה רופא־האב, היה איטשעלע. גם הוא, כאביו, היה „פאֶלדשאֶר״; יום יום כשחזר מבית הספר, לקחו אביו אתו לחולים וכך קיבל את הפרקטיקה, ואחרי מות משה רופא היה איטשעלע ה„רופא״ של העיר למרות שכבר התרבו בה דוקטורים מוסמכים. כל דלת־העם בזמושץ׳ היתה בטיפולו של איטשעלע. בדומה לאביו היה גם איטשעלע בעל לב טוב ויחסו לחולים היה למופת; הבן השני, שמעון, החזיק מחסן־רפואות, אבל עכשיו מותר לספר, שהיה מכין את הרפואות לפי הרצפּ־טים של איטשעלע. אמנם, זה היה בסדר כלפי החולים אבל בלתי־ליגלי כלפי הממשלה.

גולת־הכותרת של המשפחה היתה אמו של משה, בילה המיילדת, בעלת ידים מבורכות. היא נחשבה לאֵם רוב הילדים בעיר. תמיד היתה טרודה וכשהיא באה ליולדת, היתה מוכרחה להכין במו ידיה את התנאים המינימליים ללידה, ובהרבה מקרים אף לא קיבלה שכר מאותה יולדת בעד ילד קודם ובכל זאת עשתה את עבודתה בשקט ובחריצות. הוסיפה לעבוד גם כשהגיעה לזיקנה מופלגת עד שעדזשא, אשת איטשעלע, נטלה את מקומה. עד כמה נתחבבה בילה המיילדת על העם אפשר היה לראות ביום מותה, כשבאו כל האמהות והדליקו נרות בחדר ששכבה המנוחה ובפרוזדור. בעד כל ילד שסייעה בלידתו, הדליקו נר; ובהרבה מקרים עזרה לא רק בלידת הילדים, אלא גם של אמם. והנרות הדלוקים הגיעו לאלפים. מחזה, שכל אלה שראו אותו, לא ישכחוהו לעולם.

ב.

הכלי-זמרים של זמושץ׳

ידוע היה בעיר ובסביבה, שהכלי־זמרים היו בני משפחה אחת — ר׳ בנימין ובניו, ורגילים היו לקרוא להם בקיצור „הבלומים״. בעצם היה שם משפחתם שניצר, אלא כשבא גוי העירה להזמין את הכלי־זמר לאיזה נשף, שאל את העוברים והשבים איפה גרים הכלי־זמרים, היו הללו מוסרים אחד לשני: הוא רוצה לבנימעלע, והגויים לא יכלו לבטא בנימין כי אם בלום וכך נשאר שמם בלום!

והבלומים האלה, יהודים פשוטים היו וידעו את מקצועם על בוריו ושימחו את בני העיר בכל ההזדמנויות: קודם כל בחתונות. אם החתונה אצל עשירים היתה הולכת כל החבריה, ואם אצל בינונים הלכו רק אחדים מהם ובמקרה של כמה חתונות ביום אחד היו לוקחים גם את הנכדים, ואם אלה עוד לא ידעו נגן החזיקו לפחות את הכלים, שיחשבו אותם למנגנים. על המשפחה הזאת כתב פרץ סיפור נפלא „מותו של כלי־זמר״. הם הכניסו שמחה לא רק בחתונות, כי אם בכל מיני הזדמנויות כמו, למשל, בזמן הובלת ספר־תורה חדש לבית־הכנסת תחת חופה והכלי־זמרים בראש התהלוכה, או ביום הולדת המלך הרוסי. התאסף קהל בבית־הכנסת, החזן עשה „מי שבירך״, הרם נאם והכלי־זמרים ניגנו את ההימנון הרוסי. שום להקת־תיאטרון לא יכלה להציג בזמושץ׳ מחזה בלעדיהם וזה בלי הבדל אם להקת שחקנים מקצועיים או להקת חובבים מקומיים. והוא הדין בנשפי־ריקודים.

הכלי־זמרים שלנו שרתו גם סביבת העיר, בעיקר הגויים הפריצים, שמהם השתכרו יפה. אבל באו זמנים חדשים והפולנים החרימו את היהודים ובסביבתנו קם גוי ששמו היה נמיסלובסקי ויסד

תזמורת איכרים מודרנית והוא תפס אצל הפריצים את מקומם של הבלומים שלנו ובאו עליהם מצבים קשים ונאלצו להתעסק בכל מיני עבודות אחרות ובמסחר, בכדי למלא את החסר.

אחרי איזה שנים שהיו מוחרמים אצל הפולנים, נתקיים נשף גדול והפריץ הזקן רצה בכל זאת לשמח את הבאים בנגינתם של הבלומים. מה עשה? הזמין גם את נמיסלובסקי וגם את הבלומים. הזקן ר׳ בנימין קרא לכל הבנים ופקד עליהם להתכונן כהלכה לנשף זה וכשבא ליל הנשף, אסר עליהם את השתיה, בכדי שמוחותיהם יהיו צלולים. ודוקא פה הגישו להם משקאות משכרים. אבל הם התנזרו משתיה כל הלילה. הנגינה היתה לפי התור בין שתי התזמורות וכל אחת השתדלה במיטב כוחותיה. המנגנים נתכבדו בתשואות רבות, אבל בגמר הנשף, לפנות בוקר, ניגנו היהודים ניגון אחד שהעלה מאד את כבודם, ונמיסלובסקי לחץ את ידי בנימעלע וכן גם הפריץ הזקן. הניגון שניגנו הכלי־זמרים נקרא „הזמיר״. שמעתי פעם ניגון זה והתפלאתי עליו מאד.

יקותיאל צוייליך

קרית חמודות

נדמה לי שלא היתה עיר שניה בפולין שתושביה היהודים יאהבוה כמו שאנו אהבנו את זמושץ׳. יהודי זמושץ׳ רגילים היו לומר „העיריה שלנו״, „האַבּוּלים שלנו״, „הפלג׳ה שלנו״, „הגן העירוני שלנו״.

רבים מבני זמושץ׳ ישבו בורשה ועבדו שם, אך כשפגשו בן עירם, מיד הקיפוהו בשאלות: מה נשמע בזמושץ׳ שלנו? מה המצב בעיריה שלנו? ואיך הענינים בקיוסק של שמהה טאַפּף? האם כבר מלבלבים העצים בגן העירוני?

בן זמושץ׳ שנמצא בנכר, כשהעלה בזכרונו את בני משפחתו וחבריו, שנשארו בעיר מולדתו הגה גם ברחובותיה ובאבּוּלים והסטיוים שלה. מכל העיירות הסמוכות הצטיינה זמושץ׳ בסגנונה

תהלוכת האחד־במאי, 1936

הארדיכלי שהיה של כרך, אעפ״י שלא היתה אלא עיר קטנה, שמספר תושביה היהודים לא עלה על רבבה ומחצה.

רמת החיים בזמושץ׳ עלתה על זו שבעיירות הקרובות ותושביה קראו לה „פאריס הקטנה״.

העיר נחלקה לשלושה חלקים: „העיר הישנה״, „העיר החדשה״ והרובע בראוור. אך „העיר הישנה״ היא שהטביעה את חותמה על העיר כולה.

אעפ״י שבין „עיר החדשה״ ו„העיר הישנה״ הפריד רק מרחק של ק״מ אחד, בכל זאת רב היה ההבדל בין תושביהם של שני חלקי העיר בדיבור, בלבוש ואפילו בהתנהגותם החיצונית. אפילו התושבים החרדים של „העיר הישנה״ היו נאורים יותר מתושבי העיר החדשה.

הנוער היהודי בזמושץ׳ השתייך למפלגות שונות וכל אחד ידע להגן על השקפותיו. משום כך הצטיינו ויכוחיהם הבינמפלגתיים ברמתם הגבוהה, שעלתה על זו שבעיירות הסמוכות. הללו אף רגילות היו להזמין נואמים ומרצים מזמושץ׳.

בעת בחירות לעיריה, או ל„סיים״ (הפרלמנט הפולני), נלחמו ביניהם היריבים המפלגתיים בחמת זעם, אך למחרת הבחירות היו שוב לחברים טובים ובונדאים, קומוניסטים וציונים טיילו בצוותא.

בערבים רגילים היו הצעירים להיפגש ליד הקיוסק של טאפף, או ליד הסטיו של ספר ושם עמדו שעות ארוכות, לרוב אחרי חצות, ובילו את הזמן בויכוחים ובסיפורי מעשיות. ביחוד אהבו בני זמושץ׳ לספר הלצות עממיות.

זמושץ׳ היתה עיר יהודית אמיתית והלשון האידית היתה הלשון השלטת בה. אפילו תלמידי הגמנסיה הפולנית, כשיצאו לרחוב והצטרפו לקבוצות המתווכחים, דיברו אידית.

בכנס הספריות היהודיות, שנערך בורשה בשנת 1923/24, זכתה ספרית י. ל. פרץ למקום השלישי מבחינת גדלה, שכן עוד בשנה ההיא מנתה משש עד שבעת אלפים ספר.

לזמושץ׳ רגילים היו לבוא טובי הנואמים, המרצים והשחקנים היהודים של ורשה. הופעות אמנותיות שלא הצטיינו ברמתן הגבוהה נדונו תמיד לכשלון. זכורני שפעם הגיעו למושץ׳ יוליוס אדלר ולהקתו. לערב הראשון בא קהל קטן ורק בערב השני והשלישי התמלא האולם משום שנתברר כי המדובר בהצגות טובות. הלהקה הציגה שלוש הצגות: „האב״ לסטרינדברג, „הינקמן״ לטולר ו„התובע״ להאלר.

בזמושץ׳ נמצא גם חוג דראמתי, שהציג הצגות טובות ונתחבב מאד על תושבי העיר היהודים. הבמאי היה בנצ׳ה זיידנר.

הארגון המקצועי בזמושץ׳ היה מלוכד ומגובש ואם נמצא פעם מפיר שביתה נראה כפורץ גדר שעורר את חמתה של העיר כולה.

כ־ ..ה עד שבאו לעיר קלגסיו של היטלר והפכו את זמושץ׳ היהודית לתל חרבות, הרגו, שחטו והשמידו את הורינו, אחינו ואחיותינו לבלי השאיר שריד. אך בהעלותי אותם בזכרוני צץ ועולה לנגד עיני גם מראה הרחובות, האבולים והסטיוים של עיר מולדתי, בה ביליתי את שנות ילדותי — השנים היפות ביותר בחיי האדם...

שיינדל'ה חורזת החרוזים, בת
דורו של י. ל. פרץ. לחרוזיה
היו מהלכים בין בני זמושץ'.

שואב המים

עולים ולוחמים

צבי גבת

החלוצים הראשונים

יסוד קבוצת החלוץ הראשונה בזמושץ׳ חל בתקופה מסוימת, — בזמן המלחמה, מלחמת־העולם הראשונה. מיד עם הכרזת המלחמה — פלשו לעירנו בשנת 1914 חיילי אוסטריה והנה עברנו בקלות בלתי משוערת מרשות רוסיה של ניקולאי — לרשות אוסטריה של פראנץ יוזף. אבל זו היתה רק התחלה, וכעבור זמן לא רב חזרו הרוסים. קם ועד יהודי לקבל את פני החיילים החוזרים, הועד אסף מכל טוב אצל יהודי העיר והעמיד שולחנות ארוכים בכיכר השוק ועליהם מאכלים ומשקאות וחברי הועד עומדים על ידם ומחלקים חינם לכל החיילים — לחם, נקניק, סיגריות, ממתקים וכד׳; גם הפולנים הנוצרים פגשו את החיילים „שלהם" החוזרים — בסיפורים מעלילים על יהודי העיר ששמחו באוסטרים כמו ב„משיח" שלהם והאוסטרים שמחו ביהודים. בצבא הרוסי לא חסרו אז שונאי ישראל. מספרים שהחוליגאן הידוע ממשפט בייליס — גולובוב — בא עם הצבא כקצין. הוא עם פלוגתו התחילו לחטוף יהודים והעמידו לקיר 19 איש ורצחום בירייה. ביניהם היו: ישעיהו בן הרב, בחור בן 18, ישראל הון, משה ארליך וכו׳, הרוב מן המומתים היו מבין הועד הנ"ל לקבלת פני החיילים והם לא מיהרו לברוח ולהתחבא.

אחרי המקרה הזה התחילו יהודי העיר לברוח לרוסיה והתרכזו בעיקר בערים: פינסק, מינסק, ברדיצ׳ב ומקומות אחרים. בזמושץ׳ עצמה נשארו כמה מאות יהודים בלבד. אחר זה, כשכבשו האוסטרים את זמושץ׳ בחזרה, לא יכלו תושביה היהודים לחזור, כי נמצאו מאחורי קוי החזית הרוסית. אני עצמי ברחתי מן השבי וכשחזרתי לזמושץ׳ בשנת 1917, מצאתי את העיר בעזובתה; הבתים לא סבלו מאומה, אבל עמדו ריקים מתושביה, שהתגלגלו כפליטים בנכר.

באותה השנה התאספנו כמה עשרות צעירים בדירה אצל הירש חיים גליבטר — להניח יסוד לחיים ציבוריים ויסדנו סניף צעירי־ציון; התנועה הזאת הפעילה את כולם, ביחוד זכורות השבתות עם אסיפותיהן ושיעורי־הערב לעברית ונשפים ומסיבות וביחד עם זה באותו פרק זמן, יסדנו את קבוצתנו הראשונה של החלוץ, בשם „חביב". הפעולה הראשונה של קבוצתנו היתה פעולה תרבותית: למדנו עברית וגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, תולדות הישוב בארץ וכו׳. בזה היה לנו לעזרה רבה הח׳ הירש חיים גליבטר — שהיה עוד לפני המלחמה בארץ־ישראל ולמד בגימנסיה „הרצליה", ובכדי לא לעלות לארץ בידים ריקות החלטנו ללמוד חקלאות הלכה למעשה, מין הכשרה (דבר שלא היה מקובל בימים ההם). אבל איך לומדים חקלאות? הווה אומר: צריך לחפש חקלאים יהודים בפולין, שיסכימו להכניסנו למשקם. לשם זה נסענו בסביבת עירנו ובסביבה יותר רחוקה, כמו סביבות טומשוב, הרובישוב, חלם ולובלין, לחפש משקים חקלאיים יהודיים, ואמנם מצאנו כאלה, אלא שלא הסכימו לקבל אותנו, עד שאחרי נסיעות רבות מצאנו משק יהודי בסביבת איזביצה, זה הוא המשק של האחים קזמן בכפר שרדני, והיה זה אמנם משק למופת, אבל גם אלה לא הסכימו תחילה לקבל אותנו וכמה ימים לא הרפינו מהם. בשידולים וגם באיומים הכרחנו אותם לקבלנו, עד שהסכימו לקבל ארבעה אנשים בלבד ואנו הגענו עשרה אנשים. קיבלנו מהם הדר אחד חורבה ממש. הכנסנו בו תיקונים כל־שהם, וניקינו אותו ובכל זאת היתה הצפיפות רבה. חוץ מהחדר קיבלנו הספקה ואוכל, והיינו צריכים לבשל בעצמנו וגם זה באותו החדר היחיד, ששימש לנו חדר אוכל. אחרי זה הוסיפו לנו גם תשלום כסף להוצאות קטנות. כשחזרנו אחרי יום העבודה מהשדה — אחרי חריש או זריעה, שידוד או עבודה אחרת — היינו מאושרים לאין קץ, השירה והרינה מילאו את הכפר כולו. לכבוד שבת יכול היה מי שרצה בכך לנסוע הביתה, כלומר העירה, אבל לא היו להוטים לכך.

כך עברה עלינו שנה אחת בהכשרה הזאת — שמילאה את כל הווייתנו. באותה שנה הגיעה טלגרמת־סתרים מארץ „האויב", מאנגליה, על הכרזת בלפור והיהודים התפלאו לא רק על ההכרזה, כי אם על לשון הסתרים, וחיפשו דרכים להודיע לורשה על המאורע. הגיעה השעה להתכונן לנסוע לארץ, שלחנו שליחים לורשה, אבל מורשה השיבו „שב ואל תעשה! חכו לפקודתנו". כעבור איזה זמן באה שמועה מלובלין: כבר נוסעים! מיהרנו ללובלין להינדע באיזה אופן ובאיזה דרך אפשר לעלות

לארץ. ולבסוף להד״ם, שם בלובלין סיפרו... שמזמושץ׳ נוסעים! בינתיים הגיעו מהארץ עתונים, בעיקר „הפועל הצעיר״. רצינו לדעת מחיי הארץ והתפעלנו הרבה. לפעמים אפילו מאיזו מודעה פשוטה ובעיקר התענינו בחיי „השומר״, אלה השומרים על כבוד ישראל. לבסוף שמענו שמוינה אפשר להגיע לארץ־ישראל.

גמרנו לצאת לדרך, אבל מכיון שאין די כסף להוצאות — החלטנו שכל הכסף אשר כידי החברים שייך לקבוצה ואין הפרט יכול לעשות על דעת עצמו. בחרנו בהנהלה ובגזבר ויצאנו לדרך, עשרה חברים (את החברות השארנו לעת עתה בזמושץ׳), והגענו עד לקרקוב. באותו היום פרצה תיגרת גבולות בין פולין וצ׳כיה, והחברים מקרקוב הלכו להתענין אם אפשר לעבור את הגבול הצ׳כי, וקיבלו אינפורמציה טובה וכל הקבוצה עברה לסוסנוביץ. הגענו לשם ביום ששי. התחלנו במו״מ עם מבריחי גבולות. בינתיים נודע בעיר שעוברת כאן קבוצה הנוסעת לארץ־ישראל וסידרו לכבודנו בנקט גדול. למחרת הזמינו אותנו אנשי „מזרחי״ לבית הכנסת. נתקבלה ידיעה מקטוביץ שהמשטרה הגרמנית אסרה אנשים שעברו את הגבול ושלחה אותם בחזרה לפולין.

האנשים שהבריחו שם גבולות, היו מסוג אחר לגמרי, הם התעסקו בשוק השחור. אבל האם יבדילו בינינו וביניהם? בינתיים מחרימה המשטרה את הכספים על הגבול וצפוי עוד משפט. חברים התחילו לדרוש שנחזור הביתה, אבל התביישנו, „מה יאמרו הבריות אחרי נשפי הפרידה החגיגיים״, אבל מצד שני, מה נשב בסוסנוביץ עד שיכלה מעט הכסף, אז ודאי לא נגיע לוינה... וחזרנו בבושת פנים הביתה והיינו לשיחה בפי כולם, וכך עברו חדשיים, תחילת שנת 1919.

החלטנו לעשות נסיון אחר לצאת מפולין, באופן ליגלי, ובתור נסיון הלכנו — אני וביטל — לסטרוֹסטה, לבקש פספורטים לארץ־ישראל. ביקשנו ממנו שיעשה זאת במינימום זמן. ואמנם הסטרוֹסטה התיחס באהדה גלויה להתחלת יציאת יהודים מזמושץ, וכעבור שבועות מעטים קיבלנו פספורטים פולניים על־מנת לנסוע לארץ־ישראל. אז התכוונו לנסוע לורשה, לנסות עוד לקבל ויזות לארץ־ישראל. החלטנו להישאר בבית עד שבת ולא לעשות פירסום מנסיעתנו, וביום ראשון בבוקר לצאת לורשה, על מנת להמשיך משם הלאה. אבל בדיוק באותה שבת קמו 200 חיילים פולנים בעיר ועשו מהפכה אדומה, כבשו את העיר, תלו דגל אדום על בנין העיריה. ואמנם הם שלטו בעיר יום אחד, למחרת באו העירה חיילים ממקומות אחרים, שקראו להם הלבנים — לכבוש בחזרה את העיר מהאדומים. שׂמו מצור על העיר והחיילים האדומים עם הלבנים התאחדו, אבל היכן הם הקומוניסטים? לא כל כך קשה למצוא, כל היהודים הם קומוניסטים והם אסרו כל יהודי שנזדמן לידיהם וכך נאסרו 170 יהודים, בני העיירה מכל הגילים ואני בתוכם. שבועיים עינו אותנו ביום ובלילה, שנודה על האמת, ולבני משפחותינו שבאו לשאול לשלומנו במשטרה — אמרו, שעוד לא ידוע אם ימיתו אותנו בתליה או ביריה. התחילה ריצה ונשלחו טלגרמות לורשה. נטלו אנשי הסיים היהודי, עם גרינבוים בראש, את הענין לידיהם ופנו לראש הממשלה שענה, אם הם אשמים — צריכים לענוש אותם, אם לא אשמים, ישחררו אותם. אבל מי יקבע את האשמה, אם מכים ומענים אותם. נמנו וגמרו לשלוח ועדה ממשלתית לחקירת הענין. ואמנם באה ועדה ושיחררה כמעט את כולם. למחרת השיחרור יצאנו — אני וביטל — לורשה ובדרך בין זאוואדה ורייוויץ עלו חיילים לאותו הקרון ואמרו שיותר מדי צפוף בקרון. הלכו לעשות סדר ומצאו שני יהודים נוספים וזה לא ייתכן, ובזמן שהרכבת הולכת בכל מהירותה זרקו אותנו החוצה לשלג וקור הלילה. הספקנו עוד לקום ולעלות בחזרה בקרון האחרון, וכשאנו נוסעים על מדרגה, הגענו לורשה. כשפנינו למשרד הארצישראלי בענין הויזה לארץ־ישראל ענה הא׳ לויטה בצעקות ובדפיקות בשולחן: „איש לא יסע עד שתחליט ההנהלה בלונדון!״

הלכנו לקונסולים וקיבלנו ויזות אצל הצ׳כי, האוסטרי והאיטלקי. יצאנו ברכבת מהירה לוינה. אבל המשרד הא״י בוינה שולח אותנו בחזרה לורשה. הסתובבנו בוינה ארבעה חדשים, עד שבסוף קיבלנו ויזות מהקונסול הצרפתי לבירות ויצאנו לדרך מטריאֶסט באניה גרועה, בלי אוכל. כעבור 15 יום הגענו לאלכסנדריה. פה שמענו על המאורע בתל־חי, ואנו נצטרך בדיוק שם לעבור את הגבול לארץ־ישראל, אבל מכיון שנודע לנו שבאלכסנדריה אין משרד א״י — הלכנו לקונסול האנגלי ואמנם הוא נתן לנו תיכף ויזה לא״י תמורת חמישה שילינגים.

בהגיע האניה לחוף יפו — באו ערבים עם סירות והתחילו להוריד אותנו. הים היה סוער, הסירה מטולטלת עם הגלים וביטל רצה לקפוץ לתוך הסירה וקפץ לים, ובמשך כמה רגעים לא ראינו אותו. במקרה הוא עלה ליד הסירה והערבי תפס אותו ויצא בשלום. אחרי זמן קצר באו יתר חברי הקבוצה לארץ בנפרד.

בסוף עלי להעמיד ציון לארבעה חברים יקרים שמתו ללא עת, והם: שלמה רייכנשטיין, מת בעין־חרוד; לוי רפופורט, מת בירושלים; משה בוים, מת בזמושץ׳; יהושע רוז, מת בפולין.

גיטה אקרמן־גרוסר

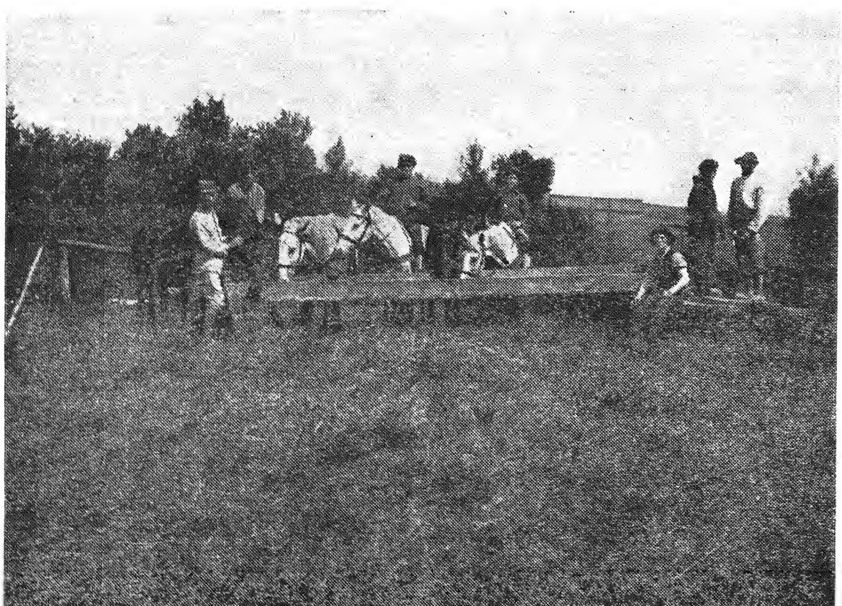
חוות ההכשרה „אביגדוריה"

מי שלא חי בפולין יתקשה להבין עד כמה נרדפו היהודים ע"י הפורעים הפולנים; כדוגמה יכולים לשמש יהודי זמושץ'.

כתום מלחמת־העולם הראשונה חזרה משפחתי, לאחר שנות נדודים ארוכות ברוסיה, לזמושץ', אך את דירתה הקודמת ושתי החנויות שהיו לה שם נבצר ממנה לקבל בחזרה. הפוגרום שנערך בזמושץ' בידי אנשי פטלורה גילה עד כמה היו מופקרים חייו של היהודי לכל פרחח ובן־בליעל פולני. בן־לילה נתברר לרבים מאתנו, כי היהודים מיותרים הם בפולין. הפולנים אף קראו מלא אחרי כל יהודי „ז'ידז'ה, דו פלשתיני" ! („יהודי, לארץ־ישראל").

בערך באותה תקופה התאחדו חברי „צעירי ציון" עם „פועלי ציון" והקימו יחד מפלגה ציונית גדולה וחזקה. מקום מושבו של ועד המפלגה בזמושץ' נמצא בעיר הישנה ושם נערכו ישיבותיו ואף אסיפות והרצאות פומביות.

אי־אפשר היה להגיע מן העיר החדשה לעיר הישנה מבלי לעבור שטח עזוב שהפריד ביניהן. אך כברת דרך זו שימשה תמיד מקום מוכן לפורענות לתושבים היהודים של העיר החדשה. הפורעים הפולנים רגילים היו לארוב בשטח הריק לעובדים ושבים היהודים ולהתנפל עליהם. לעתים קרובות נאלצתי לחזור שתים־שלוש פעמים בערב אחד עד שהצלחתי להגיע לעיר הישנה, משום שבכל פעם ראיתי מרחוק קבוצות פולנים בשטח העזוב שהעמידו פנים של שומרים.

לאחר זמן־מה הגענו לכלל החלטה שעלינו להכשיר עצמנו לעליה. משלחת מורכבת מעסקני המפלגה התיצבה לפני היהודי העשיר אביגדור אינלנדר, תושב זמושץ׳, שהיה קרוב שלי והוא נתן לנו במתנה משק חקלאי קטן, על־מנת שישמש מקום־הכשרה לחלוצים.

שבעה חברים נבחרו לצאת למקום ההכשרה, שנקרא בשם „אביגדוריה" ואלה הם: נחמן מייזלס, יצחק אוטרכס, דרשר, שמואל וואגנר, משה פרידלנדר־איילבוים, מלכה מייזלס ואני.

היה לנו שטח של דונמים אחדים וכן פרה, סוס ועגלה. המשק נמצא במרחק של שני קילומטרים מן העיר. הדרך אליו עברה בין בתי נוצרים ודייריהם רגילים היו לשסות בנו את כלביהם הפראים, שיתנפלו עלינו בעת שובנו מן העבודה.

במשק נמצא שומר נוצרי שחי שם יחד עם משפחתו — כולם גנבים ושיכורים ולא פעם הפילו עלינו פחד גדול. אך במשך הזמן התרגלנו ל„שכנים" אלה.

חלוקת העבודה במשק היתה כזו: חמישה חברים יצאו יום־יום לשדה, חברה אחת יצאה לרעות את הפרה וחברה אחת נשארה במשק.

בשעה אחת בצהרים היינו חוזרים למשק לארוחת צהרים. לאחר שסעדנו הקדשנו את זמננו הפנוי לכתיבת היומן ולהכנת סידור העבודה ליום המחר. ואחר כך, במקום לנוח, כדי לאגור כוח לעבודה בשדה אחר הצהרים, רקדנו „הורה". (מחול זה ריענן אותנו במידה לא פחותה מאשר מנוחת הצהרים).

החיים השיתופיים נתעלו בעינינו למעלת סמל; היינו משפחה קטנה אחת, שהמטרה — שאליה נכספנו — ליכדה אותנו.

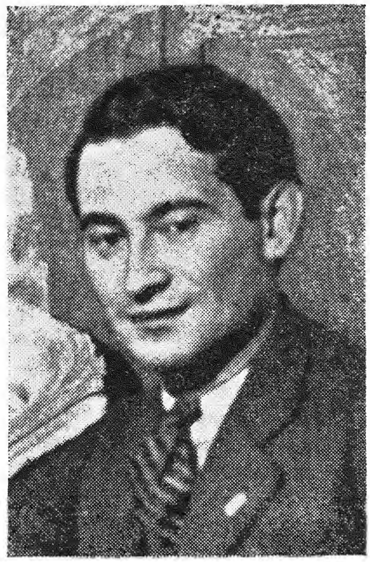
כשהבשילו הירקות בשדה הבאנום למכירה בשוק העיר. עמדתי בשוק והכרזתי: „קנו תוצרת חלוצים, ירקות שיהודים גידלו אותם!" מיד נתקהל סביבי המון אנשים ואיני יודע אם הם באו לראות אותי, או את הירקות. מכל מקום, מכל העברים זרם כסף לכיסי. בין המתקהלים הבחנתי גם באמי, שעמדה ובכתה חרש ומלמלה בשפתותיה: „בתי, כמה עמלתי כדי לחנכך לאדם משכיל — והנה מה עלתה בידי?.. האומנם זוהי מנת הנחת ממך שקיויתי לה? איני יודעת אם עלי לבכות או לצחוק, כי אין שיעור לצרות ישראל ואם האמן תאמיני, כי בדרכך זו תביאי את הגאולה, לכי בה, בתי, והצליחי".

גם מעיני נטפו אגלי דמעה וכך נפרדנו זו מזו...

כשאזלו הירקות באנו העירה, כדי לחטוב עצים בחצרות הבתים; אני עבדתי כסבלית בתחנת הרכבת. בדרך זו התפרנסנו. בעונת הקציר יצאנו לשדה ונשאנו חרמשים. בעבודת הקציר לא הצטיינתי ולמרבה הצער אף חתכתי לי בחרמשי גיד באצבע ומיד לאחר מכן פרץ מתוכו דם רב. חיי היו בסכנה והיה הכרח בניתוח. הדבר נודע להורי והם רצו להחזירני הביתה. התנגדתי לכך. וכי היכן היה ביתי? אמנם זרעתי ברינה ובדמעה קצרתי, אך ההכרה, שאנו, החלוצים הראשונים, סוללים את הדרך לפני רובו של הנוער היהודי המקומי, שימשה לי פיצוי רב. החלוצים שיבואו אחרינו ודאי יזכו גם לקצור ברינה — בשדות ארצנו!

לאחר ששת חדשי הכשרה הייתי החלוצה הראשונה ב„אביגדוריה", שקיבלה אישור לעליה לארץ־ישראל.

יוחנן מורגנשטרן

יליד זמושץ׳, גדל באוירה של רוח יהודית־לאומית מתקדמת ונאמן לה כל ימיו. עוד בנעוריו ערך את העתון „זאַמאָשטשער שטימע״. ב־1929 נקרא על־ידי מפלגת פועלי־ציון (צ. ס.) לורשה, כאינסטרוקטור מטעם המרכז. עבד בתפקיד זה לפעמים מטעם הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, ולפעמים מטעם מפלגת פועלי־ציון (צ. ס.). מנושאי דבר התנועה ברחבי מדינת פולין, מאנשי המעשה, מהעסקנים עליהם מתבססת תנועה המונית. בא במגע עם המוני החברים בערי־השדה, והיה בין ראשי הפעילים והעסקנים המסורים והנאמנים למעלה משתי עשרות שנים. לא היו חברים רבים אשר ביקרו כמוהו את פולין היהודית רבת הישובים מן הקצה אל הקצה — אם בגליציה המזרחית או בסביבות וילנה, אם בזגלמביה או במחוז ביאַליסטוק. החברים במקומות קיבלוהו תמיד ברצון. נואם בעל כשרון; גם בהופעתו החיצונית רכש את אהדת החברים. הוא עצמו נסה להרצות על נושאי ספרות, אבל צרכי התנועה הובילוהו על פסים אחרים. כתב בעתון המפלגה „באַפרייאונג אַרבעטער שטימע״, ואחרי כן בעתון היומי „דאָס וואָרט״ (בכינוי י. שחר); ברשימות קטנות תיאר את חיי העיירה, הוקיע סילוף, פרש דברים הטעונים תיקון. ביקר בארץ ובמשך כמה שבועות למד והסתכל בנעשה בה. חלם על שחרור מעבודתו בתנועה בפולין, למען יוכל לעלות לארץ־ישראל ולהשתקע בה.

בשנים האחרונות לפני המלחמה היה בין החברים הפעילים במרכז המפלגה, בשליחותה פעל בלשכת הקונגרס היהודי העולמי. סמוך למלחמה נתמנה כמזכיר הליגה למען ארץ־ישראל העובדת בפולין. היה ציר מפלגת פועלי־ציון (צ. ס.) בקונגרס הציוני הכ״א בג׳נבה וקיים שם הרבה שיחות והתיעצויות עם החברים מארץ־ישראל, על הפעולה למען ארץ־ישראל העובדת בפולין בתקופה הבאה.

בעת המלחמה נאסר והועבר למחנה־עבודה סמוך ללובלין. נעשו מאמצים לעזור לו להימלט משם והצליחו. כשחזר לורשה, היה בין אלה שסביבם התרכזה פעולת המחתרת של מפלגת פועלי־ציון (צ. ס.). בשנים איומות אלה נתגלה בכל עוז מסירותו ונאמנותו. עמד בראש „יעאָס״, היה בא־כוח התנועה כלפי ה„ג׳וינט״, מאלה שהוטל עליהם לקיים את הקשרים עם התנועה בחוץ־לארץ, ורבות הידיעות שהגיעו ממנו בשנים אלו, עד תקופה קצרה לפני מותו. מראשי היוזמים והמארגנים של הועד הלאומי, חבר המפקדה של הארגון היהודי הלוחם ובידו תיק הכספים. נזכר בכל הדינים־והחשבונות כמשתתף פעיל בכל הפעולות. היה בנשיאות הועד היהודי הלאומי, ובטלגרמות הראשונות על מרד הגטו שמו עודנו בין החתומים בשם הועד. בזמן הקרבות העיקריים באַפריל 1943 היה בגטו ורשה. לאחרונה עבד ב„שופ הקטן״ של שולץ כפועל בנין. ב־29 באַפריל היה בקבוצה הראשונה שהוצאה דרך תעלת הביוב מגטו לעֵבר האַרי. כ־30 מחברי התנועה הוחבאו בבונקר של הארגון היהודי הלוחם בעֵבר האַרי, ברח׳ אוגרודובה 29. ב־6 במאי גילו אנשי הגסטפו את הבונקר והעבירו את כל היושבים בו למפקדת הס. ס. הבחורות נשלחו למחנה־המוות במיידנק והגברים נרצחו בו במקום. בהרצחו היה יוחנן מורגנשטרן כבן 40, ושמו ברשימת הנופלים מהפלוגה הלוחמת של פועלי ציון (צ. ס.).

שיינדל הכטקופף

נולדה בזמושץ' למשפחה עממית. גמרה בהצטיינות את לימודי הפקולטה המשפטית באוניברסיטה הורשאית. הוסמכה כשופטת.

עוד בגימנסיה הצטרפה ל„פרייהייט" וניהלה חוגי תלמידי בתי־ספר. ב־1932 עברה עם משפחתה לורשה ונעשתה אחת הפעילות ביותר בארגון הסטודנטים הציוני־סוציאליסטי שהקדישה לו הרבה זמן. היתה גם פעילה במפלגת פועלי־ציון (צ. ס.), בהנהלת הספריה על־שם י. ל. פרץ, אירגנה חוגי־השׂכּלה לפועלים, שעורי־ערב, קיטנות וכו'. ערה, טובת־לב ואהובה על החברים. נענתה לכל קריאה של התנועה.

במסירות ללא־גבול הוסיפה לעמוד על משמרתה בימי המחתרת. מילאה ללא־ליאות ובאומץ־לב את צווי התנועה בכל שעה חמורה. מַזכירת הועד הוַרשאי של המפלגה. מהפעילות ביותר בסניף. מנהלת אחד המטבחים העממיים, ששימש גם כמקום פגישה לאנשי התנועה. בין המארגנים מחדש את החוג האקדמאי הציוני־סוציאליסטי. בימי המחתרת התקיימו בביתה ישיבות ועד הסניף.

ב־6 בספטמבר 1942 נאסרה, וב־10 בו הובלה למחנה־המוות טרבלינקה. התנועה עשתה מאמצים רבים להצלתה, אבל היא סירבה לעזוב את אמה שגורשה יחד עמה. שמה — ברשימת החברים המרכזיים הנזכרים במכתב המפלגה לאיחוד העולמי מ־15 בנובמבר 1943, אשר נפלו על משמרתם.

ירחמיאל ברנדוויין

נולד בזמושץ' ב־1887 להורים אמידים ומתקדמים. למד בחדרים, ובעת ובעונה אחת ביקר גם בביה"ס הרוסי הממשלתי.

כאשר מלאו לו 13 שנה שלחוהו הוריו לבריסק־דליטא והמשיך שם את לימודיו ב„חדר מתוקן". משחזר לזמושץ' נמנה עם תלמידיהם של סאַליק אשכנזי ואהרן פרץ, שהיו בונדאים. נתקבל לגימנסיה הממשלתית ונתקרב לחוגי ה„בונד" בזמושץ'.

ב־1905, כאשר התגברו הרדיפות על תנועת הפועלים על ידי השלטון הצארי, נאלץ לעזוב את בית־הוריו וירד למחתרת בבריסק־דליטא ובלובלין; נתפס על ידי משטרת הצאַר והיה כלוא בבתי־סוהר שונים במשך חדשים רבים עד למשפט. נשפט ונדון לשלוש שנות גולה במחוז וולוגדה בסיביר. שם חלה בשחפת ולרגל מחלתו הוחזר לעיר־מולדתו לפני תום שנות גלותו.

עם כיבושה של זמושץ' בידי הפולנים, ב־1918, חזר לפעילות ציבורית ונבחר כחבר מועצת העיריה מטעם ה„בונד", אולם בבחירות שאחרי־כן התנגד השלטון הפולני למועמדותו והוא נבחר כחבר מועצת הקהילה.

נרצח בידי הנאַצים, יחד עם משפחתו, בקובל (ווהלין).

ח. ש.

(תמונתו בעמ' 78)

לאה ברוך

עברו תשע שנים מיום מותה, והלב אינו מַשלים שלאה איננה. כמו בסרט עוברות לפני עיני תמונות חייה. חסונה וזקופת־קומה. מאז הפגישה הראשונה בזמושץ׳ לפני בחינות הבגרות ועד היום הזה אני עומדת תוהה על המזיגה הנפלאה של אלגנטיות חיצונית ואינטליגנציה פנימית באישיותה. הליכותיה הנאות, השקט הנפשי שבה משכוני אליה וקניתי לה אותה לידידה.

קשה להבין, מנין שאבה את השקט המופלא שבנפשה, בשעה שחיי היהודים סערו וגעשו? מאַין ההרמוניה הנפשית הזאת בשעה שכל חיינו היו מלאים סתירות.

חינוכה היה חילוני. בית ספרה זר. בפרוץ המלחמה בין פולין וגרמניה הנאצית נשארה לאה בזמושץ׳. נפגשתי אתה בהגשת עזרה ראשונה לחיילים הפצועים. ומי לא ראה אותה בימים הקשים האלה, איך מילאה את תפקידה, שקטה ונחבאת אל הכלים?

לא אֶשכח את הפגישה הראשונה עם לאה בוַרשה, אחרי חיסול הגיטו בזמושץ׳. הכרתיה מרחוק. אני אז במצב קשה, עוזרת בבית פולני, היודע לנצל אותי יפה. מלבושי עלובים, ולאה לבושה נאה. מיהרתי צעדי כדי שאוכל לשוחח אתה מקרוב. לאה הרגישה שמישהו עוקב אחריה, לא שינתה תנועותיה. לבסוף נפגשנו. רק כמה משפטים החלפנו בינינו. שאלתיה: ממה היא מתקיימת וסיפרתי לה בקיצור את מצבי. מסרה לי על אפשרות לקבל תמיכה מהג׳וינט.

כפי שאמרה לי, היא גרה אצל משפחה נוצרית, והיה בלתי אפשרי להיפגש אתה בבית או ברחוב. אולם פעם בחודש היינו נפגשות, יחד אתה היו באות עוד בנות עירנו. כל אחת סיפרה את דאגותיה.

פעם ראיתיה וסיפרה לי שעוקבים אחריה ויש לה צרות. בעלת הבית שלה בעבודה הציעה לה לשנות את התסרוקת. כפי שאמרו גם ידה היה בזה שיעקבו אחרי לאה. בזה לא נסתיימה הפרשה. ביום בהיר אחד מסרו לי שלאה איננה בחיים. הוציאו אותה מהעבודה ומאז נעלמו עקבותיה.

הופעתה היתה רצינית. עיניה השחורות הבריקו וכולה אומרת כבוד. למדתי לדעת ששכנה בתוכה נפש עדינה ועשירה מאד. היא העריכה מאד את הידידות. דמותה תהיה שמורה בזכרוני לנצח.

אחד הנטעים העדינים והנפלאים נעקר מתוכנו. בת 22 היתה במותה.

שרה שלפרוק (ינקה)

אברהם הרץ

נולד בזמושץ׳ בשנת 1901, במשפחה עממית. בשחר ילדותו נתייתם מאמו ונאלץ לפלס לעצמו דרך בחיים. מן הראשונים בתנועת „השומר הצעיר״, עבר אח״כ ל„צעירי־ציון״ והיה מראשוני „החלוץ״ ב־1917.

ב־1920 החליטה הסתדרות „צעירי־ציון״ להמית את פטלורה — בשעת ביקורו בזמושץ׳ — ואברהם התנדב למלא שליחות זו, אולם פטלורה בא בחברתו של פילסודסקי, והוחלט שאברהם ימשוך ידו מהתנקשות זו.

ב־1921 עלה לארץ. היה פועל בעל־הכּרה, חבר בהגנה. התנדב לנוטרות הניידת ובמלחמת־העולם השניה יצא יחד עם בנו לבריגדה היהודית, ואברהם אז בן 44.

פעל הרבה להנצחת זכר חיילי השחרור במרץ רב ובמסירות־נפש. היה חבר טוב ומסור בעבודה; אחרי יום־עמל לא חסך טורח מעצמו לסדר חבר בעבודה.

נספה בתאונת־דרכים, בכביש עכו־צפת, ב־23 ביוני 1952.

אברהם צבי ארליך (הרשקה)

נולד ב־13 בינואר 1918.

אחד מטובי הנוער החלוצי הלומד בעירנו. גבה־קומה, חיור ורזה ופניו ענוגות וצוחקות, ומעידות על טוב לב ומסירות לדרך שבחר. תלמיד הגימנסיה של הקהילה היהודית בזמושץ׳. מייסדי הגימנסיה הזאת העתיקו בדיוק את תכנית הלימודים הממשלתית, שפת ההוראה היתה פולנית, הלימודים במקצועות היהדות מועטים ביותר. מנהלי הגימנסיה היו מבין חוגי המתבוללים למחצה. אין פלא שעם חינוך כזה היה רעיון התחיה הלאומית זר לרוב התלמידים ומפאת נחשול האנטישמיות שהציף אז את הנוער הפולני הלומד נשאו את עיניהם למהפכה שממנה תצמח כל הישועה. רוב התלמידים השתייכו לסוג המתבולל ה„סאלון קומוניסטי", שהתנכרו לרעיון הציוני. הרשקה העז לשחות נגד הזרם והתמסרותו לרעיון הציוני־סוציאליסטי היתה ללא גבול. היה פעיל מאד בעבודה הציונית המעשית. באוסף כספים למען הקהק"ל, ועם יכלתו החינוכית הרבה טיפח את רעיון ארץ ישראל העובדת בין הנוער העובד בהסתדרות „פרייהייט־דרור"... בעל כשרונות, היה התלמיד הראשון והלימודים עלו לו בלי מאמצים מיוחדים, והקדיש את כל זמנו בערבים לעבודה תרבותית וחינוכית בין הנוער.

בבחינת הבגרות, שהיתה אקסטרנית (משום שלגימנסיה יהודית לא היו בפולין אותן הזכויות כמו לגימנסיה ממשלתית) עמד בהצלחה רבה ויו"ר הועדה הבוחנת, פולני אנטישמי, ניבא לו עתיד מזהיר. הוריו, ממעמד הבינוני המדולדל, היו חסרי אמצעים הנחוצים להמשך לימודיו ונאלץ לעסוק שנה שלמה בעבודות הוראה בכדי לאסוף את הסכום הדרוש.

גם באוניברסיטה היה פעיל הרבה בחוג האקדמאים של צ. ס. היה זה זמן של השתוללות הסטו־דנטים האנדקיים האנטישמיים וכאשר הכריזו „יום בלי יהודים", לא יכול להשלים ולהיכנע: הוא ועוד חבר נכנסו לאוניברסיטה; שם ספג מכות אכזריות מידי הסטודנטים הפורעים ונפל למשכב.

בסתיו 1939, בברחו מהנאצים, התגלגל לשטח הכיבוש הרוסי ועבד כמורה לחשבון בבית ספר העממי בסויסלוץ (מחוז ביאליסטוק) בכיתות ו׳ ז׳. מתוך שאיפתו להגיע לארץ סירב לקבל פספורט סוביטי ואז גורש ע"י הנ.ק.ו.ד. ליערות וולגודה. 15 חודש בילה בגירוש תוך עבודה קשה, הזנה גרועה וחוסר חופש. אחרי השחרור של הפליטים האזרחים הפולניים שהיו במחנות ההסגר במרחקי רוסיה — כתוצאה מהתנפלות הגרמנים על רוסיה הסוביטית — נדד דרומה לתוך ערבות אוזבקיסטן מתוך מגמה ברורה לעבור בהזדמנות הראשונה את הגבול ולהגיע לארץ. עברה שנה של נדודים נוספים, עבודה פיסית קשה וחוסר לחם וקורת גג, כוחותיו הפיסיים והנפשיים התדלדלו. עם הגיוס לצבא־אנדרס הפולני, העבירו הרוסים במפתיע ארבע־מאות יהודי טורכסטן פליטי פולין ואותו בתוכם לפרס, על אף התנגדותם הנמרצת של חוגי אנדרס האנטישמיים שלא רצו לקבל יהודים לצבא הפולני. בטהרן התקשר עם המשרד הא"י וביולי 1942 הגיע לארץ.

בהגיעו לארץ כחניך „דרור" הצטרף לקיבוץ עין־הים בעתלית. שם מצא את אחיו שנשאר לו מכל המשפחה — אחותו נרצחה ע"י הנאצים והוריו שהיו פליטים ברוסיה מתו שם.

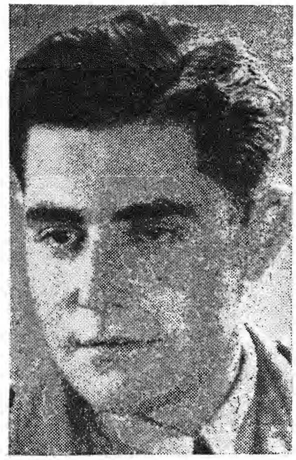
בקיבוץ היה 4 שנים. היה פעיל בכל שטחי החיים ובמיוחד ב„הגנה". החיים בקיבוץ השפיעו עליו ושם באו לידי גילוי כוחותיו הרוחניים והנפשיים. נשא אשה ונולדה לו בת.

בא יום ועזב את הקיבוץ. לא רצה ללכת העירה והשתדל שיקבלו אותו למשק אחר ומשום שלא איפשרו לו, הוכרח לעבור לכפר אתא. עבד כפועל בנין והתכונן להתקבל לטכניון בחיפה להמשיך בלימודים הגבוהים, שכה השתוקק להם.

ב־30 במאי 1948 התגייס לצה"ל. תחילה היה בתע"ש ועבר לחטיבת גבעתי. למרות בריאותו הלקויה (בעיניו ורגליו), סירב לעבור למשטרה, כפי שהציעו לו. השתתף בכל הקרבות לשחרור הנגב.

ובקרב בליל ט"ז בתשרי תש"ט (19.10.48), בפעולת כיבוש חוליקאת, נפל. היתה לו הזכות הגדולה להיות בין פותחי הדרך לנגב. זכרו וזכר חבריו הגבורים לא ימוש מאתנו לעולם.

משה שלם

אליעזר רוזנמן

נולד בזמושץ׳ ביום 11.7.1926, להוריו לוי וטובה רוזנמן.

עלה לארץ יחד עם הוריו בשנת 1933. למד בבית החינוך גן שלמה בקבוצת שילר. גמר את בית הספר העממי בראשון־לציון. נכנס ללמוד בבית הספר המקצועי ע״ש מכס פיין בתל־אביב.

משגמר את לימודיו, התנדב למשטרת הישובים העבריים, בזמן מלחמת העולם השניה. חבר פעיל בהגנה בהיותו בגיל 17.

אחרי החלטת ארגון האומות המאוחדות על יסוד המדינה, התנדב להגנת הארץ, בלווי שיירות ובאימונים לקראת מלחמת השחרור. וביום כ״ד בטבת תש״ח, 9.1.1948 נפל יחד עם 11 מחבריו בסיור אחרי כנופיות בשדות גן יבנה.

זאב פיין

נולד בזמושץ׳ בתמוז 1919 להוריו שלמה ודינה. בן שש הועלה לארץ עם משפחתו, שהשתקעה בעפולה.

כאשר בגר היה בהכשרה במשקי עמק־יזרעאל במשך שנים אחדות ולמד נהגות ומכונאות; היה מטובי הנהגים בקואופרטיב „משמר המפרץ״.

השתקע בקרית־חיים, נשא אשה ונולדו לו שני ילדים.

היה איש־הגנה ותיק וחבר הפל״ים של קרית־חיים. במלחמת השחרור השתתף בהגנת משמר־העמק, רמת־יוחנן ובקרבות בואדי־רושמיה בחיפה.

נפל מכדורי הלגיון הערבי — בשעה שחש לעזרת מכונית אשר נורתה בדרך מהדר־הכרמל — ביום כיבוש חיפה, 22 באפריל 1948.

✶

...אף כי לא היה חייב גיוס, הלך מרצונו הטוב. לפני צאתו לתפקידו האחרון העלים את מטרת נסיעתו, כדי שלא יעכבו בידו...

גם בצאתו להכשרה בעמק — והוא עודנו צעיר לימים — עשה דרכו מתוך החלטה פנימית, ולא שעה להפצרות קרוביו. ואמנם הלך בדרך שבחר לעצמו ובא על סיפוקו.

יפה־תואר וחסון, שופע מרץ והומור. היה מן המצטיינים במקצוע המכונאות וחביב על כל יודעיו; אף הקים תלמידים במקצוע זה.

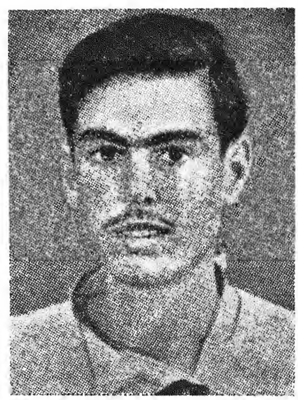

ישראל פלץ

נולד בזמושץ׳, להוריו צבי וליבה, ב־1924. גמר את בית־הספר העממי שם.

ב־1942 נשלח על ידי הנאצים למחנה־ריכוז בקרקוב; ב־1943 הועבר לגרמניה והיה כלוא במחנות־הריכוז בוכנוואלד ומאטהאוזן. שוחרר ב־1945.

ב־1947 עלה לארץ כמעפיל באניה „ארבע חרויות". נכנס להגנה. במלחמת השחרור התייצב ב־3.2.1948 ונפל במילוי תפקידו, בקירבת הכפר הערבי מַרְאַר (בדרום), ב־28.3.1948.

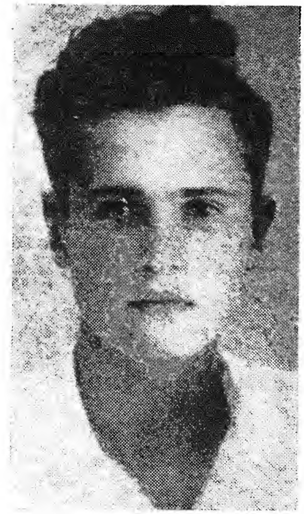

עמירם אוברפירסט

נולד בתל־אביב, ו׳ באלול תרפ״ח, להוריו זהבה וחיים. גמר בית־ספר עממי, ובשאיפתו להיות עובד־אדמה הלך לבית־הספר החקלאי בגבעת־השלושה. לאחר 3 שנים עבר להשתלמות נוספת בבית־הספר במקוה־ישראל. הצטרף לגרעין המקומי שהלך לגבת. לפני פרוץ מלחמת־השחרור נשלח מטעם הקבוצה והפלמ״ח לשמור על קו המים בנגב. כשחזר, השתתף בפעולות סיור נרחבות בגליל המערבי ובפעולות־עונשין שונות.

חלה בקדחת חוזרת, ולפני שהחלים ממחלתו זו — יצא להגנת משמר־העמק. לאחר יום קרבות עזים כבשה מחלקתו משלט חשוב ובשעות הבוקר המוקדמות פגע בו כדור־צלפים, שניתק את פתיל חייו, בד׳ ניסן תש״ח.

אריה אדיר

אריה בן אסתר וצבי אדיר נולד בירושלים ב־11 בספטמבר 1930. בן חודש התישבה משפחתו בתל־יוסף ושם חלפו עליו שנות־ילדותו הראשונות. בן שנתיים עבר עם הוריו לכפר חרות בגוש תל־מונד. גילה ענין רב בחי ובצומח. בן 7 באו הוריו לשכונת־ברוכוב. מקום שם גמר את בית־הספר של זרם העובדים והוסיף להשתלם בביה״ס התיכון במקום. כאשר מלאו לו 15 שנה החל ללמוד בבית־הספר התיכון של זרם־העובדים בתל־אביב.

עודנו צעיר מאד נכנס לשורות ההגנה, ואת כל זמנו הפנוי מסר להגנה; היה בקורס למדריכים בנוער העובד. בהיותו בן 16 גויס ע״י ההגנה לקורס מ. כ. בגדנ״ע, גם מילא תפקידים אחרים ללא לאות ובמלוא האחריות.

קיבל צו גיוס מההגנה, אך דרש שישלחו אותו להכשרה מגוייסת לפלמ״ח, ויצא לקורס של חדשיים. בגמר הקורס נשלח להכשרה. רק ימים מספר הספיק לעבוד בשדות תל־יוסף ונשלח לראש־פינה.

נפל בקרב הראשון על מלכיה, ביום הכרזת העצמאות, ה׳ באייר תש״ח.

*

עוד טרם הגיע לגיל ח״י, נקטעו חייו בהתקפת־גבורה נועזת יחד עם חבריו, בקרב על מלכיה. את גופתו גילו אך כעבור זמן והובא לקבורה בתל־יוסף ב־22 במאי 1949.

חונך וגדל באוירה של אחריות לאומית־סוציאלית. אביו, מהחלוצים הראשונים, הדריכהו להמשכת דרך־גאולה; אמו הנחילה לו את ההכרה המחייבת „עברי כי הנך" וקלט את הצו: „לשרת את העם והארץ באנו". ילדים כמותו, בדור הנפלא אשר קם בארץ, היו כשמואל בימי עלי — „עבדים להשם" ממלאי שליחות אחראית ומסוכנת.

עוד בהיות אריה תלמיד בביה״ס שבשכונת־ברוכוב צירף וכרך יחד: לימודי ביה״ס ואימוני־הכנה לשרת בצבא, חמימות משפחתית עם הקור והטחב שבלילות האימונים־הצבאיים בשדות, השתעשעות ילדותית תמימה (זו היתה כה נדירה) עם רצינות ומתיחות. יצא באישון־לילה מהבית ועשה לילות כימים בפעולות־ההגנה; אולם אז היה יוצא וחוזר, אך עם פרוץ „הקרב האחרון לגאולת־העם", בתש״ח, נטש באחד הלילות את הבית להצטרף לפלוגת־הלוחמים בגליל (ולפי גילו עוד פטור היה מחובת הצטרפות כזאת), ולא חזר.

אמו מעידה בעטוף עליה נפשה: „נפרדתי ממנו אז וידעתי והרגשתי, כי לא יחזור, אולם לא עיכבתי בידו, כי הלא לכך הינכתיו וגידלתיו".

מי יגלה עפר מעיני יל״ג, למען יראה את האשה העבריה החדשה וידע חייה? לא רק בנים אחרים — מלאי עוז וגבורה וכוננות להקרבה עצמית — קמו לנו כעת בארץ הזאת, כי אם גם אמהות אחרות. אֵי תנחומים לאֵם ששכלה את בנה היחיד?

הוי, „אַריק" יקר שבחבורה, חבורת הבנים המופלאים שקמו לאמהות המופלאות!

ד״ר י. רבקאי

פִּנְקַס זַמוֹשְׁץ׳

אפרים קופפר

פנקס חברה קדישא וגמ"ח בזמושץ'

הקדמה

הפנקס של חברה קדישא וגמ"ח בזמושץ', שחלקים ממנו מתפרסמים להלן, נמסר למכון ההיסטורי היהודי בפולין על־ידי קצין הצבא העממי בפולין, אנזל יואכים, ב־5 בספטמבר שנת 1949.

הפנקס מכיל 190 עמוד בתבנית של 25 על 30. עשרים ושנים העמודים הראשונים כתובים על קלף. בדרך כלל נשתמר הפנקס במצב טוב (להוציא את העמודים 43—44 ו־49—50) ומקיף את פעולת החברה קדישא וגמילת חסדים בזמושץ' משנת תמ"ז (1687) עד תרמ"ה (1885).

בפנקס נרשמו הענינים דלהלן:

א. תקנות החברה משנת תמ"ז, מילואים ותיקונים מן השנים 1709, 1723, 1731 ו־1740. נוסח התקנות שנתאשר ע"י האדמיניסטרציה של נסיכות (אורדינאציה) זמושץ' וכן תיקונים קלים, שהוחלט עליהם באסיפות שנתיות.

ב. פרוטוקולים של בחירות, שנערכו בשנים 1710 עד 1865.

ג. הסכמים שנחתמו בין החברה וועד הקהילה מצד אחד וחברת „מבקרים", שקמה בתקופה מאוחרת יותר, מצד שני, וכן הסכמים עם יחידים.

ד. דו"חות מקניות, קבלת נכסים וסכומי כסף ניכרים.

ה. רשימות משתתפים במגביות, שנערכו לצרכי בדק בית, וחשבון התיקונים שהוצאו לפועל.

ו. פרוטוקולים על קבלת פקידים ופיטוריהם.

ז. הרשמת חברים חדשים „מלאדשי" לחברה, שנעשתה בכתב־ידם ממש, לאחר סיימם את תקופת המועמדות, וכן הרשמת ילדים.

ח. פרוטוקולים על קבלת חברים בתנאים מסוימים.

ט. קנסות והוצאת חברים.

י. פרוטוקולים הנוגעים לעניני הקהילה וכנראה שנרשמו בפנקס של החברה קדישא, כדי להוסיף להם תוקף וחשיבות־יתר.

•

חלקי הפנקס המתפרסמים להלן מכילים:

א. את הנוסח המלא של התקנות משנת 1687; מן התקנות שהונהגו לאחר תאריך זה נמסרות רק אלו שאין בהן משום חזרה על גופי הדברים של הנוסח הראשון וההולכים ונשנים („כדי לחזק").

ב. מן הפרוטוקולים המנויים בסעיפים ג', ד', ח', ט' נמסור רק תמצית קצרה תוך השמטת סלסולי־לשון.

ג. מן הנוסחאות המפורטים בסעיפים ב' וז' נפרסם רק את האופייניים ביותר, לצורך הדגמה בלבד.

מן הנ"ל יוצא, כי בבחירת החומר להדפסה העדפנו את הדברים שיש בהם משום תרומה להארת התנאים הסוציאליים ואורח החיים של היהודים בפולין בימים עברו.

•

בטרם ניגש להארת התנאים הסוציאליים הפנימיים ואורח־החיים של הישוב היהודי בזמושץ' על יסוד החומר המצוי בפנקס, מן הראוי להקדים מסקנות כלליות אחדות.

מתוך הפנקס מסתבר, כי החברה קדישא בזמושץ' קמה בתורת מוסד עצמאי, בלתי תלוי בועד הקהילה. לאחר שהחברה נתארגנה מחדש — ולהלן נייחד את הדיבור על שלב זה בפעולתה — אושרו תקנותיה על־ידי שלטונות המחוז הפיאודליים.

תחום פעולתה של החברה בזמושץ' הקיף (כנראה עד לתחילת המאה ה־19) את כל ישובי

היהודים הסמוכים, שנמנו עם האורדינאציה הזמושצ'אית, כגון: טרנוגראד, טומשוב, שברשין, קראסנוגראד, טורבין, יוזפוב ועוד. לכן בסקרנו את התקנות והפרוטוקולים, שומה עלינו להביא במנין את היקפה הטריטוריאלי הנרחב של החברה.

בשער הפנקס רשום התאריך תצמח (תמ"ח). התקנות הראשונות המובאות בפנקס מסומנות בתאריך „ובאמת" (תמ"ז). יוצא מזה, כי תחילתו של הפנקס — במלאות יובל המאה לישוב היהודי בזמושץ'. מן המבוא לתקנות שמשנת תמ"ז וכן מסעיפים אחדים בגוף התקנות מסתבר, כי עוד זמן רב לפני כן היתה קיימת בזמושץ' חברה קדישא, שאף לה היה תקנון משלה. וזוהי הסיבה שבתקנות האחרות המובאות בפנקס מודגש מדי פעם בפעם בהדגשה יתירה, כי תפקידן לחזק את התקנות משנת תמ"ז („לחזק תקנות הקודמים"). כנגד זה הרי בתקנות שמשנת תמ"ז מוזכרות הקודמות להן רק לצורך הוקעת ליקוייהן בלבד. דבר זה אין בו כדי להפליאנו בשים לב לאופיין של התקנות משנת תמ"ז, שמטרתן היתה לשנות את צביונה של החברה מיסודו ולארגנה מחדש.

מה היה טיבה של פעולת ארגון זו? כי, כידוע, בתקופה הראשונה להתהוותו של ישוב עירוני חדש עד להתגבשות יסודותיו הכלכליים ודרכי המסחר והמלאכה בו, אין עדיין מקום לדיפרנציאציה סוציאלית בתחומו ותושביו חיים במצב של שויון מסוים. שויון כזה היה קיים גם בעיר זמושץ', שמייסדה, הקנצלר זאמויסקי, שאף לכוננה לפי מתכונת ערי איטליה בתקופת הרינסאנס. מכאן צביונה הציבורי של החברה קדישא וגומלי חסדים שנוסדו באותה תקופה בזמושץ'. סעיף ג' של תקנות תמ"ז הוא עדות לכך, כי עד לארגונה מחדש שימשה החברה קדישא וגומלי חסדים מוסד המוני. בתוקף התקנות מאותה התקופה אסור היה לשולטים בועד הקהילה לשמש גם כראשי החברה. ואמנם כדי לשמור על צביונה הציבורי של החברה, היתה הנהלתה נתונה בידי פשוטי־עם, שברובם היו מחוסרי נכסים („דלת העם").

בשלהי המאה ה־17 כבר הגיעה זמושץ' למעלת חשיבות רבה בתורת מרכז פרובינציאלי ואף הישוב היהודי בעיר זו גדל ונתחזק מאד. יחד עם זאת הגיע גם לגיבושו תהליך הדיפרנציאציה הסוציאלית — התושבים נתחלקו לעשירים ועניים — והעיר כולה היתה נתונה לשלטון פיאודאלי מובהק. הנה כי כן היתה השעה כשרה לשינוי צביונה של החברה קדישא וגומלי חסדים וארגונה מחדש. המטרה הראשונה היתה סילוק פשוטי העם מהנהלת החברה.

עיון מדוקדק בסעיף ג' של התקנות בשנת תמ"ז מעלה תופעה מעניינת. מתברר, כי „קלי הדעת" שלא מן היראים ושלמים וש„המצוות בזויות עליהם" ממלאים את החובות שמטילה עליהם החברה, עושים כל מלאכה שנדרשת מהם ומקבלים עליהם ברצון את מרותם של הגבאים, שהם מ„דלת העם". לעומת זאת מזלזלים בחובות החברה „אנשי הצורה" ואינם מקיימים אותן, כל עוד בראשה עומדים גבאים אלה. למען „בעלי הצורה" חוברו איפוא התקנות החדשות בנימוק „לעשות חיזוק יותר ממה שהיה כבר לפנים".

לתקנות החדשות שתי מגמות אופייניות אלו:

א. לפלס לפני העשירים בעלי יד תקיפה את הדרך לשלטון בחברה לשם דיכוי כל התנגדות להנהלה החדשה. למטרה זו מיועדים הסעיפים ג', ט', י"ב.

ב. הדגשת ערכה הרב של קופת החברה ומובן שחברים „בידים ריקניות" מקפחים את חשיבותם. מגמה זו מוצאת את ביטויה בסעיפים א', ד', ה', ו', ז', ט"ו, י"ז.

כאמור למעלה, שימשו התקנות משנת תמ"ז לצורך הוצאת הנהלת החברה מידי פשוטי־העם. כעבור עשרים שנה, בשנת תס"ט, לאחר מלחמת שודיה בפולין, שבה היה נתון שלטון העיר זמושץ' בידי תלמיד הישועים ובוגד העם ההטמן מאַזאֶפה, שרושש את המוני העם („שכבת הדל שטוח על פני המחנה"), נתחזק מאד מעמדם של האבירים ומשרתיהם. עם זאת היתה גם בחיי היהודים השעה כשרה לצמצם את קבלתם של פשוטי־העם לחברות הציבוריות (באותה תקופה שימשו החברות המקום היחידי לחיי־ציבור יהודיים). כתוצאה מכך הוחלט אז על תקנות נוספות לתקנות משנת תמ"ז.

סעיף ד' של התקנות משנת תס"ט שולל מאת יהודים בלתי־אמידים את זכות החברות בחברה קדישא.

אם התקנות משנת תמ"ז שימשו רק תואנה לבחירת יהודים עשירים ו„בעלי צורה" בלבד כגבאים, הרי באו הסעיפים ב', ג', ח' של התקנות החדשות וחיזקו את שלטונם האוליגארכי של בעלי הממון.

עברו חמש־עשרה שנה ולתקנון החדש נוספו מילואים (בשנת תפ"ג). הסעיפים י', י"א מונעים

חדירתם של עניים לחברה, ולביצור יתר של הנהלת החברה על־ידי עסקנים עשירים מכוונים הסעיפים ד׳, ו׳, ט׳, י״ב. אך התיקון החשוב ביותר, שנעשה בשנת תפ״ג, כלול בסעיף א׳, המבסס את הקנוניה החדשה בבחירות ושולל הלכה למעשה את זכות הבחירה מאת חברים בלתי־אמידים וכן את הזכות לכהן במשרה כלשהי אפילו מאת חבר עשיר, שירד מנכסיו.

אופייניות להלך הרוח החדש הן גם תקנות כ״ד וי״א החדשות, המבטיחות לגבאים העשירים את הפיקוח המוחלט אפילו על הזכרון לדורות הבאים.

מובן, שלשם ביצור צביונו האנטי־עממי של מוסד, המתבסס בסופו של דבר על חברים העלולים גם הם להתרושש, לא די בתקנות בלבד, ויש צורך גם באמצעים אחרים להשגת המטרה הזאת. לצורך זה הומצאה השבועה, אשר לה מוקדשת תקנה ג׳.

אופיינית העובדה, כי בתקנות המחודשות משנת תמ״ז אין אף רמז קל ביותר נגד הגבאים מבני „דלת העם״ ביחס לאי־דיוקים בניהול עניניה הכספיים של החברה. לעומת זאת מחייב סעיף י״ג של אותן התקנות הכנת חשבון כספי בכל חודש ואילו בשנת תפ״ג — כלומר לאחר ש„אנשי הצורה״ שלטו בחברה במשך עשרות בשנים — נתמעט האמון בהם במידה כזאת, שבמלואים לתקנון של אותה השנה מצויים לא פחות מארבעה סעיפים — י״ח, י״ט, כ״ג, כ״ז — שכולם מיועדים למטרה אחת ויחידה — מניעת מעילות בכספי החברה.

תוצאתם של הריאוגניזציה ושל „התיקונים״ והמילואים במשך 40 שנה היתה, איפוא, סילוקו הגמור של איש־העם מן החברה ועם זאת — מן החיים הציבוריים בעיר.

*

עד כה ניתחנו את שלבי ההתפתחות של התקנון, לאור היחסים הסוציאליים הפנימיים של הישוב היהודי בזמושץ׳. עתה נסקור את השפעת התקנון החדש על פעולות החברה גופה. העובדות המנויות למטה עשויות לשמש הדגמה מוחשת בנידון זה.

התקנות שנתחדשו בשנת תס״ט מגבילות את קבלתם של חברים חדשים רק לאחד בשנה. אך בשנים תפ״ה כמו בשנים תמ״ב נתקבלו הרבה חברים חדשים עשירים, שלא נבצר מהם לשלם סכומי כסף גדולים. לעומת זאת הוצאו מן החברה, לאחר חמש שנות חברות, חברים שירדו מנכסיהם והם אף דרשו במצוקתם החמרית שיוחזרו להם סכומי ההתחיבות החד־פעמית, שהכניסו מראש לקופת החברה. מצד שני לחבר ש„נתן מתנה הגונה״ נמחלים כל חטאיו.

כך, למשל, מתנה „הנגיד והטפסור״ ר׳ יודל לאחר ששילם „מנה יפה״, כי הוא מסכים לרשום את ילדו בחברה לאחר שיונהג סדר בקבלת ילדים אחרים. לעומת זה בעת קבלת הרופא צבי הרש מתנים אתו הגבאים שיוותר מראש על זכות הבחירה שלו.

עובדות אלו הן עדות לתהליך הדיפרנציאציה בחיי היהודים אף במסגרת של פעולות החברה.

נחטא אל האמת אם נתעלם מפעולתה הענפה של החברה, שמילאה תפקיד חשוב של מוסד לעזרה עצמית בחיי היהודים. ביחוד ראוי להעלות על הנס את פעולת החברה בשטח הגשת עזרה לחולים. מן החומר שמכיל הפנקס אנו נמצאים למדים, כי מתפקידה של החברה היה לפקח על חולים ולשרתם ואף לשלוח אליהם את הרופא שעמד לרשותה. החברה סיפקה גם את התרופות הדרושות לחולים, העניקה להם תמיכה כספית ואף דאגה להכנת מרקחות מפירות בשביל החולים בחדשי החורף.

מסעיפי התקנון האחרים יוצא, כי במרוצת הזמן הטילה על עצמה החברה גם תפקידים שהיו שייכים לשטח הפעולה של ועד הקהילה, כמו הנהלת ההקדש והמקווה.

תפקידים חדשים אלה פתחו לפני החברה אפשרויות גדולות להגביר את הכנסותיה ולמלא את קופתה. ואמנם המסמכים המצויים בידינו משמשים עדות לזריזות הגדולה שגילתה החברה בכיוון זה. היא לא הסתפקה בהכנסות מדמי־הרשמה ותשלומי החברים. כשהיתה זקוקה לכסף פתחה את שעריה לפני מספר רב של עשירים וגבתה מהם תשלומי חבר ניכרים. בניגוד לאיסור המפורש שבתקנון, אף מכרה מראש קרקע לקברים. על־ידי סחיטת דמי קבורה מופרזים הצליחה להיות יורשם של נכסים לא ניידים ועסקים.

מן הפרוטוקולים המובאים בקבוצה 8 מסתבר, שהחברה היתה מלווה כספים לועד הקהילה.

עלינו עוד להבהיר את יחס החברה לועד הקהילה. שכפי שהוכחנו למעלה קמה החברה כמוסד עצמאי. במאבקה לשמור על צביונה הציבורי התקינה תקנות שונות לסיכול מגמות הריכוז של ועד הקהילה. אחת התקנות הללו אסרה על בחירת ראשי הקהילה כמנהלי החברה. תקנה מיוחדת שוללת גם את זכות החברות מאת רב העיר בחברה והתערבותו בעניניה.

לאחר ארגונה מחדש בשנת תמ"ז (1687) ותקנות המילואים שלאחר מכן, השתייכו ראשי הקהילה בפועל ומנהיגיה בעבר לכת מיוחסת, שקיבלה לידיה את הנהלת החברה בחזקת מונופולין. לכן המסקנה המתבקשת מאליה היא, כי הסעיפים החדשים שנוספו לתקנון לאחר זמן בענין מניעת התערבותו של ועד הקהילה בעניני החברה, מקורם בשאיפותיהם האישיות של הגבאים וראשי החברה להיות שליטים יחידים בחברה, המבקרים עצמם את פעולותיהם (את משרת רואי חשבונות אנו מוצאים בפעם הראשונה בפרוטוקול הבחירות משנת תקצ"ה).

ויתרה מזו: כשמגיעים זמנים קשים לקהילה חשה החברה לעזרתו של מוסד־אח מעמדי זה. כך היה, למשל, בשנת תקמ"ב כשהיה הכרח להשתיק את מחאת הציבור נגד הכבדת מסי הקהילה („להשבית קול המדהבה") וכן בשנת תקפ"ה כשצריך היה להציל את כבודו של ועד הקהילה, שירד פלאים.

באמצע המאה התשע־עשרה לא היתה עוד מסוגלת החברה הקדושה של „אנשי הצורה" למלא תפקידי צדקה כלשהם, כמו טיפול בחולים וכו'. ידה קצרה אפילו מלבצע חלק מן הפעולות הקשורות בקבורת המתים. כתוצאה מכך קמה החברה „מבקרים ונושאי מיטה".

מן הפרוטוקולים המעטים המצויים בפנקס על חברת „מבקרים" ניתן להסיק, כי דאגתה העיקרית של החברה הקדושה הישנה היתה לרסן את התפתחותה של החברה החדשה. בהתערבותו של רב העיר הונהגו תקנות, המבטיחות לחברה קדישא את המונופולין על ההכנסות ואוכפות על חברת „מבקרים" תלות כלכלית בחברה הישנה.

במידה שמשתקפים בפנקס ענינים הנוגעים לצורות ההווי ולאורח חייהם של היהודים באותה התקופה, אין הם אופייניים לזמושץ' דווקא, כשם שהנסיבות הסוציאליות המוצאות את ביטויין בתקנות אין בהן מן המיוחד לישוב היהודי בעיר זו. נסתפק רק בהערה, שעל התקנות משנת תמ"ט חתומים הרב מבריסק ויהושע השל מברוד. פירושו של דבר הוא, כי צורת הארגון של החיים הציבוריים בשתי ערים ישנות אלו שימשה ליהודי זמושץ' דוגמה בארגון החיים הציבוריים שלהם. אך תהא זו טעות להסיק מדברינו כי אנו נוטים להכללה בענינים הנוגעים לצביונם של ההווי והיחסים הסוציאליים ששררו בעיר. מטבע הדברים הוא, שהיה הרבה מן השוני בגוונים ובבני־גוונים, כמו, למשל, ענין שימור מרקחת־פירות בשביל חולים על־ידי החברה קדישא בזמושץ', התפטרות הגבאים של החברה קדישא בבריסק־קויאבסקי, כסגולה לעצירת מגיפה. בזמושץ' נהגו בעת מגפה לפטר רק את השמש של החברה קדישא.

במבוא שלנו השתדלנו למַצות את הגורם העיקרי בהתפתחות ההיסטורית של החיים הציבוריים היהודיים כפי שניתן להחשיפו בפנקס של מוסד צדקה ציבורי בישוב יהודי עירוני בפולין. אין מזה להסיק, כי לא פעלו סיבות נוספות להנהגתה של תקנה זו או אחרת, לצורך תפקידיה של החברה האמורה, ומתפקידו של החוקר לגלותן ולבררן במידה שיהא בהן משום חידוש.

אמת
מארץ
סות אדם למות
והחזיתו אל לבו
מעט שינות ותנומות
מעט חבוק ידים במשכבו
להזהר במצות רמורת
מה יפיו ומה טובו
יזכה לעולם הנשמות
מקור מחצבו
תצמח
לפק

הפנקס פותח במלים: „זה ספר תולדות האדם ותכליתו". לאחר שהוא מייחד את הדיבור על חשיבותה של מצוות ביקור חולים, הלוויית המת והבאתו לקבורה, נאמר בו: ולכן קיבלנו על עצמנו, אנו החתומים מטה, „לעשות חיזוק יותר ממה שכבר היה מלפנים" ולקיים את התקנות לכל פרטיהן, ואלו הן:

תקנות

שנת תמ"ז (1687)

(העמודים 3—6)

א

תקנה א) עמוד הצדקה: שמחויב כל אחד מבני החבורה זו הקדושה ליתן שני גדולים מדי חודש בחדשו והיתה הנהגה לגבות בכל חודש, וזה מקרוב נתבטלה רק ככלות כל חצי שנה יתן כל אחד בעד ששה חדשים בפעם אחת, דהיינו בח"ה של פסח קודם הברירה ובח"ה דסוכות, דהיינו עי"כ לסלק ומי שלא יסלק בעי"כ ישלים בח"ה דסוכות עכ"פ ולא יעבור כתיב. ורשות ביד הגבאי לעכב מלהעמיד לו את הנר י"כ בבה"כ בעי"כ וכן בח"ה פסח לא יונח לקלפי עד שיסלק כנ"ל. ואף רשות לדחותו מן החברה אם לא ישלם, והגבאי הפ"ח מחויב להניח להכריז זאת בבה"ה קודם עשיית הקלפי בי"ט ראשון דחה"מ של פסח למען ידעו כל בני החבורה שלא יבואו להאסיפה בידים ריקנות כי אם עם צרור כספם באמתחותיהם.

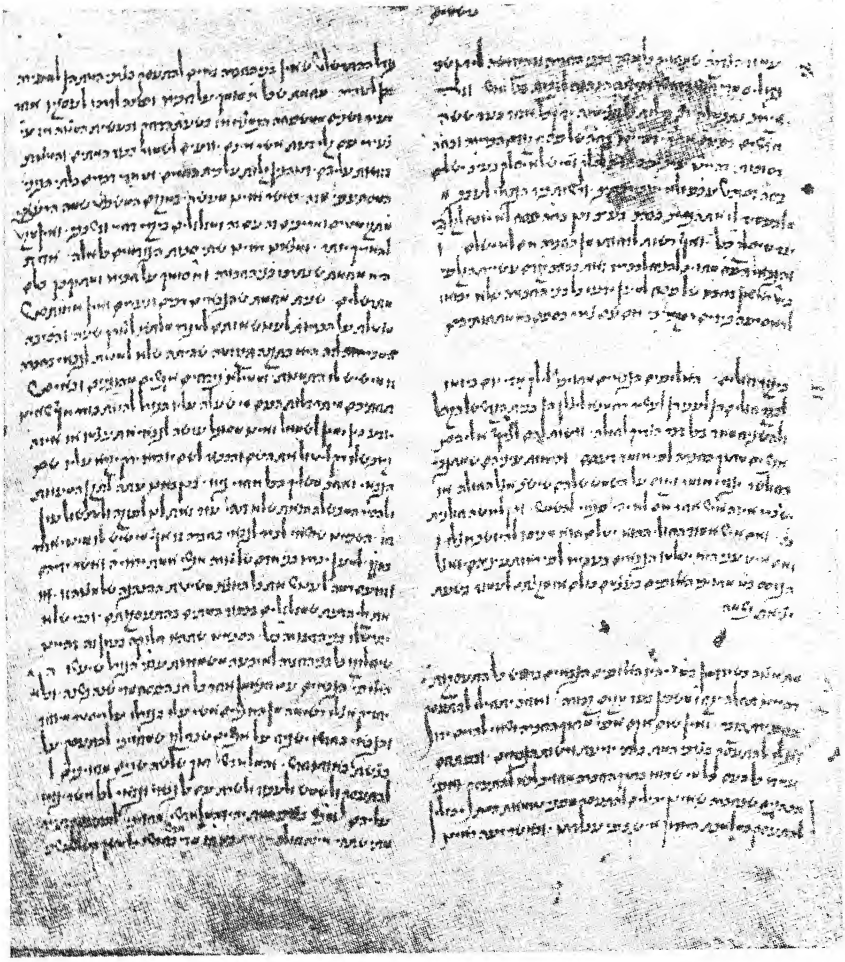
ב) ביקור חולים: האלופים הגבאים מחויבים לילך מדי יום ביומו לבקר חולים הן לעני הן לעשיר רחמנא ליצלן הן בבית הקדש של הקהל ולהשגיח מאד בכל דבר הצריך לחולה, ורשות להם לצרף אליהם אנשים מתוך החברה לפי אומד דעתם. וכראות עיניהם שמתגבר החולשה יגזרו אומר ויקום על השמש שלהם שישב אצל החולה או ישכרו איזה איש אחר אם לא יהי' פנאי להשמש, וכן לאשה חולנית ג"כ, ואם איש אמוד החולי ההוא ישלם הוא מכיסו להיושב אצלו. ואם איש עני הוא ישלמו הגבאים בעבורו לפי ראות עיניהם, ואצל הגוסס ב"מ מחויבים האלופים בעצמם כולם או מקצתם לעמוד בשעת יציאת נשמה.

ג) מת מצוה: כשיזדמן ב"מ יהיו האלופים הגבאים בראש התעסקות דהיינו תחלה יקח משכון בעד מקום קבורה, ואח"כ יתחילו להתעסק בחפירת הקבר ואין שום אדם אפ"י מתוך החברה רשאי להרים ידו ורגלו להתעסק בצרכי המת בלתי ידיעת ורשות הגבאים, ובפתחם יעמדו כל העם, כל מי שהוא בתוך החברה מחויב לבא להתעסק ואע"פ הכהנים שבחברה שאינן יכולין להתעסק מפני טומאת המת יכולין להתעסק במלאכת הארון איש כפי עבודתו, וכאשר רעה ראינו גורל ההתרשלות שאין בני החברה באים להתעסק בצרכי המת הן לחפירה, הן לטהרה, מחמת שכל א' סומך על חבירו ופונה לדרכו לעסקיו. אחד מעיר ושנים ממשפחה הנמצא אז בשעת הדחק ונעשית המצוה אז ע"י צעירי עם קלי דעת אשר אינם יודעים לשמור כבוד המתים והמצות בזויות עליהם, ונוהגין קלות על בית החיים

ושארי דברים בלתי הוגנים המסתעפים מזה, כאשר ראינו מעשה במקום. המשפט שמה הרשע, ומתקוטטים ומריבים זה עם זה ומזלזלים ביקרא דחיי ודשכבי ואין מקום להאריך יותר. ומצאנו ראינו שתי סיבות הגורמים כל אלה אחת היא מחמת שנתרבו בני החבורה וא׳ סומך על חבירו ומתוך כך כולם מתרשלים, שנית מחמת שהגבאים רכים ונערים ואין אימתם מוטלת על הבריות לענוש אותם למגדר מלתא לצורך שעה, והסיבה המביאה לזה היא התקנה הקדומה שהיתה שלא למנות לגבאי בחברה זו מי שיש התמנות וממילא נדחים אנשים מהוגנים ובאים תחתיהם מיתר דלות העם מי שעלה עליו הגורל להיות בורר אף שאינו יודע בין ימין לשמאל ואינו מסוגל עושה לגבאי את עצמו או איזה קרוב שלו רק ליטול את השם והכבוד לשם יוהרא, רק יקרא עליו שם הגבאי ואח״כ משליך הכל אחר גיוו. בכן באנו עתה לתקן המעות ולהסיר המכשלה הזאת שלא תהי׳ עוד זאת לנו לפוקה ולמכשול עון ח״ו, הסכמנו שרשאי לברר לגבאי בחברה זו אף מי שיש לו מינוי אחר בהק״ק למען יבררו בני אדם של צורה אנשי אמת יראי ד׳ ואשר ידיהם וזרועם רמה לענוש את כל היוצא משיטת הנהגה של מצוה זו, או את קלי הדעת שמזלזלים בכבוד המתים בהתעסקותם. וכדי שלא יתרשלו בני החבורה כנ״ל הסכמנו שתהא חלוקה בענין זה דהיינו שיחלקו כל בני החברה לארבעה משמורות עפ״י הגורל שיעשו האלופים הגבאים עם הנאמן אחר כל חג הפסח מדי שנה בשנה וכל א׳ יחזיק אצלו הרשימה מן האנשים אשר עלו בגורלו על ריסטר מיוחד והגבאי בחדשו ישגיח על אנשים שבחלקו שמחויב להתעסק על כצש״ת באותו חודש. והמלודשי תוך שלשה שנים מחויבים להתעסק ולשמש ולעבוד ולשרת עם כל גבאי וגבאי לכל אשר יגזרו עליהם ומכ״ש בצרכי המת יהיו המלדשים מחויבים להתעסק תדיר מתי שתהי׳ איזה חולה או מת ב״מ ח״ו מידי חודש בחודשו כל השלשה שנים, ומי שיעבור במזיד בלי שום אונס ולא יבוא להתעסקות במשמרתו יעשה לו הגבאי בחדשו כל הכפיות ונגישות כאות נפשו, ובאם שיהי׳ טרוד מאד במחייתו או אנוס ושארי טרדות בני אדם, מחויב עכ״פ לשלם כדי לשכור במקומו איש אחר שיתעסק במקומו בחפירת קבר דהיינו ששה גדולי׳ בימות החמה, ותשעה גדולי׳ בימות החורף. אָכן אותם אנשים שאינם אז בעיר אינם צריכים ליתן רק שלשה גדולים בכל פעם שלא יתעסקו בחודש שלו, ועל זה יהיו האלופים הגבאים מזורזים לזרז את אחרים העולים בגורלם שתהי׳ המצות נעשים כתקונן, ולהאלופים הגבאים בכלל ואף לפה״ח בחודשו לבדו נתונה הרשות וכל תוקף אמיץ כח ליקח משכון מן המתרשל בלי שום שאלה. כ״ש וק״ו כשירגיל ח״ו איזה איש קטטה ומריבה על בית החיים או בשאר מקומות ומכ״ש במסיבת החברה הקדושה כולם או מקצתם, או שיוציא דבר מגונה מפיו על אחד מבני החבורה או על איזה עסק הנוגע לחברה זו הרי להם מקל ורצועה לענוש אותו כרצונם תיכף במקום שחטא האיש בליעל ההוא בלי שום נשיאות פנים לו או למשפחתו ולא ברחוב תלין משפט כזה רק יחריצו אליו פס״ד תיכף ומיד ושיקיים אותו תיכף כל אשר יצא מפיהם למען ידעו כל עמי הארץ כדת לשמור פתחי פיו ולשונו ישמור מצרות נפשו.

ד) מעות קבורה: הרשות ביד האלופים הגבאים להעריך בעד מקום קבורה ובעד קרשים אשר המה נותנים לצרכי ארון המת כפי אומד דעתם, ואם המת הי׳ איש אמוד ועשיר מסויים ובדעתם לצרף אליהם את הפה״ח או שארי מנהיגי הקהל הרשות בידם.

ה) ברגלים כשקורין מתנת יד או בי״כ כשמזכירין נשמות לא יעשה הש״ץ אל מלא רחמים לשום אדם הן שהוא מבני החברה הן שאר כל אדם כי אם כשיתן משכון תחילה, אך בענין התשלומין בעדו יש חילוק בין אנשי החברה לשארי בני אדם איש חברה יתן ז׳ גד׳ בעד אמ״ר ושאר כל אדם מחויב ליתן ט״ו גד׳.

דף מן התקנות של שנת תמ"ז (1687)

ו) אמ״ר שעושים האבלים בשעת אבלם, מחויבים תחלה לפשר את עצמם עם האלופים הגבאים וטרם שיתפשר כנ״ל לא יעשה הש״ץ שום אמ״ר.

ז) העולה לס״ת בימים נוראים וברגלים ינדב ג׳ ג׳ עכ״פ לחברה זו ואף שלא ינדב עם כל זה חייב ליתן בעד כל פעם שעלה לס״ת כנ״ל. הש״ץ יעשה מי שבירך להאלופים הגבאים עם כל החברה בכל רגל וימים נוראין. בכל חול המועד של סוכות ופסח יתאספו האלופים הגבאים ויצרפו עליהם עוד אנשים דחברה זו לעין ולפקח בכל דבר הצריך תיקון בחברה קדושה זו.

ח) ביום שני דחה״מ פסח יעשו ברירת הגבאים עפ׳ פתקא כנהוג ובאסיפת כל החברה כולה ומי שלא יבוא לאסיפה ההיא לא יניחו אותו לקלפי וכל מי שלא יסלק בעד ששה חדשים לא יבא לקלפי כנזכר לעיל. וכן המלאדשי בשלשה שנים הראשונים לא יבואו לקלפי, גם לא יהיו רשאים המלאדשי להיות גבאים, וסדר הברירה זו יהי׳ עפ״י פתקא כנהוג להוציא מן הקלפי חמשה בוררים, ופסולי קורבה פסולי׳ זה עם זה כמו בברירת הקהל, ואותן בוררים הכשרים יעשו ארבעה גבאים, ובאזהרה שיחוו דעתם לשם שמים ודבר המסור ללב נאמר בו ויראת מאלקיך.

ט) איזה מהבוררים שלא היה לו מעולם שום מינוי בהק״ק ולא היו עדיין גבאי בחברה זו אינן רשאין לעשותו לגבאי, אם לא אחד מתוך החמשה בוררים רשאין לבררו כנ״ל, ולא יותר מאחד.

י) שכירות להשמש שנותנים לו מדי שבת בשבתו כנהוג יתן לו ארוחת תמיד מידי שבוע בשבוע ובימים טובים וימים נוראים אם הם חלים באמצע שבוע יתנו לו כפל באותו שבוע אך אם יום א׳ של יו״ט וימים נוראים חל בשבת אינו מגיע לו כפל.

יא) אין בכח הגבאים להלוות מעות צדקה לשום אדם בעולם הן יחיד הן רבים אפילו במחיר ואפילו להיותר אמוד ועשיר גדול ובטוח מאד, עם כל זה אינם רשאים להלוות לשום אדם כלל וכלל.

יב) כדי שלא תהא עוד זאת לנו לפוקה ולמכשול עון אשר רבים מעמי הארץ ובני הנעורים המנוערים שמזלזלים במצות ה׳ העומדים ברומו של עולם, אשר בהתקצפם ותעל שועתם וצחנותם לבעוט בחברה הקדושה ונעשים כתוהים על הראשונים אשר בכנסו לתוך החברה ואומרים בפה מלא שאינם רוצים להיות עוד בתוך החברה ונמצא המצות בזויות עליהם, והגם שלא עלתה בידם אלא רגזנותם שמרוב שיחם וכעסם הם מתכעסים בהבליהם ובהבל פיהם שיש בה חטא ואשמה ורשעה וגוררת עון על עונם אל יבואו בצדקת ה׳ וסוף כל סוף כאשר נח רוגזם יזעף לבם שאינם ברשותם ומתחרטים על הדיבור הקשה שכבר יצא מפיהם ומוטל עליהם, בכן הסכמנו לעשות משמר למשמרת שבאם המצא ימצא איזה איש אשר יעקם שפתיו לבטא להרע איזה דיבור כזה, אבד ממנו חזקת החברה ושוב אין לו תקנה אף אם יתן בעפר פיהו לבקש ולחנן בפישוט ידים ורגלים רק יהי׳ נדחה דוקא מן החברה הקדושה יהי׳ מי שיה׳ כקטן כגדול, וגם יתן קנס בלי מחילה שני טאליר ישינים, וזה לא יפטור אותו מתשלומין הנשאר חייב שהוא חייב לתוך החברה, וע״י זה נפש כל חי ורוח כל בשר איש ימלא רתח וחלחלה להיות נזהר שלא יבהל על פיו ולבו אל ימהר להוציא דבר שאינו הגון, ובאם שעפ״י ראות עיני הגבאים ובאסיפת כל החברה, לא יהי׳ האיש ההוא כדאי להיות נדחה מן החברה לגמרי, אזי עכ״פ בזאת יכופר עונו שיהא דינו כדין המלאדשי כאילו בו ביום נכנס לתוך החברה הן לענין התעסקות הן לענין שלא יבוא לקלפי ושלא יהא נמנה לגבאי משך שלשה שנים וכל שארי פרטי דברים הנאמרים עליו מלבד הקנס הנ״ל יתן במיטב.

יג) כל פרנס חדש ככלות חדשו מחויב לאסוף את הגבאים האחרים דחברה זו שיעשו עמו חשבון צדק ההוצאות והכנסות שהיו לו בחדש פרנסתו וכל מה שיגיע לגבאי ההוא עפ״י חשבון, מחויבים המה ליתן לו תיכף קוויט בכ״י הסופר ויחתמו עליו. וכל מי שלא יהיו לו קוויט כזה לא יקובל ממנו שום פרוטה בחשבון כלל וכלל.

יד) יש רעה חולה ראינו תחת השמש והנה צדיקים קבורים וממקום קדוש יהלכו ואין להם מנחם ומתנחם הולכים לבית עולמם ערירים מבלי השאיר להם מי שיתעסק לקבוע מנין להתפלל שם בעשרה כמנהג תוך שבעה ימים לאבילות ב״מ. בכן מחויבים בני החבורה להתפלל במנין כל שבעה ימים של מת כנ״ל והחיוב מוטל ביותר על הגבאי דאותו חדש לילך לשם עם האנשים אשר באמתחתו.

טו) בענין ליקח משכון בעד מעות קבורה בעוד שהמת מוטל על הארץ הרשות והכח ביד האלופים הגבאים להעריך לפי ראות עיניהם לבד. ואין הזט״ע רשאים להזדקק להוסיף או לגרוע רק כאשר יעריכו כן יקום, וכן ליקח משכון על קנס מכל מי שיפצה פה לדבר סרה על כלל החברה קדושה זו ומכ״ש הנוגעים להעדר כבוד הגבאים אף מי שאינו בתוך החברה אין להזט״ע להזדקק בשום אופן.

(תקנה טז אינה רשומה בפנקס.)

יז) תיקון הגון נכון הוא שאין שום אדם יהי׳ מי שיהי׳ רשאי לחדש שום דבר על בית עלמין דהיינו להעמיד מצבה או לגדור את הקבר בנסרים וכיוצא בזה בלתי רשות הגבאים דחברה זו, ומחויב ליתן לתוך הצדקה לא פחות מן שלשה זהב כשיניח לגדור איזה קבר, ולא פחות מן טאליר ישן בעד העמדת מצבה, ולאנשים אשר בתוך החברה יהי׳ קולא בנדון זה שאינו צריך ליתן רק זהב טו״ג מן הגדר, וארבעה זהובים מן העמדת מצבה, ויהי׳ דוקא בידיעת הגבאים כנ״ל.

יח) מכאן עד סוף העמוד הנחנו חלק לא שיבוא שום אחד מבני חבורה על החתום בכאן. כי אם הנחנו מקום להתגדר לכתוב עוד איזה פרטי דברים, אשר נצטרך מכאן ואילך לתקן איזה תקנה שיהי׳ לצורך שעה עפ״י מוסכם החברה קדושה באסיפה שלימה.

יט) כהיום עפ״י מוסכם האסיפה מלאה נתחדש תיקון נכון לפי העת והזמן של עכשיו שהבוררים בכל חה״מ של פסח יבררו שני ראשים מתוך אנשי החברה זו אשר יהי׳ שייכים לכל הדברות והאמירות וצויים ולכל אסיפות אשר יתאספו האלופים הגבאים לכל דבר גדול וקטן שיהי׳ שייך להחברה ההיא יקראו אותם ג״כ אליהם, ואין בין מנוי הראש דחברה זו, אלא פרנסות בלבד, דהיינו הגבאים יהיו פרנסים כל אחד בחדשו כסדרם, ולהראשים לא יהי׳ שום פרנסות כלל, וזולת זה יהי׳ שייכים לכל דבר שבעולם כמו הגבאים רק לפרנסות ולהוצאות ולהכנסות לא יהיו שייכים הראשים, והחשבונות שלהן יהי׳ בפניהם.

כ) זאת ועוד אחרת ראינו מעשה ונזכרנו הלכה למעשה שבאם ירצה איזה איש או אשה לקנות לעצמו בחייו איזה מקום קבורה מחויבים הראשים והגבאים של החברה לברר אליהם עוד ארבעה אנשים חשובים מסויימים מתוך החברה ועפ״י רוב דעות של כולם יקום הדבר.

כא) מהירות מביאה לידי טעות, מה שנכתב לעיל במוסכם האסיפה מליאה תקנה חדשה להוסיף לברר עוד שני ראשים שיהיו שייכים לדבר גדול וקטן בטעות נכתב, באשר בפירוש נאמר לכתוב בשעת אסיפה שיהיו השני ראשים שייכים רק לדבר גדול, דהיינו למכור מקום קבורה בחייו ושאר דברים כיוצא בזה. או ליקח משכון על סך גדול דהיינו מן ארבעים וחמשה זהב׳ ומעלה וכיוצא בזה הנקרא דבר גדול, אמנם מן מ״ה זהוב׳ ולמטה ושארי דברים הרגילים תמידים כהלכתם עכצש״ת, אין להראשים שום שייכות כלל, כ״א

האלופים הגבאים לבדם יתנהגו בכל הלכותיהן כמנהגם מקדם וחלילה לגרוע כחם בזה בשום אופן.

כל התקנות המבוארים בדפים הקודמים יצאו מאתנו באסיפה מלאה, דברי הח"מ בחנוכה בחסד ובאמת יכופר עון לפ"ק.

הנעשה בעת אשר אנחנו היינו גבאים בצדקה וחברה זו ועל פינו נתיסד הכל אל אדני פז במוסכם כל החבורה קדושה ביום הנ"ל.

נאם נפתלי הירץ בן לא"א החסיד מוהר"ר אלחנן ז"ל.

שנת תס"ט (1709)

(ע"ע 23־24)

ב

לא כל העתים שוות בכן תקנות הקודמים שהועמדו לפי עת וזמן ימים הראשונים שהיה טובים מאלה והאידנה לפי עת וזמן ספוג ומשפיך מכניס בזו ומוציא בזו לפי הדור האידנא נתחדשו תקנות לבל יזיזין ובל ימוטו יסודותיהן מכל האמור למטה עפ"י הנבחרים לבעלי תקנות מכל החברה הקדושה דג"ח ובצירוף הראשין והגבאים דהחברה ושארי השייכין לחברה ההיא נעשה ביום.

א) התקנות הקדומות הנעשו ביום עפ"י הנבחרים מכל החברה בצירוף כבוד מו"ה שמואל צבי הירץ נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק בריסק יקומו בכל אופן וענין בעולם. ואלו הן בכל שנה ושנה הבוררים יבחרו במקום איש א' שיהיו במקום הנחסר מן הגבאים או מן הראשים ודינו כדין הגבאים וראשים בנדון הפיסול קורבה בלא פלוג.

ב) הבוררים לא ימנו ראש להחברה ההיא כי אם עכ"פ שעברו עליו שנים עשר שנים אחר נישואין וכבר היה גבאי לתוך החברה או מזט"ע או גבאי צ"ג או דיין, ולא זולתם.

ג) (תקנה זו היא בחלקה חזרה על התקנות משנת תמ"ז, בהוספה האומרת:) ואינם רשאים הבוררים למנות שני גבאים חדשים תוך החברה שלא היו מעולם גבאים בחברה ההוא כי אם את גבאי אחד בכחם למנות ולא שנים בפעם אחת.

ד) החברה קדושה אינם רשאים לקבל להחברה רק איש אחד בכל שנה ולא יותר ויהיו שייכים לקבלת איש ההוא הגבאין והראשין ועכ"פ יעלה נתינתו ארבעה טאליר ישנין במזומן מלבד ז' ג"ד כנהוג.

ה) איסור גמור למכור לשום אדם מקום קבורה בחיים יהיו מי שיהיו אף שירבה מוהר ומתן לא ישמע ולא ירצה לא בשום ענין בעולם.

ו) (תקנה זו מַקנה זכות לגבאים לחַלק עליות בימים הנוראים בבית־המדרש השני.)

ז) המנוים בכל שנה שנה יוכתב תיכף בפנקס מי הם הראשין והגבאין והבמקום ולא יעברו.

ח) הבוררים לא ימנו לגבאי כי אם עברו עליו ששה שנים רצופים אחר קבלתו לתוך החברה ואצ"ל שיהי' מיום חתונתו ששה שנים ואף שנתקבל קודם החתונה לא יתחשבו השנים מקודם החתונה. כל הכתבים והפנקסים של החברה יהיו מונחים תוך התיבה והתיבה תעָמוד אצל הראש והמפתח ביד הגבאי והתיבה תהי' במקום המשתמר כגון כיפה של אבנים והמפתח יהיו בחוזר חלילה אצל גבאי החדש.

התקנות הנ"ל נעשו ביום הנ"ל ובתוכם גם ניתוסף ליפוי כח ולחזק תקנות קודמים הנ"ל וכהיום הזה עוד ניתוסף עליהם הנזכרים מטה תקנות הללו.

ט) התקנה קדומה אשר הרגישו (!) לחזק כל מי שעלה עליו הגורל שילך על בית עלמין ובאם לא ילך בעצמו מחויב ליתן נתינה ששה גדולים בימי הקיץ ותשעה גדולים בימי החורף וראינו שהיא חומרא שיבא לידי קולא ובכל הקלנו עוד בדבר הזה והלואי שיעמדו כאלה בזמנים הללו שהפרוטה אזלת מהכיס, שכל מי שלא ירצה לילך בעצמו כשהגורל יעלה עליו מחויב ליתן שלשה גדולים בימי הקיץ וחורף שוים לנתינה זו וזה דווקה כשיתן מרצונו הטוב בפנים יפות ובאם שלא יסלק תיכף אזי מחויב הגבאי חדש ליקח ממנו משכון על שנים עשר גדולים וזאת יחשב לכל פרנס החדש בחדשו בעד מזומן בהכנסה שלו.

י) המשכון אשר יותן בעד מעות קבורה לא ינוח יותר מן שלשים יום. ובאם שתהיו המניעה מצד הבע״ד שלא יתפשר עמהם אזי מחויבין הגבאין להניח לשום בשומת ב״צ המשכנות ולהתרות בהבע״ד ולמוכרם על פי הערכה אשר יעריכו אותו עפ״י התקנה הנזכר מטה.

יא) בנידון הנזכר בתקנות ישנות שהרשות ביד הגבאי ליקח משכנות לבדם בלא צירוף להראשים עד חמשה וארבעים זהב וכהיום שבעו״ה שהעולם חוזר לאחוריו ושכבת הדל שטוח על פני המחנה הקלנו בדבר הזה שאין בכח הגבאין ליקח לבדם בלא צירוף הראשים כי אם עד שלשים זהוב, ומשלשים זהוב ולמעלה מחויבין לצרף גם הראשים, ואף גם זאת אם גבאי אחד יאמר רוצה אני לצרף גם הראשים כי דעתי ליקח יותר מן שלשים זהב אזי אפילו הגבאין לא יסכימו על צירוף הזה מחויבין לשמוע הגבאי ההוא ולצרף הראשין וכשמצרפו הראשים כנ״ל אז אינם רשאים הגבאים לפשר עם הבע״ד בלתי הראשים, ומששים זהב ומעלה חייבים לצרף את כבוד הרב נר״ו דקהלתינו דהאידנא, ודינו כדין הראשים הנ״ל.

יב) עכצש״ת אם יעמד אחד מבני החברה הנ״ל וירצו היורשין ליתן תיכף במזומנין דוקא ליד הגבאין ששים זהב מזומן ולא שוה כסף כלל אין בכח הגבאין והראשים הנ״ל ליקח ממנו שום משכון אפילו על פרוטה אחת רק בנתינה הנ״ל פטור ממעות קבורה. אמנם אם הגבאים והראשים כלם כאחד יסכמו ליקח ממנו יותר מסך ששים זהב אזי מחויבין לצרף גם הרב דהאידנא, וכאשר יצא מפיהם כן יקום. וכל העילוי הנ״ל בנדון הצירוף על כבוד הרב נר״ו דהאידנא בהיות שמנעוריו נתקבל לתוך החברה וכל ימיו היתה עבודתו באמת ובתמים גמילות חסד וחלף עבודתו נוצר תאנה יאכל פריו לו לבדו ניתן היתרון ולא לזולתו לשום רב אחר שימלא מקומו, הס כי לא להזכיר לקבלו בנידון החברה הנ״ל, וקבלנו עלינו בחרמות ושמתות ונדוין עלינו ועל הבאים אחרינו חלילה לעבור לצרף שום רב אחר להחברה הזה בחומר עונשין וקנסים מרובים ובהעברת התמנות של הגבאין והראשין לא יזכר ולא יפקד לקבל הרב וחלילה לקבל שום רב לתוך החברה בחומר עונשין וקנסין.

יג) (חוזרת על החובה של גבאי־החודש היוצא, למסור דין־וחשבון.)

יד) בכל השנה כולה לא יעלה הוצאת פיזור אכילה שתהי מה שהוא לחיזוק החברה של הגבאים והראשים יותר מן מאה זהב ובתוכם גם הוצאות פסח וש״ע והיו בכלל מאה זהב הנ״ל.

טו) הוצאות על ענינים שארי הוצאות שבתוך החברה עד ארבעים זהוב מה שיוציא הגבאי בחודשו יהי׳ חילוף הנ״ל עפ״י ידיעת עוד גבאי אחד ומארבעים זהב ולמעלה מחויבים להיות בידיעת השלישי או גבאי או ראש.

טז) (חוזרת על התקנה של „פסולי קורבה״.)

יז) וכל יתר תקנות ישינות הקדומין מה שאינם סותרין התקנות הללו הזה בתקפם ובגברתם בכל פרטין ודקדוקיהן וכלולתיהן.

יח) קנס של העובר על התקנות הנ״ל חדשים גם ישנים מלבד ביטול המעשה אשר יעשה הן הגבאים והראשים והבוררים שאין ממש במעשיהם מלבד זה יוקנס עשרה טאליר ישנים, ויוסר עטרת כבודו שלא יהי׳ לו כלפי עכ״פ שלש שנים רצופים ולא שום התמנות תוך החברה ההיא.

התקנות האלו דמעבל״ד ובעבר הזה הועתקו מלה במלה מגוף התקנות בה׳ הרב המאה״ג הגאון המופלג כבוד מ׳ שמואל צבי הירץ וה״ה המנוח מהר״ר אורי והרב מוהר״ר יושע העשל מבראד והרב מה׳ וה״ה ליבר.

בדבר החלוקת כבוד שחלקו לי החברה הקדושה בצירוף בעלי התקנות יתר שאת מאשר היה להרבנים קודמים שיהי׳ החיוב על הגבאים והראשין באם שירצו ליקח יותר משישים זהוב לצרף אותי עמהם כנזכר מעבר לדף בכן אנוכי מעצמי הנני מוחל על כבודי הנל׳ ורשות ביד הגבאין והראשין לבדם ליקח אף יותר מסך ששים זהוב כאשר היה הכח והעוז בידם משנים קדמונים וגם הגדר הנ״ל אשר גזרו במע״ל כנדון הרב החדש שיהיה אחרי לבל לקבלו לחברה כנז׳ שם באריכות היא בכל תוקף ועוז ואף ידי תכון וזרועי תאמץ לבל ימוט לכל הנאמרים מעל״ד בתקנה ההיא הלא כד׳ הבא על החותם.

היום חי׳ אייר תיו עיין ואו לפ״ק

נאם הצעיר נחמן החו׳ בק״ק זאמאָשטש.

שנת תפ״ג (1723)

(ע״ע 38־39)

ג

הן עמדנו לפקח בענייני תקנות הקודמים בהחברה הקדושה מה שצריך לתקן לפי העת והזמן דהאידנה. ומה שצריך להוסיף עוד על התקנות הנעשים בהימים הראשונים, אשר גדרו גדרין וסייגין ומקום הניחו לנו אבותינו להתגדר, ולעשות משמרת למשמרת למען לא תמוט יסוד מעמד ומצב החברה, ואנחנו הח״מ נבחרנו לבעלי תקנות מכל החברה הקדושה, וכל אשר יצא מפינו, וכתבינו כן יקום, ואלו הן התקנות.

א) בענייני הקלפי נזכר בהתקנה הקודמת שיהי׳ קלפי לכל א׳ שהמה בהחברה כקטן כגדול, בלא פלוג, אך שראינו כעת שהרבה מכשולות יצאו מזה אשר לא נתנו לכתוב, ואין מהראוי ונכון להיעשות כן בכן עשינו סייג וגדר שלא יונח לקלפי מי שלא יתן לסכום עכ״פ לא פחות משני טאליר ישני׳ לשנה. אמנם מי שיהי׳ בתוך זט״ע, או גבאי דצדקה גדולה, או גבאי להחברה ואצ״ל ראש בהחברה או דיין אף שאינו פורע מס מחמת התמוטטותו, ומקדם היה פורע מס יהי חיוב קלפי כמו שארי בני החברה. רק שלא יהיו לו שום התמנות בחברה אף במקום, אם לא שיתן סכום הקצוב למטה ואותן אנשים שאין נותנין ב׳ טאליר סכום לשנה, וגם לא הי׳ להם שום התמנות הן בהחברה או בתוך הקהלה יהי׳ להם קלפי בפני עצמן לברור א׳ מהן עפ״י קלפי, ואותו שיעלה מהקלפי שלהם ינוח בתוך הקלפי דהחברה.

ב) בנדון הפסולים המה עד שלישי ברביעי ולא עד בכלל, ושלישי בשלישי בחד בעל דינו כמו שלישי ברביעי וכשר, והפסולין אסורין באיסור כולל, הן לברירה, ומכ״ש לשום התמנות בהחברה להיות פסולים הנ״ל ראשין או גבאים, אף ראש וגבאי, ובכלל הפסולין נכללו גם שותפין לשנה.

ג) הנהגת הבוררים מחויבים לקבל באלה ובשבועה לבל יעברו שום תקנה השייכים לברירה והתמנות ואחר עשיות ההתמנות יאספו עליהם הראשים והגבאים שגם המה יקבלו עליהם באלה ובשבועה שלא יעברו על שום תיקון השייך להם אף על קוצו של יוד.

ד) הבוררים אינם רשאין למנות לגבאי או ראש, ובמקום, אם לא מי שנותן שלשים זהב סכום לשנה, חוץ קרופקי ושארי נתונות אך מי שהי׳ בתוך החבורה גבאי או ראש, אף שאינו נותן רק עשרים זהב סכום כלא קרופקי כנ״ל, רשאי להיות לו התמנות. ודוקא שיהי׳ לו ארבעה דעות ודעת עצמו נחשב ג״כ לדעה א׳. ואותו הנותן פחות מעשרים זהב סכום, ובשעת הקלפי ירצה להשלים עד עשרים או ירצה להשלים עד שלשים בכדי שיהי׳ לו קלפי או התמנות, אזי אינו מועיל לו השלמה.

ה) מי שיש לו שום התמנות בתוך זט״ע או גבאי דצדקה גדולה אינו רשאי להיות לו שום התמנות בהחברה זו, ודיין רשאי להיות לו התמנות בהחברה.

ו) (תקנה זו מוסיפה, כי „ראש״ שנבחר מחדש צריך גם לשאת את התואר „מורנו״.)

ז) הבוררים מחויבים לברור גבאי אחד מחוץ לעיר.

ח) דיני מלאטשי מבואר למטה.

ט) הראשין והגבאין דהחברה זו אינם רשאים להיות יותר מן שלוש שנים רצופים מהיום ומה שעבר אינו מן המנין. ולראשים יהי׳ עלוי זה, כשיהי׳ להם שלשה דיעות חוץ דעת עצמן רשאי להיות אף בשנה הרביעית ואם דעת כולם מסכמת יכל להיות אף בשנה החמישית.

י) מי שירצה להכניס עצמו להחברה מחדש אינם רשאים הגבאין והראשים ליתן לו שום כתב או איזה הבטחה לקבלו לתוך החברה, רק מי שיעורר לבבו להיות גומל חבר יטריח את עצמו בשירות התעסקות מעצמו, הן ללון אצל חולה ר״ל, והן השירות על בית עלמין וכל שאר התעסקות בהחברה ועכ״פ משך שתי שנים ובכלות שתי שנים כשיראו הראשון והגבאים דהחברה שיהי׳ אז, שהוא עסקן גדול וכונו לש״ש אזי הרשות בידיהם להכניסו להחברה, ועכ״פ לא יפחות מתקנות הקודמין הן בענין הנתינה ליתן עכ״פ ד׳ ישנים והן בענין המלאדשי כמבואר שם ובהסכמת כולם ואחד יכול לעכב.

יא) מהיום והלאה איש אשר מחדש יבוא ויכנס לתוך החברה חלילה לו לעלות במעלות לחתום בראש או באמצע דף של החתומים כאשר ראינו עין בעין שדחקו חתימתם במקום אשר יכלו, רק תהי׳ חתימת איש ההוא באחרונה תחת כל החתומים במקומו ובזמנו ובפני כל החברה כמבואר בתקנות הקודמים.

יב) בכלות ימי מלאַדשי ויגיעו הימים להיות לו קלפי אינם רשאין למנותו לגבאי או ראש או במקום עד אחר שלש ברירות ועד בכלל.

יג) (מאשרת את התקנה הקודמת בדבר מַשכונות.)

יד) (בלתי־קריא.)

טו) (מאשרת את התקנה הקודמת בדבר דמי־קבורה.)

טז) כשיחלה משרת או משרתת בבית בעל בית אינו רשאי השמש לקבל אותו החולי להקדש בלתי ידיעת גבאי פה״ח, וגם הגבאי אינו רשאי לצות לקבלו עד שיתן בעל הבית צורך פרנסתו על שני שבועות.

יז) אחר חג השבועות מחויבים הגבאים לטגן כל מיני טיגון להיות בידם מזומן לצרכי החולאים וזהו צדקה לענים וג״ח לעשירים בעד ממונם וכשלא יהי׳ להם מעות מזומן החיוב על כל הגבאין ליתן מכסו חלק כחלק.

יח) (חוזרת על התקנה הקודמת בדבר מסירת דין־וחשבון חדשי, ומוסיפה:) ואם יהי׳

ההכנסה יתר על ההוצאה הן במזומן והן משכנות מחויב אותו הגבאי למסור ליד הגבאי שלאחריו ולא יעבור כתוב ובאם שיהי׳ לאיזה גבאי שלפניו איזה חוב משנה שעומדים בו אז יגובה רק החצי מהכנסה היחידה והחצי הנשאר יתן לגבאי שלאחריו ובסוף שנה יהי׳ חשבון צדק ביניהם אם יהי׳ לאיזה מהן איזה חוב יראו שיהי׳ שוין בענין חוב.

יט) (חוזרת על התקנה בדבר הטמנת הפנקסים.)

כ) (חוזרת על התקנה בדבר התשלום בעד „אל מלא רחמים".)

כא) באסור גמור לגבאי פה"ה להעמיד מצבה אס ציון בלתי ידיעת גבאי שני ויורשם בפנקס אותו הכנסה מהמצבה או ציון.

כב) אין בכח הגבאי הפה"ח ליתן לאיזה עני הגון או לאיזה סיעות מצוה יותר משני זהב בלתי ידיעת שני, וחמשה זהב צריך בידיעת ג׳ גבאים.

כג) (חוזרת על התקנה הקודמת בדבר דמי־חבר. התקנה הנוכחית מחייבת את הגבאים לרשום בפנקסים את ההכנסה.)

כד) בקעה מצאנו וגדרנו גדר שרעה ראינו שכל א׳ וא׳ כותב על המצבה מה שרוצה ומשבח את המתים יותר מדאי מה שבודאי לא ניחה להמת לספר בשבחו יותר מדאי בכן איסור גמור הוא לרשום על המצבה כ"א בידיעת הראשים והגבאים והמה ירשמו על הניר וכפי הרשמה שלהם כן ירשמו על המצבה.

כה) שכירות השמש לפי העת וזמן לא יותר מן זהב טו"ב (בתקנה זו נקבע התשלום לשמש בעד שמירת המתים.) און ואזהרה על השמש להודיע לפה"ח אם יש איזה חולי תוך העיר או חוצה לה יהי׳ מי שיהי׳ עשיר או עני וכל שלשה ימים מחויב השמש לילך על בית העלמין לראות מה שצריך תיקון וכשיצוה הפה"ח שילך ללון אל איזה חולי מחויב לילך ומשכורתו באשר יגיד הפ"ח כפי עת וזמן.

כו) אסור גמור לברך את החולי או שינוי השם בבה"מ אם לא בידיעת הפה"ת.

כז) אין בכח שום גבאי להחזיק הפושקא בעד איזה חוב ובכלות חדשו מחויב תיכף לשלוח את הפושקא לגבאי שלאחריו ובכלות השנה בשעת עשית הקלפי, מחויב הפה"ח למסור הפושקא והמפתח של התיבה ליד הבורר, והבורר ימסרו ליד גבאי הראשון שיבררו, ואיזו גבאי אשר יעבור ויחזיק הפושקא בעד חובו, אזי יקנס בטאליר שנים. ויוכתב בפנקס להיות באיסור גמור ליתן לו שום התמנה בהחברה.

כח) להיות פנקס מיוחד בהחברה לרשום בו כל מקום קבורה של כל א׳ וא׳ הפה"ת.

כט) הדבר שנאמר ונשנית לא נשנית אלא לחזק ביתר שאת. שאינם רשאים להיות משך שלש שנים וכל זמן שלא יתחדשו תקנות חדשים יהי׳ תקנות האלו בתקפם אף לאחר בחברה יותר משני ראשים.

ל) כל התקנות הקודמים מיום הוסדה החברה אשר ניתקן לחיזוק החברה וביחוד אותן תקנות אשר תקן הגאון מהר"ר צבי הירץ וארבעה אנשים אשר היו עמו, ובאו על החתומים וג"כ בא על החתום הרב המאה"ג מהר"ר נר"ו בענין מחילת כבודו כנזכר שם, את כולם אנחנו מחזקים ומאשרים, זולת מה שיהי׳ תקנותיו סותרין נגד תקנות ההן אזי צריך לילך אחר האחרון, ומן התקנות הללו אין לשנות כי הכל נעשו לפי העת וזמן וצורך שעה. ומה שנזכר בתקנות ישנים בתיקון ד׳ שרשות ביד הגבאים לצרף הפ"ח או שאר מנהיגי ק"ק כשירצו ליקח סך מסוים מאיש אמוד ועשיר, זאת התקנה היה בשלא היה ראשים בהחברה וכהיום שיש שני ראשים בהחברה כפי תיקון החדש, אזי הס שלא להזכיר לצרף שום ראש ומנהיג הקהלה לשום דבר קטן או גדול רק יהי׳ להגבאי בצירוף הראשים דהחברה כל עוז וכח ותוקף לכל ענינים הנוגעים אל החברה, ופשיטא שבידם מטה עוז וכח נגד

הפוערים פיהם נגד החברה לענוש אותם בכל מיני עונשים וקנסים כאות נפשם ורצונם. בלי שום שאלת ראש ורב כנז׳ בתקנות הקודמים. התקנות האלו במספרם ובמנינם נעשו על שלש שנים. ולראי׳ באנו על החתום היום (. . .) תפיא גימל לפ״ק.

נאם דוד בהגאון הגדול

נאם יהושע בלא״א בהר״ר יוסף

נאם צבי הירש בלא״א במהר״ר יוסף ז״ל מקראק

נאם יצחק במהר״ר ברוך

ד

היום יום ג׳ אייר תפ״ט לפ״ק עלה במוסכם כל החברה בשעת אסיפת הקלפי, לכשיבאו כבוד הראשין כבוד הראש מוה׳ יוסף יוזל והה׳ הראש כבוד מהו׳ שמואל מווארשי אזי מחוייבים האלופים הגבאים דהחברה לאסף החברה ולבחור בעלי תקנות לעשות תקנות לתקון החברה בלי שום דחי׳ בעולם.

הן היום הגיע השעה לקים מה שכתוב כאן הנ״ל לבחור בעלי תקנות ועפ״ פני החברה קרואי העדה נעשה קלפי ועלו מתוך שלשה מטיבי לכת: ה״ה כמר״ר, משה ראפ, וה״ה המרומם כמהודר״ר שלמה בכמו׳ שמעון סג״ל, וה״ה בבהר״ר אליעזר בהמנוח מה׳ שמואל סג״ל. והמה בחרו בעלי תקנות הללו ה״ה הרב כבוד מוהר״ר דוד וה״ה הראש כבוד מן ׳שמואל ברש, וה״ה כמהור״ר צבי הירץ קראקאוור, וה״ה התורני הרבני מוה׳ אבלי כץ, וה״ה המרומם כמהור״ר שלמה בכמהור״ר שמעון סג״ל וכל אשר יעשו בעלי תקנות הנ״ל לטובת החברה כן יקום לבלי יפול דבר ארצה היום יום כו׳ אדר תצא לפ״ק.

ובעלי תקנות יהיו זרוזין לגמור הכל לא יאוחר אדר שני הבע״ל תצא לפ״ק.

שנת תצ״א (1731)

(ע״ע 43-44)

— — — — — —

— — — — — —

הנזכר בס׳ ט׳ בנדון משך התמנות ראש וגבאי. שהגבאי אינו רשאי להיות יותר ממשך שלש שנים רצופים וראש רשאי להיות חמשה שנים רצופים. בכן פקחנו על דבר זה לבל יהי שום חלוק בזה, רק יהי התמנות ראש וגבאי שוים בזה שיהי׳ רק שלש שנים אמנם להרב מהור״ר דוד חלקנו כבוד בזה להיות עוד משך שלש שנים מהיום.

ב) (בלתי־קריא לחלוטין.)

ג) הנזכר בס׳ יה׳ שאם יהי לגבאי בחדשו הכנסה יתירה על הוצאה וכו׳ מחויב ליתן לגבאי שלפניו שהיה לו הוצאות יתירות על הכנסות החצי על חובו (.........) ינוח לגבאי ראשון לכדי פרעון כל חובו כדי שלא לנעול דלת בפני גומלי חסדים.

ד) (בלתי־קריא.)

ו) אנחנו מקיימים תקנה הקודמת שחלילה להגבאים לקבל יותר מאיש אחד לשנה.

ז) (ש„המלאדשי״ יסובבו עם קופסת הזכרת נשמות.)

ח) הגבאים מחויבים לברר וללבן חשבונם של כל משך השנה שיהי החשבון צלול וברור בכדי שלא יעכב וידחה הקלפי.

ט) יתד תקועה לבל ימוט יסוד התקנה שאסור למכור מקום קבורה לכל אדם בחיים.

י) מחק הנמצא פנקס של כחברה או איזה דבר חדש הנמצא בפנקס בלתי מקוים בחתימת הגבאים באיזה יום ובאיזה שנה לא ידרוש ממנו שום זכות או חוב.

יא) (בלתי־קריא.)

יב) כבר שקלו וטרו בדבר מעות קבורה ונתחדש בנדון זה כמה תקנות להקל כמבואר בתקנות הקודמין וכל זה לא הועילו החכמים בתקנתם שכמה בני אדם אם לא נתמלא רצונם מתלוננים בדברים של ממש נגד ד׳ ונגד החברה, בכן להסר התלונה הזאת מצאנו עוד בדבר הזה דבר השוה לכל אדם באם שיעלה ברצון הגבאים והראשים ליקח בערך זה ולמעלה דהיינו מבעל החברה משישים זהב ולמעלה ומחוץ להחברה מתשעים זהב ולמעלה הרשות ביד הבע״ד לבחור לעצמו שני אנשים מתוך החברה הקדושה לצרף אל הגבאים והראשים וכל אשר יצא מפיהם כן יקום.

יג) (בלתי־קריא.)

יד) (על אודות ה„ריסטר״ של מקום קבורת המתים.)

טו) (בלתי־קריא.)

יז) על השמשין דהחברה החיוב לציית את הפה״ח ללין אצל חולי עני לילה אחד בלי שום שכירות ואם יצטרך ללון יותר ישולם שכרם ששה גדול בעד לילה והמעות שכירות ישולם מהמלאדשים. ולראיה באנו על החתום יום א׳ חג של פסח תצא.

נאם דוד בהרב

נאם . . . .

נאם . . . .

נאם . . . .

נאם שלמה בן מהור״ר שמעון סג״ל

שנת ת״ק (1740)

(ע״ע 49־50)

ה

היום יום א׳, כו׳ ניסן עלה במוסכם האסיפה שלימה של כל בני החבורה לבחור חמשה עפ״י הקלפי והחמשה אנשים הללו יבחרו חמשה אנשים בעלי תקנות ואם ירצו החמשה הנ״ל לבחור מעצמם איזו בעלי תקנות אזי לא יבחרו יותר משנים, ושלשה מן החוץ ועלו מתוך הקלפי ר׳ ליב ר׳ ברוך ר׳ חיים ר׳ הירש ר׳ מענדל.

כהיום הזה באנו לעיין בענין התקנות הקודמים אשר נאמרו ונשנו כמה פעמים וכעת באנו לברר את האוכל מתוך הפסולת אשר אין לזוז מהם היום יום ג׳ ער״ח אייר תק׳ לפ״ק.

א) (חוזרת על התקנות הקודמות בדבר ביקור חולים; התקנה הנוכחית מחייבת בעיקר את ה„מלאדשים״ לשמור ליד החולים.)

ב) מצוה גוררת מצוה בעת שיבקרו את החולי החיוב מוטל על הגבאים להזכיר את החולי להתוודות ולצות אל ביתו. ואם ירצה לצות בפני הראשין והגבאים מה טוב. ואם לא ירצו לצות בפניהם מחויבים המנוים דהחברה עכ״פ לידע מי הם האנשים אשר החולי מצוה בפניהם בכדי שלא יבוא איזה תקלה מחמת זה.

ג) אם יראו הגבאים בעת שמבקרים את החולי שהוא עני והוא צריך סעד, אזי עד שני זהובים יש רשות לגבאי החודש ליתן ומן שני זהוב והלאה עד ארבעה זהוב יהי בידיעת

הגבאים ומשם ולמעלה הכל בידיעת הראשים, ובאם שיזדמן איזה חולי בבית הקדש מוטל על הגבאים להשגיח עליו להיות לו כל צרכו אכילה ושתי׳ וגם בעניני רפיאות האפשרים, אם יראו הגבאים שיצטרך לרופא, אזי הרופא המיוחד אל החברה ישלח הגבאי ויקרא את הרופא ההוא לעשות כל צרכיו.

ד) (חוזרת על התקנות הקודמות בדבר טיגון מרקחת.)

ה) (חוזרת על התקנות הקודמות בדבר לקיחת משכון לדמי־קבורה.)

ו) (חוזרת על התקנות, עד לאיזה סכום רשאים הגבאים עצמם לקבוע דמי־קבורה.)

ז) בענין מעות קבורה ככה יתנהגו הגבאים והראשים בהעדר א׳ מבני חבורה ח״ו אם יהיה אדם בינוני ויבואו היורשים לפני הראשים והגבאים וירצו ליתן מעות קבורה תיכף ששים זהוב מזומנים אין בכח הגבאים ליקח מהם שום משכון, אם לא לפי ראות הראשים הגבאים ודעת כולם מסכימים שהוא היה איש אמוד ולא בינוני וליקח יותר, עכ״ז אינם רשאים ליקח יותר מן מאה זהוב מזומנים, ואם שלא ירצו ליתן מזומנים אזי יקחו משכנות שיהיה שווים בשופי הסך המגיע, ואם ירצו היורשים ליחד קרקע ידוע לקבורת המת ולהעלות בדמים, אזי מחויבים הגבאים ליקח משכנות על זה כמה שיספוק חוץ ממעות קבורה כנ״ל ודין שוה הן איש או אשה בכל בני החבורה. וכשיהיה המת איש או אשה חוץ לחברה אם הוא הי׳ איש בינוני אם ירצו יורשים ליתן מזומנים תשעים זהוב א״צ ליתן משכנות, ואם לפי ראות עיני הראשים והגבאים שהיא היה איש אמוד יתן מאה וששים זהוב, ואם ירצו ליחד קרקע יתפשרו עם הגבאים, ודבר זה אין לו קצבה רק הגבאים מחויבים ליקח מהיורשים כ״י על זה חוץ ממעות הקבורה. וכל הסדר הזה נעשה באופן זה אם המת היה מתושבי הק״ק ופורע מס לכל ריסטר כל בני הקהלה. אכן איזה אורח או אף שהוא מתושבי הק״ק ואינו פורע מס לכל ריסטר ואף שפורע ומת בלא בנים והניח ברכה אחריו או שהיורשים המה דרים בעיר אחר ושום א׳ מהיורשים אינם דרים כאן ק״ק, או איזה בחור ובתולה שיש להם ירושה ע״י שאחד יורש את אשתו שלא היה לו עמה בנים אזי הדבר אין לו שיעור וקצבה כ״א לפי ראות עיני הראשים והגבאים שיהיו בימים ההם ובזמן הזה.

ח) אכן באם שיתנצלו היורשים לפני הראשים והגבאים שהנתינה הנ״ל ממקום הנ״ל היא קשה להם ורוצים כולם לישבע שלא הניח להם מורשם חמשה מאות זהוב מזומנים, אזי לא יתנו רק שלשים זהוב, אם המת הוא מבני החבורה, וחוץ לחברה ג״כ החצי. ואם לא הניח להם המורשם מטלטלין סך ת״ק זהוב והניח קרקעות אזי מחויבין היורשין ליתן החצי במזומן והחצי שיעבוד על הנחלאות, וגם יש עוד הברירה ביד היורש אם ירצו להצטרף אל המנויים עוד שני אנשים מהחבורה מחויבין הגבאים להצטרף שני אנשים מהחברה כשרים להיורש, ושהיה כבר מקודם מן המנוים בהחברה, וירצו לקיים מה שיצא מפיהם עפ״י כתבם כן יקום, למען הסיר עקשות פה ולזות שפתים, וגם שלא להעמיד הדבר על השבועה נעשה תיקון זה לטובת היורשים ואצ״ל שכל זה הוא אם המת מתושבי הק״ק ופורע מס כנ״ל בסעיף ז׳, כל אלו שאין להם שיעור ע״ש.

ט) ואם הירשים יהיו מאנשי בליעל ולא ירצו לציית באיזה אופן מאופנים הנ״ל ויקשו ערפם מליתן משכנות, ואינם משגיחים בכבודו של המת המוטל עליהם לקברו ומחמת זה יכול לבוא לידי הלנת המת, והתלונה נשארה על החברה, בכן אסור להלין את המת כפי דת תורתינו אף שהיורשים מסרבים ומקשים ערפם עכ״ז אסור להלינו, רק רשות להגבאים לחפור קבר בשורה מיוחד ובעד מקום קברתו אם הניח איזה נחלאות אזי יחקו המנוים תוך החברה כתב שיעבוד מב״ד על הנחלאות שלו, ואם אין לו נחלאות ויש ליורשין מטלטלין של אביהם ואינם רוצים ליתן אזי לא יתנו להיורשים לאמר קדישין ואמ״ר.

שנת תקפ"ה (1825)

(ע"ע 134־135)

ו

כהיום הזה ראה ראו כבוד הראשים הרוזנים מנויי דהקה"ק דג"ח כי שמה ושערוריה נהי' בקרב החברה קדושה וזה כשתי שנים אשר לא הי' שום קלפי ע"כ שמו לבבם לחזק כבוד הח"ק ותקנותם אשר קבעו בה הקדמונים. ולעשות יתד במקום נאמן. — — — —

א) התקנה אשר נאמר ונשנית בלוח הפנקס הלז להיות שכל א' אשר הוא מכבוד מינויי הקהל והטובים, חלילה להם להיות בשום התמנות בהחברה קדישה דג"ח הנ"ל וכעת החזקנו התקנה הנ"ל מבלי יהי' לשום אדם פתחון פה לבעבור שבעו"ה נוטל תפארת הקהל מאת עדת ב"י במדינה זו לקרותם בשם דיזאָרציש*, ע"כ אין להם משפט הקהל, אשר היה בימים הקדמונים. כי אם כל זה, כל דין ודת הקהל להם, ע"כ התקנה קדומה חל ג"כ על דיזאָרציש הנקראים עתה, ומכלל זה נשמע ג"כ, אחרי שלהדיזאָרציש היום יש להם דין הקהל לפנים. א"כ משמע ממילה שבאם יצטרכו הבוררים לאיזה הצטרפות להכשיר חדש להתמנות, מחויבים לצטרף להם, מהדיזארציש ג"כ. כאשר היה לפנים בהיות תפארת שמם ראשי הקהל.

ב) ושלא יעכבו הבוררים הברירה, כי אם משך שלשה ימים ולא יותר.

(התקנות הבאות ג', ד' חוזרות על התקנות הקודמות.)

ולראיה מהימנא באו כבוד . . . . הרבנים הראשים המנויים לההי"ק נ"ה ובראשם כבוד הרב . . . אב"ד דפ"ק אור ליום ג' ב' דר"ח אייר שנת תקפה לפ"ק

נאם יצחק בן איש ח' הגאון האמתי מהור"ר יוסף יוכנה היום גלערנטר

נאם אברהם משלם ערליך

ועוד חתימות.

(ע' 142)

ח

הן זה כמה חדשי' אשר הי' עירינו במצור** וע"י זה נתפזרו אנשי החבורה לעירות סביבתינו לכן לא הי' הקלפה בחוה"מ פסח העבר כפי שהמבואר מעל"ד והנה תודת לד' כי שבו אנשי עירינו איש לאחוזתו, אמרנו לכל יפול שום תקנה החרות בפנקס הלז ארצה, התאספו אנחנו הח"מ כל אנשי החבורה לעשות למזל קלפי עפ"י התקנות ועוד זאת גמרנו אומר לעשות תקנה יתר שלא תמוט לעולם שהשמשים מהחברה הן שמש ראשון וכן השמש שני חלילה להם לקבל שום מעות קבורה מנפטר, רק שהחבורה יקצוב להם שכירות בכל שבוע, וחלילה להשמשים לעשות שום ערמה ותחבולה לקבל מעות קבורה או שום מו"מ מהקרשים ותכריכי' או שום ריוח בעולם מהדברי' הנצרכי' לקברנות, רק החבורה יקנו קרשים ושאר צרכי קבורה, — התקנה הלזו נעשה בהסכמת כל אנשי החבורה ובחומר כל התקנות החרותי' בפנקס הלז וחלילה לשנות. ולראי' באנו על החתום יום א' ר"ח כסליו תקצ"ב לפ"ק זאמאשטש.

24 חתימות.

* ב־1 בינואר 1822 בוטלה רשמית הקהילה ותחתה נתמנה ה„דאזור בוזניטשני", מכאן השם „דיזארציש" לגבאים.

** ב־21 באוקטובר 1831 (סוף חשון) נכנע הגרניזון הזמושצ'אי (אחרי ורשה ומודלין). עמ' 621 Tokacz W.. "Wojna Polsko—Rosyjska" 1830—1831. Warszawa. 1930

כתב-הזכויות של היהודים בעיר זמושץ'

PRZYWILEJ ŻYDÓW MIASTA ZAMOŚCIA

„Jan na Zamościu Zamoyski Królestwa Polskiego, Naywyzszy Kanclerz y Woysk Generał Bełzki, Margeburski, Derpatowski, Knyszynski, Miedzyrzycki, Grodzinski, Jaworowski etc. Starosta. Znać daie tym listem wszystkim i każdemu z osobna komu o tym wiedzieć nalezy teraźniejszego y Potomnego Wieku Ludziom. Że ia będąc proszony Jmieniem niektórych Żydów Nacyi Hyszpanskey y Lazytanskiey abym im moc mieszkania y obywania w Mieście moim Zamościu Pozwolił, których w Prawdzie z kilku Rodzaiami tak od Wschodu iako y Zachodu przychodzących tu przyimowano. Takci wspolną uczyniwshy radę z Magistratem y Zawicą Pomienionego Miasta mego Zamościa, aby tym ludniey w Rzeczy Kupieckie krzewić się y pomnażać mogło. Z Pozwoleniem tychże mieszczan Zamoyskich, Wolności y Moc mieszkania w tym samym Mieście moim im pozwoliłem. Temi Prawami condycyami Wolnościami. Gdy by do Zamościa Miasta mego Pomienieni Żydzi Luzytansky y Hyszpanscy, tak z Włoch iako tesz z Poddanstwa Tureckiego przyiechali tegoż Prawa Przywileiów Wolności Całości używać y zażywać bedą którego y Jnni Mieszczanie Zamoyscy. Bedą tesz mieli Wolność do niego przyiechać y nazad odiechac tak z Rodzaiem Rzeczami jako tesz y Sprzętami bez Żadnego Jmpedimentu, tak osob iak y Rzeczy iakichkolwiek albo tesz swoiey Familiy Żadna Jngvizycya przeciwko nim, albo ich Familiy o Większey ich Religyi, postanowiona nie będzie, Ale wolno Wiarę swoię według Prawa i Postanowiena Żydowskiego czcić będą. Bespieczęstwa którego wszyscy inni Senatorów y Szlachty Poddani gdziekolwiek po Krolestwie zażywają tegoż y oni tesz zażywać będą, starać się według Praw Krolestwa będę aby od nikogo Potwarzą iaką albo Zelzywościa albo tesz na Dobrach swoich uszczyrbkiem udręczeni niebyli. Naznaczam im tedy Ulice która się pospolicie Szewską nazywa, y bok albo stronę, która pochodzi od tyiże Ulicy w Rynku mnieyszym, który się nazywa Solny naprzeciw Fundamentów, które na skład Publicznych Przedaży założone są. Na której to Ulicy y Stronie Rynku wolno im będzie Place y Domy budować, wystawiać, które im i Potomkom ich Wiecznemi czasy należyć będą z dozwoleniem tychze obligowania, Przedania, Przemienienia, według upodobania onych. W których to Domach swoich Gości, tak Żołnierzów, iako y innych przyimować będą powinni albo tesz obowiązani. W innych saś wszystkich Rzeczach tym bespieczęstwem Żyć będą y Zażywać Domow swoich, aby Żadnym ani czci osób onych, ani Dzieci y Rodzaiu swego ani Dobr y Wolności onychże uciążeniem niebyli aggrawowani. Na tey że Ulicy wyż pomienioney Wolno im będzie z Murów wybudować y stanowić pospolitą Bużnicę, wprzód zaś do kąd sobie Pospolitey tey niewystawią Synagogi, mogą się do Jakiego Domu Prywatnego zchodzić y w nim Ceremonie, y Religią swoję według Żydowskiego Postanowienia oprawować, bez żadnego czyiego kolwek się sprzeciwienia. Xięgi tak Żydowskie tak Drukowane, iako też Ręką pisane, tak do czci Religy y do Pacierzy iako tesz y do Nauki Dziecinney Swoich y innych Żydów, którzy by to dla nauk przysłani byli należące Wolno ich y potrzeba mieć y onych zażywać mogą. Oprucz zaś tego, Wszystkim im na Budowanie pozwalam, Wolność matery

albo Drew na opał y wypalenie Cegły. Drzewa y Balki z Lasów moich Dziedzicznych wycinać y wywozić z Wiadomością iednak Dozorców moich y bez szkoda Znacznych Drzew, (a osobliwie na wyrobienie Ulów, albo które się na nie zdać mogą). Częścią też daie im Wolność szukania sobie Cegły Wapna y kamienia Łamania, Za którę materyą, nic mi płacić nie będą. Jeżeli by zaś tak wiele tego Narodu napotym Żydów zgromadziło się żeby na mieyscach między Muramy miasta naznaczonych wszyscy mieszkać niemogli, tym że za Miastem po Przedmieścim inne Domy kupować, y budować wolno sobie będzie. Domów zaś tak tych co między murami, iako tych które no Nowey Ulicy na Przedmieściu y Jnnych Ulicach więcey Płacić niebędą iak Mieszczanie Zamoyscy wedłuk Przywileiu Fundacyi Samey Miasta. Miesce zaś im odemnie wczesne y należyte dla chowania według Zwyczaju y obrzędu ich Umarłych wydzielone y naznaczone będzie. Które Parkanem Drewnianym ogrodziec im będzie się godziło. Handle y Przedaży iakokolwiek mogą bydź przez Królestwo Polskie y w tym Mieście moim tak ze prowadzić będzie wolno, y w tym ze Mieście moim, wolno im także będzie mieć y otwarzać Kramnice tak w Rynku wielkim iako y w Ratuszu, dla Przedaży Kleynotów, naczynia, Drogiego noszenia, y Jnnych Rzeczy Złotych y srebrnych; y Sukien Złotem albo srebrem tkanych, Jedwabnych, y Wełnianych, także tesz Lekarstwy innych, Wonnych Perfum. Na ostatek jakiegokolwiek nazwiska tak Wschodnich, Zachodnich y Północnych kupić, iako inne Przedaży Żadnich niewyjąwszy, przedawać rozprzestrzeniać y po Jarmarkach Królestwa, tak przez się iako tesz przez Faktorów albo Namiestnikom Swoich rozwodzić dla sprzedaży, iako tesz y dla innych Towarów Nakupu wolno będzie. Którzy zaś w Nauce Lekarskiey nauczeni y Biegli są y w niey Stopnia Doktorskiego dostąpili w Zamościu, w Medycynie się cwiczych y Chorych kurować bez Żadney Kontradykcyi bespiecznie mogą. Tak tesz Apteki mieć Lekarstwa sposobić y przedawać, y Ceralictwo traktować bez przeszkody iednak Łazni Publiczney albo Dochodów iey należących. Sukein Pospolitych iakiegokolwiek koloru z Chrześcianami gdzie się im będzie podobało zażywać będą. Ani tesz do noszenia różney na sobie odzieży albo znaków przez które by się od innych róznili nigdy przyniewoleni bydź maią. Wszelkiego zaś rodzaiu Orężą którego inni obywatele zażywaią dla swoiey obrony mieć y nosić wolno mogą. W Domach swoich Łaźnie budować będą mogli w którychby Żony, Córki, y Służbnice ich według ich obrzędu, podług Miesiący y Czasów im opisanych, w Prawie y w Ceremoniach ich omywać się mogli tak żeby w nich od Chrześcian przeszkody nie mieli. Jednak bez Uszczerbku Pospolitey Łaznyi ich Dochodów. Nie będą mogli dawać Małmazyi, Wina, Miodu, Piwa malą miarą alias Drobną do Przedaży, także tesz ani Chlebów, mięsa Kurcząt y innych do iedzenia Należytych Rzeczy Kupować niemogą na Przekup. Atoli iednak Wino któregokolwiek Rodzaju w Beczkach większych albo tesz w Kufach przedawać mogą na Miescu pospolitym. Wszystkie Rzemiesła im oprócz Szestwa y Kusnierstwa Rzeźnictwa y Gancarstwa przeciwko ich Cechom Przywylieów na Warstatach Oczywiście robić będzie się godziło, y Robotę Rzemiosła swego wystawiać y Przedawać, Buty zaś y Futra Cudzoziemskim Stroiem robić y przedawać wolno im będzie. Woły zaś y którekolwiek Nazwiska Bydło bić im wolno będzie, tak iednak aby z nich Mięso tylko Swoim Żydom przedawali: Jnne zaś którego według Prawa swego y ustawy zażywać się im niegodzi, podczas Dni Targowych Tydniowych tak że y po innych Miasteczkach Wsiach Panstwa moiego przedawać, wolno im będzie. Pomienieni zaś Żydzi Nacy Hyszpanskiey y Łazytanskiey żadnym Jnnym Żydom władzy podlegać niemaią, ale samisz oni postanowią, Starszych albo iedność z Żydów Luzytanskich y Hyszpanskich przez się którego

Drugiey Nacyi Żadem Żyd bez ich pozwolenia przypuszczony bycź niema dotąd aż, albo przez Starszych Synagogi będzie approbowany, albo tez pomocą Większey Części tey społeczności Żydów Lazytanskich y Hyszpanskich przyjęty. Aby Jmię iego w Xięgi Synagogi wpisane było. Będą mieli Władzę Obierania Sobie Starszych przez ich Mocy według Zwyczaiu ich którzy starsi będą mieli Moc Kontrowersye między niemi decydować Sentencye exegvować, Złych y występnych karać y tamże wyłączać, y z tąd wypędzać, y wyganiać. Podatków ani ciężarów żadnych od Miasta uchwalonych ponosić niebędą. Oprócz tych które odemnie na nich włożone będą. Pomienionych Żydów, Żaden z mieszcanów moich, ani tesz Postronnych tak w sprawach potocznych iako tesz kryminalnych do Jurisdykcyi Mieyskiey pociągać niebędzie, ale ieżeli by kto znał się bydź od nich w czym ukrzywdzone nieodwłocznie, Sprawiedliwość z nich uczynić obiecuię, albo ten który odemnie Sędzim naznaczony będzie, Nacznacze zaś im Sędziego, Męża dobrego biegłego niepodeyrzanego, który w Sprawach y kontrowersyach ich z Chrześcianami rozsądzać będzie, y wszystkie sprawy tak Potoczne iako y kryminalne Sądzić będzie. Świadectwa także tesz Żydów iako w prawie iest y Przysięgi słuchać będzie, Sentencye wydawać, y onez Exegvować, Pomienionych zaś Żydów, aby ich bronił od Praw y wolności ich. Skargi żadne Sekretne przeciw nim Słuchane niebędą. Wolno im tesz Świadków według Prawa excipować y przeciwko ich Świadectwa obiekcye czynić. Jeżeli by kto z iakiey przyczyny Podeyrzany był; Niezabrania się tesz im aby z Prokuratorami, Obroncami y Przyiaciołami o bronieniu Swych Spraw znosili się któryby zaś z Pomienionych Luzytanskich y Hyszpanskich Żydów znowu gdzieindziey z tąd wyiechać y Siebie z Familią y Rzeczami swemi wywiść się Chciał, Wolno mu będzie Dom swoy przedać zapłaciwszy wszystkie długi, wolno gdzie będzie chciał iść y wyiechać. Jeżeli by Zaś Kray z Pomienionych Żydów w Szczęściu iakimkolwiek trafunkiem podupaść miał, Exekucya iego nie będzie się rozciągała, do osób rzeczy y Handlów, albo Towarów czyich inszych Posagów zaś Przywilyi extra Ius Terrestre nad Inne y prócz innych Długów Zapisany bydź ma. Będą zaś mieli Pomienieni Żydzi Wszelkie prawa które maią Krakowscy, Poznanscy, Lubelscy y Inni Miast y Miasteczek Jego Królewskiey Mości y Jnych Senatorów y Szlachty Korony Polskiey iako w Statutach Królewstwa y Przywileow Beleslai Ducis Halissiens y Jnnych Naiasnieyszych Królów Polskich Zamykaią się Co wszystko Że sam y Sukcessorowie moi Zachowamy obiecuie y obowiązuię się iako by Słowo w Słowo w ten Przywiley wpisani byli znowu wszystkie się w ten Przywiley Zaymykania ia y Sukcessorów moich, że wiecznemi czasy zachowaią obiecuię y Ręczę. Tak iednak aby na Mieyscach naznaczonych Domy budowali y w tych kupiectwach Miasta pomnażali niebędąc w tym leniwemi. Co do lepszey wiary teraznieysze pismo Ręką moią podpisawszy Pieczęć moię przycisnąć Kazałem. Dan w Zamościu Feria Sexta ante Festum Carnis Primo prox Anno Domini Millesimo Quingentesimo octagesimo Octavo 1588."

(Jutrzenka 1863, Tom 3, Nr. 43)

מקורות

מה שהיה, רחל אמרי (פיגנברג)	„העולם", 14.12.1944
ביום השלישי, ההוא, י. נעמן	„לובלינער טעגעבלאט", 210, 6.9.1928
שְאילתא בסיים הפולני	„נש פשגלונד"
משפט סנסציוני	„היינט"
מכתב לארץ־ישראל	„כתובים", י"ז, 1926
בני זמושץ' בעבודת פרך	„פון לעצטן חורבן", 6, מינכן, אוגוסט 1947
הדי מוות	„אונזער צייט", 1, ינואר 1944
משפחות רצוצות, י. י. קרטש	„פאָרווערטס", 31.3.1946
יצחק ליבוש פרץ, נ. סוקולוב	„אישים", ספר שני, א. י. שטיבל, ת"א, תרצ"ה
בזמושץ', י. אופאטושו	„אנשים וחוצות", ספרית הפועלים, ת"א, 1945
*** (שיר), י. צ'סלר	„בסך", קובץ א', ורשה, תרצ"ב
רשויות	„גליונות", כרך ד', תל־אביב, תרצ"ו־צ"ז, עמ' 384
הוברמן ניגן, ש. ריכנשטין	„דבר", 13.1.1939
ר' משה אפשטיין	לקסיקון ז. רייזין
ד"ר פיליפ לובלסקי	„המליץ", 7, 1879
ד"ר שלמה אטינגר, ש. אשכנזי	„זאַמאָשטשער שטימע", מס. 5, 1928
ר' מ. י. ה. וואהל	„המגיד", 19, 1873
פייבל הכהן גליבטר	„המליץ", 95, 1888 — אר"ז „מצבת כרון"
בראניש הוברמן	„הצפירה", 31, 1892
שבתי הוללעש	„הצפירה", 84, 1901
יוסף אלטנברג	„הצפירה", 121, 1901
דוד שיפמאן	„המליץ", 49, 1903
אריה ליב נימנוביץ	„הצפירה", 238, 1892
יצחק ליבוש פרץ, ש. אשכנזי	„זאַמאָשטשער שטימע", 3, 1928; ד"ר י. גליבטר, שם
ר' י. ש. ש. הורביץ	„המודיע", 48, תרע"ג
יונה שפר	לקסיקון ז. רייזין, וילנה, 1920
שלום ויינר, ב. ינובר	„אדם בעירו", תל־אביב, תש"ז
שלמה רייכנשטיין	„ראשית" (ההקדמה), „עם עובד" ומשק עין־חרוד, תש"ג
„טאז" בזמושץ', ד"ר רוזנבוש־שפיגלגלס	„זאמאָשטשער שטימע", 1, 1928
בעקבותיו של י. ל. פרץ, ב. גלאזמן	„דער טאָג", 5.4.1931
אם העיירות, י. נעמן	„לובלינער טאגעבלאט", 261
יהודי האַבּוּלים, ליב גולדגרבר	„זאמאָשטשער שטימע", 20(42), 1938
יוחנן מורגנשטרן	„חורבן ומרד יהודי ורשה", מ. נוי
שינדל הכטקופף	„חורבן ומרד יהודי ורשה", מ. נוי
פנקס זמושץ'	„בלעטער פאר געשיכטע, ורשה, 1950, כרך III, ה' 1־2
כתב הזכויות של היהודים בעיר זמוֹשץ' (פולנית)	„יוטז'נקה", 43, 1863, כרך 3

התוכן

זמושץ׳ ההיסטורית

בין שתי מלחמות עולם

השואה:

אחרי החורבן

עדי ראיה

צוהר הספרות

אישים

מוסדות וחיים ציבוריים

נוף והווי

עולים ולוחמים

פנקס זמושץ׳